

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

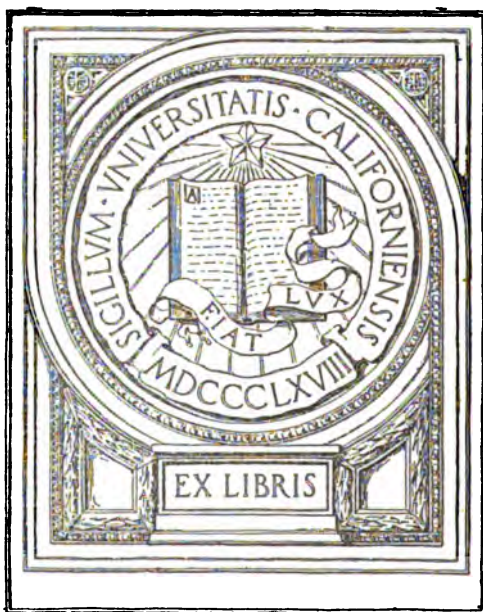
About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

2 vol.
\$10-

GIFT OF
HORACE W. CARPENTIER

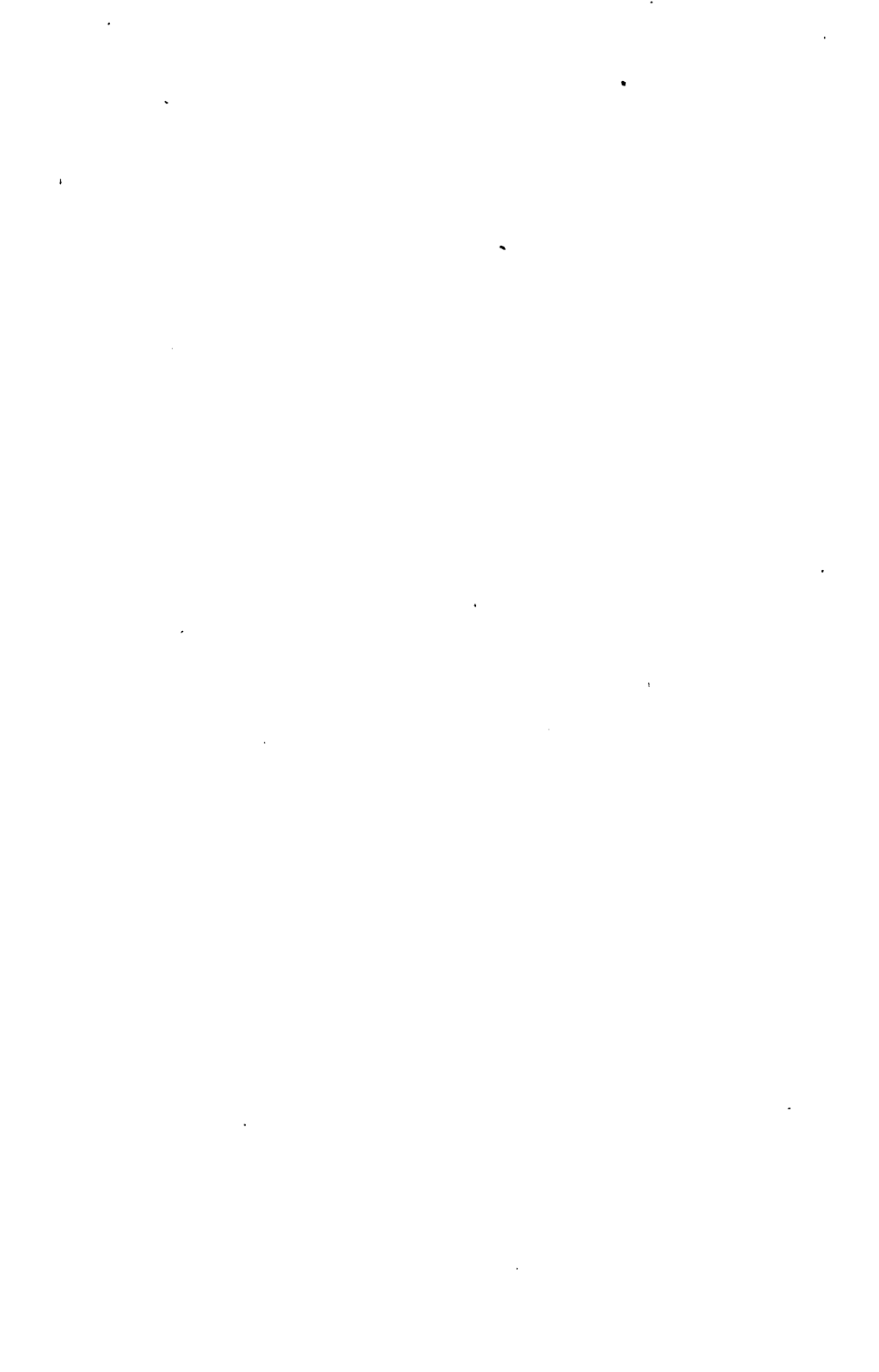

730
A63
1852

v. 1

THE ^{UNIV. OF}
^{CALIFORNIA}
ŚRAUTA SŪTRA OF ĀPASTAMBA

BELONGING TO THE

TAITTIRĪYA SAMHITĀ

WITH THE

COMMENTARY OF RUDRADATTA

EDITED BY

DR. RICHARD GARBE,

PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF KÖNIGSBERG.

VOLUME I.

PRASŌAS 1—7.

~~~~~
CALCUTTA:

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57 PARK STREET.

1882.

TO THE
ADVERTISER

By *perkins*

UNIV. OF
CALIFORNIA

DEDICATED TO
DR. REINHOLD ROST,
LIBRARIAN OF THE INDIA OFFICE,
THE SELF-DENYING PROMOTER OF ORIENTAL
STUDIES,
AS A SMALL TOKEN OF THE EDITOR'S GRATITUDE.

501766

70 VIII
ABSTRACT

Hv. 1. auzg. v. Lr Schröder. in Kinks Literatur-
Blatt. 1883. I, 2-11.

PREFACE.

This edition of the *Āpastamba Śrauta Sūtra* will be complete in four volumes. At the end will be added the indices necessary for such a work. The detailed investigation of the sources of the *Āpastamba Sūtra* and its position among the ritual-books of Ancient India I shall reserve for the introduction to the last volume, the publication of which will place the entire material in the hands of Sanskrit scholars for criticism. By that time, too, we may hope for the completion of Dr. Schroeder's edition of the *Maitrāyaṇī Saṃhitā*, a highly important work, and one which has had a decided influence on *Āpastamba*, although—curiously enough—he does not mention the name of this *Saṃhitā*, as he does that of many other Vedic writings. I shall accordingly limit myself here to the description of the manuscripts to which I have thus far had access.

I. *Manuscripts of the Text.*

- A. India Office Library, No. 1651. *Praśnas* 1-7 and 9-15, on 227 paper-leaves. In Devanāgarī characters. The place and date have been expunged after completion of the MS. It is ancient, very carefully made, and has been corrected several times. At the end of every *praśna*, there are given first the beginnings of each *kaṇḍikā* in reversed order, and then the beginnings of each *paṭala* in the actual order. This system or a similar one is also followed in most of the other MSS. The leaves 96—110 inclusive, which contained *praśna* 8, are missing. A later interpolated leaf—about two thirds of it covered with writing—which, like the first leaf

after the *lācūnā*, is numbered 111, contains the missing beginning of *praśna* 9 and the last part of the *paṭala*-beginnings of *praśna* 8.

- B. India Office Library, No. LXX of Burnell's "Catalogue of a Collection of Sanskrit Manuscripts." *Praśnas* 1—18, *kaṇḍikā* 8, on 120 palmyra-leaves. In Grantha characters. Undated; but according to Dr. Burnell's statement, copied about A. D. 1800. A good MS.
- C. India Office Library, No. LXXI of Burnell's "Catalogue." *Praśnas* 1—15, on 202 palmyra-leaves. In Grantha characters. Undated; but according to Dr. Burnell, "copied about 1750" and "in a large and good hand." A correct MS.
The smaller Grantha MSS. of the first four *praśnas* (Nos. LXXII, LXXIII, and LXXIV of Burnell's "Catalogue") I have not collated, because the other MS. material at my disposal for this part of the work was more than amply sufficient for the determination of a trustworthy text.
- D. Bombay University Library, No. 16. *Praśnas* 1—24, on 395 paper-leaves. In very large and beautiful Devanāgarī characters, but abounding in errors of the copyist. Undated; modern. At my request the use of this MS. was very kindly allowed me by the Director of Public Instruction, K. M. Chatfield, Esq.
- E. Royal Bavarian Court and State Library at Munich, Codex Haug. 51. *Praśnas* 1—24, on 405 paper-leaves. In Devanāgarī characters. Undated. Twin brother of the preceding MS., sharing the same internal and external peculiarities, and agreeing with it in the copyist's errors.
- F. India Office Library, No. 1733. *Praśnas* 1—5, on 79 paper-leaves. In Devanāgarī characters. Undated, but not so old as A.
- G. India Office Library, No. 122c. *Praśna* 8, on 14 paper-

leaves. In Devanāgarī characters. The handwriting shows that this is not the missing part of A. Copied in Benares, Samvat 1636 (= A. D. 1580).

- H. India Office Library, No. 1541a. Praśnas 15, 16, and 17, on 22, 24, and 15 paper-leaves respectively. In Devanāgarī characters. Undated.
- I. Text of praśnas 1—15 in the commentary-manuscript *i*.
- K. Text of praśnas 1—15 in the commentary-manuscript *k*.
- L. Text of praśnas 1—3 in the commentary-manuscript *h*.
- M. Text of praśnas 1—3 in the Prayogaratnamālā by Chaṇḍappāchārya, in the Palace Library at Tanjore, Burnell's "Classified Index," Part I, No. CIII. Dr. Burnell had the great kindness to have this MS. copied for me. The copy covers 275 quarto pages.

In connection with this list of MSS. it ought to be mentioned that many passages of the Apastamba Śrauta Sūtra occur also in the commentaries to the Taittirīya Saṃhitā, Brāhmaṇa, and Aranyaka. Sometimes Apastamba is cited by name (thus, तथा ऋषिः) as authority for these quotations; but often also they are referred to in a general way as ऋषिः, or with the remark उक्तं ऋषिः.

II. *Manuscripts of Rudradatta's Commentary.*

- a. India Office Library, No. 51. Praśnas 1—9, on 195 paper-leaves. In Devanāgarī characters. Undated. An ancient, excellent, and accurately corrected MS.
- b. India Office Library, No. 1142b. Praśnas 10—15, on 163 paper-leaves. In Devanāgarī characters. Undated. A good MS.
- c. India Office Library, No. 1142a. Praśna 14, on 30 paper-leaves. In Devanāgarī characters. Undated. This has come from the same source as the preceding MS.
- d. Calcutta manuscript. Praśnas 6 and 7, on 46 paper-leaves. In Devanāgarī characters. Samvat 1631 (= A. D. 1575).

- e. Manuscript belonging to the Government collection deposited with the Asiatic Society of Bengal; No. 1204. Praśna 8, on 31 leaves (numbered 46—76). In Devanāgarī characters. Samvat 1631.
- f. Sanskrit College Library in Calcutta, No. 2602. Praśna 9, on 44 paper-leaves. In Devanāgarī characters. Undated.

I received the three MSS. *d*, *e*, and *f* in copies, which Dr. Hoernle was so good as to cause to be made for me. The originals of *d* and *e* are certainly copies of MS. *a*, but were written *before* the above-mentioned correction of that MS. took place.

- g. India Office Library, No. LXXVII of Burnell's "Catalogue." Praśnas 10—13, on 55 talipat-leaves. In Grantha characters. According to Dr. Burnell, it was "copied about the beginning of this century."

NOTE. In the preceding 7 MSS., the text of the Sūtra is given each time only by the first and last word of the passage to be commented upon. In the following 3, it is given in entirety, with the exception that the mantras quoted are often abbreviated.

- h. Palace Library at Tanjore, Burnell's "Classified Index," Part I, No. XCVIII. Praśnas 1—15, on 207 talipat-leaves. In Grantha characters. "Recent," according to Dr. Burnell. A Devanāgarī transcript of the first three praśnas of this MS. was prepared for me through the mediation of Dr. Burnell, and to him my thanks are due for this kind service.
- i. Bombay University Library, Nos. 17*a* and *b*, two volumes. Praśnas 1—15, on 565 paper-leaves. In Devanāgarī characters. Undated; modern. Of the same general nature as MS. *D*. The use of this MS. was granted me by the liberality of K. M. Chatfield, Esq., Director of Public Instruction.
- k. Royal Bavarian Court and State Library at Munich,

Codex Haug. 52, two volumes. Praśnas 1—15, on 657 paper-leaves. In Devanāgarī characters. Undated; modern. This MS. is related to *i* precisely as *E* to *D*.

Since Rudradatta has commented on only the first 15 praśnas of the Āpastamba Śrauta Sūtra (see Burnell, "Classified Index," note to MS. XCVIII), I shall be compelled to give a different commentary for the text of the remaining praśnas, *i. e.*, from the beginning of the third volume of the present edition. This procedure occasions indeed a certain want of uniformity; but it did not seem to me an adequate reason for abstaining from printing the best attainable commentary, and as such Rudradatta's must certainly be considered. Dr. Burnell ("Catalogue of a Collection," p. 21, note to MS. LXXVII) says of it: "This commentary is a very excellent one; the Bhāradvāja, Baudhāyana, Aṣvalāyana, Drāhyāyana, Satyāśhādha, and 'other' sūtras are constantly quoted." The reader will find that Rudradatta quotes many other works also. But while he takes account of the allied literature so extensively, on the other hand, as the reader will observe, he strives after the greatest possible brevity and terseness, so much so that, sometimes after a lengthy discussion, he accuses himself of prolixity with अलं विस्तरेण or some similar phrase (so in i. 1. 3; viii. 1. 2; 16. 5).

The text of the Āpastamba Śrauta Sūtra, as is well-known to be the case in all Vedic works, does not show any real variants, except in a very few cases; and these have been given in footnotes. Errors of copyists, as well as omissions and additions in the more modern MSS., which are easily recognized as such, have not been noted. As for the commentary, it shows indeed no lack of *variae lectiones*; but I came to the conclusion that to register them would be of little use and would unduly increase the extent and size of an already sufficiently bulky work. In printing the commentary, I have almost always given the text of the good MSS. *a* and *b*; I have also followed these two MSS. in the violation of the rules of

sam̐hi, so far as these violations served in lieu of a slight punctuation, or marked a break in the sense, or were intended to secure greater clearness.

It may be well to mention, that the MSS. of the commentary for the most part read बोधादन, while I have uniformly written बोधादन in the edition.

Unfortunately, as the list of errata shows, a number of typographical errors have remained uncorrected. These, I hope, the reader will excuse in view of the great distance of my abode, Königsberg, from the place of printing, Calcutta. I found that I must either content myself with the revision of a single proof, or face the unpleasant alternative of an indefinite postponement of the completion of the publication. Even under these circumstances, the present edition is—I venture to hope—satisfactorily correct. And for this I have to thank the carefulness of the skilful compositor, and especially the great kindness of Dr. Hoernle, who voluntarily assumed the labour of regularly reading the second proof.

R. GARBE.

Königsberg, May 1882.

आपस्तम्बीयं श्रौतसूत्रम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

ओम् ।

शुक्लाम्बरधरं देवं ब्रह्मिण्यं चतुर्भुजम् ।
प्रसन्नवदनं ध्याये सर्वविघ्नोपशान्तये ॥
आज्ञा श्रुतिस्मृती यस्य यस्य यज्ञाः सभाजनम् ।
नमः परस्मै विश्वस्मान्तस्मै श्रीवत्सवच्चये ॥
आदिमं ब्रह्मणः कोशमभ्यस्तितपरावरम् ।
अपास्तरोषपाप्मानमापस्तम्बं मुनिं सुमः ॥
आपस्तम्बीयसूत्रार्थं ऽप्यन्यथाज्ञानसंश्रयान् ।
सूत्रदीपिकया वृत्त्या रुद्रदत्तः परास्यति ॥
सन्तु धे सुविवेकारः सन्तः स्युर्गुणसाक्षिणः ।
रत्नरत्नमिति याज्ञं मूल्यं किं तस्य गृह्यते ॥

अथ भगवानापस्तम्बः समस्तलोकहितकाङ्क्षी विध्यर्थवादमन्त्रात्मक-
विविधवेदभागव्याकीर्णं विभक्तानेकशाखाव्यासक्तं च विश्वस्य वैतानिकस्य
कर्मणो याजुर्वेदिकं प्रयोगं व्याचिख्यासुस्तत्र सर्वप्रथमभाविनोऽग्न्याधेयस्य
षेष्टिकत्वात्सर्वेष्टौनां च दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वात्समावाये च दर्शपूर्णमा-
समन्त्राणामेव प्राच्यमन्त्रावेवाये व्याख्यास्यन्नधिकारं दर्शयति ॥

अथातो दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्यामः । १ ।

अथातःशब्दो ऽयं प्रकरणारम्भे प्रायः प्रयुज्यते । वृद्धैः कश्चिदानन्तर्ये
 ऽपि यथा इमे भृगवो व्याख्याता अथातोऽङ्गिरसामित्यादौ । न
 पुनरिहानन्तर्यार्थः वृत्तस्य कस्यचिदनन्तरस्यानुपलम्भात् ॥ न वृक्षते
 ऽस्मिन्सूत्रमा इति विपरीतलक्षण्या दर्श इत्यभावात्सोच्यते । न
 त्वियमन्वर्थसंज्ञेति सूत्रदर्शनस्य सर्वतिथिसाधारण्यात् न च सूर्येण
 संगतो वृक्षत इति विज्ञेष्टव्यं सूर्यसंगतेरभावात्साम्प्रदप्रवृत्तिहेतोर्द-
 र्शनात् । अमा सप्त वसतोऽस्यां चन्द्रार्काविति वाच्यम् ॥ अतितेज-
 स्त्रिसूर्यमण्डलान्तर्विहीनः क्षीणकलसूत्रमाः सिद्धैरेव वृक्षते नास्त-
 दिधैरिति । तथापि सिद्धदर्शदृष्ट्याविशेषकत्वादस्तुदर्शनपरिसंस्थापर
 एवशब्दोऽभ्युपगन्तव्य इति च एवार्थसूत्रेणोक्तः स्यात् । न चासौ
 प्राञ्जलः विवक्षिततिरोधानात् । सूत्रस्यैव विपरीतलक्षण्या विवर-
 णाच्च । यथा यद्वर्णं वृक्षते तद्वह्नमावासेति । तस्माद्यथोक्त एवार्थः
 बोधते ॥ माससूत्रः यदाहुर्नैवकाः मासो मानात्कालसूत्रस्येति ।
 च पूर्यते यस्मिंस्तदहः पूर्णमासः । दर्शस्य पूर्णमासस्य दर्शपूर्णमासौ ॥
 इह च दर्शपूर्णमासाख्यकालचोदितानामाग्नेयादिप्रधानानां यौ विद्व-
 द्वाक्यानुवन्दिता समुदायौ च एवं विद्वान्यौर्णमासीं च एवं विद्वान-
 मावास्यामिति तद्योरपि तत्तत्कालसंबन्धेन दर्शपूर्णमासाविति नामनी ॥
 तच्च पूर्णमासस्य प्रयोगतः प्रथमत्वेऽपि दर्शशब्दस्याप्याक्षरत्वात्पूर्वनि-
 पातः ॥ तौ व्याख्यास्यामः । अतौ संबन्धयोर्थाकरणेन ब्राह्मन्तरो-
 पसंहारादिना च विस्मृष्टीकरणं व्याख्यानम् ॥

प्रातरग्निहोचं हुत्वान्यमाहवनीयं प्रक्षीयाग्नीनम्बा-
दधाति । २ ।

अन्वाधानं नामाग्नौ काष्ठाधानं तच्च कर्माङ्गत्वेन सुरथादिगुणविशि-
ष्टानामग्नीनां गृह्यार्थं तद्द्वारेण देवतापरिग्रहार्थं च । कुतः । अग्निं
गृह्णामि सुरथं यो मयोभूः स आचतने देवताः परिगृह्णामीति
कर्मविधिशक्यशेषाभ्यामग्निं गृह्णाति देवतास्य परिगृह्णाति स आच-
तन इति मन्त्रलिङ्गात् तथा ममाग्ने वर्षा विहवेभ्यस्त्विति पूर्वमग्निं
गृह्णाति त्वष्णीमितराविति भारद्वाजकक्ष्माच्च ॥ प्रातरग्निहोचं ऊत्वे-
त्यनुवाद आनन्तर्यार्थः यथौपवसथ्ये ऽङ्गि प्रातरग्निहोचं ऊत्वा प्रागेवा-
न्येभ्यः कर्मभ्यो ऽन्वादध्यात् मा विस्मिष्ट मा चाऊते ऽन्वादध्यादिति ।
अविलम्बश्च ब्राह्मणे प्रशस्यते यो वै देवताः पूर्वं परिगृह्णातीति ।
मन्त्रवर्णश्च भवति तान्देवान्परिगृह्णामि पूर्वं इति ॥ अर्थान्तर्यत्वे
सिद्धे ऽन्यमाहवनीयं प्रक्षीयेति किमर्थम् । दर्शपूर्णमासावारभमाणस्य
चतुर्होचार्थाग्निरुदासार्थमिति केचित् । तदयुगं सर्वदर्शपूर्णमासप्रयोग-
साधारणस्यैव तन्त्रस्याधिकारात् । तच्च नामैतदङ्गत्वं यच्च तयोरारम्भो
ऽभिधायिष्यते वक्ष्यन्ते च तद्देशिका धर्मास्तत्रैव दर्शपूर्णमासावार-
ण्यमान इत्यादिना । तस्माच्च तदर्थं वचनम् । किमर्थं तर्हि ।
माग्निहोचार्थो ऽग्निरन्वाधायीति । कः प्रसङ्गः । अस्ति परमतेन ।
यथाह भारद्वाजः य एवैषो ऽग्निरग्निहोचाय प्रक्षीतस्तं गृहीयादि-
त्याम्सरथ्यो ऽन्यं प्रक्षीयेत्यालेखन इति ॥ दक्षिणाग्नेरप्याहार्चस्वाधा-
नङ्गमेवार्थसिद्धौ स्वयोनित उत्पत्तिः ॥

न गतत्रियो ऽन्यमग्निं प्रणयति । ३ ।

अनुसंधास्यति स्वयमेव गतश्रीश्रद्धार्थम् । तस्यान्यं न प्रणयेत् ।
 नन्विदमपार्थक्यं वचनं नित्यो गतश्रियो भ्रियत इत्यनेनैव सिद्धत्वात् ।
 सत्यमत्रापार्थक्यम् । वरुणप्रधाषेषु तु दक्षिणविहारार्थं भविष्यती-
 त्येके । सम्यक्तावदुक्तमिदम् । यद्दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्याम इत्यधि-
 कृत्य वरुणप्रधासा व्याख्यायन्त इति पर्यनुयोगः प्रत्यवश्लिष्यते न्यायत
 एव च तत्र प्रणयनप्रसङ्गः । तस्मादनन्तरेणैव प्रणयनानुवादेन गत-
 श्रियो ऽप्यन्वाधास्यतोऽन्यः प्रणेतव्य इति मा कश्चिद्वदतीति सिद्ध-
 स्यायमनुवादः स्पष्टत्वाय कथनमिति । नन्वेवमपि न गतश्रियः
 प्रणयतीत्येतावदुक्तव्यम् । किमन्यग्रहणेनाग्निग्रहणेन वा । इदं तावदप्ये-
 विदां कुर्वन्तु तत्र भवन्तः यस्मातिसूक्ष्मेक्षिकया शैल्या शब्ददरिद्रः
 सूत्रकारः किं तर्हि व्यक्ताभिर्वचनव्यक्तिभिरर्थान्व्याचष्ट इति । तदल-
 मनेनाच्चेपक्लेप्तेन ॥

देवा गातुविदो गातुं यज्ञाय विन्दन्त । मनसस्य-
 तिना देवेन वातायज्ञः प्रयुज्यतामिति जपित्वा ममाग्ने
 वर्चो विहवेष्टस्त्वित्याहवनीयमुपसमिन्द्वे । उत्तरया
 गार्हपत्यमुत्तरयान्वाहार्यपचनम् । ४ ।

अन्वाधानाधिकारात्तस्याङ्गं जपः । तेन प्रायणीयादौ निवर्तते ।
 उपसमिन्द्वे काष्ठैर्दीपयति ॥ तत्र चौणिचौणि काष्ठान्यादधीतेति
 बौधायनः । समिध आदधातीति कात्यायनः ॥

तिसृभिस्तिसृभिर्वा । ५ ।

विहव्यानुवाकस्यं दंशर्वस्य तिसृभिस्तिसृभिर्दंश्विस्त्रौनेतानग्नीन्सहस्र-
 षडुपसमिन्द्वे ॥

उत्तमां तु अपेदाहवनीये वादध्यात् । ६ ।

तदा त्वत्तमां दशमीं जपेत् । तथा पुनराहवनीये काष्ठानि वा-
दध्यात् ॥

व्याहृतीभिरन्वाधानमेके समामनन्ति । ७ ।

एकैकया व्याहृत्या तानेवाग्नीगार्हपत्याद्याहवनीयान्तानेकैकमुप-
समिन्द्वे । कुत एतत् । वाजसनेयिनां तथास्नानात् महाव्याहृतिभि-
र्वा प्राक्संख्यमिति कात्यायनवचनात् आधाने च तस्यतस्याग्नेस्त-
द्याहृतिसंबन्धप्रसिद्धेः स्वयमादृष्टासु समस्तोपदिष्टानामपि विभाग-
प्रदर्शनाच्च ॥ सभ्यावसथावप्यत्र तृष्णीमुपसमिन्धनीयौ । तत्तु
याजमाने दर्शयिष्यामः ॥

संनयतः पलाशशाखां शमीशाखां वाहरति बहुपर्णीं
बहुशाखामप्रतिशुष्काग्रामसुषिराम् । ८ ।

सांनाथे नाम दार्ष्टिके दधिपयसी ताभ्यां प्रवृत्तेज्यः संनयन्नित्युच्यते ॥

यं कामयेतापशुः स्यादित्यपर्णीं तस्मै शुष्काग्रामा-
हरेदपशुरेव भवति । यं कामयेत पशुमान्स्यादिति
बहुपर्णीं तस्मै बहुशाखामाहरेत्पशुमन्तमेवैनं करोतीति
विज्ञायते । ९ ।

यं कामयेतापशुः स्यादित्यगुणाया वर्जनार्थं न त्वध्वर्युकामवशान्नस्या
एव ग्रहणार्थम् । कुतः । यजमानपरिक्रीतस्त्रिजस्रदहिते प्रवर्तना-
योगात् यं कामयेतापशुः स्यादिति पराशीं तस्येत्युक्तं यदाभास-

प्रतिषेध इति सूचकारवचनाच्च ॥ यच्च प्रतिपादनीयेऽर्थे ब्राह्मणं
प्रदर्शयति तच्च विज्ञायत इत्याहेत्यनुसंधातव्यम् ॥

सा या प्राच्यदीची प्रागुदीची वा भवतीषे त्वोर्जे
त्वेति तामाच्छिनन्ति । १० ।

सा एवंगुणा आहार्यां ब्राह्मणा यस्य दृक्स्थ प्रागादिषु दिक्षु प्रवृत्ता
भवति तामाच्छिनन्तीत्यर्थः । भवत्यन्तेन वाक्यं भेत्तव्यम् । या प्राची
सा भवतीति वाम्बयः ॥

अपि वेषे त्वेत्याच्छिनन्त्यूर्जे त्वेति संनमयत्यनुमार्ष्टि
वा । ११ ।

संनमयत्युजकरोति वक्रत्वे । इतरथानुलोममनुमार्ष्टि ॥

इति प्रथमा कण्डिका ।

इमां प्राचीमुदीचीमिषमूर्जमभिसंस्कृतां बहुपर्णाम-
शुष्काग्रां हरामि पशुपामहमित्याहरति । १ ।

प्रागुदीचीलिङ्गत्वे ऽपि मन्त्रस्य प्राच्यदीच्योरपि ब्राह्मयोरनिवृत्तिः
ब्राह्मजात्यभिप्रायेण तत्तदभिधानोपपत्तेः ॥

वायव स्थोपायव स्थेति तथा षडवरार्धान्वत्सानपा-
करोति । २ ।

अर्धशब्दो ऽत्र खानवाची यथास्वार्धं वज्राज चिर्दक्षिणार्धमित्यादौ ।

येषामवरे स्थाने षट्संख्या भवति ते षड्वरार्थाः । तानपाकरोति
मादृभ्यः पृथक्करोति मादृसंगतानां वत्सानां युगपद्दुरवाकर्षणीयत्वात् ॥
प्रतिवत्सं मन्त्रावृत्तिः । षड्वचनं तु मन्त्रगतमुपरवमन्त्रवत्सर्वापेक्षं
द्रष्टव्यम् ॥

दर्भैर्दर्भपुञ्जीलैर्वा । ३ ।

पुञ्जीलं क्षमः ॥

देवो वः सविता प्रार्पयत्विति शाखया गोचराय
गाः प्रस्थापयति । ४ ।

गावो यत्र चरन्ति तस्मै देवाय यथासमाकातेनाघग्रसान्तेन मन्त्रेण
गाः सर्वा निष्कासयति ॥ वत्सविनाकृतानां गवां युगपच्छब्दनिष्का-
सनत्वात्प्रावृत्तिर्मन्त्रस्य । यत्र तु न शक्यते तत्रावृत्तिः ॥

प्रस्थितानामेकां शाखयोपस्पृशति दर्भैर्दर्भपुञ्जीलै-
र्वा । ५ ।

गतः ॥ अथ देवो व इत्यादेः प्रस्थापनमन्त्रस्यैव शाखान्तरीयौ
कौचित्पाठविकारौ दर्शयति ॥

आप्यायध्वमग्निं देवभृशय देवभागमित्येके समाम-
नन्ति । महेन्द्रायेत्येके । ६ ।

आप्यायध्वमग्निं देवभागमिति यथासमाकातेन पाठेन द्विप्रकारेण
ऽयं पाठो विकल्पते ॥ अथानयोः पाठयोः सर्वत्र तुल्यवद्विकल्पे प्राप्ते
व्यवसासिद्ध्यर्थं सामान्येनेन्द्रमहेन्द्रश्चयोर्देवतापरयोः प्रयोगव्यवसा-
माह ॥

इन्द्रं निगमेषूपलक्षयेदिन्द्रयाजिनो महेन्द्रं महेन्द्र-
याजिनः । ७ ।

निगम्यन्ते येषु इविषः प्रतियोगित्वेन रूपेण देवतास्ते मन्त्रा निगमाः ।
तेषु सांनाय्यदेवता । निगमे इन्द्रयाजिनो यजमानस्येन्द्रं निर्दिष्टेत्
महेन्द्रयाजिनो महेन्द्रमित्यर्थः ॥ एतेन चानन्तरोक्तौ प्रयोगविकल्पा-
वन्ते च कामधुच इत्यादयो निगमा व्याख्याता भवन्ति । एतदेवा-
भिप्रेत्य निगमेष्विति वज्रवचनं कृतमिति वेदितव्यम् ॥

शुद्धा अपः सुप्रपाणे पिबन्तीः शतमिन्द्राय शरदो
दुहानाः । रुद्रस्य हेतिः परि वो वृणक्लिति प्रस्थिता
अनुमन्त्रयते । ८ ।

अनुपूर्वो ऽभिपूर्वश्च मन्त्रयतिस्तदभिसंधाय मन्त्रोच्चारणे प्रयुज्यते ।
अभिपूर्वस्तु तस्मिन्नेवाभिमुख्याधिक इत्यपरम् ॥ अत्र केचिच्छतमि-
न्द्रायेति निगमे महेन्द्रयाजिनो महेन्द्रोपलक्षणं निषेधन्ति । तत्तु
न मृष्यामहे पूर्वसूचविरोधात् । न चास्यानिगमत्वं शङ्कनीयं इन्द्राय
दुहाना इति दोहदेवतासंबन्धस्य प्रयोगसमवाचिनो ऽभिधानात् ।
तथा च शतमिन्द्रायेति प्रकृत्याह भारद्वाजः महेन्द्रायेति वा यदि
महेन्द्रयाजी भवतीति ॥

ध्रुवा अस्मिन्गोपतौ स्यात् वज्जीरिति यजमानस्य
दुहानभिपर्यावर्तते । ९ ।

अभिपर्यावर्तते अभिमुखः प्रतिनिवर्तते ॥

यजमानस्य पशून्पाहीत्यग्निष्टे ऽनस्यगन्धगारे वा
 पुरस्तात्प्रतीचीं शाखामुपगूहति पश्चात्प्राचीं वा । १० ।
 अग्निसमीपस्त्रमनो ऽग्निष्टं यद्वक्ष्यति ब्रकटमवस्थितं भवतीति ।
 तस्मिन्नगन्धगारे वा पुरस्तात्प्रतिपद्य प्रत्यग्गतामुपगूहति पश्चाद्वा
 प्रतिपद्य प्राग्गतामित्यर्थः । पुरस्ताद्भागे ऽनसः प्रत्यगर्घां पश्चाद्भागे
 ऽनसो वा प्राग्गतामित्यन्ये ॥ शाखानिधानं भाव्युपयोगार्थं न वत्सा-
 पाकरणशेषः । तेन पश्चावपि भवत्येव ॥ अथेदानीमुत्तरोत्तरेष्वगु-
 ष्ठेष्वेवृत्तिजामप्रमादार्थं कर्मानुसंधानप्रसंगां ब्राह्मणोक्तामुदाहरति ॥

यो वा अध्वर्योर्गृह्णान्वेद गृह्णवान्भवति । आ चतु-
 र्यात्कर्मणो ऽभिसमीक्षेतेदं करिष्यामीदं करिष्यामीत्येते
 वा अध्वर्योर्गृहाः । य एवं वेद गृह्णवान्भवतीति विज्ञा-
 यते । ११ ।

यो ऽध्वर्युरध्वर्योर्गृह्णान्वेद स गृह्णवान्भवति । के ते ऽध्वर्योर्गृहाः ।
 अग्नौनन्वाधास्यामि शाखामाहरिष्यामीत्येवमा चतुर्यात्कर्मणो ऽभिस-
 मीक्ष्य ये ऽनुसंधीयन्ते पदार्थास्ते ऽध्वर्युर्गृहाः । य एवं वेद य
 एते ऽध्वर्युर्गृहा इति वेद सो ऽपि गृह्णवान्भवतीत्यर्थः । तच्च तु
 वेदनस्य परार्थत्वात्फलवचनं प्ररोचनार्थं यथा यो वा अध्वर्योः
 प्रतिष्ठां वेद यो वा अध्वर्योः स्वं वेद यो वा अध्वर्योरायतनं
 वेदेत्यादौ । ततश्चैवं न ब्रह्मित्वं यजमानस्यैवेदमेवंविदुषः फल-
 मिति ॥ चतुर्थ्यहणं यावच्छ्रवणोपलक्षणं अनुसंधानाधिक्ये गुणा-
 धिक्क्यात् । तथाध्वर्युग्रहणमपि सर्वलिङ्गामुपलक्षणं उपयोगसाम्यात् ॥

इति द्वितीया कण्डिका । इति प्रथमः पटलः ॥

उत्तरेण गार्हपत्यमसिदो ऽश्वपशुरनडुत्पशुर्वा नि-
हिता । १ ।

असिदो दाचम् । पशुः पार्श्वस्थि ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यसिदमश्वपशुं वादन्ते
तूष्णीमनडुत्पशुम् । २ ।

गतौ ॥

यज्ञस्य घोषदसोति गार्हपत्यमभिमन्त्र्य प्रत्युष्टं रक्षः
प्रत्युष्टा अरातय इत्याहवनीये गार्हपत्ये वासिदं प्रति-
तपति । ३ ।

यदाप्याहवनीये प्रतितप्यति तदाप्यभिमन्त्रणं गार्हपत्यस्यैव प्रतितपन
एव विकल्पवचनात् ॥

न पशुम् । ४ ।

प्रतितपतीति शेषः । अत एव प्रतिषेधाज्जानीमो यदेकचानेकसा-
धनविकल्पेषु मुख्ये कृतो विधिः सर्वार्थो भवतीति ॥

प्रेयमगादित्युक्तोर्वन्तरिक्षमन्विहीति प्राचीमुदीचीं
वा दिशमभिप्रव्रज्य यतः कुतश्चिद्दर्भमयं बर्हिराहरति
। ५ ।

प्रथमं विहारप्राचीमुदीचीं वा दिशमभिप्रव्रज्य ततो यतः कुत-
श्चिद्दिशो दर्भमयं बर्हिराहरति यतो लभ्यते ॥ बौधायनस्त्वाह
आहवनीयादेवाये चीन्वा चतुरो वा प्राचः प्रक्रमान्प्रक्रम्याथ तां

दिशमभिप्रवेद्य च बर्हिर्वेत्यग्न्यत इति ॥ प्रेयमगादित्यपि गमन-
मन्त्र एव तल्लिङ्गत्वात् यौ गमनावित्युत्तरचानुवादाच्च । किमर्था
तर्ह्युक्तेत्यधिकोक्तिः । उच्यते मन्त्रसमाध्याये हि द्वितीयो मन्त्रः
प्रत्यागमनक्रमे पठितो न गमनक्रमे । कल्पान्तरकारैश्च तावुभयच
व्यवस्थया विकल्पेन च विनियुक्तौ । आचार्यस्तु भयोर्भयच समुच्चयं
मन्यते । तेन यत्नं कृतवानेतत्प्रथममुक्त्वा ततो ऽनेन प्रव्रजतीति ॥
अथवा यतः कुतश्च बर्हिराहरणे ऽपि पुरस्ताद्बर्हिरासद इति मन्त्रा-
र्थवज्जेन पुरस्तादाहरणगुणसिद्धिर्ब्राह्मणे दर्शिता । अथो यदेतदुक्त्वा
यतः कुतश्चाहरति तत्प्राच्या एव दिशो भवतीति तस्यैवार्थमनुकरो-
त्याचार्यः प्रेयमगादित्युक्त्वा यतः कुतश्चाहरतीति ॥ स चायं मन्त्रः
स्त्रीलिङ्गादसिद्धे नौयमाने निवर्तत इति केचित् । तदयुक्तं तूष्णी-
मनङ्मुपशृणुं न पशुमिति पर्श्वसिद्धयोरभिप्रेतविशेषवचनादवचनाच्चाय
विशेषस्य । न च स्त्रीलिङ्गविरोधः धिषणाभिधानात् यथोक्तं ब्राह्मणे
विद्या वै धिषणा विद्ययैवैनदृश्यतीति । यदपि पशुविधानवशाद्वि-
षणाशब्दो गुणवृत्त्या पर्श्वभिधायैव्यते तथैवेव्यतामसिद्धे ऽपि । न च
तचासिद्धे वैलिङ्ग्यं दोषाय धिषणात्वेन तस्योपचारात् असिद्धाकृति-
विवक्षया व्यत्ययेन वा स्त्रीलिङ्गोपपत्तेः । यदप्यस्याविशेषणं मनुना
कृतेत्यादि तदप्यविशिष्टमेवोभयोस्तस्मादनिवृत्तिरभयचापि मन्त्रस्य ॥

देवानां परिषूतमसोति दर्भान्परिषौति । ६ ।

परिषौति यावता पर्याप्तं तावत्परिगृह्णाति ॥

विष्णो स्तूपो ऽसौत्यभिप्रेतानामेकं स्तम्बमुत्सृजति

उत्तरेण गार्हपत्यमसिद्धोऽश्वपशुरनडुत्पशुर्वा नि-
हिता । १ ।

असिद्धो दासम् । पशुः पार्श्वस्थि ॥

इवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यसिद्धमश्वपशुं वादत्ते
नूष्णीमनडुत्पशुम् । २ ।

गतौ ॥

यज्ञस्य घोषदसोति गार्हपत्यमभिमन्त्र्य प्रत्युष्टं रक्ष
प्रत्युष्टा अरातय इत्याहवनीये गार्हपत्ये वासिदं प्र
त्नपति । ३ ।

यदाथाहवनीये प्रतितस्थति तदाप्यभिमन्त्रणं गार्हपत्यस्यैव प्रति
एव विकल्पवचनात् ॥

न पशुम् । ४ ।

प्रतितपतीति शेषः । अत एव प्रतिषेधाज्जानीमो यदेकत्र
धनविकल्पेषु सुख्ये कृतो विधिः सर्वत्रैव भवतीति ॥

प्रेयमगादित्युक्तोर्वन्तः प्रवहीति प्राची
वा दिशमभिप्रवज्यन्तः इभमयं

प्रथमः

विधिः

तदाः कदा

दिग्भगिनी

ति श्रुतेः पर्व ते

मन्त्र एव

तर्ह्येव

ति । १४ ।

प्रत्यागमनं

व्यवहार

मन्त्रे

पञ्च

मत्यर्थः ॥ सुनोति सुनाति

संज्ञे

संज्ञा

आख्यायते ॥

ए जर्वस्थि आन्वस्थि सु-

नि । १७ ।

गः । आदेशः प्रदेष्टुं न्यङ्कुडयो-

नष्टलीकृतः संनिवेष्टो गृह्यते ॥

नीयः प्रमादभ्रष्टः ॥ ऊरोरस्थि

प्रमाणानि । तानि च संनख-

कण्डिका ।

पृथिव्याः संपृचः पाहीत्यनघो निदधाति । १ ।

अनघः अभ्रमौ ।

अयुजो मुष्टीक्षुनेति । २ ।

अयुजः अयुग्मान् ॥

तथा निधनानि । ३ ।

निधनानि मुष्टीनां रात्रयस्तानि चायुञ्जि भवन्तीत्यर्थः ॥

तेषां प्रस्तरो ऽयुगर्थ इत्येके । ४ ।

तेषां मुष्टीनां निधनानां च प्रस्तरेण विनायुग्मानां सतां प्रस्तरो ऽयुगर्थः अयुग्मावार्थः न तु प्रस्तररक्षितानामयुक्तामित्येके मन्यन्ते । न तथा वयमिति भावः । कथं तर्हि यूयं मन्यध्वे । अत आह ॥

प्रस्तरे याथाकामी । ५ ।

प्रस्तरे अयुगर्थत्वं प्रति याथाकामी याथाकाम्यं सह वा प्रस्तरेणा-
युक्तमस्तु विना वा प्रस्तरेण । न त्वेकतरपक्षनिर्धारणाय प्रभवामः
अयुक्तायुक्तान्मुष्टीक्षुनेतीति अयुगर्थस्य विश्रयित्वादिति भावः ॥ भार-
द्वाजस्याह प्रस्तरो युग्म इत्येकेषामयुग्म इत्येकेषामिति ॥

यदन्यत्परिषवणादुत्सर्जनाच्च तत्सर्वचावर्तते । ६ ।

सर्वच सर्वेषु मुष्टिषु दर्भाक्षन्नाद्यावर्तते ॥

प्रस्तरमेव मन्त्रेण दाति तूष्णीमितरदिति वाजसने-
यकम् । ७ ।

इतरन्मुष्टिजातम् ॥

सर्वं लुत्वा देववर्हिः शतवल्गुं विरोहेत्यालवानभि-
मृशति । ८ ।

लुत्वेति ब्रह्मह्मन्द्वायः ॥ येषु काण्डेष्वालूना दर्भास्त आलवाः ॥

सहस्रवल्गुं वि वयं रुहेमेत्यात्मानम् । ९ ।

गतः ॥

अदित्यै राक्षसीति चिधातु पञ्चधातु वा शुल्बं
करोति । १० ।

धातुः संधिः । शुल्बमेकसरा रज्जुः यानि शुल्बानि समा संगच्छ-
न्तीति सिद्धात् ॥ अत्राह भारद्वाजः धातौधातौ मन्त्रमावर्तयतीति ।
तथा तत एव वर्हिषः शुल्बं करोतीति च ॥

आयुपिता योनिरिति प्रतिदधाति । ११ ।

प्रतिदधाति संदधाति ॥

अदित्यै राक्षसीत्युदगग्रं वितत्य सुसंभृता त्वा
संभरामीति तस्मिन्निधनानि संभृत्यालुभिता योनिरि-
त्युत्तमे निधने प्रस्तरमत्याधायेन्द्राण्यै संनहनमिति
संनहति । १२ ।

निधनानामेकैकस्य संभरणं त्वेत्येकवचनात् ॥

पूषा ते ग्रन्थिं ग्रन्थात्विति ग्रन्थिं करोति । १३ ।

गतः ॥

स ते मास्थादिति पुरस्तात्प्रत्यञ्चं ग्रन्थिमुपगूहति
पश्चात्प्राञ्चं वा । १४ ।

शुल्बादधः पुरस्ताद्भागेन प्रत्यगमयति ग्रन्थिं । प्राग्वा पश्चाद्भागेन ॥

आपस्त्वामश्विनौ त्वामृषयः सप्त मामृजुः । बर्हिः
सूर्यस्य रश्मिभिरुषसां केतुमारभ इति बर्हिरारभते ।
इन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुद्यच्छ इत्युद्यच्छते । बृहस्पतेर्मूर्ध्ना
हरामीति शीर्षञ्चधिनिधत्ते । १५ ।

आरभते आलभते । शीर्षन् शिरसि ॥

इति चतुर्थो कण्डिका ।

प्रेयमगादुर्वन्तरिक्षमन्विहीति यौ गमनौ तौ प्र-
त्यायनौ । १ ।

याभ्यामेताभ्यां प्राग्गमनसुक्तं प्रत्यागमने ऽपि द्वावपि तौ भवतः ।
न तु क्रमानुसाराद्वितीय एवेति भावः ॥

अदित्यास्त्वोपस्थे सादयामीत्यन्तर्वेदि परिधिदेशे
ऽनधः सादयति । २ ।

अन्तर्वेदि सादयति । कुञ्च प्रदेशे । परिधिदेशे । समीपे सप्तमी
चेयं मध्यमपरिधिस्थानसमीप इति ॥

बर्हिरसि देवंगममित्यासन्नमभिमन्त्रयते । ३ ।

गतः ॥

देवंगममसीत्यनघो निदधाति यथा प्रागुपसादयेत्
। ४ ।

यथोपसादनकाले प्राचीनमुपसादयितुं योग्यं भवति तथा निदधाति ॥
बर्हिषस्त्राहणे ऽनुग्रहमाह बौधायनः आहृतं वा यजुषा करोतीति ।
कात्यायनस्याह स्वातलूनच्छिन्नावहृतपिष्टदुग्धदग्धेषु यजुंश्क्रियासंभ-
वादिति ॥

या जाता ओषधयो देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा । तासां
पर्वं राध्यासं परिस्तरमाहरन् ॥ अपां मेध्यं यज्ञियं
सदेवं शिवमस्तु मे । आच्छेत्ता वो मा रिषं जीवानि
शरदः शतम् ॥ अपरिमितानां परिमिताः संनद्धो
सुकृताय कम् । एनो मा निगां कृतमञ्जनाहं पुन-
रुत्थाय बहुला भवन्त्विति परिस्तरणानामधि निधा-
न्याच्छेदनी संनहनीति यथालिङ्गम् । ५ ।

यथासंख्येनैव सिद्धे यथालिङ्गवचनं लिङ्गविनियोगमासां दर्शयितुं
विस्पष्टार्थं वा ॥

खादिरं पालाशं वैकविंशतिदारुमिधं करोति । ६ ।

दार्वाभिन्नं काष्ठं स ब्रकलान् दारुणि वेति दर्शनात् । ब्राह्मणे
वैकविंशतिरिभ्रदारुणि भवन्तीति प्रकृत्य पञ्चदशेभ्यो दारुण्यभादधाति

चौन्परिधीन्परिदधाति ऊर्ध्वं समिधावादधाति अनूयावेभ्यः समि-
धमतिग्निनष्टौत्येकत्रिंशत्या विभाग उक्तः । तमिदानीं विवक्ष्यंस्तत्र
पञ्चदश समिधेन्यो दर्शपूर्णमासयोरित्यादिना विभागसिद्धिसुपजी-
व्यावशिष्टस्य षट्कस्य विभागं दर्शयति ॥

त्रयः परिधयः । ७ ।

तेषु त्रयः परिधानार्थाः परिधय इति समाख्यानात् ॥

पलाशकार्ष्ण्यखदिरोदुम्बरबिस्वरोहोतकविककृता-
नां ये वा यज्ञिया वृक्षाः । ८ ।

ते च पलाशादीनामवयवभूता ग्राह्याः तदभावे ऽन्यस्यापि यज्ञियस्य
वृक्षस्य । तत्र पलाशखदिरयोः पुनरुपादानं तौ परिध्यर्थे ऽपि यथा
स्यातां नेतरैर्बाध्येयातामिति । रोहोतको वटावान्तरजातिः ॥

आर्द्राः शुष्का वा सत्वकाः । ९ ।

आर्द्राः परिधयो भवन्ति शुष्का अपीथ्यन्ते न चेद्गलितत्वचो भव-
न्मौल्यर्थः । अथवा इभस्त्राग्नीन्धनार्थत्वात् अनिन्धनार्थत्वात्परिधी-
नामार्द्रानुज्ञानार्थमुभयवचनम् ॥

स्तविष्ठो मध्यमो ऽणीयान्द्राघीयान्दक्षिणार्धौ ऽणि-
ष्ठो ह्रसिष्ठ उत्तरार्धः । १० ।

अर्धशब्दो ऽत्रापि स्थानवाची । दक्षिणार्धभवो दक्षिणार्धः स मध्यमा-
दणुतरो दीर्घतरश्च । तथा सर्वतो ऽणुतमो ह्रस्वतमश्चोत्तरार्धः ॥
आयामस्त्वर्थलक्षणः सर्वेषाम् । तत्र प्रादेशमात्राणीभकाष्टानि षाड-
मात्राः परिधय इति तन्मान्तरकाराः ॥

हे आधारसमिधावनूयाजसमिदेकविंशीति । ११ ।

अथ हे आधारार्थे समिच्छब्दिते च भवतः । तथैकानूयाजार्था । तस्यास्तु पारिश्रेय्यात्सर्वान्ते विनियोगाच्चैकविंशत्ववादः । इतिकरण एकविंशतिविभागनिगमनार्थः । विभागोपयोगस्यानन्तरसूत्रे दर्शयिष्यते ॥

समूलानामृतेमूलानां वा दर्भाणां पूर्ववच्छुल्बं कृत्वोदग्रं वितत्य । १२ ।

इति पञ्चमी कण्डिका ।

यत्कृष्णो रूपं कृत्वा प्राविशत्त्वं वनस्पतीन् । तत्स्वामेकविंशतिधा संभरामि सुसंभृता ॥ चीन्परिधीं-
स्तिष्ठः समिधो यज्ञायुरनुसंचरान् । उपवेशं मेक्ष्णं धृष्टिं संभरामि सुसंभृतेति शुल्ब इध्मं संभरति । १ ।

समूलामूलवचनं समूलप्राप्त्यर्थम् । अन्यथा हि यत्समूलं तत्पितृणा-
मिति श्रुतेरमूला एव गृह्येरन् । पूर्ववदिति कृत्वा वितत्येत्युभयचापि
संबध्यते अविशेषात् ॥ अत्र संभरणमन्त्रयोरेकविंशतिधा चीन्परिधीं-
स्तिष्ठः समिध इति दारुपरिधिसमिधसंख्यावाचिनां श्रद्धानां विद्व-
त्पु दारुदेन्यूनाधिकभावे वा परिधिसमिधामभावे वा तत्तत्संख्या-
वज्जेन यथायथं भवत्युहः । प्रकृतौ तु पञ्चदशकल्पादन्येषु सामिधेनी-
कल्पेषु प्रथमो मन्त्रो निवर्तते लिङ्गविरोधादूहप्रतिषेधाच्च । काम्य-

उत्तरेण गार्हपत्यमसिदो ऽश्वपशुरनडुत्पशुर्वा नि-
हिता । १ ।

असिदो दाचम् । पशुः पार्श्वस्थि ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यसिदमश्वपशुं वादन्ते
तूष्णीमनडुत्पशुम् । २ ।

गतौ ॥

यज्ञस्य घोषदसीति गार्हपत्यमभिमन्त्र्य प्रत्युष्टं रक्षः
प्रत्युष्टा अरातय इत्याहवनीये गार्हपत्ये वासिदं प्रति-
तपति । ३ ।

यदायाहवनीये प्रतितस्थति तदाप्यभिमन्त्रणं गार्हपत्यस्यैव प्रतितपन
एव विकल्पवचनात् ॥

न पशुम् । ४ ।

प्रतितपतीति शेषः । अत एव प्रतिषेधाज्जानीमो यदेकचानेकसा-
धनविकल्पेषु मुख्ये कृतो विधिः सर्वार्थो भवतीति ॥

प्रेयमगादित्युक्त्वोर्वन्तरिक्षमग्विहीति प्राचीमुदीचीं
वा दिशमभिप्रव्रज्य यतः कुतश्चिद्दर्भमयं बर्हिराहरति
। ५ ।

प्रथमं विहारप्राचीमुदीचीं वा दिशमभिप्रव्रज्य ततो यतः कुत-
श्चिद्दिशो दर्भमयं बर्हिराहरति यतो स्रभ्यते ॥ बौधायनस्त्वाह
आहवनीयादेवाये चीन्वा चतुरो वा प्राचः प्रक्रमान्प्रक्रम्याथ तां

दिशमभिप्रजयेद्यच्च बर्हिर्वैत्यमन्यत इति ॥ प्रेथमगादित्यपि गमन-
मन्त्र एव तस्मिन्नुक्त्वात् यौ गमनावित्युत्तरचानुवादाच्च । किमर्था
तर्ह्युक्तेत्यधिकोक्तिः । उच्यते मन्त्रसमाप्ताये हि द्वितीयो मन्त्रः
प्रत्यागमनक्रमे पठितो न गमनक्रमे । कल्पान्तरकारैश्च तावुभयच
व्यवस्थया विकल्पेन च विनियुक्तौ । आचार्यस्तुभयोरुभयच समुच्चयं
मन्यते । तेन यत्नं कृतवानेतत्प्रथममुक्त्वा ततो ऽनेन प्रप्रजतीति ॥
अथवा यतः कुतश्च बर्हिंराहरणे ऽपि पुरस्ताद्बर्हिंरासद् इति मन्त्रा-
र्थवज्जेन पुरस्तादाहरणगुणसिद्धिर्ब्राह्मणे दर्शिता । अथो यदेतदुक्त्वा
यतः कुतश्चाहरति तत्प्राच्या एव दिशो भवतीति तस्यैवार्थमनुकरो-
त्याचार्यः प्रेथमगादित्युक्त्वा यतः कुतश्चाहरतीति ॥ स चायं मन्त्रः
स्त्रीलिङ्गादसिदे नौयमाने निवर्तत इति केचित् । तदयुक्तं तूष्णी-
मनङ्मुत्पश्यं न पश्यमिति पश्चिमिदयोरभिप्रेतविशेषवचनादवचनाच्चा
विशेषस्य । न च स्त्रीलिङ्गविरोधः धिषणाभिधानात् यथोक्तं ब्राह्मणे
विद्या वै धिषणा विद्ययैवैनदच्छैतीति । यदपि पश्यविधानवत्ताद्वि-
षणाशब्दो गुणवृत्त्या पश्चिमिधाधीव्यते तथैवेत्यतामसिदे ऽपि । न च
तत्रासिदे वैलिङ्ग्यं दोषाय धिषणात्वेन तस्योपचारात् असिदाकृति-
विवक्षया व्यत्ययेन वा स्त्रीलिङ्गोपपत्तेः । यदप्यस्याविशेषणं मनुना
कृतेत्यादि तदप्यविशिष्टमेवोभयोस्तस्मादनिवृत्तिरुभयत्रापि मन्त्रस्य ॥

देवानां परिषूतमसीति दर्भान्परिषीति । ३ ।

परिषीति यावता पर्याप्तं तावत्परिगृह्णाति ॥

विष्णो स्तूपो ऽसौत्यभिप्रेतानामेकं स्तम्बमुत्सृजति

तेषां साध्यत्वेनाभिप्रेतानां मध्ये स्तम्बं लेकमुत्सृजति यथा न लूयते
तथा बहिष्करोतीत्यर्थः ॥

एकं वा स्तम्बं परिषूय तं सर्वं दाति । ८ ।

एकमूलप्रभवो दर्भसमूहः स्तम्बः । तावत्सर्वं क्षिणन्ति न तु किञ्चिदु-
त्सृजति । अन्ये त्वपरिषूता एव लूयन्त इत्यर्थः ॥

अतिस्त्रष्टो गवां भाग इति वैकां द्वे तिस्रो वा ना-
डीरुत्सृजति । ९ ।

नाडी शलाका ॥

इदं देवानामिति परिषूतानभिमुशति । इदं पञ्च-
नामित्यतिसृष्टान् । १० ।

अनुत्सर्गपञ्चे ऽपि भवत्येव परिषूतस्तम्बाभिमर्शनं बर्हिःसंस्कारत्वात् ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो
हस्ताभ्यां बर्हिर्देवसदनमारभ इति विशाखेषु दर्भाना-
रभते । ११ ।

विशाखाः प्रकाण्डादूर्ध्वभागाः । यतः शलाकाः पृथग्वन्ति तेष्वारभते
आलभते स्पृशतीति यावत् ॥

देवबर्हिर्मा त्वाम्बद्धा तिर्यगिति संयच्छति । १२ ।

संयच्छति खवनानुगुणं सव्यमुष्टिना गृह्णाति ॥

पर्वं ते राध्यासमित्यसिदमधिनिदधाति । १३ ।

पर्वणि निदधाति यत्पद्वि दिनं तद्देवानामिति श्रुतेः पर्व ते
राध्यासमिति मन्त्रवर्षाश्च ॥

आच्छेत्ता ते मा रिषमित्याच्छिनन्ति । १४ ।

गतः ॥

संनखं मुष्टिं लुनोति । १५ ।

संनखं संगताङ्गुल्यङ्गुष्ठनखं तावत्प्रमाणमित्यर्थः ॥ लुनोति लुनाति
विकरणव्यत्ययः ॥

स प्रस्तरः । १६ ।

यो ज्यं प्रथमलूनो मुष्टिः प्रस्तरः समाख्यायते ॥

कुलिमाचो ऽरन्निः प्रादेश ऊर्वस्थि जाम्बस्थि सु-
ग्दण्ड इति वा तिर्यक्प्रमाणानि । १७ ।

कुलिर्गोवाशः । अरन्निर्हस्तस्य पूर्वभागः । प्रादेशः प्रदेशेन्यङ्गुष्ठयो-
रायामः । स चात्र सामर्थ्यात्संनखवन्मण्डलीकृतः संनिवेशो गृह्यते ॥
अरन्निः प्रादेश इति पठतां विसर्जनीयः प्रमादभ्रष्टः ॥ ऊरोरस्थि
ऊर्वस्थि । तिर्यक्प्रमाणानि स्त्रीस्यप्रमाणानि । तानि च संनख-
प्रमाणेन विकल्पन्ते ॥

इति तृतीया कण्डिका ।

पृथिव्याः संपृचः पाहीत्यनघो निदधाति । १ ।

अनघः अभ्रमौ ।

अयुजो मुष्टींस्तुनेति । २ ।

अयुजः अयुग्मान् ॥

तथा निधनानि । ३ ।

निधनानि मुष्टीनां राशयस्तानि चायुञ्जि भवन्तीत्यर्थः ॥

तेषां प्रस्तरो ऽयुगर्थ इत्येके । ४ ।

तेषां मुष्टीनां निधनानां च प्रस्तरेण विनायुग्मानां सतां प्रस्तरो ऽयुगर्थः अयुग्मावार्थः न तु प्रस्तररहितागमयुक्तमित्येके मन्यन्ते । न तथा वयमिति भावः । कथं तर्हि यूयं मन्यध्वे । अत आह ॥

प्रस्तरे याथाकामी । ५ ।

प्रस्तरे अयुगर्थत्वं प्रति याथाकामी याथाकाम्यं सह वा प्रस्तरेणा-
युक्तमस्तु विना वा प्रस्तरेण । न त्वेकतरपक्षनिर्धारणाय प्रभवामः
अयुङ्गायुङ्गान्मुष्टींस्तुनेतीति अयुगर्थस्य विशयित्वादिति भावः ॥ भार-
द्वाजश्चाह प्रस्तरो युग्म इत्येकेषामयुग्म इत्येकेषामिति ॥

यदन्यत्परिषवणादुत्सर्जनाच्च तत्सर्वचावर्तते । ६ ।

सर्वच सर्वेषु मुष्टिषु दर्भाक्षन्नाद्यावर्तते ॥

प्रस्तरमेव मन्त्रेण दाति तूष्णीमितरदिति वाजसने-
यकम् । ७ ।

इतरन्मुष्टिजातम् ॥

सर्वं लुत्वा देववर्हिः शतवल्गं विरोहेत्यालवानभि-
मृशति । ८ ।

लुत्वेति वृक्षश्चान्दसः ॥ येषु काण्डेष्वालूना दर्भास्त आलवाः ॥

सहस्रवल्गं वि वयं रुहेमेत्यात्मानम् । ९ ।

गतः ॥

अदित्यै रास्नासीति चिधातु पञ्चधातु वा शुल्बं
करोति । १० ।

धातुः संधिः । शुल्बमेकसरा रज्जुः यानि शुल्बानि समा संगच्छ-
न्तीति लिङ्गात् ॥ अचाह भारद्वाजः धातौधातौ मन्त्रमावर्तयतीति ।
तथा तत एव वर्हिषः शुल्बं करोतीति च ॥

आयुपिता योनिरिति प्रतिदधाति । ११ ।

प्रतिदधाति संदधाति ॥

अदित्यै रास्नासीत्युदगग्रं वितत्य सुसंभृता त्वा
संभरामोति तस्मिन्निधनानि संभृत्यालुभिता योनिरि-
त्युत्तमे निधने प्रस्तरमत्याधायेन्द्राण्यै संनहनमिति
संनहति । १२ ।

निधनानामेकैकस्थ संभरणं त्वेत्येकवचनात् ॥

पूषा ते ग्रन्थिं ग्रन्थात्विति ग्रन्थिं करोति । १३ ।

गतः ॥

स ते मास्थादिति पुरस्तात्प्रत्यञ्चं ग्रन्थिमुपगूहति
पश्चात्प्राञ्चं वा । १४ ।

श्रुत्वादधः पुरस्ताद्भागेन प्रत्यग्गमयति ग्रन्थिं । प्राग्वा पश्चाद्भागेन ॥

आपस्तुवामश्विनौ त्वामृषयः सप्त मामृजुः । बर्हिः
सूर्यस्य रश्मिभिरुषसां केतुमारभ इति बर्हिरारभते ।
इन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुद्यच्छ इत्युद्यच्छते । दृहस्पतेर्मूर्ध्ना
हरामीति शीर्षं न्यधिनिधत्ते । १५ ।

आरभते आस्रभते । शीर्षं न्यधिरसि ॥

इति चतुर्थोऽंशः कण्डिका ।

प्रेयमगादुर्वन्तरिक्षमन्विहीति यौ गमनौ तौ प्र-
त्यायनौ । १ ।

याभामेताभ्यां प्राग्गमनमुक्तं प्रत्यागमने ऽपि दावपि तौ भवतः ।
न तु क्रमानुसाराद्वितीय एवेति भावः ॥

अदित्यास्तोपस्थे सादयामीत्यन्तर्वेदि परिधिदेशे
ऽनधः सादयति । २ ।

अन्तर्वेदि सादयति । कुत्र प्रदेशे । परिधिदेशे । समीपे सप्तमी
सेयं मध्यमपरिधिस्थानसमीप इति ॥

वर्धिरसि देवंगममित्यासन्नमभिमन्त्रयते । ३ ।

गतः ॥

देवंगममसीत्यनघो निदधाति यथा प्रागुपसादयेत्
। ४ ।

यथोपसादनकाले प्राचीनमुपसादयितुं योग्यं भवति तथा निदधाति ॥
वर्धिरस्त्राहरणे ऽनुग्रहमाह बौधायनः आहृतं वा यजुषा करोतीति ।
कात्यायनस्याह खातलूनच्छिन्नावहतपिष्टदुग्धदग्धेषु यजुंक्ष्रियासंभ-
वादिति ॥

या जाता ओषधयो देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा । तासां
पर्वं राध्यासं परिस्तरमाहरन् ॥ अपां मेध्यं यज्ञियं
सदेवं शिवमस्तु मे । आच्छेत्ता वो मा रिषं जीवानि
शरदः शतम् ॥ अपरिमितानां परिमिताः संनद्धे
सुहृताय कम् । एनो मा निगां कतमश्चनाहं पुन-
रुत्थाय बहुला भवन्त्विति परिस्तरणानामधि निधा-
न्याच्छेदनी संनद्धनीति यथास्त्रिङ्गम् । ५ ।

यथासंख्येनैव सिद्धे यथास्त्रिङ्गवचनं स्त्रिङ्गविनियोगमासां दर्शयितुं
विसृष्टार्थं वा ॥

खादिरं पालाशं वैकविंशतिदारुमिध्मं करोति । ६ ।

दार्वंभिर्वा काष्ठं स प्रकलान् दारुणि वेति दर्शनात् । ब्राह्मणे
वैकविंशतिरिभ्रदारुणि भवन्तीति प्रकृत्य पञ्चदशेभ्रदारुण्यभादधाति

चीन्परिधीन्परिदधाति ऊर्ध्वं समिधावादधाति अनूयाजैर्भ्यः समि-
धमतिग्निनष्टीत्येकविंशत्या विभाग उक्तः । तमिदानीं विवक्ष्यंस्तच्च
पञ्चदश सामिधेन्यो दर्शपूर्णमासयोरित्यादिना विभागसिद्धिसुपजी-
व्यावशिष्टस्य षट्कस्य विभागं दर्शयति ॥

त्रयः परिधयः । ७ ।

तेषु त्रयः परिधानार्थाः परिधय इति समाख्यानान्तात् ॥

पलाशकार्पर्यखदिरोदुम्बरबिल्वरोहीतकविककृता-
नां ये वा यज्ञिया वृक्षाः । ८ ।

ते च पलाशादीनामवयवभूता ग्राह्याः तदभावे ऽन्यस्यापि यज्ञियस्य
वृक्षस्य । तत्र पलाशखदिरयोः पुनरुपादानं तौ परिध्यर्थे ऽपि यथा
स्यातां नेतरैर्बाध्येयातामिति । रोहीतको वटावान्तरजातिः ॥

आर्द्राः शुष्का वा सत्वक्काः । ९ ।

आर्द्राः परिध्यो भवन्ति शुष्का अपीयन्ते न चेद्गलितत्वचो भव-
न्नीत्यर्थः । अथवा इभस्याग्नीन्धनार्थत्वात् अनिन्धनार्थत्वात्परिधी-
नामार्द्रानुष्ठानार्थमुभयवचनम् ॥

स्तविष्ठो मध्यमो ऽणीयान्द्राधीयान्दक्षिणार्धो ऽणि-
ष्ठो ह्रसिष्ठ उत्तरार्धः । १० ।

अर्धशब्दो ऽत्रापि स्थानवाची । दक्षिणार्धेभवो दक्षिणार्धः स मध्यमा-
दणुतरो दीर्घतरश्च । तथा सर्वतो ऽणुतमो ह्रस्वतमश्चोत्तरार्धः ॥
आयामस्त्वर्थलक्षणः सर्वेषाम् । तत्र प्रादेशमाचाणीभकाष्ठानि बाहु-
माचाः परिधय इति तस्मान्तरकाराः ॥

द्वे आधारसमिधावनूयाजसमिदेकविंशीति । ११ ।

अथ द्वे आधारार्थे समिच्छब्दिते च भवतः । तथैकानूयाजार्था । तस्यास्तु पारिशेष्यात्सर्वान्ते विनियोगाच्चैकविंशत्ववादः । इतिकरण एकविंशतिविभागनिगमनार्थः । विभागोपयोगस्यानन्तरसूत्रे दर्शयिष्यते ॥

समूलानामृतेमूलानां वा दर्भाणां पूर्ववच्छुल्वं कृत्वोदग्रं वितत्य । १२ ।

इति पञ्चमी कण्डिका ।

यत्कृष्णो रूपं कृत्वा प्राविशत्त्वं वनस्पतीन् । तत्स्त्वामेकविंशतिधा संभरामि सुसंभृता ॥ चीन्परिधीं-
स्तिष्ठः समिधो यज्ञायुरनुसंचरान् । उपवेशं मेक्ष्णं
धृष्टिं संभरामि सुसंभृतेति शुल्व इध्मं संभरति । १ ।

समूलामूलवचनं समूलप्राप्त्यर्थम् । अन्यथा हि यत्समूलं तत्पिद्वणा-
मिति श्रुतेरमूला एव गृह्येरन् । पूर्ववदिति कृत्वा वितत्येतुभ्यचापि
संबध्यते अविशेषात् ॥ अत्र संभरणमन्त्रयोरेकविंशतिधा चीन्परिधीं-
स्तिष्ठः समिध इति दारुपरिधिसमित्संख्यावाचिनां शब्दानां विद्व-
तिषु दार्वादेर्न्यूनाधिकभावे वा परिधिसमिधामभावे वा तत्तत्संख्या-
वशेन यथायथं भवत्यूहः । प्रकृतौ तु पञ्चदशकल्पादन्येषु सामिधेनी-
कल्पेषु प्रथमो मन्त्रो निवर्तते लिङ्गविरोधादूहप्रतिषेधाच्च । काम्य-

नैमित्तिकानां नित्यधिकारत्वादूह इति केचित् । तद्वक्तुं तृष्णीं कंसं
मृग्यं चेति न्यायप्रदर्शनात् ॥ यज्ञाश्वरुनुसंस्तरश्चः पुमां स्त्रियेति
कृतस्त्रिजैकशेषः परिधिसमिधामभिधायकः तेनोपसदादौ परिध्यभावे
ऽपि समित्संस्थावशेन यथार्थमूह्यः । उपवेषादेस्त्वसमवेताभिधायिन
एकविंशतिविभागानन्तर्भूतस्तेभ्यार्थवादत्वात्सर्वचानूहः ॥

कृष्णो ऽस्याखरेष्ठो देव पुरश्चर सध्यासं त्वेति संन-
द्याति । पुरस्तात्प्रत्यश्चं ग्रन्थिमुपगूहति पश्चात्प्राश्चं वा ।
अनधो निदधाति । २ ।

थाख्याताः ॥

इधमप्रव्रश्चनानि निदधाति । ३ ।

इधमच्छेदनप्रभवाः शक्त्वा इधमप्रव्रश्चनानि ॥

त्वया वेदिं विविदुः पृथिवीं त्वया यज्ञो जायते
विश्वदानिः । अच्छिद्रं यज्ञमन्वेषि विद्वांस्त्वया हेता
संतनोत्यर्धमासानिति दर्भाणां वेदं करोति । ४ ।

दर्भाणां दर्भैः ॥

वत्सक्षुं पशुकामस्य मूतकार्यमन्नाद्यकामस्य चितृ-
च्छिरसं ब्रह्मवर्चसकामस्य । ५ ।

वत्सक्षुर्वत्सजान्वाकतिः । मूतवत्कार्यो मूतकार्यः । मूतं धान्यावपनार्थं
हणपुञ्जसंनिवेशविशेषः । अन्नाद्यं भोज्यं भोजनशक्तिर्वा । चितृच्छि-
रास्त्रिगुणधिराः । नित्यास्तेवाकतिस्त्वमी कामाः आकृत्यन्तरस्थानु-
पदेशात् ॥

गुल्वात्पादेशे परिवास्य वेदपरिवासनानि निदधाति । ६ ।

गुल्वाद्गन्धनगुल्वात् । परिवास्य हित्वा । वेदपरिवासनानि वेदाग्राणि ॥

अन्तर्वेदि शाखायाः पलाशान्यसर्वाणि प्रशात्य मूलतः शाखां परिवास्योपवेशं करोत्युपवेशो ऽसि यज्ञाय त्वां परिवेषमधारयन् । इन्द्राय हविः कृष्वन्तः शिवः शग्मो भवासि न इति । ७ ।

अन्तर्वेदीति देशोपचारः वेदो वेदिरिति वक्ष्यमाणपक्षाभिप्रायं वा । प्रशात्य भङ्गा । मूलतः परिवास्य तदेव मूलमुपवेशं करोति । अङ्गारप्रेषणार्थं काष्ठमुपवेश इति समाख्यायते स च संनय्यार्थमुत्पन्नः प्रभुत्वात्पुरोडाशस्याप्युपकरोति । यस्तु न संनयति तस्यान्यतस्त्याद्यः उपवेशं प्रातर्दीहपाचाणीति सिङ्गतात् । तत्र उपवेशवचनममंनयदर्थं संनयतः प्रातर्दीहपाचाणीत्यनेनैव सिङ्गत्वात् ॥ भारद्वाजस्याह चोद्यमाने कर्मणि द्रव्यमुत्पादयेत् यथा पौर्णमास्यामुपवेश इति । बौधायनस्याह पौर्णमास्यामुपवेशकरण इति कुर्यादिति बौधायनो न कुर्यादिति आक्षीकिरिति ॥ मन्त्रे लिङ्गाय हविः कृष्वन्त इति परकृतिवादेनोपवेशः स्तूयते तस्मादविकारः ॥

तृतीयस्यै दिवो गायत्रिया सोम आमृतः । सोमपीथाय संनयितुं वक्त्रमन्तरमादद इति परिवास्तनशक्त्रमादाय प्रज्ञातं निदधाति । ८ ।

लिङ्गादादाने मन्त्रः । त्वर्षीं निधानं । स च पर्णवृक्षलाभिधायी
तल्लिङ्गत्वात् द्वतीयस्यामितो दिवि सोम आसीदिति च पर्णार्थवाद-
सालिङ्गात् पर्णवृक्षः पवित्रं पर्णवृक्षमुत शुन्धतेति तद्विषयमन्त्रा-
न्तरलिङ्गाच्च । तेन श्रमौशकले निवर्तते । तथा चोत्तरसूत्रे स्पष्टं
भविष्यति ॥

चिद्वृद्धर्भमयं पवित्रं कृत्वा वसूनां पवित्रमसीति शा-
खायां शिथिलमवसजति मूले मूलान्यग्रे ऽग्राणि । न
ग्रन्थिं करोति । ६ ।

प्रादेशमात्रं पवित्रं प्रादेशसंमित इति मन्त्रलिङ्गात् । शाखाया मूले
दर्भाणां मूलान्यवसजति अग्रे ऽग्राणि । न तु तथा सह बध्नाति ॥

चिद्वृत्पलाशे दर्भं इयान्प्रादेशसंमितः । यज्ञे पवित्रं
पोतृतमं पयो हव्यं करोतु मे ॥ इमौ प्राणापानौ
यज्ञस्याङ्गानि सर्वशः । आप्याययन्तौ संचरतां पवित्रे
हव्यशोधन इति क्रियमाणे यजमानो ऽनुमन्त्रयते । १० ।

क्रियमाणे व्यतिषज्यमाणे शाखां च पवित्रं चोभे अप्यनुमन्त्रयत
इत्यर्थः इमौ प्राणापानाविति लिङ्गात् । पलाशलिङ्गत्वान्मन्त्रः श्रम्या
निवर्तते न चाविशेषवचनादनिवृत्तिर्युक्ता पलाशशब्देन श्रम्यभिधाना-
नुपपत्तेः प्रकृतावूहप्रतिषेधाच्च । तथा च न्यायं प्रदर्शयिष्यति त्वर्षीं
यवमयमिति ॥

समूहन्त्यग्न्यगारमुपलिम्पन्त्यायतनानि । ११ ।

समूहन्ति संमृजन्ति सर्वमग्न्यगारम् । अग्न्यायतनानि परितो लिम्पन्ति

सगोमथाभिरङ्गिः ॥ बज्रवचनमध्वर्यादीनामन्यतमप्राप्त्यर्थम् । कुतः ।
एकेन कृते समूहने ऽन्येन पुनःकरणायोगात् । यथा परिरूपणीत
व्रतं कृणुताग्नीन्प्रज्वलयन्तीत्यादौ परिस्ररणादेः ॥

अलंकुर्वाते यजमानः पत्नी च । १२ ।

एवमग्नीनलंकृत्य स्वयमप्यलंकृतौ भवत इत्यर्थः । अन्ये त्वयमप्यन्यलं-
कारविधिरिति मन्यन्ते । तदयुक्तं विहितस्य विधानायोगात् ततो
ऽन्यस्यान्यलंकारस्याभावाच्च यथा वक्ष्यति परिसमूहनेनाग्नीनलंकुर्व-
न्तीति । तथा कर्चमिप्रायार्थादात्मनेपदादप्यवगच्छामः कर्तृसंस्कारो
ऽयं नान्यसंस्कार इति । स्यान्मतं अग्निंसंस्कारत्वे ऽप्यदृष्टद्वाराकरणा-
नुयाहकत्वेन कर्चमिप्रायत्वोपपत्तेः उपपन्नमेवात्मनेपदमिति । तन्नन्दं
तथाविधेऽपि परगोचरेषु द्रव्यसंस्कारेषु परस्मैपददर्शनादात्मगोचरेषु
विपर्ययदर्शनाच्च यथाग्नीनलंकुर्वन्ति पुरोडाशानलंकुरु द्वारं प्रत्यलं-
कुर्वीत सर्वान्यहानभिमृशति व्रतयित्वा नाभिदेशमभिमृशति यथा-
लिङ्गमङ्गानि संमृशति पुनात्येवाग्निं पुनीत आत्मानं दाभ्यामि-
त्यादि ॥ व्यक्तोक्तं चैतद्भारद्वाजेन यथा परिसमूहन्यन्यगाराणि
उपलिन्यन्त्यायतनानि यावच्छर्करं सांनाय्यकुम्भ्यौ गोमयेनालिप्रे
भवतः अलंकुर्वाते यजमानः पत्नी चेति । बौधायनश्चाह स्नाया-
दाञ्जीताभ्यञ्जीतेति तथौपवसथ्ये ऽहनीत्यधिहृत्य स्रुतं पैठीनसिना
अलंकृतो ऽभ्यक्तो गन्धपुष्पाणि सेवेतेति ॥

नवे सांनाय्यकुम्भ्यौ यावच्छर्करं गोमयेनालिप्रे
भवतः । १३ ।

यावज्जीवंपाचधारणवचनान्नवे इति प्रथमप्रयोगविषयमिति केचित् ।
यावच्छर्करं यावानंश्च उपरिष्टाच्छर्कराभिरभिरक्षितः कुसालैः आ
तावतो ऽंशादित्यर्थः ॥

इति षष्ठी कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

अमावास्यायां यदहश्चन्द्रमसं न पश्यन्ति तदहः
पिण्डपितृत्यञ्चकुरुते । १ ।

पिण्डैर्युक्तः पितृणां यज्ञः पिण्डपितृत्यज्ञः स च कर्मान्तरं न तु
दर्शनेषु यथा वक्ष्यति पितृत्यज्ञः स्वकालविधानादनङ्गं स्यादिति ।
तन्मध्योपदेष्टु पक्षे तत्कालमध्यपातात् । तं च यदहश्चन्द्रमसं न
पश्यन्ति पञ्चदक्षां प्रतिपदि वा तदहः कुरुते । यदहस्तयोः संधि-
स्तदहरित्यर्थः ॥ तथा दृश्यमाने त्वपोऽथ शोभते यजत इति
सत्याषाढः ॥

अपराह्णे ऽधिदृक्षसूर्ये वा पिण्डपितृत्यज्ञेन चरन्ति

। २ ।

नवधाहृतस्याहः सप्तमो भागो ऽपराहः तथा देवस्य सवितुः
प्रातरित्यनुवाके विवेचनात् । पृथिवीं मुक्ता वृक्षाणामुपर्येव यस्मि-
न्काले सूर्यरश्मयो निविशन्ते सो ऽधिदृक्षसूर्यः कालः । चरन्तीति
वज्रवचनं पथ्यपेक्षया ॥ तत्र यदौपवसथ्ये ऽहनि चरन्ति तदान्वा-
हित एवाग्नौ प्रयोगः । अन्वथा दक्षिणाग्निं योजित उत्पादयेत्
नाहवनीयं अर्थाभावात् । न च विद्युदसीत्यपामुपस्पर्शनं दर्वि-

होमत्वात् । पितृयज्ञवत्सर्वधर्माः प्राचीनावीतादयः सर्वत्र । वषणानु
विपर्ययः ॥

अपां मेध्यं यन्नियमिति समूलं सद्यदाच्छिन्नं बहि-
राहरति । ३ ।

सद्यदेक्यापारेण यावदेवाच्छिन्नं तावदेवाहरति समूलं च । तत्र
छेदने मन्त्रः तच्चिह्नत्वात् अन्यत्रापि छेदने दृष्टविनियोगत्वाच्च ॥

सद्यदाच्छिन्नानि वा तृणान्युपमूलं दिनानि । ४ ।

अथवा मूलादूर्ध्वं दिनान्यवर्षाण्डितानि सद्यदाच्छिन्नान्येव दर्भतृणा-
न्याहरति । दर्भादन्यान्यपि यन्नियानि तृणानौत्येके ॥

दक्षिणा प्रागग्रैर्दर्भैर्दक्षिणमग्निं परिस्तीर्य दक्षिणतः
पश्चाद्वा दर्भान्संस्तीर्य दक्षिणाप्राञ्चोर्कैकशः पिण्डपितृ-
यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति स्पर्धं भक्षणं दक्षिणाजिनमुलूखलं
मुसलं श्रुपमाज्यस्थालीं चरुस्थालीं येन चान्येनार्थी
भवति । ५ ।

पश्चात्पुरस्ताच्च दक्षिणायैः प्रागग्रैरितरैरित्यर्थः । दक्षिणाप्राञ्चीति
कोणदिगपवर्गवादः । येन चान्येनार्थी प्रयोजनवान्भवति तदपि
प्रयुनक्ति यथोपसृष्टार्थां दवीं निर्वापार्थं मृग्यं पात्रं कश्चिपूपवर्ह-
णादीनि च ॥

दक्षिणतः प्रागीषं ब्रीहिमच्छकटमवस्थितं भवति । ६ ।

गतः ॥

अध्वर्युरपवीती स्थालीमेकपविचेष्टान्तर्धाय तया दक्षिणतः शकटादधि निर्वपत्युत्तरतो वा । ७ ।

उपवीती भूत्वा दक्षिणतः शकटस्य दक्षिणार्धादाथ कस्मिंश्चित्पात्रे निर्वपति शकटान्निष्कृत्य वपतीति ब्रौह्मीन् । प्राचीनावीत्येव वा सञ्जुत्तरतः ॥ अध्वर्युवचनं विस्मृत्यर्थं अनाहिताग्नेरप्यध्वर्युकर्तृकत्वात्सं-
देहार्थं वा ॥

तां पूरयित्वा निमार्ष्टि । ८ ।

तां स्थालीं पूरयित्वापरिमतान्ब्रौह्मीज्जोह्यं स्थालीमुखं समीकरो-
तीत्यर्थः ॥

मृन्मये निर्वपति पितृभ्यो वो जुष्टं निर्वपामीति
तूष्णीं वा । ९ ।

ततो मृन्मये पात्रे निर्वपति ॥

अपरेणान्वाहार्यपचनं प्रत्यगुद्ग्रीवे कृष्णाजिन
उलूखले प्रतिष्ठिते दक्षिणाप्राची तिष्ठन्ती पत्न्यवहन्ति
परापावमविवेकम् । १० ।

तिष्ठन्त्येव पत्न्यवहन्ति नासीना । परापावं परापूयपरापूय । अविवेकं
अविविच्याविविच्य । शूर्पेण तुषप्रोह्यं परापवनम् । सतुषवितुषाणां
पृथक्करणं विवेकः ॥

सहस्रफलीकरोति । ११ ।

फलौकरणं नाम कणापाकरणार्थं लण्डुलावघातः । तमपि पञ्जी
सहत्करोति सहत्तानोप्यावश्योभाच्च पुनरुपावदन्यादित्यर्थः ॥

दक्षिणाम्रौ जीवतण्डुलं अपयति । १२ ।

यथा ईषत्तण्डुला जीवन्ति तथा अपयत्यध्वर्युः ॥

अपहृता असुरा रक्षांसि पिशाचा वेदिषद् इत्य-
न्तरा गार्हपत्यान्वाहार्यपचनौ दक्षिणपूर्वेण वान्वाहा-
र्यपचनं दक्षिणाम्राचीमेकस्फ्यां पराचीं वेदिमुद्धृत्य
शुन्धन्तां पितर इत्यङ्गिरबोद्ध्यायन्तु पितरो मनोजवस
इत्यभिमन्व्य सहदाच्छिन्नं बर्हिरूर्णामृदु स्योनं पितृ-
भ्यस्त्वा भराम्यहम् । अस्मिन्सीदन्तु मे पितरः सोम्याः
पितामहाः प्रपितामहाश्चानुगैः सहेति सहदाच्छिन्नेन
बर्हिषा वेदिं स्तृणाति । १३ ।

एकस्फ्यद्वयता लेखैकस्फ्या सा वेदिर्भवति । तां पराचीमपरावृत्ताशु-
द्धृत्य सहदेवोन्निखेदित्यर्थः । अत्राचीनेन करेणोत्तणमवोत्तणम् ॥

इति सप्तमी कण्डिका ।

उत्पूतेन नवनीतेनानुत्पूतेन वा सर्पिषा स्थालीपा-
कमभिघार्यैकस्फ्यायां मेक्ष्णमासाद्य स्थालीपाकमासा-
दयति । १ ।

नवनीतकत्वे हविर्हपस्तरणाभिघारणे अपि तेनैव भवत इत्येके ॥

दक्षिणतः कशिपूपवर्हणमाञ्जनमभ्यञ्जनमुदकुम्भमित्येकैकश आसादयति । २ ।

एतानि च वेद्यामेव सादयति । दक्षिणतः स्वास्त्रीपाकस्य । कञ्जपुत्रयनीयमुपवर्हणमुपधानम् ॥

अध्वर्युरुपवीती दक्षिणं जान्वाच्य मेक्षण उपस्तीर्य तेनावदायाभिघार्य सोमाय पितृपीताय स्वधा नम इति दक्षिणाग्नौ जुहेति । ३ ।

अध्वर्युवचनं पूर्ववत् । उपवीतीति प्राचीनावीतापवादः । दक्षिणं जान्वाच्येति दर्विष्टोमत्वादेव सिद्धस्य वचनं अनाच्य वेति विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । आच्य संकोच्य भूमौ निपात्येत्यपरम् । मेक्षणेनावदाय तेनैव स्वाहाकारान्तेर्मन्त्रैर्जुहेति षोडशत्वात् अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा स्वाहेति लिङ्गाच्च बौधायनीये च स्वाहाकारान्तानामेव पाठाच्च ॥

यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नम इति द्वितीयाम् । अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति तृतीयाम् । ४ ।

आहुतिं जुहेतीति शेषः ॥

ये मेक्षणे तण्डुलास्तान्हुत्वा तूष्णीं मेक्षणमादधाति । ५ ।

ये मेक्षणे पूर्वाहुतोः संक्षिष्टास्तुष्टाः जीवतस्तुष्टत्वादोदगस्त तथा
 व्यपदेशः । तानेव द्वितीयमाहुतिमग्नये कथवाहनाय हुत्वा मेक्षण-
 मग्नौ तृष्णीं प्रहरतीत्यर्थः ॥ नैवमत्र भ्रमितव्यं ये मेक्षणे इत्यादिना
 चतुर्थ्याहुतिसूक्ष्मीकोच्यत इति तिस्र आहुतीरिति श्रुतेः । न च
 वाच्यं सन्तु तास्तिस्रः प्रधानाः स्विष्टकृदर्थेषां चतुर्थी भविष्यतीति
 द्वितीयस्या एवाहुतेस्तदर्थत्वात् । यथाग्निं कथवाहनं यजतीति प्रक-
 त्याह ब्राह्मणं अथो यथाग्निं स्विष्टकृतं यजति तादृगेव तदिति ।
 निगदव्याख्यातमेतद्विरण्यकेशिनेति द्रष्टव्यम् ॥

न यमाय जुहोतीत्येके । ई ।

गतः ॥

अपयन्त्वसुराः पितरूपा ये रूपाणि प्रतिमुच्याच-
 रन्ति । परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्टांस्त्रोकात्प्रणुदा-
 त्यस्मात् ॥ ये देवाः पितरो ये च मानुषा ये गर्भे
 मम्रुरुत ये परास्ताः । य उद्धता उत ये निखातास्ते
 सम्यञ्च दृष्ट्वा मादयन्ताम् ॥ ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना
 असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति । परापुरो निपुरो ये
 भरन्त्यग्निष्टांस्त्रोकात्प्रणुदात्यस्मात् ॥ ये ज्ञातीनां प्रति-
 रूपाः पितृभ्याययासुराः प्रविष्टाः । परापुरो निपुरो ये
 भरन्त्यग्ने तानस्मात्प्रणुदस्व लोकादिति दक्षिणाग्नेरेको-
 लमुकं धूपायद्धरति । ७ ।

एकमुत्सुकमेकोत्सुकम् । धूपायत् धूमायमानम् ॥

दक्षिणपूर्वमवान्तरदेशं सक्तस्फ्येनेऽस्त्रिस्थोदीरताम-
वर इत्यङ्गिरवोऽस्त्रिस्थितान्ते निदधाति । ८ ।

अवान्तरदेशः कोणदिक् ॥

यजमानो ऽत ऊर्ध्वं प्राचीनावीती कर्माणि करोति
। ९ ।

अतः परं यजमानः कर्ता भवति प्राचीनावीती च । अत एव वच-
नादितः पूर्वमुपवीत्येव भवति ॥

मार्जयन्तां मम पितरो मार्जयन्तां मम पितामहा
मार्जयन्तां मम प्रपितामहा इत्येकस्फ्यायां चीनुदका-
ञ्जलीन्निनयति । १० ।

उदकपूर्णां ऽञ्जलिदकाञ्जलिः । तांस्त्रीनुदकाञ्जलीन्वेद्यामासिञ्चति ॥

प्रसव्यं वा चिः परिषिञ्चति । ११ ।

तैरेवाञ्जलिभिः परिषिञ्चति परितः सिञ्चत्येकस्फ्याम् ॥

चीनुदपाचान्वाजसनेयिनः समामनन्ति । १२ ।

अञ्जलिस्थाने पाचनेव भवति । समानमन्यत् ॥

इत्यष्टमौ कण्डिका ।

सव्यं जाव्याच्यावाचीमपाणिः सहदाण्डिन्ने बर्हिषि
दक्षिणापवर्गान्पिण्डान्ददात्येतत्ते ततासौ ये च त्वाम-
न्वित्येतैः प्रतिमन्त्रम् । १ ।

मन्त्रेष्वङ्गां खाने पित्रादिनामानि संबुद्ध्या गृह्णाति ॥

तूष्णीं चतुर्थम् । २ ।

तस्याञ्चलिरपि तूष्णीं भवति ॥

स ह्यताकृतः । ३ ।

चतुर्थः पिण्डः कश्चिच्छाखायां विहितः कश्चिच्चविहितः वैकल्पिक
इति यावत् ॥

प्रपितामहप्रभृतीन्वा । ४ ।

पिण्डान्ददातीत्यन्वयः । प्रदानेषु प्रपितामहः प्रभृतिरादिर्येषां ते
प्रपितामहप्रभृतयः । प्रपितामहप्रभृतेन च तत्पिण्डलक्षणा । ते च
मन्त्रक्रमप्रातिलोभ्येन दक्षिणापवर्गा एव भवन्ति । पिण्डशेषत्वादञ्च-
लस्यो ऽपि तत्प्रभृतय एव स्युः ॥

नानामगृहीतं गच्छति । ५ ।

नामगृहीतं नामगृहणं तद्रहितमनामगृहीतं तद्दानं देयं वा पिण्डादि
पितृभ्यः प्राप्नोति । तस्मादवश्यं ग्राह्यं नामेति ॥

यदि बन्धू न विद्यात्स्वधा पितृभ्यः पृथिविषज्ञ इति
प्रथमं पिण्डं दद्यात् । स्वधा पितृभ्यो ऽन्तरिक्षसज्ञ इति
द्वितीयम् । स्वधा पितृभ्यो दिविषज्ञ इति तृतीयम् । ६ ।

बन्धुनामशब्दौ पर्यायौ । अथवा बन्धू नामतो न जानीयादित्यर्थः ॥

यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन्पिण्डे द्वौदावुपलक्षयेत् । ७ ।

पितृशब्देनात्र पितृपितामहप्रपितामहानां चयाणां ग्रहणम् । तेष्वन्य-
तमो द्वौ यस्य चेषजादेः स द्विपिता । कुत एतत् । एकैकस्मिन्पिण्डे
द्वौदाविति वीष्णावचनाद्व्यायसान्याच्च । उपलक्षयेत् नामभ्यां कीर्त-
येत् यथा एतद्वा ततौ सूर्यविष्णू चे च शुवामन्वित्यादि ॥

यदि जीवपिता न दद्यादा होमान्कृत्वा विरमेत् । ८ ।

पितृशब्दः पूर्ववद्वाख्येयः । चयाणामन्यतमजीवने ऽपि पित्रादिचयसं-
प्रदानपिण्डप्रदानविरोधसाम्यात् शास्त्रान्तरेषु व्यक्तत्वाच्च । तदयमर्थः
किञ्चपि पित्रादिषु मध्ये यदि कश्चिज्जीवेत्तदा न दद्यात्पिण्डान्
होमान्तमेव कृत्वा कर्म समाप्नुयादिति ॥ अत्र सूचान्तरकारैर्जीव-
पितुः पिण्डदानं प्रत्यनेके कक्ष्या विकल्पेनोपदिष्टाः येभ्य एव पिता
ददाति तेभ्यः पुत्रो ददाति न जीवन्तमतिददातीत्येक इत्यादयः ।
कात्यायनेन तु कर्मण एवारम्भो विकल्पितः जीवत्पितृकस्य होमा-
न्तमनारम्भो वेति । सर्वैश्वोपात्तः प्रायशो होमान्तकल्पः । तमेवैकं
कल्पमभिरोचितवानित्यास्तामन्यत् ॥

यन्मे माता प्रममाद् यच्चचाराननुव्रतम् । तन्मे रेतः
पिता वृङ्गामाभुरन्योपपद्यतां पितृभ्यः स्वधा विभ्यः
स्वधा नमः पितामहेभ्यः स्वधा विभ्यः स्वधा नमः
प्रपितामहेभ्यः स्वधा विभ्यः स्वधा नम इत्युपस्थायाच्च
पितरो यथाभागं मन्दध्वमित्युक्त्वा पराङ्गवर्तते । ९ ।

प्रथमस्योपस्थानमग्निस्रावृत्तिरुह्य पितामहप्रपितामहयोर्मासिमाहू
तथादर्शनात् तथासिद्धविरोधाच्च । न च पितृव्रद्धेन चयाणामभि-
धानादपि नोह इति वाच्यं एकवचनास्माद्व्रद्धसमभिव्याहाराच्च ।
तस्मादूहः । पितुरेवोपस्थानं प्रथमेन ॥

शोषणो व्यावृत्त उपास्ते । १० ।

व्यावृत् व्यावृत्तिः सा च उद्गच्छत जघ्णो न त्वान्तरस्यापि वीतोऽग्नसु
पिण्डेष्वित्युत्तरवचनात् ॥

अमीमदन्त पितरः सोम्या इति व्यावृत्त जघ्णस्य-
भिपर्यावर्तते ऽव्यावृत्ते वा । ११ ।

व्यावृत्त्यव्यावृत्त्योरन्यतो ऽवगमः पराङ्मुखत्वादात्मनः ॥

यः स्थाल्यां शेषस्तमवजिघ्रति ये समानाः समनसः
पितरो यमराज्ये । तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु
कल्पतां वीरं धत्त पितर इति । १२ ।

गतः ॥

आमयाविना प्राश्यो ऽन्नाद्यकामेन प्राश्यो यो ऽल-
मन्नाद्याय सन्नाद्यात्तेन वा प्राश्यः । १३ ।

आमयाविना तु यजमानेन प्राश्यो नावघ्नेयः । अन्नाद्यं व्याख्या-
तम् । यो ऽलमन्नाद्याय सन्नन्नवत्तया भोजनाय पर्याप्तः सन्ना-
द्यात् भोक्तुं क्षमते सत्येव भोज्ये भुक्तिशक्तिशून्य इत्यर्थः ॥

पूर्ववदेकस्पृष्टायां चीनुदकाञ्जलीनुपनिनीयाञ्जना-
भ्यञ्जने वासश्च चिरनुपिण्डं ददाति । १४ ।

वाङ्मनादिचयं चिरनुपिच्छं ददाति पिच्छेपिच्छे चित्तिर्ददातीत्यर्थः
अन्यथा चिरं हणवैद्यर्थात् ॥

आङ्क्ष्व ततासावाङ्क्ष्व पितामहासावाङ्क्ष्व प्रपि-
तामहासावित्याञ्जनम् । १५ ।

ददातीति शेषः । तच्च सकृत्सकृन्मन्त्रः । पिच्छेषु द्विपितुर्हृद्वश्च
पूर्ववत् ॥

एवमभ्यञ्जनमभ्यङ्क्ष्वेति मन्त्रं संनमति । १६ ।

गतः ॥

यदि नामानि न विद्यादाञ्जतां मम पितर आ-
ञ्जतां मम पितामहा आञ्जतां मम प्रपितामहा
इत्याञ्जनम् । एवमभ्यञ्जनमभ्यञ्जतामिति मन्त्रं संन-
मति । १७ ।

पित्रादिषु मध्ये यस्यचस्य नाम न विद्यान्तस्तस्य यथासिद्धं यच्च
मन्त्रो भवति ॥

इति नवमी कण्डिका ।

एतानि वः पितरो वासांस्थतो नो ऽन्यत्पितरो मा
योष्टेति वाससो दशां हित्वा निदधात्यूर्णास्तुकां वा
पूर्वे वयसि । उत्तर आयुषि स्वं सोम । १ ।

अनूद्यो मन्त्रः पितर इति सर्वत्र पित्रभिधानात् । आवर्त्य-
स्वविभुत्वात्कर्मणः । बौधायनस्यहमाह यथा एतानि वः पितामहा

वासांस्तेतानि वः प्रपितामहा वासांसीति ॥ दद्या वाससो ऽधम् ।
 ऊर्णानामविलोषां कलाप ऊर्णास्तुका । स्वं लोम यदूर्ध्वं नाभे-
 स्तदेवेत्यते ऊर्ध्वं वै पुरुषस्य नाभौ मेधमवाचीनममेधमिति
 श्रुतेः ॥ तत्रार्धपुरुषायुषो ऽपेययायुषः पूर्वोत्तरत्वं बोद्धव्यम् । तथा
 च पञ्चाशद्वर्षताया ऊर्ध्वं स्वं लोमेत्याश्वलायनः ॥ अथवा द्वतीय-
 मायुर्वाहृकाख्यमुत्तरम् । तथा च बौधायनः ऊर्ध्वं षट्षष्टेश्च वर्षेभ्यो
 ऽष्टभ्यश्च मासेभ्य इति ॥ चतुर्थपिण्डकल्पे तस्मिन्नपि तृष्णीमाञ्च-
 नादि ददाति ॥

वीतोष्मसु पिण्डेषु नमो वः पितरो रसायेति नम-
 स्काराञ्जपति । २ ।

नमस्कारानिति वचनं मन्त्राणां नमस्कारार्थज्ञापनार्थम् । तेन
 नमस्कुर्वञ्जपति । तथा च ब्राह्मणं नमस्करोति नमस्कारो हि
 पिद्वेषामिति ॥

गृहान्नः पितरो दत्त सदेो वः पितरो देवीति पितृ-
 नुपतिष्ठते । ३ ।

गतः ॥

ऊर्जं दृहन्तीरमृतं घृतं पयः वीखाखं परिश्रुतम् ।
 स्वधा स्थ तर्पयत मे पितृनित्युदकं निनयति । ४ ।

उदकुम्भाग्निनयत्येकस्यायाम् ॥

ममो ग्राहुवामह इति मनस्वतीभिरुपतिष्ठते । ५ ।
 मनस्वत्यस्त्रिस्तः ॥

उत्तिष्ठत पितरः प्रेत शूरा यमस्य पन्थामनुवेता
पुराणम् । धत्तादस्मासु द्रविणं यच्च भद्रं प्र षो ब्रूताङ्गा-
गधां देवतास्विति पितृनुत्यापयति । ६ ।

तादर्थ्येन मन्त्रोच्चारणमेवेत्यापनम् ॥

प्ररेत पितरः सोम्या इति प्रवाहय्या पितृन्प्रवाह-
यति । ७ ।

प्रवाह्यन्ते प्रस्त्राप्यन्ते ऽनया पितर इति प्रवाहणी ॥

प्रजापते न त्वदेतानीति यज्ञोपवीती गार्हपत्यदेशं
गच्छति । ८ ।

उभयमेतद्गार्हपत्योपस्थानार्थं यज्ञोपवीतं गमनं च । तेनोपस्था-
गान्तमिष्यते यज्ञोपवीतम् ॥

यदन्तरिक्षमिति पङ्क्त्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते । ९ ।

पङ्क्तित्वमस्याश्चित्यं ब्रह्मरीत्वं त्वत्परिमाणात् ॥

अपां त्वौषधीनां रसं प्राशयामि भूतहृतं गर्भं
धत्स्वेति मध्यमं पिण्डं पथ्यै प्रयच्छति । १० ।

द्वितीयपिण्ड एवात्र मध्यमे ऽभिप्रेतः न तृतीयः चतुर्थस्यानि-
त्यत्वात् ॥ पिण्डप्राशनं च पत्नीसंस्कारः गर्भं धत्स्वेति लिङ्गात् पुमांसं
इ जानुकेति स्तुतेऽयं । अतः पत्नीवज्रत्वे विभज्य सर्वाभ्यः प्रयच्छति
दानमन्त्रावर्तते ॥

आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् । ययेह
पुरुषो ऽसदिति तं पत्नी प्राश्नाति । पुमांसं ह जानुका
भवतीति विज्ञायते । ११ ।

जानुका जननशीला ॥

ये सजाताः समनसो जीवाजीवेषु मामकाः । तेषां
श्रीर्मयि कल्पतामस्मिंस्तोके शतं समा इत्यवशिष्टाना-
मेकं यजमानः प्राश्नाति । न वा । १२ ।

गतौ ॥

स्थाल्यां पिण्डान्समवधाय ये समाना इति सप्तदा-
ष्टिस्त्रिमग्नौ प्रहरति । १३ ।

समवधाय सह चित्रा । ये समाना इत्यृचैव बर्हिः प्रहरति । न वीरं
धत्तेति यजुषापि तस्या एवादिप्रदेवात् ॥

अभून्नो दूतो हविषो जातवेदा अवाङ्मथ्यानि सुर-
भीणि कृत्वा । प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन्प्रजान-
न्मग्ने पुनरप्येहि देवानित्येकोत्सुकं प्रत्यपिस्तृज्य प्रोक्ष्य
पात्राणि द्वादशमभ्युदाहरति । १४ ।

प्रत्यपिस्तृज्य पुनः चित्राभ्युदाहरति उपादत्ते ॥

संतिष्ठते पिण्डपितृयज्ञः । १५ ।

गतः ॥

अपः पिण्डानभ्यवहरेद्वाह्मणं वा प्राशयेत् । १६ ।

अपो ऽभ्यवहरेत् अप्सु क्षिपेत् ॥

सो ऽयमेवंविहित एवानाहिताग्नेः । १७ ।

एवंविहित एवायमन्यूनाधिकः पिण्डपितृयज्ञो ऽनाहिताग्नेरपि भव-
तीत्यर्थः । अथवानाहिताग्नेरप्ययमेवंविहित एव न केवलमाहिता-
ग्नेरित्यर्थः ॥

औपासने अपणधर्मा होमश्च । १८ ।

तस्य दक्षिणाग्निस्थानीय औपासने अपणहोमौ भवतः ॥

अतिप्रणीते वा जुहुयात् । १९ ।

औपासन एव अपयित्वा ततो ऽग्निं दक्षिणाप्राञ्चं प्रणीय तस्मिन्वा
जुहुयादित्यर्थः । तथा चाश्वलायनः नित्ये अपयित्वातिप्रणीय
जुहुयादिति ॥

यस्मिञ्जुहुयान्तमुपतिष्ठेत् । २० ।

यस्मिन्औपासने ऽतिप्रणीते वा जुहुयान्तमेव यदन्तरिक्षमित्युपतिष्ठेत् ॥

तच्च गार्हपत्यशब्दो लुप्येत संस्कारप्रतिषेधात् । २१ ।

तच्च तन्नात्रुपस्थीयमाने मन्त्रगतो गार्हपत्यशब्दो लुप्येत । कुत इति
चेत् । संस्कारप्रतिषेधात् । तच्च प्रतिषेधशब्देनाभावलक्षणा । गार्हप-
त्यशब्दस्याधानसंस्कारनिमित्तकत्वान्नस्य चाग्नेस्तदभावादित्यर्थः ॥ अचा-
नाहिताग्निर्मासिआर्द्धं पिण्डपितृयज्ञं चोभयं करोति । आहिताग्ने-

र्माविश्राद्धनिवृत्तिर्मनुनोक्ता यथा न दर्शेन विना आहुमाहिताग्ने-
र्द्विजम्भन इति । ननु विपरीतमपि मानवाः पठन्ति यथा पितृयज्ञं
तु निर्वर्त्य विप्रश्चक्षते ऽग्निमान् पिण्डान्वाहार्यकं आहुं कुर्यान्ना-
सानुमासिकमिति । सत्यम् । अत एव विरोधादिकस्यो भविष्यति ।
केचित्चेवमविरोधं नयन्ति । पितृयज्ञं तु निर्वर्त्येतद्वाङ्मणभोजना-
त्मकं आहुं विदधाति न दर्शेनेत्येतद्भोमपिण्डात्मकं प्रतिषेधतीति ॥
तथा च नैगमाः आहिताग्नेः पित्रर्चनं पिण्डैरेव ब्राह्मणानपि भोज-
येत्पूर्वं श्रुतेरिति ॥

इति दशमौ कण्डिका ।

इति तृतीयः पटलः ॥

अमावास्यायां रात्र्यां स्वयं यजमानो यवाग्वाग्नि-
होत्रं जुहोत्यग्निहोत्रोच्छेषणमातश्चनार्थं निदधाति । १ ।

अथ सांन्यायमारभ्यते ॥ तच्चामावास्याशब्देन कर्मोच्यते न कालः
कर्माधिकारात् यथा पञ्चहोत्रामावास्यायामित्यादौ ॥ तस्मां च
सायमग्निहोत्रस्य नियमविशेषो विधीयते यवाग्वा स्वयं जुहोतीति ।
तच्च यवागूः सांन्यायप्रयुक्ता अग्निहोत्रोच्छेषणमभ्यातनक्रीत्यातश्चन-
संयोगात् । न चेयमुच्छेषणप्रतिपत्तिरिति सांप्रतं उच्छेषणभावे
प्रतिनिधुपदेशात् । नहि प्रतिपत्तिकर्मसु द्रव्यान्तरागमनं न्यायविदो
विषदन्ते न चैवमुच्छेषणनाम्ने ऽग्निहोत्रावृत्तिः प्रतिनिधिनियमात् ॥
बौधायनस्माद् स यद्यग्निहोत्रोच्छेषणात्ममाद्येत्युपदेवाग्निहोत्रं जुह्व-

यादिति । तेन संनयत एवायं विधिर्भवति नासंनयतः ॥ तथाह
कात्यायनः यवाग्नाग्निहोचहोमः संनयतस्तां रात्रिमिति ॥ सत्या-
षाढस्याह यवाग्नामावास्यायां संनयत इति । अत एव सांनाय-
विकारेषु वैश्वदेवादिसंपीष्यते ॥

नास्यैतां रात्रिं कुमारश्चन पयसो लभन्ते । २ ।

चनेति निपातो ऽप्यर्थः ॥ अस्यां रात्र्यामस्य कुमारोऽपि पयस
एकदेशं न लभन्ते । सर्वमेव तु पयो हविरर्थे दुह्यत इत्यर्थः ॥

हुते सायमग्निहोत्रे सायंदोहं दोहयति । ३ ।

अग्निहोत्रानुवाद आनन्तर्यार्थः ॥

अग्नीन्परिस्तीर्याग्निमग्नी वा सांनाय्यपाचाणि प्र-
क्षाल्योत्तरेण गार्हपत्यं दर्भान्संस्तीर्य हन्वं न्यश्चि प्रयु-
नक्ति । ४ ।

अग्निं गार्हपत्यं तस्यैव कर्मसंयोगात् । अग्नी गार्हपत्याहवनीयौ प्राधा-
न्यादुपस्तीर्यः पूर्वस्याग्निरपरस्तेति श्रुतेश्च ॥ परिस्ररणप्रकारसोप-
स्थादप्यते ॥

कुम्भीं शाखापवित्रमभिधानीं निदाने दारुपात्रं दो-
हनमयस्यात्र दारुपात्रं वापिधानार्थमग्निहोत्रहवणी-
मुपवेष्टं च । ५ ।

अभिधानी वत्सबन्धनी रज्जुः । निदाने गोः पादबन्धिन्यौ ॥

समावप्रच्छिन्नाग्रौ दर्भौ प्रादेशमाचौ पवित्रे
कुरुते । ६ ।

समौ पृथुत्वेन ॥

पवित्रे स्थो वैष्णवी वायुर्वा मनसा पुनात्विति तृणं
काष्ठं वान्तर्धाय छिनत्ति । ७ ।

तृणं काष्ठं वान्तर्धाय दर्भयोर्दात्रस्य च मध्ये कृत्वा तेन सह
छिनत्ति ॥

न नखेन । ८ ।

गतः ॥

विष्णोर्मनसा पूते स्थ इत्यङ्गिरनुमृज्य पवित्रान्तर्हि-
तायामग्निहोत्रहवण्यामप आनीयोदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां
प्रोक्षणीकृत्युनाति देवो वः सवितोत्पुनात्विति प्रथमम् ।
अच्छिद्रेण पवित्रेणेति द्वितीयम् । वसोः सूर्यस्य रश्मि-
भिरिति तृतीयम् । ९ ।

अनुमार्जनं पवित्रक्रियाङ्गम् । अतः पवित्रे कृत्वेत्यादौ तदङ्गं क्रियते ॥
उत्पवने त्वाहाश्रलायनः नानान्तयोग्यहीत्वाङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामु-
त्तानाभ्यां पाणिभ्यामिति ॥

आपो देवीरग्रेषुव इत्यभिमन्योत्तानानि पाचाणि
पर्यावर्त्य शुन्धध्वं दैव्याय कर्मण इति चिः प्रोक्ष्य प्रघ्नाते
पवित्रे निदधाति ॥ आपो देवीः शुद्धा स्थेमा पाचाणि

शुन्धत । उपातङ्गाय देवानां पर्णवल्कमुत शुन्धत ॥
 देवेन सविचोत्पूता वसोः सूर्यस्य रश्मिभिः । गां दोह-
 पविचे रज्जुं सर्वा पात्राणि शुन्धतेति प्रोक्ष्यमाणान्यभि-
 मन्थ्यैता आचरन्ति मधुमद्बुधानाः प्रजावतीर्यशसो
 विश्वरूपाः । बह्वीर्भवन्तीरुपजायमाना इह व इन्द्रो
 रमयतु गाव इति गा आयतीः प्रतीक्षते यजमानः । १० ।

उपातङ्गाय देवानां पर्णवल्कमुत शुन्धतेति लिङ्गात्परिवासनशक-
 स्थापि प्रोक्षणमिच्छते । प्रातर्दोहे त्वभिमघ्ननिवृत्तिः अत एव लि-
 ङ्गात् । तथा शमौशकले मन्त्रनिवृत्तिः पूर्ववत् ॥ गोष्ठादिहारसमीपं
 प्रत्यायतीर्गाः प्रतीक्षते । महेन्द्रोपलक्षणं चात्र पूर्ववत् ॥ तथा चाह
 बौधायनः । इह व इन्द्रो रमयतु गावो महेन्द्र इति वा यदि
 महेन्द्रयाजी भवतीति ॥

इत्येकादशी कण्डिका ।

निष्टप्तं रक्षो निष्टप्तो ऽघशंस इति गार्हपत्ये सांना-
 यपात्राणि प्रतितप्य धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छेत्युपवेषमा-
 दाय निरूढं जन्यं भयं निरूढाः सेना अभीत्वरीरिति
 गार्हपत्यादुदीचो ऽङ्गारान्निरूढ्य मातरिश्वनो घर्मी
 ऽसीति तेषु कुम्भीमधिश्रयति । १ ।

अन्तरायतनमेव निरूढं व्यन्ताम्हतेति कश्चिद्व्यक्तकरणात् ॥

अप्रसंसाय यज्ञस्योखे उपदधाम्यहम् । पशुभिः
संनीतं बिभृतामिन्द्राय शृतं दधीति वा । २ ।

प्रातर्दोहकुम्भपेक्षमुखे इति द्वित्वम् । तेन केवले पयसि दधनि च
यथार्थमूहः ॥

भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यस्वेति प्रदक्षिणमङ्गारैः
पर्यूञ्च वसूनां पवित्रमसीति तस्यां प्रागग्रं शाखापवित्र-
मत्यादधाति । ३ ।

प्रदक्षिणवचनमविस्मरणाय ॥

उदक् प्रातः । ४ ।

प्रातर्दोह उदगयमत्यादधाति ॥

कुम्भीमन्वारभ्य वाचं यच्छति । ५ ।

मन्त्रादन्यस्याव्याहरणं वाग्यमर्गं यदि प्रमत्तो व्याहरेदिति लिङ्गान् ।
आन्वलायनश्चाह अन्यद्यज्ञस्य साधनादापद्येति ॥

पवित्रं वा धारयन्नास्ते । ६ ।

कुम्भमन्वारभ्योपेदं विकल्पते । कुम्भया उपरि पवित्रं धारयन्वाग्यत
आस्त इति ॥

अदित्यै रास्त्रासीत्यभिधानीमादत्ते । ७ ।

इयं दोहपेष्टा दोग्धकर्तृका सामर्थ्यात् ॥

अथस्त्रिंशो ऽसि तनूनां पविषेण सहागहि । शिवेयं
रज्जुरभिधान्यघ्नियामुपसेवतामित्यादीयमानामभिमन्त्र-
यते यजमानः । ८ ।

गतः ॥

पूषासीति वत्समभिदधाति । ९ ।

अभिदधाति वध्नाति । अथ निदानाभ्यां गोः पादौ च वध्नाति ॥

उपसृष्टां मे प्रब्रूतादिति संप्रेष्यति । १० ।

उपसृष्टां उपगतवत्सां मे प्रब्रूहीति दोग्धारं प्रेक्ष्यत्यध्वर्युः ॥

उपसृजामीत्यामन्त्रयते । अथक्ष्मा वः प्रजया संस्त-
जामि रायस्योषेण बहुला भवन्तीरिति वत्समुपसृ-
जति । ११ ।

आमन्त्रयते ऽध्वर्युः दोग्धा तत उपसृजत्यध्वर्युः ॥

गां चोपसृष्टां विहारं चान्तरेण मा संचारिष्टेति
संप्रेष्यति । १२ ।

जनानध्वर्युः ॥

यद्युपसृष्टां व्यवेयात्सानायां मा विलोपीति ब्रूयात्
। १३ ।

यदि कश्चिदन्तरा गच्छेत्तत्र प्रायश्चित्तार्थमेतद्यजयेत् ॥

उपसोदामीत्यामन्त्रयते । अयश्मा वः प्रजया संस्तु-
जामि रायस्योषेण बहुला भवन्तीः । ऊर्जं पयः पिब-
माना घृतं च जीवन्तीरुप वः सदेयमिति दोग्धोपसी-
दति । १४ ।

दोहयाजमानार्थं यजमानमामन्त्रयते तत उपसीदति ॥

न शूद्रो दुग्धादुग्धादा । १५ ।

शूद्र एव न दुग्धादित्यादि ब्राह्मणे तस्य निषेधादनुष्ठानाच्चेति ।
शूद्रस्यापि दोग्धुर्मन्त्रा भवन्तीति वचनात् ॥

दारुपात्रे दोग्धि । १६ ।

गतः ॥

उपस्तृष्टां दुग्धमानां धाराघोषं च यजमानोऽनुम-
न्त्रयते ॥ अयश्मा वः प्रजया संस्तुजामीत्युपस्तृष्टाम् ।
द्यौश्चेमं यज्ञं पृथिवी च संदुहाताम् । धाता सोमेन
सह वातेन वायुः । यजमानाय द्रविणं दधात्विति
दुग्धमानाम् । १७ ।

इति दादग्री कण्डिका ।

उत्सं दुहन्ति कलशं चतुर्विलमिडां देवीं मधुमतीं
सुवर्विदम् । तदिन्द्राग्नी जिग्यत्तं स्मृतवाक्त्तयजमानम-
मृतत्वे दधात्विति धाराघोषम् । १ ।

द्विरपसृष्टादियदणं वैचित्र्यार्थम् ॥

दुग्ध्वा हरति । २ ।

हरत्यध्वर्यवे दोग्धा ॥

तं पृच्छति कामधुक्षः प्र शो ब्रूहीन्द्राय हविरिन्द्रि-
यमिति । ३ ।

तं दोग्धारमध्वर्युः पृच्छति कां गां दुग्धवानधीति ॥

अमूमिति निर्दिशति । यस्यां देवानां मनुष्याणां
पयो हितमिति प्रत्याह । ४ ।

य च दुग्धां गां नास्वा निर्दिशन्नेवं प्रत्याह ॥

सा विश्वायुरित्यनुमन्त्रयते । ५ ।

निर्दिष्टां गामध्वर्युः ॥

देवत्त्वा सविता पुनातु वसेः पवित्रेण शतधारेण
सुपुवेति कुम्भ्यां तिरः पवित्रमासिञ्चति । ६ ।

तिरो ऽन्तर्धा । आसिञ्चति पय आदायानयत्यध्वर्युः ॥

हुत स्तोको हुतो द्रप्स इति विप्रुषो ऽनुमन्त्रयते । ७ ।

गतः ॥

एवं द्वितीयां तृतीयां च दोहयति । ८ ।

रज्ज्वादानस्य सर्वार्थत्वादत्साभिधानाद्यावर्तते ॥

सा विश्वव्यचा इति द्वितीयामनुमन्त्रयते । सा विश्व-
कर्मेति तृतीयाम् । ६ ।

गतः ॥

तिस्रो दोहयित्वा बहु दुग्धीन्द्राय देवेभ्यो हव्यमा-
प्यायतां पुनः । वत्सेभ्यो मनुष्येभ्यः पुनर्दोहाय कल्प-
तामिति चिर्वाचं विस्तृज्यानन्वारभ्य तूष्णीमुत्तरा दोह-
यित्वा दोहने ऽप आनीय संपृच्यध्वमृतावरीरिति
कुम्भ्यां संक्षालनमानीयाविष्यन्दयन्सुशृतं करोति । १० ।

बहु दुग्धीति संप्रैषं चिरुक्त्वा ततः परं वाङ्मनियमास्त्रिवर्तत इत्यर्थः ।
अनन्वारभ्य कुम्भीमिति शेषः ॥ बौधायनस्त्वचानुग्रहमाह दुग्धं लभ-
मानस्य । वत्सापाकरणप्रभृतीन्मन्त्रान्साधयेदिति बौधायनः । आसे-
चनप्रभृतीनिति ब्राह्मीकिरिति ॥

दृंह गा दृंह गोपतिं मा वो यज्ञपती रिषदिति वर्त्म
कुर्वन्प्रागुद्वासयत्युदक् प्रागुदग्वा । ११ ।

वर्त्म कुर्वन्कर्षन् ॥

एकस्या द्वयोस्तिष्ठणां वैकाहे द्यहे व्यहे वा पुरस्ता-
दुपवसद्यादातश्चनार्थं दोहयित्वा संततमभिदुहन्त्योप-
वसद्यात् । १२ ।

संततं सांयंप्रातरविच्छेदः । अभिदोहः उपरिदोहः । प्रथमं महत्यां
कुम्भ्यां दोहयित्वा तस्यामेव कालेकाले दुहन्तीति यावत् ॥

तेन शीतबुधमातनक्ति । १३ ।

शीतमनुष्णं कुक्षीपृष्ठं यस्य तच्छीतबुधम् ॥

सोमेन त्वातनञ्जीन्द्राय दधीति दध्ना । १४ ।

पयस्तेन दध्नातनक्ति ॥

यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य त्वा संततिमनुसंतनोमी-
त्यग्निहोत्रोच्छेषणमन्ववधायायं पयः सोमं कृत्वा स्वां
योनिमपिगच्छतु । पर्णवल्कः पवित्रं सौम्यः सोमाद्वि
निर्मित इति परिवासनशकलमन्ववदधाति । १५ ।

द्वितीयमन्वस्य पलाशलिङ्गत्वाच्छ्रम्यां निवृत्तिः पूर्ववत् ॥ अथ प्रथमा-
तञ्चनद्रव्यस्य दध्नो विकल्पानाह ॥

इति त्रयोदशी कण्डिका ।

ओषधयः पूतिकाः कलास्तण्डुलाः पर्णवल्का इत्या-
तञ्चनविकल्पाः । १ ।

ओषधयो व्रीह्यादयः । पूतिका खताविशेषाः । कला बदरीफलानि ।
पर्णवल्काः पलाशकलानि ॥ अथ द्वितीयातञ्चनद्रव्यस्योच्छेषणस्य
नाम्नादौ प्रतिनिधिमाह ॥

उच्छेषणाभावे तण्डुलैरातञ्चान्तण्डुलाभाव ओष-
धीभिः । २ ।

असत्युच्छेषणे न तत्पुनरागमयितव्यं न च लोपः कर्मणः । अपि तु तच्छ्रुत्वा तद्व्याप्तदभावे त्रीक्षादिभिरित्यर्थः ॥ एतेन सौमिके च पयस्यादावपि द्वितीयातञ्चनं व्याख्यातम् ॥

आपो हविःषु जायते यथा देवेषु जाग्रथ । एवमस्मिन्धन्ने यजमानाय जायतेत्ययस्याचे दारूपाचे वाप आनीयादस्तमसि विष्णवे त्वा यज्ञायापि दधाम्यहम् । अग्निररिक्तेन पात्रेण याः पूताः परिशेरत इति तेनापिदधाति ॥ अमृन्मयं देवपात्रं यज्ञस्यायुषि प्रयुज्यताम् । तिरः पविचमतिनीता आपो धारय मातिगुरिति यजमानो जपति । ३ ।

गतौ ॥

यदि मृन्मयेनापिदध्यात्तृणं काष्ठं वापिधाने ऽनुप्रविध्येत् । ४ ।

मृन्मयेन वापिदध्यात् । तदा त्वस्मिंस्तृणं काष्ठं वा क्षिपेदित्यर्थः । तच्चामृन्मयमिति मन्त्रो लिङ्गविरोधान्निवर्तते ॥

विष्णो हव्यं रक्षस्वेत्यनघो निदधाति । ५ ।

गतः ॥

इमौ पर्णं च दर्भं च देवानां हव्यशोधनौ । प्रातर्वेषाय गोपाय विष्णो हव्यं हि रक्षसीति प्रज्ञातं शाखापविचं निदधाति । ६ ।

तेन श्रौतबुध्नमातनक्ति । १३ ।

श्रौतमनुष्यं कुशीष्टुं यत् तच्छ्रौतबुध्नम् ॥

सोमेन त्वातनञ्जीन्द्राय दधीति दध्ना । १४ ।

पयस्तेन दध्नातनक्ति ॥

यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य त्वा संततिमनुसंतनोमी-
त्यग्निहोषोष्णेष्वमन्ववधायायं पयः सोमं हत्वा स्वां
योनिमपिगच्छतु । पर्णवल्कः पविचं सौम्यः सोमाद्भि
निर्मित इति परिवासनशकलमन्ववदधाति । १५ ।

द्वितीयमन्वस्य पलाशखिलुत्वाष्कम्यां निवृत्तिः पूर्ववत् ॥ अथ प्रश्न
तच्चनद्रव्यस्य दधो विकल्पानाह ॥

इति त्रयोदशी कण्डिका ।

श्रोषधयः पूतिकाः कलास्तण्डुलाः

तच्चनविकल्पाः । १ ।

श्रोषधयो ब्रीह्यादयः । पूतिका कलाः

पर्णवल्काः पलाशप्रवल्काः ।

नाशादौ प्रतिनिधौ ।

उच्छेषः

धीभिः ।

तत्र विश्वम्-

ति श्रुतेरेकवे-

रीरमृता सता-

कैकस्यापि वेदस्य

मित्युक्ते तेष्वेकैक-

विरोधात् शुश्रुव-

शब्दार्थः एवं नित्यो

अथ तेषां महेन्द्रो देवते-

न्द्रो देवता ततो ऽन्येषां

महेन्द्रं यियचेरंस्तदा सांगा-

ततो व्रातपतीमिष्टिं निरूप्य तत

॥ अयं चार्थः कल्पान्तरेषु व्यक्तो

ानां नित्यं महेन्द्रयागमुक्त्वाह भार-

मः स य इन्द्रयाजौ महेन्द्रं यियचेत

अथ गतश्रियामपि मध्ये केषांचिच्छाखा-

तमो भारद्वाजस्ते ऽनन्तरं सोमेज्याया

रन् । १० ।

अथस्ते सोमयागात्प्रभृति नित्यं महेन्द्रं ययैरग्राक्

तु नित्यमिन्द्रम् । न तु तेषां संवत्सरमिन्द्रयामादिनिश्चयः ।

कल्पः पूर्वोक्तेन वा विकल्पते शाखान्तरत्वात् । व्यवस्थितो

ज्वं विकल्प्य और्वादीनामित्यन्ये ॥ अथेमं विधिं सर्वेषां मतन्निवा-
मगतन्निवां च विकल्पयति ॥

यो वा कश्चित् । ११ ।

अनन्तरमित्यादेरनुषङ्गो यजेतेति विपरिणामश्च ॥

ततः संप्रेष्यति परिस्तृणीत परिधत्ताग्निं परिहितो
ऽग्निर्यजमानं मुनक्तु । अपां रस ओषधीनां सुवर्णो
निष्का इमे यजमानस्य सन्तु कामदुघा अमुचामुषिं-
स्लोक इति । १२ ।

अध्वर्योरन्यस्य परिस्तरितुरवचनात्स्वयमात्मानमनुजानीयादितिवदा-
त्मन एव संस्कारार्थः संप्रेषः । तेनाध्वर्युरेव परिस्तृणाति । संप्रेष-
मन्वस्त्रचैरेकश्रुत्या सङ्गद्भवति ॥

परिस्तरणीमेतामेके समामनन्ति । १३ ।

अस्मिंस्तु कच्ये मन्वः करणत्वाद्गुपांशु चातुःस्वर्षेण प्रत्यग्नि भवति ॥

उदगग्रैः प्रागग्रैश्च दर्भैरग्नीन्परिस्तृणाति । १४ ।

दर्भैः परिस्तरणीयैराधानक्रमेण परिस्तृणाति सर्वान् । द्योरेव तु
परिस्तरणमुक्तं ब्राह्मणे यथोपस्तीर्थः पूर्वश्चाग्निरपरश्चेति श्रुतेः ॥

उदगग्राः पश्चात्पुरस्ताच्च । १५ ।

तेषु पश्चात्पुरस्ताच्च ये दर्भास्त उदगगा भवन्ति । तच्च दक्षिणः
पञ्च उपरिष्ठाङ्गवत्यधस्तादुत्तर इति भारद्वाजः ॥

एतत्कृत्वोपवसति । १६ ।

यदेतदग्न्यन्वाधानादि परिस्तरणान्तं कर्माक्षं एतावति कृते यजमान उपवसति । अथैतत्परिस्तरणं कृत्वेत्यर्थः ॥ श्रौत्यागार्था ऽग्निसमीपे नियमविब्रिष्टो वास उपवासः । नियमाश्च वक्ष्यन्ते । एवं तावद्यथाब्राह्मणमुपवासप्रकार उक्तः ॥ तत्रैवेदानीं शास्त्रान्तरीयं विधिं दर्शयति ॥

अग्न्यन्वाधानं वत्सापाकरणमिध्माबर्हिर्वेदे वेदिः । प्रागुत्तरात्परिग्राहान्ष्टत्वा श्रोभूत आप्यलेपं निनीयोत्तरं परिगृह्णीयात् । परिस्तरणं च । पूर्वैद्युरमावास्यायां पौर्णमास्यां त्वन्वाधानपरिस्तरणोपवासाः । १७ ।

वत्सापाकरणशब्देनात्र सर्वपूर्वाक्तदोहतन्त्रलक्षणा । इध्माबर्हिरिति बर्हिःप्राथम्ये ऽपीधशब्दस्याजाद्यदन्तत्वात्पूर्वनिपातः । वेदो वेदिवेदानन्तरं वेदिकर्म तच्चोत्तरपरिग्राहवधि कृत्वा विरम्य शेषं श्रोभूत आप्यलेपनिनयनानन्तरं कुर्यात् । तत उत्तरकाले परिस्तरणं चेति ॥ एतानि कर्माण्यमावास्यायां पूर्वैद्युर्भवन्ति । पौर्णमास्यां त्वन्वाधानादि त्रयमेव पूर्वैद्युः सर्वमन्यदिध्माबर्हिराद्युत्तरेद्युः ॥ नन्वेतौ कल्पौ किमिति वैकल्पिकौ व्याख्यायेते । यावता उक्तानामेव कर्मणां विषयव्यवस्थयेमावेव नित्यौ भवितुं युक्तौ विकल्पलिङ्गाभावात् । नैवं युक्तौ । कुतः । पूर्वत्र तावदेदेरनुकृत्वात् तदनुक्रमानुपपत्तेः पुरा बर्हिष आहर्तारिति लिङ्गविरोधात् तथा मन्त्रब्राह्मणयोरविशेषेणोत्तरेद्युराप्यलेपनिनयनानन्तरमाद्यातक्रमाद्या वेदेरमावास्या-

यां पूर्वद्युःप्रतिकर्षविरोधात् पूर्वद्युरिभाबर्हिः करोतीत्यविशेषश्रुत-
योरिभाबर्हिषोः पौर्णमास्यामुत्तरेद्युस्तत्कर्षविरोधाच्च तथा कल्या-
न्तरह्मिर्निधमविकल्पाभ्यां चतुर्णामपि कल्याणामुपन्यासाच्च । तस्मा-
द्यथोक्तैव व्याख्या साधीयसी ॥

सद्यो वा सद्यस्कास्त्रायां सर्वं क्रियते । १८ ।

आनन्तर्यादच पौर्णमास्यामित्येव संबध्यते नामावास्यायामिति ।
न चाधिकारादुभयसंबन्धः एकवचनात् तथा सद्यस्कास्त्रां पौर्णमा-
सीमिति भारद्वाजादिभिर्व्यक्तवचनाच्च ॥ तच्च सद्यस्कास्त्रानुवादेन
ब्राह्मन्तरीयसद्यस्कास्त्रविधिः सूचितः । स एव पुनर्व्याक्रियत इति
तदयमर्थः । सद्यस्कास्त्रां पौर्णमासीं कुर्वता सद्यः समाने ऽहनि
प्रधानस्य काले यजनीये ऽहनि सर्वमन्यन्वाधानादि क्रियते न
किञ्चिदपि पूर्वद्युरिति । केचित्तु पूर्वाह्ने पूर्यमाणचन्द्रां प्रतिपदं
सद्यस्कास्त्रेत्याचक्षते । तच्च मृग्यं प्रमाणम् ॥

इति चतुर्दशी कण्डिका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

उदित आदित्ये पौर्णमास्यास्तन्त्रं प्रक्रमयति प्रागु-
द्यादमावास्यायाः । १ ।

अङ्गसमुदायस्तन्त्रम् । तत्प्रक्रमयति यजमानो ऽध्वर्युषा । स्मार्थिको
वा णिष् द्रष्टव्यः गत्यर्थास्तेति पुरादिषु पाठात् ॥ तत्रोदितहेमे

ऽपि प्रागुदधात्प्रक्रमो ऽमावास्यायाः । होष्यते तु तन्ममध्ये ऽपि
स्वकाले ऽग्निहोचम् । एवमन्यत्र विप्रक्रान्त इति सिद्धात् ॥

चत्वार ऋत्विजः । २ ।

यजमानेन परस्परेश चासमासाद्यं वचनं ब्राह्मणानुकरणाद्यं वा ॥

पूर्ववदग्नीन्परिस्तृणाति यद्यपरिस्तीर्णा भवन्ति । ३ ।

यद्यपरिस्तीर्णा भवन्तीत्यनेन परित्स्तरणस्य कालविकल्पः सूच्यते
ऽर्थान्तरस्थानिरूपणाद्भारद्वाजादिभिरत्रैव परित्स्तरणवचनाच्च ॥

कर्मणो वां देवेभ्यः शक्यमिति हस्ताववनिज्य
यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य त्वा संतत्यै स्तृणामि संतत्यै
त्वा यज्ञस्येति गार्हपत्यात्प्रक्रम्य संततामुलपराजो
स्तृणात्याहवनीयात्तूष्णीं दक्षिणामुत्तरां च । ४ ।

शुष्कं बर्हिस्तृणमुलप इत्याचक्षत उग्रीरहणमित्यन्ये ॥

दक्षिणेनाहवनीयं ब्रह्मयजमानयोरारासने प्रकल्प-
यति पूर्वं ब्रह्मणो ऽपरं यजमानस्य । ५ ।

गतः ॥

उत्तरेण गार्हपत्याहवनीयौ दर्भान्संस्तीर्य इन्द्रं
न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति दशापराणि दश पूर्वाणि । ६ ।

तत्र प्रक्षाल्यैव प्रयुनक्तीति कल्पान्तराणि ॥

स्फ्यश्च कपालानि चेति यथासमाप्नातमपराणि

प्रयुज्य सुवं जुहूमुपभृतं ध्रुवां वेदं पाचीमाज्यस्थालीं
प्राशिचहरणमिडापाचं प्रणीताप्रणयनमिति पूर्वाणि । ७ ।

एवमत्र संख्येयोपदेशादेव सिद्धे पूर्वत्र दशत्वसंख्यावचनम् । विहृति-
व्यनयोर्दशकयोर्मध्ये पाचविष्टकौ सत्यां तैः सहापि दशत्वसंपत्तिरेव
यथा स्वाध्याधिका संख्येति ॥ तत्र च लिङ्गं कपालभृत्यस्ते ऽपि
एतानि वै दश यज्ञायुधानीति दशत्ववचनम् । तेनाययणादाबुलूख-
लादीनां नानात्वे ऽपि कपालवत्समानकार्याणामनेकेषामप्येकैकव-
त्करणे न द्वन्द्वप्रयोगः । एवं पूर्वदशके ऽपि पश्चादिषु द्वितीयां जुहूं
द्वितीयामुपभृतमित्यादौ जुह्वादीनां द्रष्टव्यम् ॥

तान्युत्तरेणावशिष्टानि । ८ ।

इदं न्यस्रि प्रयुनक्तीत्यन्वयः । तान्येवावशिष्टानि दर्शयति ॥

अन्वाहार्यस्थालीमश्मानमुपवेषं प्रातर्दोहपाचाणी-
ति । ९ ।

उपवेषमसंनयतः प्रातर्दोहपाचाणीत्येव सिद्धत्वात् । इतिः प्रकारव-
चनः । एवंप्रकाराणि वेदयोक्तवेदायादौनि धैर्यार्थं भवतौत्यर्थः ॥

प्रणीताप्रणयनं पाचसंसादनात्पूर्वमेके समामनन्ति ।
खादिरः सुवः पर्णमयी जुह्वराश्वत्थुपभृदैककृती
ध्रुवा । १० ।

गताः ॥

एतेषां वा दृष्टाणामेकस्य सुचः कारयेत् । ११ ।

सर्वेषामन्त्यांभे तेषामन्यतमेनापि सर्वाः क्षुधः कारयेत् । क्षुभ्यह-
णेन क्षुधो ऽपि मृच्छते क्षुधः संमार्ष्टि क्षुधमय इति लिङ्गात् एताव-
सदतामिति लिङ्गाच्च ॥

बाहुमात्यो ऽरलिमात्यो वाग्राग्रास्त्वक्तोबिला हंस-
मुख्यः । १२ ।

अयभागे ऽयं मुखं यासां ता अयायाः । त्वग्भागे बिलं यासां
तास्त्वक्तोबिलाः । हंसमुखमिव मुखं यासां ता हंसमुख्यः । कर्तव्या
इति शेषः ॥ वायसपुच्छा हंसमुखप्रवेचना इति भारद्वाजः ।
तथाङ्गुष्ठपर्वमाचबिलः क्षुधो भवत्यर्धप्रादेन्नमाचबिलाः क्षुध इति च ॥

रूप्यः शम्या प्राश्निचहरणमिति स्वादिराणि । १३ ।

रूप्यो ऽस्याकृतिरादर्शाकृति प्राश्निचहरणं समसाकृति वेति कात्या-
यनः । शम्याकृतिः समस्थया व्याख्याता । बाहुमाचाः परिधयः
शम्या चेति भारद्वाजः । तथाङ्गुष्ठ्यधिकारे सत्वारो ऽष्टकाः शम्येति
कात्यायनः ॥

वारणान्यहोमार्थानि भवन्ति । १४ ।

गतः ॥

इति पञ्चदशी कण्डिका ।

तेन श्रौतबुध्नमातनक्ति । १३ ।

श्रौतमनुष्णं कुम्भीपृष्ठं यस्य तच्छ्रौतबुध्नम् ॥

सोमेन त्वातनञ्जीन्द्राय दधीति दध्ना । १४ ।

पयस्तेन दध्नातनक्ति ॥

यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य त्वा संततिमनुसंतनोमी-
त्यग्निहोत्रोच्छेषणमन्ववधायायं पयः सोमं कृत्वा स्वां
योनिमपिगच्छतु । पर्णवत्कः पवित्रं सौम्यः सोमाद्वि
निर्मित इति परिवासनशकलमन्ववदधाति । १५ ।

द्वितीयमन्वस्य पलाशलिङ्गत्वाच्छ्रम्यां निवृत्तिः पूर्ववत् ॥ अथ प्रथमा-
तश्चनद्रव्यस्य दध्नो विकल्पानाह ॥

इति त्रयोदशी कण्डिका ।

ओषधयः पूतिकाः कलास्तण्डुलाः पर्णवत्का इत्या-
तश्चनविकल्पाः । १ ।

ओषधयो व्रीह्यादयः । पूतिका लताविशेषाः । कला बदरीफलानि ।
पर्णवत्काः पलाशशकलानि ॥ अथ द्वितीयातश्चनद्रव्यस्योच्छेषणस्य
नाम्नादौ प्रतिनिधिमाह ॥

उच्छेषणाभावे तण्डुलैरातश्चान्तण्डुलाभाव ओष-
धीभिः । २ ।

असत्युच्छेषणे न तत्पुनरागमयितव्यं न च लोपः कर्मणः । अपि तु तत्पुनरागमस्यास्तदभावे त्रीक्षादिभिरित्यर्थः ॥ एतेन श्रौतिके च पयस्यादावपि द्वितीयातञ्चनं व्याख्यातम् ॥

आपो हविःषु जायते यथा देवेषु जाग्रथ । एवमस्मिन्धन्ने यजमानाय जायतेत्ययस्याचे दारुपाचे वाप आनीयादस्तमसि विष्णवे त्वा यज्ञायापि दधाम्यहम् । अङ्गिररिक्तेन पात्रेण याः पूताः परिशेरत इति तेनापिदधाति ॥ अमृन्मयं देवपात्रं यज्ञस्यायुषि प्रयुज्यताम् । तिरः पविचमतिनीता आपो धारय मातिगुरिति यजमानो अपति । ३ ।

गतौ ॥

यदि मृन्मयेनापिदध्यात्तृणं काष्ठं वापिधाने ऽनुप्रविध्येत् । ४ ।

मृन्मयेन वापिदध्यात् । तदा त्वस्मिंस्तृणं काष्ठं वा क्षिपेदित्यर्थः । तचामृन्मयमिति मन्त्रो लिङ्गविरोधान्निवर्तते ॥

विष्णो हव्यं रक्षस्वेत्यनघो निदधाति । ५ ।

गतः ॥

इमौ पर्णं च दर्भं च देवानां हव्यशोधनौ । प्रातर्वेषाय गोपाय विष्णो हव्यं हि रक्षसीति प्रज्ञातं शाखापविचं निदधाति । ६ ।

ब्राह्मणविषनिधानं प्रातर्दोहाय तद्योपयोगात्प्रातर्वेषायेति सिद्धान्तः ॥
तेन तद्विकारे पशुपयस्यादौ सद्यस्काळे ऽपि भवत्येव । न च
भवति केवले दध्नि ॥

तथैव शाखया दर्भैर्वा सायंदोहवत्प्रातर्दोहाय वत्सा-
नपाकरोति । ७ ।

तथैवेति ब्राह्मणतरुस्य निरासः पवित्रस्य चेत्येके । गवां प्रस्थापनादि
त्वर्थलोपासिद्धत्वं राचावसंचारात् ॥

उपधाय कपालानि सायंदोहवत्प्रातर्दोहं दोहयति ।
आतश्चनापिधाने निधानं च निवर्तते । नासोमयाजी
संनयेत्संनयेद्वा । ८ ।

गताः ॥ अथ सानाथ्यदेवतायवस्थां ब्राह्मणोक्तां दर्शयति ॥

नागतश्रीर्महेन्द्रं यजेत । ययो वै गतश्रिय इत्यु-
क्तम् । ९ ।

एवंप्रतीके ब्राह्मणे यदुक्तं तन्नचैवानुसंधातव्यम् । न पृथगभिधास्य-
त इति भावः । तच्च नागतश्रीर्महेन्द्रं यजेतेति प्रकृत्य गतश्रीशब्दा-
र्थसावज्ञाख्यातः ॥ ययो वै गतश्रियः शुश्रुवान्यामणी राजन्य इति ।
तच्च शुश्रुवान्वेदतदर्थयोः श्रुतवान् । सामणीर्वैश्वपरिवृढः । राजन्यः
क्षत्रियः ॥ अत्र केचिच्छुश्रुवच्छब्दार्थे विवदन्ते वदन्ति च शुश्रु-
वानिति चिवेदविदेवाच्यते नैकवेदवित् । गतश्रीशब्दव्युत्पत्तिवशा-
द्गता प्राप्ता श्रीर्येन च गतश्रीः । श्रीश्च चिवेदविदुषामृषः सामानि

अजुंषि सा हि श्रीरमृता सतामिति श्रुतेरिति ॥ तत्र विप्रश्न-
व्यम् । शुश्रुवच्छब्दव्युत्पत्त्या शुश्रुवांषो वै कवय इति श्रुतेरेकवे-
दविदो ऽपि गतश्रीत्वाविरोधाच्च । नहि सा हि श्रीरमृता सता-
मित्यजर्गादिसमुच्चयः प्रमाणवान्येन विरोधः स्यादेकैकस्यापि वेदस्य
श्रीत्वोपपत्तेः । नहि गोहिरण्यम्रीहयो नृणां धनमित्युक्ते तेष्मेकैक-
वतां धनवन्ता न गम्यते । अतो गतश्रीशब्दाविरोधात् शुश्रुव-
च्छब्दाविरोधाच्च ॥ यथोक्त एव शुश्रुवान्गतश्रीशब्दार्थः एवं नित्यो
गतश्रियो ध्रियत इत्यादावपि द्रष्टव्यम् ॥ अथ तेषां महेन्द्रो देवते-
त्यस्यार्थः । तेषां गतश्रियां नित्यं महेन्द्रो देवता ततो ऽन्येषां
सर्वेषां नित्यमिन्द्रः । यदि ते ऽपि महेन्द्रं धियचेरंस्तदा सांता-
व्योपक्रमप्रवृत्ति संवत्सरमिन्द्रमिष्ट्वा ततो प्रातपतीमिष्टिं निरूप्य तत
जध्वं कामं महेन्द्रं यजेरन्निति ॥ अयं चार्थः कस्यान्तरेषु व्यक्तो
ऽनुसंधेयः । यथा शुश्रुवदादीनां नित्यं महेन्द्रयागमुक्ताह भार-
द्वाजः अथेतर इन्द्रयाजिनः स य इन्द्रयाजौ महेन्द्रं धियचेत
संवत्सरमिन्द्रमिष्टेत्यादि ॥ अथ गतश्रियामपि मध्ये केषांचिच्छाखा-
न्तरोक्तं विशेषमाह ॥

शौर्वो मैतमो भारद्वाजस्ते ऽमन्तरं सोमेज्याया
महेन्द्रं यजेरन् । १० ।

ये ऽमी चक्षते सोमयागात्प्रवृत्तिं नित्यं महेन्द्रं यजेरन्प्राक्
सोमाप्तुं नित्यमिन्द्रम् । न तु तेषां संवत्सरमिन्द्रयागादिनिश्चयः ।
स चायं कल्पः पूर्वोक्तेन वा विकल्पते शाखान्तरत्वात् । व्यवस्थितो

उचं विकल्प्य श्रौतदीनामित्यन्ये ॥ अथेमं विधिं सर्वेषां मतत्रिषा-
मगतत्रिषां च विकल्पयति ॥

यो वा कश्चित् । ११ ।

अनन्तरमित्यादेरनुषङ्गो यजेतेति विपरिणामश्च ॥

ततः संप्रेष्यति परिस्तृणीत परिधत्ताग्निं परिहितो
ऽग्निर्यजमानं सुनक्तु । अपां रस ओषधीनां सुवर्णो
निष्का इमे यजमानस्य सन्तु कामदुषा अमुचामुषिं-
स्रोक इति । १२ ।

अध्वर्योरन्यस्य परिस्तरितुरवचनात्स्वयमात्मानमनुजानीयादितिवदा-
त्मन एव संस्कारार्थः संप्रेषः । तेनाध्वर्युरेव परिस्तृणाति । संप्रेष-
मन्त्रस्त्वर्चैरेकश्रुत्या सङ्गृह्यति ॥

परिस्तरणीमेतामेके समामनन्ति । १३ ।

अस्मिंस्तु कल्पे मन्त्रः करणत्वाद्गुपांशु चातुःस्वर्णेण प्रत्यग्नि भवति ॥

उदगग्रैः प्रागग्रैश्च दर्भैरग्नीन्परिस्तृणाति । १४ ।

दर्भैः परिस्तरणीयैराधानक्रमेण परिस्तृणाति सर्वान् । दयोरेव तु
परिस्तरणमुक्तं ब्राह्मणे यथोपस्तीर्थः पूर्वश्चाग्निरपरस्तेति श्रुतेः ॥

उदगग्राः पश्चात्पुरस्ताच्च । १५ ।

तेषु पश्चात्पुरस्ताच्च ये दर्भास्त उदगया भवन्ति । तच्च दक्षिणः
पञ्च उपरिष्ठाङ्गवत्यधस्तादुत्तर इति भारद्वाजः ॥

इतत्कृत्वोपवसति । १६ ।

यदेतदन्यन्वाधानादि परिस्तरणान्तं कर्मात्तं एतावति कृते यजमान उपवसति । अथवैतत्परिस्तरणं कृत्वेत्यर्थः ॥ श्रौत्यागार्था ऽग्निसमीपे नियमविशिष्टो वास उपवासः । नियमाश्च वक्ष्यन्ते । एवं तावद्यथाब्राह्मणमुपवासप्रकार उक्तः ॥ तत्रैवेदानीं ब्राह्मणरीचं विधिं दर्शयति ॥

अग्न्यन्वाधानं वत्सापाकरणमिध्माबर्हिर्वेदो वेदिः । प्रागुत्तरात्परिग्राहान्कृत्वा श्रोभूत आप्यलेपं निनीयोत्तरं परिरुह्नीयात् । परिस्तरणं च । पूर्वेषुरमावास्यायां पौर्णमास्यां त्वन्वाधानपरिस्तरणोपवासाः । १७ ।

वत्सापाकरणशब्देनात्र सर्वपूर्वाक्तदोहतन्त्रलक्षणा । इध्माबर्हिरिति बर्हिःप्राथम्ये ऽपीध्माशब्दस्याजाद्यदन्तत्वात्पूर्वनिपातः । वेदो वेदिवेदानन्तरं वेदिकर्म तच्चोत्तरपरिग्राहवधि कृत्वा विरम्य शेषं श्रोभूत आप्यलेपनिनयनानन्तरं कुर्यात् । तत उत्तरकाले परिस्तरणं चेति ॥ एतानि कर्माण्यमावास्यायां पूर्वेषु भवन्ति । पौर्णमास्यां त्वन्वाधानादि त्रयमेव पूर्वेषुः सर्वमन्यदिध्माबर्हिराद्युत्तरेषुः ॥ नन्वेतौ कल्पौ किमिति वैकल्पिकौ व्याख्यायेते । यावता उक्तानामेव कर्मणां विषयव्यवस्थयेमावेव नित्यौ भवितुं युक्तौ विकल्पलिङ्गाभावात् । नैवं युक्तौ । कुतः । पूर्वच तावद्देदेरनुकृत्वात् तदनुक्रमानुपपत्तेः पुरा बर्हिष आहर्तारिति लिङ्गविरोधात् तथा मन्त्रब्राह्मणयो-रविशेषेणोत्तरेयुराप्यलेपनिनयनानन्तरमाज्ञातक्रमाया वेदेरमावास्या-

यां पूर्वद्युःप्रतिकर्षविरोधात् पूर्वद्युरिभाबर्हिः करोतीत्यविशेषश्रुत-
योरिभाबर्हिषोः पौर्णमास्यामुत्तरेद्युस्तर्षविरोधाच्च तथा कल्पा-
न्तरद्विर्नियमविकल्पाभ्यां चतुर्णामपि कल्पानामुपन्यासाच्च । तस्मा-
द्यथोक्तैव व्याख्या साधीयसी ॥

सद्यो वा सद्यस्कात्यायां सर्वं क्रियते । १८ ।

आनन्तर्यादच पौर्णमास्यामित्येव संबध्यते नामावास्यायामिति ।
न चाधिकारादुभयसंबन्धः एकवचनात् तथा सद्यस्कात्यां पौर्णमा-
सीमिति भारद्वाजादिभिर्युक्तवचनाच्च ॥ तच्च सद्यस्कात्यानुवादेन
आखान्तरीयसद्यस्कात्यविधिः सूचितः । स एव पुनर्व्याक्रियत इति
तदयमर्थः । सद्यस्कात्यां पौर्णमासीं कुर्वता सद्यः समाने ऽहनि
प्रधानस्य काले यजनीये ऽहनि सर्वमन्यन्वाधानादि क्रियते न
किञ्चिदपि पूर्वद्युरिति । केचित्तु पूर्वाह्ने पूर्यमाणचन्द्रां प्रतिपदं
सद्यस्कात्येत्याचक्षते । तच्च मृग्यं प्रमाणम् ॥

इति चतुर्दशी कण्डिका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

उदित आदित्ये पौर्णमास्यास्तन्त्रं प्रक्रमयति प्रागु-
दयादमावास्यायाः । १ ।

अङ्गसमुदायस्तन्त्रम् । तत्प्रक्रमयति यजमानो ऽध्वर्युषा । स्मार्थिको
वा णिष् द्रष्टव्यः गत्यर्थाच्चेति पुरादिषु पाठात् ॥ तत्रोदितहोमे

ऽपि प्रागुदधात्प्रकमो ऽमावास्यायाः । होष्यते तु तन्ममध्ये ऽपि
स्रकाखे ऽग्निहोत्रम् । एवमन्यत्र विप्रक्रान्त इति सिद्धात् ॥

चत्वार ऋत्विजः । २ ।

यजमानेन परस्परेश चासमासाद्यं वचनं ब्राह्मणानुकरणार्थं वा ॥

पूर्ववदग्नीम्परिस्तृणाति यद्यपरिस्तीर्णा भवन्ति । ३ ।

यद्यपरिस्तीर्णा भवन्तीत्यनेन परिस्तरणस्य कालविकल्पः सूच्यते
ऽर्थान्तरस्थानिरूपणाद्वारदाजादिभिरचैव परिस्तरणवचनाच्च ॥

कर्मणे वां देवेभ्यः शक्यमिति हस्ताववनिज्य
यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य त्वा संतत्यै स्मृणामि संतत्यै
त्वा यज्ञस्येति गार्हपत्यात्प्रक्रम्य संततामुलपराजो
स्मृणात्याहवनीयात्तूष्णीं दक्षिणामुत्तरां च । ४ ।

शुष्कं बर्हिस्तृणमुलप इत्याचक्षत उग्रीरद्वणमित्यन्ये ॥

दक्षिणेनाहवनीयं ब्रह्मयजमानयोरारासने प्रकल्प-
यति पूर्वं ब्रह्मणो ऽपरं यजमानस्य । ५ ।

गतः ॥

उत्तरेण गार्हपत्याहवनीयौ दर्भान्संस्तीर्य इन्द्रं
न्यञ्चि पाचाणि प्रयुनक्ति दशापराणि दश पूर्वाणि । ६ ।

तत्र प्रक्षाद्यैव प्रयुनक्तीति कल्पान्तराणि ॥

स्पृथश्च कपालानि चेति यथासमाप्नातमपराणि

प्रयुज्य सुवं जुहूमुपभृतं ध्रुवां वेदं पाचीमाज्यस्थालीं
प्राशिचहरणमिडापाचं प्रणीताप्रणयनमिति पूर्वाणि । ७ ।

एवमत्र संख्योपादेशादेव सिद्धे पूर्वत्र दशत्वसंख्यावचनम् । विवृति-
व्यनयोर्दशकयोर्मध्ये पाचविष्टङ्कौ सत्यां तैः सहापि दशत्वसंपत्तिरेव
यथा स्वाध्याधिका संख्येति ॥ तत्र च लिङ्गं कपालभृत्यस्त्वे ऽपि
एतानि वै दश यज्ञायुधानीति दशत्ववचनम् । तेनाययणादाबुलूख-
सादीनां नानात्वे ऽपि कपालवत्समानकार्याणामनेकेषामप्येकैकव-
त्करणे न द्वन्द्वप्रयोगः । एवं पूर्वदशके ऽपि पश्चादिषु द्वितीयां जुहूं
द्वितीयामुपभृतमित्यादौ जुह्वादीनां द्रष्टव्यम् ॥

तान्युत्तरेणावशिष्टानि । ८ ।

इदं न्यस्रि प्रयुनक्तीत्यन्वयः । तान्येवावशिष्टानि दर्शयति ॥

अन्वाहार्यस्थालीमश्मानमुपवेषं प्रातर्दोहपात्राणी-
ति । ९ ।

उपवेषमसंनयतः प्रातर्दोहपात्राणीत्येव सिद्धत्वात् । इतिः प्रकारव-
चनः । एवंप्रकाराणि वेदयोक्तवेदायादीनि यैरर्थी भवन्तीत्यर्थः ॥

प्रणीताप्रणयनं पात्रसंसादनात्पूर्वमेके समामनन्ति ।
खादिरः सुवः पर्णमयी जुह्वराश्वत्थ्युपभृद्वैकङ्कती
ध्रुवा । १० ।

गताः ॥

एतेषां वा दृष्टाणामेकस्य सुचः कारयेत् । ११ ।

सर्वेषामन्त्यांभे तेषामन्यतमेनापि सर्वाः क्षुचः कारयेत् । सुग्राह-
णेन क्षुवो ऽपि गृह्यते क्षुचः संमार्ष्टि क्षुवमप इति लिङ्गात् एताव-
सदतामिति लिङ्गाच्च ॥

बाहुमात्यो ऽरत्निमात्यो वाग्राग्रास्त्वक्कोबिला हंस-
मुख्यः । १२ ।

अयभागे ऽयं मुखं यासां ता अयायाः । त्वग्भागे विलं यासां
तास्त्वक्कोबिलाः । हंसमुखमिव मुखं यासां ता हंसमुख्यः । कर्तव्या
इति श्रवः ॥ वायसपुष्का हंसमुखप्रवेचना इति भारद्वाजः ।
तथाङ्गुष्ठपर्वमाचविलः क्षुवो भवत्यर्धप्रादेन्नमाचविलाः क्षुच इति च ॥

रूप्यः शम्या प्राश्निचहरणमिति स्वादिराणि । १३ ।

रूप्यो ऽस्याकृतिरादर्भाकृति प्राश्निचहरणं चमयाकृति वेति कात्या-
यनः । शम्याकृतिः समाख्यया व्याख्याता । बाहुमाचाः परिधयः
शम्या चेति भारद्वाजः । तथाङ्गुल्यधिकारे चत्वारो ऽष्टकाः शम्येति
कात्यायनः ॥

वारणान्यहोमार्थानि भवन्ति । १४ ।

गतः ॥

इति पञ्चदशी कण्डिका ।

अथ पूर्ववत्पवित्रे करोति यदि न संनयति । १ ।

अथ पाचप्रयोगान्ते ॥

संनयतस्तु ते विभवतः । २ ।

संनयतस्तु ये सायंदोषार्थे ते एवाद्यापि कर्मणे प्रभवतः ॥

वानस्पत्यो ऽसि देवेभ्यः शुन्धस्वेति प्रणीताप्रणयनं
चमसमङ्गिः परिष्कालयति तूष्णीं कंसं मृन्मयं च ।
कंसेन प्रणवेद्ब्रह्मवर्चसकामस्व मृन्मयेन प्रतिष्ठाकामस्य
गेदोहनेन पशुकामस्य । अपरेण गार्हपत्यं पवित्रा-
न्तर्हितं चमसं निधाय तस्मिन्को वो यज्ज्ञाति स वो
यज्ज्ञातु कस्मै वो यज्ज्ञामि तस्मै वो यज्ज्ञामि पोषाय व
इत्यप आनयति । ३ ।

गताः ॥

अपो यज्ज्ञान्ग्रहीष्यंश्च पृथिवीं मनसा ध्यायति । ४ ।

मनसेति वचनाच्च वाचा कीर्तयति ॥ ध्यानं चापि पृथिव्यापो
ग्रहीष्यामीति विशिष्टप्रकारं केचिदिच्छन्ति । न तदादृत्यम् । यच्च
हि विशिष्टध्यानमाचार्यो मन्यते तच्च स्वयं विज्ञेयं दर्शयति यथा
वाचविज्ञा ते मातेति वायुं मनसा ध्यायेत् । यददस्यन्नमसि कृष्णं
तदिहास्त्विति मनसा ध्यायति । इष्टुषा त्वार्पयामीति देव्यं मनसा
ध्यायन्नित्यादि । अतः केवलेषु ध्यानविधिषु न कसिद्विशेष इति ॥

उपबिलं चमसं पूरयित्वा प्रोक्षणीवदुन्मूयाभिमन्थ्य
ब्रह्मन्मपः प्रोक्ष्यामि यजमान वाचं यच्छेति संप्रेष्यति
। ५ ।

उपबिलमा बिलसमौपात् ॥

सर्वच प्रसव उक्ते करोति । ६ ।

प्रसवो ऽनुष्ठा ॥

प्रक्षीयमानासु वाचं यच्छेतो ऽध्वर्युर्यजमानश्चा हवि-
ष्कृतः । ७ ।

वाग्यमनं व्याख्यातम् ॥

को वः प्रणयति स वः प्रणयत्वपो देवीः प्रणयानि
यज्ञं संसादयन्तु नः । इरं मदन्तीर्धृतपृष्ठा उदाकुः सह-
स्रपोषं यजमाने न्यञ्चतीरिति समं प्राक्षौर्धारयमाणः
स्फ्येनोपसंगृह्णाविषिञ्चन्हरति । ८ ।

समं प्राक्षेर्नासिकया संमितं स्फ्येनोपसंगृह्ण स्फ्येन चमसमुपस्नेष्य ॥

पृथिवीं च मनसा ध्यायति । ९ ।

व्याख्यातः पूर्वेण ॥

को वो युनक्ति स वो युनक्तित्युत्तरेणाहवनीयमसं-
स्पृष्टा दर्भेषु सादयति । १० ।

असंस्पृष्टा द्रव्यान्तरेण ॥

नेङ्गयन्ति नेल्यन्या संस्थातोर्दभैरभिष्ठाद्य । ११ ।

ता दभैरभिष्ठाद्या संस्थानासेङ्गयन्ति न कंयन्ति । नेल्यन्ति
नान्यत्र प्रेरयन्ति ॥ ता आहताः पिष्टसंयवगार्थाः तच्चासां विनि-
योगात् । दृष्टार्था भविष्यन्ति न तद्दृष्टार्थाः दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्प-
मानवकाङ्क्षात् पशूपसदादिषु संयवनाभावेन द्वारा दर्शनाच्च । यथा
तत्रतत्रापि पवित्रे कृत्वा यजमान वाचं यच्छेति संप्रेष्यति वाग्यतः
पाचाणि संमृज्यतीति च । दृष्टिविधे तु पन्नौ संयवनाभावे ऽपि
वचनादित्यविरोधः । तत्रापि पशूपुरोडाङ्गागार्था भविष्यन्ति । तस्मा-
त्पुरोडाङ्गतन्म एव प्रणीता नान्यचेति सिद्धं भवति ॥ अन्यत्तु मतं
ब्राह्मणे तासां रक्षःब्रान्धादिद्वारा यज्ञरक्षार्थत्वेन स्तवनात् पाक-
यज्ञेष्वपि तद्विधानाच्च ॥ अद्दृष्टार्था एव सत्यः प्रभुत्वात्संयवनायापि
स्मर्यन्ते तस्मादग्निवृत्तिः सर्वचेति ॥ तदुक्तं भारद्वाजेन सर्वसंस्थासु
वा प्रणीता इति ॥

संविशन्तां दैवीर्विशः पाचाणि देवयज्याया इति
सपवित्रेषु पाणिना पाचाणि संमृज्य । १२ ।

इति षोडशी कण्डिका ।

वानस्पत्यासि दक्षाय त्वेत्यग्निहोचद्वणीमादत्ते ।
वेधाय त्वेति श्रुपम् । १ ।

समानदेशानां बहूनामपि सकृत्संमर्शनमन्त्रो बह्वभिधायित्वात् ।
देशभेदे त्वावर्तते ॥ तथा च भारद्वाजः मन्त्रव्यवाये मन्त्राभ्यासो

द्रव्यपृथक्को ऽर्थापृथक्को देशपृथक्को चेति ॥ तस्य चादितसत्तुर्णां पदानां
पात्राभिधायित्वादिकृतौ पात्रैकत्वद्वित्वयोर्यथार्थमूहः ॥

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याहवनीये गार्ह-
पत्ये वा प्रतितप्य यजमान इविनिर्वस्यामीत्यामन्त्र-
यते । २ ।

यजमानमिति शेषः ॥

प्रवसत्यग्ने इविनिर्वस्यामीति । ३ ।

प्रवसति यजमाने ऽग्निमामन्त्रयते ॥

उर्वन्तरिक्षमन्विहीति शकटायाभिप्रव्रजति । ४ ।

शकटाय शकटं प्रति ॥

अपरेण गार्हपत्यं प्रागीषमुदगीषं वा नङ्गयुगं शक-
टमवस्थितं भवति व्रीहिमद्यवमहा । ५ ।

सुक्कानुहुत्कमपि नङ्गयुगमेवावतिष्ठते ॥

धूरसीति दक्षिणां युगधुरमभिमृशत्युत्तरां वा । ६ ।

धूरिति युगच्छिद्रथोरन्तरालमाख्यायते । ते द्वे भवतो युगस्य तयो-
रन्यतरामभिमृशति नोभयम् । यस्त्वत्र कैश्चिद्दर्शपूर्णमासवद्भूरावभि-
मृशेति लिङ्गविरोधस्योदितः स तु तत्र मन्त्रमात्रातिदेशार्थतया
तत्रैव परिहरिष्यते ॥

त्वं देवानामसि संहितममित्युत्तरामीषामालभ्य जप-
ति । ७ ।

ईषे युगञ्जकटयोः संबन्धके दाद्वयी ॥

विष्णुस्त्वाक्रंस्तेति सव्ये चक्रे दक्षिणं पादमत्याधाया-
हुतमसि हविर्धानमित्यारोहति । ८ ।

गतः ॥

उरु वातायेति परीणाहमपच्छाद्य मिचस्य त्वा चक्षु-
षा प्रेक्ष इति पुरोडाशीयान्प्रेक्षते । ९ ।

परितो नीडे नद्धः कटः परीणाहः । अपच्छाद्य अपोद्धृत्य ।
पुरोडाशीयास्तदर्थं ब्रीहियवाः ॥

निरस्तं रक्षो निरस्तो ऽघशंस इति यदन्यत्पुरोडा-
शीयेभ्यस्तन्निरस्योर्जाय वः पयो मयि धेहीत्यभिमन्य
दशहेतारं व्याख्याय श्रूर्पे पवित्रे निधाय तस्मिन्मग्नि-
होचहवण्या हवींषि निर्वपति तथा वा पवित्रवत्या
। १० ।

व्याख्यानमिह अपो ऽभिप्रेतः यत्र अपा याजमाना इति सिङ्गात् ।
देवतार्थत्वेन पृथक्करणं निर्वापः । तथा वा पवित्रवत्येति तस्यां पवि-
त्रनिधानविकल्पः ॥

ब्रीहिन्यवान्वा । ११ ।

हवींषि निर्वपतीत्यन्वयः ॥ यद्यपि प्राग्ब्रीहिमद्यवमदिति शकटवि-
शेषणब्रीहियवयोर्हविष्यं सूचितं तथापि तस्यास्फुटत्वान्नदुद्घाटनार्थः
पुनरुपन्यासः ॥

यच्छन्तां पञ्चेति मुष्टिं गृहीत्वा सुचि मुष्टिभोष्य
देवस्य त्वेत्यनुद्रुत्याग्रये जुष्टं निर्वपामीति चिर्यजुषा
तूष्णीं चतुर्थम् । १२ ।

निर्वपतीत्यन्वयः ॥

इति सप्तदशी कण्डिका ।

एवमुत्तरं यथादेवतमग्नीषोमाभ्यामिति पौर्णमा-
स्थाम् । इन्द्राग्निभ्यामित्यमावास्यायाम् । १ ।

पूर्वेण सह निर्वाप उत्तरचविभागवचनात् । संनद्यसोमयाजिनो-
रैन्द्राग्निषोमीयनिवृत्तिर्यथादेवतमिति वचनात् । यथादेवतमित्य-
नेनैव सिद्धे पुनरग्नीषोमाभ्यामिति वचनं क्रमप्राप्तमन्त्रविनियोगार्थं
इन्द्राग्निभ्यामिति तु ब्राह्मन्तरमन्त्रप्रदर्शनार्थम् । अथवा यथादेव-
तमित्यस्यैव व्याकरणार्थमुभयमित्यस्यमतिक्लेशेन ॥ तत्रासोमयाजिनः
संनद्याग्नीषोमीयविकारानपि नेच्छन्ति सोदकप्राप्तमेवामपि प्रकृ-
तिधर्मसोमोत्तरकाष्ठभाषित्वमिति । यथाऊर्मीमांसकाः संनद्या-
ग्नीषोमीयविकारा ऊर्ध्वं सोमात्प्रकृतिवदिति । पशुस्तु वचनाद्भ-
विष्यति ॥

चतुरो मुष्टीन्निरुप्य निरुप्तेष्वम्बोप्येदं देवानामिति
निरुप्तानभिमृशति । इदमु नः सहेत्यवशिष्टान् । २ ।

पुनश्चतुर्मुष्टिग्रहणात्प्रतिदेवतमन्वावापः । निरुप्तेष्विति निरुप्तेरेव सहे-

त्यर्थः ॥ अथापरा व्याख्या । कैश्चित्कण्ठकारैरुक्तं चतुरो मुष्टीन्निद-
ध्यान्वोऽथैवमुत्तरं निर्वपतीति । तस्मिरावायोच्यते चतुरो मुष्टीन्नि-
दध्या ततः सर्वेष्वपि हविषु निरुप्तेष्वन्वोऽथ तत इदं देवानामित्यभि-
मृशतीति ॥ चतुरो मुष्टीन्निदध्यात्यनेन यत्र चतुर्मुष्टिर्निर्वापस्तत्रैवान्वा-
वापो नान्यत्र । तस्मादातिथ्यायामन्वावापो न विद्यत इत्युक्तं भव-
ति । तथा च सवनीयेष्वनुवदिष्यति निरुप्तेष्वन्वोऽथेदं देवानामित्ये-
तदादि कर्म प्रतिपद्यत इति ॥

स्फात्यै त्वा नारात्या इति निरुप्तानेवाभिमन्येदमहं
निर्वरुणस्य पाशादित्युपनिष्क्रम्य स्वरभिव्यस्थमिति प्राङ्-
मेक्षते । ३ ।

निरुप्तानेव नावशिष्टान् । उपनिष्क्रम्य किञ्चिच्चक्षित्वा ॥

सुवरभिविस्थेषमिति सर्वं विहारमनुवीक्षते । वैश्वान-
रं ज्योतिरित्याहवनीयं स्वाहा आवापृथिवीभ्यामिति
स्क्त्मानभिमन्य इहन्तां दुर्या आवापृथिव्योरिति प्रत्य-
वरोह्योर्वन्तरिक्षमग्नौतीति हरति । ४ ।

गतः ॥

अदित्यात्त्वोपस्थे सादयामोत्यपरेण गार्हपत्यं यथा-
देवतमुपसादयति । ५ ।

यथादेवतमिति वचनादुत्तरापि देवतानुक्रमणीया । तत्र तु मन्त्र-
स्वमाख्यातमयोग्यान्वयत्वाद्विपरिणतमन्वीयते यथाग्ने इयं रश्मिस्त्र्यम्बो-

योगै रक्ष्यं रक्षेयमिति ॥ वैश्वेदे तु समानतन्त्रे योग्यान्वयमपि
तद्वाचायानुषज्यत इति न्यायेनास्तन्त्रान्वयमिति रक्ष्येति पुनःप्र-
योगः ॥

आहवनीयं वा यद्याहवनीये श्रपयति । ६ ।

आहवनीयमपरेणोपसादयतीत्यन्वयः ॥

यदि पात्या निर्वपेद्वक्षिणतः स्फ्यमुपधाय तस्यां स-
र्वाञ्छकटमन्त्राञ्जयेत् । ७ ।

यदि पात्या इति विकल्पविधिरनुवादस्वरूपः । पात्यां पुरोडाशी-
यानेष्य तां श्रकटस्थानस्त्रामन्त्रारभ्य मन्त्राञ्जयेत् । सर्वानिति न
कस्यचिदर्थलोपास्योप इत्यर्थः ॥

इत्यष्टादशी कण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ॥

सश्रूकायामग्निहोत्रहवण्यामप आनीय पूर्ववदुत्पू-
याभिमन्त्र्य ब्रह्मन्प्रोक्षिष्यामीति ब्रह्माणामामन्त्र्य देवस्य
त्वेत्यनुद्रुत्याग्नये वो जुष्टं प्रोक्षामीति यथादेवतं हवि-
स्त्रिः प्रोक्षन्नाग्निमभिप्रोक्षेत् । १ ।

श्रूका धान्यपुष्कानि । सङ्गमन्त्रप्रोक्षणे संख्यायुक्तेति न्यायात् चिर्य-
जुषेत्यवचनाच्च ॥ स च सावित्रादिरग्नीषोमाभ्यामित्यन्तः पौर्णमासे ।
दर्शे तु देवतावशादिकर्तव्यो यथादेवतमिति वचनात् । केचित्तु

वो जुष्टं प्रोक्षामीत्यस्य चिपदस्य प्रतिदेवतमनुषङ्गमिच्छन्ति । तद-
युक्तं सावित्रप्रसवादिविशिष्टैकप्रोक्षणाभिधायिनो यथोक्तस्यैकमन्त्रस्य
सकृत्पठितैरेव तैर्योग्यान्वयैर्निराकाङ्क्षत्वात् साकाङ्क्षत्वादिसङ्गत्वाच्चा-
नुषङ्गस्य । मन्त्रभेदाभ्युपगमे सावित्रस्थानुषङ्गप्रसङ्गः । किं चाभ-
विध्यदप्यनुषङ्गो मन्त्रभेदस्य यदि निर्वापवत् प्रोक्षणमपि पृथग्वि-
षामेव शिष्येत । न चैवमिष्यते संसृष्टत्वात्तेषामेकस्यत्वाच्च । वक्ष्यति
च यानि विभवन्ति सकृत्तानि क्रियन्त इति । तस्माद्यथोक्तमेव
युक्तं मन्त्ररूपम् ॥ तथा च पेटुः कल्पान्तरकाराः यथाग्नये वो
जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाभ्याममुष्मा अमुष्मा इति यथादेवतमित्यादि ॥

यं द्विष्यात्तस्याभिप्रोक्षेत् । २ ।

अभिप्रोक्षणे यज्ञोपघातप्रार्थञ्चित्तं च वक्ष्यति । अतो न प्रमदित-
व्यमिति भावः ॥

उत्तानानि पात्राणि पर्यावर्त्य शुन्धध्वं दैव्याय कर्मण
इति त्रिः प्रोक्ष्य प्रोक्षणीशेषमग्रेण गार्हपत्यं निधाय
देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति कृष्णाजिनमादायाव-
धूतं रक्षो ऽवधूता अरातय इत्युत्करे चिरवधूनात्यूर्ध्व-
ग्रीवं बहिष्ठाद्विशसनम् । ३ ।

शुन्धध्वमिति पात्राभिधानाद्विद्वत्तौ यथार्थमूहः । अपामभिधाना-
दनूह इति केचित् । तदयुक्तं कर्मणो ऽश्रुतत्वादिति शोधकद्रव्या-
भिधायिनः सकर्मकस्य शुन्धतेः सर्वत्र अवणात्प्रायः परस्मैपददर्श-
नाच्च तथा शोधद्रव्याभिधायिनः शुध्यतिपदस्याकर्मकस्य विपर्य-

याच । यथा आपो अस्मान्मातरः शुन्धन्तु । ता नः शुन्धन्तु
 शुन्धनीः । शुन्धन्तु शुचयः शुचिम् । सर्वा पात्राणि शुन्धत ।
 पर्णवस्त्रमुत शुन्धतेत्यादि तथा शुन्धतां लोकः पित्र्यदनः ।
 शुन्धन्तां पितरः । देवेभ्यः शुन्धध्वं । वानस्पत्यो ऽसि देवेभ्यः
 शुन्धस्वेत्यादि । तस्माद्यथार्थमूहः ॥ समानदेशानां च सङ्गमन्त्रः
 पूर्ववत् ॥ प्रोक्षणीशेषनिधानमिध्मावर्हिर्वेदिप्रोक्षणार्थम् । अतो ऽवश्ये
 ऽस्य बर्हिराद्यभावे निवृत्तिः ॥ बर्हिष्टाद्विश्वमिति यथावधू-
 यमानस्य बहिः पृष्ठभागे भवत्यन्तर्लोमभागस्तथेत्यर्थः ॥

अदित्यास्त्वगसीत्युत्तरेण गार्हपत्यमुत्करदेशे वा प्रती-
 चीनग्रीवमुत्तरलोमोपस्तृणाति । ४ ।

गतः ॥

पुरस्तात्प्रतीचीं भसदमुपसमस्यति । ५ ।

भसदं कटिप्रदेशं पुरस्ताद्भागेनाधस्तात्प्रतीचीं गमयित्वानन्तरप्रदेशेन
 सह द्विगुणितां करोतीत्यर्थः । पुरस्तादिति सिद्धानुवादो ब्राह्म-
 णानुकरणेन ॥

अनुत्सृजन्मूलखलमधिषवणमसीति तस्मिन्मूलख-
 लमधिर्वर्तयति । ६ ।

अधिर्वर्तयति प्रतिष्ठापयति ॥

अनुत्सृजन्मूलखलमग्नेस्तनूरसीति तस्मिन्हविरावपति
 चिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थम् । ७ ।

वामेनानुत्तर्गः सामर्थात् ॥

अद्रिरसि वानस्पत्य इति मुसलमादाय हविष्कृदे-
हीति चिरवहन्ति । अनवघ्न्या हविष्कृतं ह्वयति । ८ ।

चातुःस्वर्गेषोपांशुं सकृच्च मन्त्रः करणमन्त्रत्वे । विपर्ययस्वाङ्गा-
नार्थत्वे । आङ्गानं चाच देवतारूपस्य हविष्कृतो वेदितव्यं य
एव देवानां हविष्कृतस्याङ्कयतीति श्रुतेः । मानुषस्यैवावहन्तुर्वक्ष्य-
मानस्याङ्गानं संनिधेः ॥ तथा च बौधायनः । हविष्कृदेहीति
पर्जन्य एवैष उक्तो भवति । अथाप्युदाहरन्ति हविःसंस्कारिणमे-
वैतदाहेति ॥

हविष्कृदेहीति ब्राह्मणस्य हविष्कृदागहीति राज-
न्यस्य हविष्कृदाद्रवेति वैश्यस्य हविष्कृदाधावेति शूद्रस्य
। ९ ।

शूद्रस्येति निषादस्त्वपत्यर्थम् ॥

प्रथमं वा सर्वेषाम् । १० ।

यजुरिति शेषः ॥

अथ रक्षो दिवः सपत्नं वध्यासमित्यवहन्ति । ११ ।

पूर्वं चिरवहतमवहन्तं वा हविर्यावदैतुव्यमध्वर्युरवहन्ति ॥

इत्येकोनविंशौ कण्डिका ।

उच्चैः समाहन्तवा इति संप्रेष्यति । १ ।

समाहन्तवै समाहन्तव्यम् ॥

कुटरुरसि मधुजिह्व इत्याग्नीध्रो ऽश्मानमादायेषमा-
वदोर्जमावदेति दृषदुपले समाहन्ति । २ ।

दृषद्वोपला च दृषदुपलम् । तस्मिन्समाहन्ति । तत्र तु

दिर्दृषदि सद्यदुपलायां चिः संचारयन्नावकत्वः संपा-
दयति । ३ ।

सद्यदुक्तेन मन्त्रेण दिर्दृषदि सद्यदुपलायां च क्रियामंचारणमेकः
संचारणपर्यायः । तस्यैव द्विरावृत्त्या नवकत्वः समाहननं संपादयति ।
यत्र पर्यायसमाप्तिस्तत्रोपक्रमः पर्यायान्तरस्थेत्येके ॥ समाहननं दैतद्व-
षदुपलसंस्कारार्थत्वाच्चर्वादितन्त्रे निवर्तते । यथोक्तं भारद्वाजेन असति
द्रव्ये कर्मलोपो यथा चरौ समाहननमायेभ्यो निनयनमिति ॥

सावित्रेण वा शम्यामादाय तथा समाहन्ति । ४ ।

सावित्रो देवस्य त्वेत्यादिः । स यचादानार्थस्तचादद इति मन्त्रान्तः
आदद इन्द्रस्य आदद अतस्य त्वा आददे यावेत्यादिलिङ्गात् ॥

वर्षदृष्टमसीति पुरस्ताच्छूर्पमुपोह्युत्तरतो वा । ५ ।

पुरस्तादुलूखलस्योपोह्युपयच्छति ॥

वर्षदृष्टा स्थेत्यभिमन्त्र्य प्रति त्वा वर्षदृष्टं वेत्त्वित्यु-
हपति । ६ ।

पुरोडाग्नीयानिति शेषः ॥

परापूतं रक्षः परापूता अरातय इत्युत्कारे परा-
पुनाति । ७ ।

परापवनं व्याख्यातम् ॥

प्रविद्धं रक्षः पराधमाता अभिचा इति तुषान्प्रस्कन्द-
तो ऽनुमन्त्रयते । ८ ।

गतः ॥

मध्यमे पुरोडाशकपाले तुषानोप्य रक्षसां भागो
ऽसीत्यधस्तात्कृष्णाजिनस्योपवपत्युत्तरमपरमवान्तरदे-
शम् । ९ ।

प्रथमोपधेयस्यापि कपालयोगे मध्यमभावित्वादस्य मध्यमत्ववादः ।
पुरोडाशकपाल इति वचनात्पुरोडाशार्थं प्रयुक्तेनैव कपालेनोपव-
पति । अवान्तरदेशं कोणदेशं प्रति ॥

हस्तेनोपवपतीति बद्धचब्राह्मणम् । १० ।

हस्तकपालविकल्पः पुरोडाशतन्त्रेषु । चर्वादितन्त्रे तु हस्तो व्यवति-
ष्ठते कपालाभावात् ॥

अग्निः कपालं संस्पर्श्य प्रज्ञातं निधायाप उपस्पृश्य
वायुर्वो वि विनश्निति विविच्य देवो वः सविता हिर-
ण्यपाणिः प्रतिगृह्णात्विति पात्यां तण्डुलान्प्रस्कन्दयि-
त्वादभ्येन वक्ष्यक्षुषावपश्यामि रायस्पोषाय वर्चसे सुप्र-
जास्त्वाय चक्षुषो गोपीयायाशिषमाशास इत्यवेक्ष्य
चिष्मलीकर्तवा इति संप्रेष्यति । ११ ।

तुषोपवपनस्य राक्षसत्वादेव सिद्धे ऽपामुपस्यर्गनवचनं क्रमार्थम् ।
तथा यदेव रक्षसामुपकारकं तदेव राक्षसं न तु रक्षःसंबन्धमाचा-
दिति ज्ञापनार्थं च । अतः परापवनादौ न भवति । विवेकफली-
करणे व्याख्याते । त्रिष्फलीकर्तव्ये फलीकरणं त्रिः कर्तव्यमित्यर्थः ॥

या यजमानस्य पत्नी साभिद्रुत्यावहन्ति । १२ ।

गतः ॥

यो वा कश्चिदविद्यमानायाम् । १३ ।

अविद्यमानायामनालभ्यकृत्वादिना निमित्तेनासंनिहितायामभावे च
तस्या इत्यर्थो ऽविशेषात् । वक्ष्यति च पत्न्यभावे तेजश्चादि लुप्यत
इति । ननु पत्नीवदस्याग्निहोत्रं भवति । युक्ता मे यज्ञमन्वासाता
इत्यादिना कर्मणः पत्नीवत्त्ववचनान्तदभावे कर्मैव न संवर्तेत ।
नैवम् । कर्म न संवर्तेतानङ्गत्वे अङ्गत्वे तु संवृत्तं स्यात् । कुतः ।
अस्याग्निहोत्रं मे यज्ञमिति यजमानस्यैव स्वामित्वस्थापनाच्च न
पत्न्याः सथा त्रीह्यवपन्वाज्यपयःकपालपत्नीसंबन्धानीति तस्याः प्रसि-
द्धाङ्गसमभिव्याहाराच्च ॥ तथा कर्मचोदना अपि यजमानमेवाधि-
कुर्वन्ति न पत्नीं । यथा वसन्ते ब्राह्मणो ऽग्निमादधीताग्निहोत्रं
जुहुयाद्दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम इत्यादि । षड्वृचब्राह्मणे
चोक्तं तस्मादपत्नीको ऽप्यग्निहोत्रमाहरेदिति ॥ किं चोद्घाटितमे-
तत्कल्पान्तरकरैः पत्न्यभावे ऽप्यग्निसङ्गावं वदद्भिः । भारद्वाजस्तावत्
अथ यद्यपत्नीकः स्यादुभाभ्यां तस्य संस्कार औपासनाग्निहोत्राभ्या-
मिति । तथा च तत्त्वकारकल्पे जैमिनिः आहिताग्नेर्सेत्पूर्वं जाया
घ्रियेत तां निर्मग्न्येन दहेत्संतपनेन वेति । तथाहार्थेषानाहिताग्निं

षत्रीं चेद्यान्मलायनः ॥ किं चाचारो ऽप्यथ दृष्टः श्रित्तमानां
पूर्वेषां यथा कलविभाण्डकभीष्मादीनां यथा च भगवतो दात्ररथेः ।
किं च सहाधिकारे ऽपि पत्न्या यजमानसाम्यं तावन्नास्त्येव । यद्योक्तं
मीमांसकैः यावदुक्तमाशौर्ब्रह्मचर्यमतुल्यत्वादिति तस्मात्सिद्धमभावे
ऽपि पत्न्या न कर्मणो निवृत्तिरिति ॥

इति विंशी कण्डिका ।

देवेभ्यः शुन्धध्वं देवेभ्यः शुन्धध्वं देवेभ्यः शुम्भध्व-
मिति सुफलीकृतान्करोति । तूष्णीं वा । १ ।

मन्त्रचयान्ते ऽवधातः प्रतिमन्त्रमित्यवचनान् ॥

प्रक्षाल्य तुण्डुलांस्त्रिफलीक्रियमाणानां यो न्यङ्गो
अवशिष्यते । रक्षसां भागधेयमापस्तत्प्रवहतादित इत्यु-
त्कारे चिर्निनयति । २ ।

फलीकरणोदकनिनयनमपि तुषोपवपनवद्राक्षसं रक्षसां भागधेयमिति
मन्त्रलिङ्गात् तुषैर्व फलीकरणैर्देवा इविर्यज्ञेभ्यो रक्षांसि निरभजन्ति
बह्वृचश्रुतेश्च । तस्मान्निनीयोदकमुपसृशति ॥

अथ कृष्णाजिनस्थादानादि प्रागधिर्वर्तनात्कृत्वा
दिव स्कम्भनिरसीति कृष्णाजिन उदीचीनकुम्भां शम्यां
निधाय धिषणासि पर्वत्येति शम्यायां दृषदमत्याधाय
धिषणासि पार्वतेयोति दृषद्युपलामत्यादधाति । ३ ।

अन्धायाः स्रविष्ठो ऽन्तः कुम्भम् ॥

पूर्ववदनुत्सर्गः । ४ ।

उलूखलादिवदुत्तरोत्तरस्य निहतस्य अन्धादेवानेनानुत्सर्गः ॥

अंशश्च स्य मधुमन्त इति तण्डुलानभिमुख्य देवस्य
त्वेत्यनुद्रुत्याग्रये जुष्टमधिवपामीति यथादेवर्तं दृषदि
तण्डुलानधिवपति चिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थम् । ५ ।

अधिवपनमन्त्रः प्रोक्तमन्त्रेण व्याख्यातः । तद्यथाग्रये जुष्टमधिव-
पाम्यग्नीषोमाभ्यामिन्द्राय वैश्वधाय धान्यमसि धिनुहि देवानि-
त्यादि । तण्डुलास्तु यावन्तः सकृत्पेष्टुं शक्यन्ते तावतो ऽधिवपति ॥

प्राणाय त्वेति प्राचीमुपस्थां प्रोहत्यपानाय त्वेति
प्रतीचीं व्यानाय त्वेति मध्यदेशे व्यवधारयति प्राणाय
त्वापानाय त्वा व्यानाय त्वेति संततं पिनष्टि । ६ ।

गताः ॥

दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धामिति प्राचीमन्ततो
ऽनुप्रोक्ष्य देवो व्रः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिशृङ्गात्विति
कृष्णाजिने पिष्टानि प्रस्कन्दयित्वादध्मेन वस्त्रक्षुषावेष्ट्य
इत्यवेष्ट्यासंवपन्ती पिंषाणूनि कुरुतादिति संप्रेष्यति । ७ ।

असंवपन्ती दृषदि तण्डुलानसंगतानावपन्ती पिंष प्रिष्टपिष्टानि
चाणूनि कुर्वित्यवमिश्रितण्डुलार्थः पत्न्या दास्या वा प्रैषः ॥

दासी पिनष्टि पत्नी वा । ८ ।

ते अपि कृष्णाजिन एव पिष्टः ॥

अपि वा पत्न्यवहन्ति शूद्रा पिनष्टि । ९ ।

पूर्वं पत्न्याः फलीकरणावघातमुक्ता ततः पेषणे ऽपि दास्या बह
विकल्प उक्तः । अनेन पुनःपेषणे दास्या नियमो वर्धते । पत्न्यव-
घातमेव करोति न पेषणं तन्तु शूद्रा दास्येव करोति ॥

इत्येकविंशौ कण्डिका ।

इति षष्ठः पटलः ॥

आहवनीये गार्हपत्ये वा हवींषि अपयति । १ ।

अधिकारादौषधहविर्विषयो ऽयमग्निविकल्पः । हवींषीति बहुवचन-
मैत्राग्नापेक्षया । सांन्याययोस्तु पदेनातिदेशाभ्यां गार्हपत्य एव व्यव-
तिष्ठते अपणम् ॥

दृष्टिरसि ब्रह्मा यच्छेत्युपवेषमादाय रक्षसः पाणिं
दहाद्विरसि बुध्निय इत्यभिमन्त्र्यापाम्ने ऽग्निमामादं
जहीति गार्हपत्यात्प्रत्यञ्चावजारौ निर्वर्त्य निष्क्रव्यादं
सेवेति तयोरन्यतरमुत्तरमपरमवान्तरदेशं निरस्या देव-
यजं बहेति दक्षिणमवस्थाप्य ध्रुवमसीति तस्मिन्मध्यमं
पुरोडाशकपालमुपदधाति । २ ।

अभिमन्त्रणस्याग्निलिङ्गत्वे ऽपि कर्मतया प्रकृत उपवेश एवाभि-
मन्त्रणेनान्वयमर्हति कर्मान्तरानुपादानात् । न च लिङ्गविरोधस्त-
स्यैवाग्निप्रेरकस्याग्निरुपचारात् ॥ तथा सैतं मन्त्रमुपवेशादान एव
सत्यावाहो विकल्पितवान् ॥ निर्वर्त्य निष्कृत्य दक्षिणमवस्थाप्य निर-
स्तादन्यं दक्षिणतो ऽवस्थाप्य ॥

निर्दग्धं रक्षो निर्दग्धा अरातय इति कपाले ऽङ्गार-
मत्याधाय धर्षमसीति पूर्वं द्वितीयं संस्पृष्टम् । धरुणम-
सीति पूर्वं तृतीयम् । चिदसि विश्वासु दिक्षु सीदेति
मध्यमाहर्क्षिणम् । परिचिदसि विश्वासु दिक्षु सीदेति
मध्यमादुत्तरम् । ३ ।

उपदधातीति श्लोकः ॥

यथायोगमितराणि । ४ ।

अतः पराणि यथायोगमुपदधाति यथा पुरोडाशप्रतिष्ठापनयोग्यो
योगः संपद्यते तथेत्यर्थः ॥

इति द्वाविंशौ कण्डिका ।

मरुतां शर्धो ऽसीति षष्ठम् । धर्मासीति सप्तमम् ।
चित स्थेत्यष्टमम् । १ ।

गतः । न्युक्तानि सर्वाण्युपधेयानि उक्तानेषु कपालेऽभिप्रयतीति
कश्चिद्वक्तव्यमात् ॥

एवमुत्तरं कपालयोगमुपदधाति । २ ।

एवमङ्गारनिर्वर्तनादिना विधिना उपदधाति । तन्मसुपवैषादानं विमु-
क्तात् ॥

अपि वा मध्यममुपधाय सव्यस्य पाण्डुरङ्गुल्याभिनि-
धाय निर्दग्धं रक्षो निर्दग्धा अरातय इति कपाले
ऽङ्गारमत्याधाय धर्ममसीति तस्मादपरं धरुणमसीति
तस्मात्पूर्वं यथायोगमितराणि । ३ ।

अभिनिधायावपौष्य ॥

तस्यतस्याङ्गुल्याभिनिधानमङ्गाराधिवर्तनं च वाज-
सनेयिनः समामनन्ति । ४ ।

तस्यतस्य प्रतिकपालमित्यर्थः ॥

चित् स्वीर्ध्वचित् इत्यूर्ध्वमष्टाभ्य उपदधाति तूष्णीं
वा । ५ ।

उत्तरकपालयोगविषयी ऽयं विधिः । प्रथमे ऽसंभवान्तेनाग्नेयवि-
कारेषु न भवति । तत्र तु कपालाधिक्ये समग्रः प्रतिविभज्येति
न्यायेनाष्टानामेव मन्त्राणां प्रतिविभागः ॥

भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वमिति वेदेन कपाले-
ष्वङ्गारानध्युष्य मदन्तीरधिश्रयति । ६ ।

अङ्गाराध्युष्यस्य प्रतिकपालयोगमावृत्तिः । आपस्तम्बा मदन्त्य इत्या-

स्वाधने तासामर्घे ऽपः प्रणीताभ्यो ऽभिप्रयति प्रणीताभिः संयौ-
तीति वचनादाशामपि संयवनार्थत्वाच्च । सौमिकीभ्य इत्यन्वे ॥
अथ गोप्रतीक्षणादिविधिना प्रातर्दोषं दोहयति । व्याख्यातो ऽस्य
अपवाग्निः ॥

इति चथोविंशौ कण्डिका ।

इति सप्तमः पटलः ॥

प्रक्षालितायां पात्र्यां निष्टतोपवातायां पविचवत्यां
पिष्टानि संवपति देवस्य त्वेत्यनुद्रुत्याग्नये जुष्टं संवपा-
मीति यथादेवतं चिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थम् । १ ।

शुद्धाशामपि तदानीं प्रक्षालितायां निष्टपनेन शुष्कायां पात्र्यां
क्षणाजिमात्पिष्टानि संवपति । शेषस्तु व्याख्यातः ॥

संवपन्वाचं यच्छति तामभिवासयन्विस्तृजते । २ ।

वच्छति पुरोडाशे भस्माधूयतीति तदभिवासनमित्युच्यते भस्मना-
भिवासयतीति ब्राह्मणानुकारात् ॥

प्रोक्षणीवत्पिष्टान्युत्पूय प्रणीताभिः संयौति । ३ ।

संयौति मिश्रयति ॥

अन्या वा यजुषोत्पूय यदि प्रणीता नाधिगच्छेत् । ४ ।

यानि प्रणीतारहिततन्वाणि प्रसङ्गीनि प्रणीतापेकाणि कर्माणि
यथा सोमविधे पत्रौ पशुपुरोडाशः सौमिकेषु पशुषु सवनीया

देविका देवसुवां हवींषीत्यादि तद्विषयो ऽयं विधिः ॥ किमर्थ-
स्त्वर्हि वाञ्छम्हः । प्रणीताभिर्विकल्पार्थः । तदर्थमपः प्रणीय ताभिर्वा
संयौत्यन्याभिर्वित्यर्थः । सत्याषाढस्त्वाह यदि प्रणीता नाधिगच्छेदि-
त्यापदर्थो वाद इति ॥ नाचापामभिमन्त्रणमुत्पूयाभिमन्त्र्येत्यन्यत्र
विशेषवचनात् । चक्षुः अप्रणार्थान्यथाज्यदधिपर्वांसि यथार्थमूहे-
नोत्पूय सपविचार्यां स्थास्यामानीय तेधूत्पूतांस्रव्यानावपति पवि-
चवत्याज्ये कषाणावपतौति लिङ्गात् । तत्र पयोघृतादेस्त्वाप्रणा-
र्थस्योहेनोत्पवनमभिमन्त्रणं चाह सत्याषाढो यथा देवस्त्वा सवि-
तोत्पूनामित्युत्पवनं संनमति पथो देवायेष्वयेष्वय इत्यभिमन्त्रण-
मिति । श्रूते नेदीयसि वाज्यमानयतीति बौधायनः ॥

सुवेण प्रणीताभ्य आदाय वेदेनोपयम्य समापो
अङ्गिरग्मतेति पिष्टेष्टानीयाङ्गिः परि प्रजाता इति तप्ता-
भिरनुपरिक्षाव्य जनयत्यै त्वा संयौमीति संयुत्य मखस्य
शिरो ऽसीति पिण्डं कृत्वा यथाभागं व्यावर्तेष्टामिति
विभज्य समौ पिण्डौ कृत्वा यथादेवतमभिवृशतीदम-
ग्नेरित्याग्नेयम् । इदमग्नीषोमयोरित्यग्नीषोमीयम् । ५ ।

परिक्षाव्य परितः सिक्ता । संयुत्य पिष्टान्यपञ्च नेक्षयित्वेत्यर्थः ॥
तत्र तु संयवनमन्त्रो ऽग्नीषोमाभ्यामित्यन्त उत्तरस्यादिनेति न्यायात् ।
स च देवतादिभेदे प्रोक्षणादिमन्त्रवद्यथादेवतं विकर्तव्यो ऽन्यथा
लिङ्गविरोधात् । न चार्थवादत्वं समवेताभिधाद्यित्वादग्नये त्वाग्नी-
षोमाभ्यामित्याह व्यावृत्त्या इति श्रुतेः । न च यथादेवतमित्यव-

वनादविकार इति वाच्यं प्रोक्षणादिमन्त्रस्वरूपतया तत्सुखन्यायतया च तैरेव व्याख्यातविकारत्वाद्वाक्त्ववचनाच्च बौधायनेन यथाग्नये त्वाग्नीषोमाभ्याममुष्मा इति यथादेवतमिति ॥ अन्ये तु जनयत्यै त्वा संयौमौत्यक्तं संयवनमन्त्रमिष्ट्वा श्रेष्ठं विभक्ताभिमर्शने सौचेण मन्त्रेण सह विकल्पयन्ति । नायं सूत्रकृतो ऽभिप्रायः अपृथग्विनियोगात् । कथं चायमाचार्यः । कार्त्स्न्येनैतं मन्त्रसमावायं विनियुञ्चानो मन्त्रमेकं भञ्जितवानिति संभावयामः । तस्मात्सूक्तमैकमग्नयेण विकर्तव्यमिति । तदयं प्रयोमात्मा । जनयत्यै त्वा संयौमौत्यग्नये त्वाग्नीषोमाभ्यामिन्द्राय वैष्टधायेत्यादि । मन्त्रस्य त्रिरो ऽसीति सर्वमेकं पिष्टं कृत्वा ततो विभज्य द्वौ समौ कृत्वा तथोराग्नयेमितरं चाभिमर्शने नियच्छति ॥ वैष्टधसमानतन्त्रत्वे तु पुरोडाशगणे यथाभागमित्यादिन्यायेन विभज्योत्तमयोरेव देवतोपदेशनं करोति नाग्नयेयस्य । तथा न केवलाग्नेयाभिमर्शनं विभागाभावात् ॥

इदमहं सेनाया अभीत्वर्यै मुखमपोहामीति वेदेन कपालेभ्यो ऽङ्गारानपोह्य घर्मो ऽसि विश्वायुरित्याग्नेयं पुरोडाशमष्टासु कपालेष्वधिश्रयति । ६ ।

अपोहने कपालेभ्य इत्यविशेषवचनादधिश्रयणे ऽष्टासु कपालेष्विति विशेषणाच्चोत्तरस्मादपि कपालयोगादङ्गारानपोह्य ततो ऽधिश्रयणमाग्नेयस्य । तथा दक्षिणस्मादपोह्योत्तरस्मादपोहनीत्येव सत्याषाढः । तच्च प्रतिकपालयोगं मन्त्राभ्यासो देवभेदादसंभवात् ॥

एवमुत्तरमुत्तरेषु । ७ ।

अधिअयतीत्यन्वयः । उत्तरत्वमुत्पत्त्यपेक्षया हविषाम् । एवमिति
मन्त्रातिदेशः ॥

इवमनुपूर्वाण्येवैषत ऊर्ध्वं कर्माणि क्रियन्ते । ८ ।

अधिअयणादूर्ध्वं ये संस्काराः प्रथनादयस्ते ऽप्येषु पुरोडाशेष्वेवमधि-
अयणोक्तेनोत्पत्तिक्रमेणैव कर्तव्याः । एष्विति ब्रह्मवचनमैन्द्राग्रापेक्षया
समानाद्यायं न्यायः सर्वहविषां विशेषहेत्वभावात् । तेन हविर्गणेषु
चरुदोहादिव्यतिषङ्गे ऽप्युत्पत्तिक्रमेणैव हविःषु संस्कारा भवन्ति ॥
अत ऊर्ध्वमिति पातः पूर्वमविभक्तत्वाद्ब्रह्मविषामानुपूर्व्यासंभवादुक्तं न
तु तत्र न्यायत्वात् । अतो विह्वतिषु सति संभवे पूर्वचाप्ययमेव
न्यायो द्रष्टव्यः यथा नानाबीजादिषु निरुप्ताभिर्मर्शनादीनाम् ॥
अस्त्रेवमुत्पत्तिक्रमेण हविःषु संस्काराणां प्रवृत्तिस्त एव संस्काराः
किं काण्डानुसमयन्यायेनैकैकत्र काण्डज्ञः कार्याः उत पदार्थानुसम-
यन्यायेनैकैकः संस्कारः सर्वेषु परिनिष्ठापनीय इत्यपेक्षायामभिमतं
न्यायं दर्शयति ॥

इति चतुर्विंशौ कण्डिका ।

समानजातीयेन कर्मण्येकैकमपवर्जयति । १ ।

एकविधिचोदित एको व्यापारः समानजातीयं कर्म । तस्य ब्रह्म
क्रियमाणस्य व्यक्तिमानात्समानजातीयत्वाभिमानः । तेनैकैकं
हविरनुसमेत्यापवर्जयति निर्द्वन्द्वार्थं करोति । न तु भिन्नजातीयैरने-
कैरेकैकमित्यर्थः । तद्यथा प्रथमस्य कृत्वा प्रथमं द्वितीयस्य करोति

तथैव स्रक्षणीकरणादीनि । एवं च पदार्थानुसमथ एव सर्वत्रा-
भिमत इत्युक्तं भवति ॥ तत्राह सत्याषाढः संयुक्तानि त्वेकापवर्गाणि
यथावदानप्रदाने उद्वपननिष्पवने चेति । मीमांसकास्त्राजः संयुक्ते
तु प्रक्रमान्तदन्तं स्यादितरस्य तदर्थत्वादिति ॥

यानि विभवन्ति स्रक्षत्तानि क्रियन्ते । २ ।

तत्र यानि कर्माणि स्रक्षत्तान्येव सर्वेषामुपकाराय प्रभवन्ति तानि
स्रक्षदेव क्रियन्ते । न त्वेकैकस्य । यथा पर्यग्निकरणादीनि बह्वच-
नात्प्रोक्षणादीनि च सर्वाणि ॥

उरु प्रथस्वोरु ते यन्नपतिः प्रथतामिति पुरोडाशं
प्रथयन्सर्वाणि कपालान्यभिप्रथयति । ३ ।

यथा सर्वाणि कपालान्यभितिष्ठति पुरोडाशस्तथा प्रथयतीत्यर्थः ॥

अतुङ्गमनपूपाकृतिं कूर्मस्येव प्रतिहृतिमश्वशफमाशं
करोति । ४ ।

अतुङ्गे ऽनुचपृष्ठः । अनपूपाकृतिर्न चापूपवदतिनीचः । किं तु यथायं
कूर्मस्य प्रतिहृतिरिव भवति तथा करोति । ते ऽपश्यन्पुरोडाशं कूर्मं
भूतमिति कूर्माकृतिसंस्तवादिति भावः ॥ शफः खुरः ॥

यावन्तं वा मन्यते । ५ ।

यावन्तमिज्यायाः शेषकार्याणां च पर्याप्तं मन्यते तावन्तमिति
शफप्रमाणविकल्पः ॥

तं न सचा पृथुं करोतीत्येके । ६ ।

तमुक्तात्प्रमाणात्सुचा पृथुमत्यर्थं पृथं न क्षुर्यात् । अर्थं तु पार्थवं
संमतमित्येके मन्यन्त इत्यर्थः ॥

त्वचं यृक्षीषेत्यङ्गिः स्रक्षणीकरोत्यनतिक्षारयन् । ७ ।

अनतिक्षारयन्वथा पुरोडाग्नमतीत्य नापः क्षरन्ति तथा ॥

अन्तरितं रक्षो ऽन्तरिता अरातय इति सर्वाणि
हवींषि चिः पर्यग्निं हत्वा देवस्त्वा सविता अपयत्वित्युष्मकैः परितपति । ८ ।

परित उष्मकनयनं पर्यग्निकरणं तद्दोहयोरपि करोति सर्वाणीति
वचनात् । तथा च भारद्वाजः पर्यग्निकरणकाले दध्युपदधातीति ।
तच्च यदाप्याश्वनीये हविःप्रपणं भवति तदापि प्रातर्दोहस्य
गार्हपत्यस्यत्वात्तेनाग्निना पर्यग्निकरणं सामर्थ्यात् । परितपति परित-
क्षपति पुरोडाग्नम् ॥

अग्निस्ते तनुवं मातिधागिति दर्भैरभिज्वलयति
ज्वालैर्वा । ९ ।

अभिज्वलयत्युपरि ज्वलयति । ज्वालैर्ज्वलद्भिस्तृणादिभिः ॥

अविदहन्तः अप्रयतेति वाचं विस्तृजते । १० ।

तामभिवासयन्विस्तृजत इति प्रागुक्तस्य वाग्विसर्गस्यायं कालः प्रदर्शते
तामभिवासयन्निति सूत्रणार्थं । भस्मनाभिवासनात्पूर्वकालस्य सूत्रेण-
त्युक्तं भवति । संग्रैषो ऽथमाग्नीध्रं प्रत्यविवक्षितवज्रवपनस्तस्यैवोत्तरण
अपणविधानात् ॥

आग्नीध्रो हवींषि सुशृतानि करोति । ११ ।

गतः ॥

सं ब्रह्मणा पृच्छस्वेति वेदेन पुरोडाशे साङ्गारं
भस्माध्यूहति । १२ ।

अध्यूह्यध्वर्युरभिवासयतीत्यर्थः ॥

अथ वा वाचं विस्तृजेत् । १३ ।

अस्मिंस्तु कल्पे तामभिवासयन्निति ब्रह्माभिवासनोत्तरकालो लक्षितो
भवति । तेनाविद्वन्त इति संश्रयो ऽप्यचोक्तव्यते ॥

अङ्गुलिप्रक्षालनं पाचीनिर्द्योजनं चोष्णमुकेनाभितप्य
स्फ्येनान्तर्वेदि तिस्रो लेखा लिखति प्राचीरुदीचीर्वा
। १४ ।

अङ्गुलयः प्रक्षाल्यन्ते येन येन च पाची निर्जिज्यते तदुभयमपि
सह्यहीतं जलमुष्णमुकेनोपरिगृहीतेन तापयति ॥ तथा च ब्राह्मणं
उष्णमुकेनाभिमृच्छति शृतत्वायेति ॥ प्राचीः प्रागायतास्तथोदीचीः ।
तास्योभयौ ऽपि पश्चिमायामारभ्य पूर्वान्ता लेखा लेखितव्याः ॥

तास्वसंस्यन्दयंस्त्रिर्निनयति प्रत्यगपवर्गमेकताय
स्वादेत्येतैः प्रतिमन्त्रम् । १५ ।

तासु बहिरस्यन्दयन्नेकैकेन मन्त्रेणैकैकं सकृत्सकृन्निनयति । न
लेकैकं निनयनादृप्तिः चित्तिरित्यवचनात् ॥

निनीय वाभितपेदभितपेत् । १६ ।

रेखासूदकं निनीय तत्र वा पृथगुत्सुकेनाभितपेत् । द्विरुक्तिः
प्रश्नसमाप्तिस्तुष्टिका ॥

इति पञ्चविंशौ कण्डिका ।

इति श्रीभट्टरद्रत्नप्रणीताध्यामापस्तम्बसूत्रवृत्तौ सूत्रदीपिकायाम-
ष्टमः पटलः ।

इति प्रथमः प्रश्नः ॥

ओम् ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति स्पष्टमादायेन्द्रस्य
बाहुरसि दक्षिण इत्यभिमन्त्य हरस्ते मा प्रतिगामिति
दर्भेण संमृज्यापरेणाहवनीयं यजमानमाचीमपरिमितां
वा प्राचीं वेदिं करोति । १ ।

गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालमहत्त्वे ऽप्याहवनीयानन्तर्यं वेदेर्दृश्यन्नप-
रेणाहवनीयमिति ॥ अपरिमितशब्दः सर्वचोक्तात्प्रमाणादधिकविषय
इति न्यायविदः । कात्यायनश्चाह अपरिमितं प्रमाणाद्भूय इति ।
तथापरिमितशब्दे संख्याया ऊर्ध्वमिति भारद्वाजः ॥

यथासन्नानि हवींषि संभवेदेवं तिरश्चीम् । २ ।

यथासन्नानि हवींषि वेदिः संभवेत्संस्तुतया तिरश्चीं तिर्यग्नि-
स्तीर्णम् ॥

वेदेन वेदिं विविदुः पृथिवीं सा पप्रथे पृथिवी
पार्थिवानि । गर्भं बिभर्ति भुवनेध्वन्तस्ततो यज्ञो जायते
विश्वदानिरिति पुरस्तास्तम्बयजुषो वेदेन वेदिं चिः
संमाह्व्यपरिष्टादा । ३ ।

स्तम्बयजुरित्यनन्तरस्य कर्मणो नाम । तस्य पुरस्तादुपरिष्ठादा
संमार्ष्टि ॥

पूर्वार्धाद्देवेर्विद्वतीयदेशात्स्तम्बयजुर्हरति । ४ ।

वेदेः पूर्वार्धान्नचापि विगतवेदिद्वतीयदेशात् । किमुक्तं भवति पूर्वं
वेदिद्वतीयं हित्वा मध्यमस्य वेदिद्वतीयस्य पूर्वार्धादिति यावत् ।
स्तम्बयजुरिति सत्पणाः पांसवो ऽभिधीयन्ते तद्योगात्कर्म च कश्चित् ॥

पृथिव्यै वर्मासीति तच्चोदगग्रं प्रागग्रं वा दर्भं
निधाय पृथिवि देवयजनीति तस्मिन्स्फ्येन प्रहृत्याप-
हतो ऽरुः पृथिव्या इति स्फ्येन सत्पणान्पांसूनपादाय
व्रजं गच्छ गोस्थानमिति हरति । वर्षतु ते द्यौरिति
वेदिं प्रत्यवेक्षते यजमानं वा । ५ ।

गतौ ॥

बधान देव सवितरित्युत्तरतः पुरस्ताद्विद्वतीयदेश
उदग्दिपदे ऽपरिमिते वा वेदेर्निवपति । ६ ।

वेदेरुत्तरतो निवपति । कस्माद्देदिप्रदेशादुत्तरतः कियति बाध्वन्यु-
त्तरतः । पुरस्ताद्विद्वतीयदेश उदग्दिपदे ऽपरिमिते वा । एतदुक्तं
भवति पूर्वं वेदिद्वतीयं हित्वा नन्तरदेशादुदग्दिपदे ततो ऽधिके वा
देशे ऽतीते निवपतीति ॥ वक्ष्यति च महावेद्यां चालासाद्वादशसु
प्रक्रमेषु प्रत्यगुत्तरसाक्ये बाध्वन्युदग्या चालासा इति ॥

स उत्कारः । ७ ।

यच्च न्युप्तं सप्तमयजुः स देश उत्कर इत्यर्थः । तथा चान्यचानुवदि-
ष्यत्युत्करे निवपति समान उत्कर इति । उक्तं च प्रागुत्करे परा-
पुनातीत्यादि ॥

अरुस्ते दिवं मा स्कानिति न्युप्तमाग्नीध्रो ऽञ्जलि-
नाभिमृच्छाति । ८ ।

उत्करे न्युप्तं सप्तमयजुरपर्यञ्जलिना मृच्छातीत्यर्थः । याजमाने तृत्क-
रमभिमृच्छमाणमिति तात्स्थ्याभिप्रायं वेदितव्यम् ॥

एवं द्वितीयं तृतीयं च हरति । ९ ।

एवं त्रयो हरणपर्याया भवन्ति ॥

तूष्णीं चतुर्थं हरन्सर्वं दर्भशेषं हरति । १० ।

गतः ॥

इति प्रथमा कण्डिका ।

अपाररुमदेवयजनं पृथिव्या इति द्वितीये ग्रहरणो
ऽरुर्ध्वा मा पतदिति तृतीये । अपहतो ऽरुः पृथिव्यै
देवयजन्या इति द्वितीये ऽपादानो ऽपहतो ऽरुः
पृथिव्या अदेवयजन इति तृतीये । १ ।

प्रद्विष्यते येन मन्त्रः ग्रहरणः । तथापादानः ॥

अववाढं रथ इति द्वितीये निवपन आग्नीध्रो
ऽभिष्टुङ्गात्वववाढो ऽध्वंस इति तृतीये ऽववाढा वातु-
धाना इति चतुर्थे । २ ।

द्वितीये निवपने नृप्रमभिष्टुङ्गातीत्यर्थः । आग्नीध्रमन्त्रमन्त्रागोहार्यम् ॥

द्रष्टुं स्थां मा स्नानिति स्निग्धं प्रत्यवेक्ष्य स्फ्येन
वेदिं परिष्टुङ्गाति वसवस्त्वा परिष्टुङ्गन्तु गायत्रेण
हन्द्मेति दक्षिणतो रुद्रा इति पश्चादादित्या इत्युत्त-
रतः । ३ ।

यतः पांशव उपात्ताः स प्रदेशः स्निग्धः । परिष्टुङ्गाति परितः स्त्रीका-
रचिह्नं रेखादि करोति । रुद्रास्तेत्यत्र नापासुपसर्जनं रुद्रानुपका-
राद्रुद्रमन्त्राच्च । तद्वि क्रूरैकरुद्रार्थकर्मविषयमिति ब्राह्मणप्रसिद्धिः ॥

अपारहमदेवयजनं पृथिव्या अदेवयजनो जहीति
स्फ्येनोत्तमां त्वचमुहन्ति । ४ ।

उत्तमां त्वचं वेदिभूमेरपरितनीं मृदम् ॥

समुद्धतस्याग्नीध्र उत्करे चिर्निवपति । ५ ।

समुद्धतश्च समुद्धतम् ॥

इमां नराः ह्यणुत वेदिमेत देवेभ्यो जुष्टामदित्या
उपस्थे । इमां देवा अजुषन्त विश्वे रायस्योषा यज-
मानं विशन्त्विति संप्रेष्यति । ६ ।

संग्रह्यतीति परित्तरणसंग्रहेण व्याख्यातम् । अथवा परिकर्मिष्वस्य
वेदिं कुर्वन्ति सीमिके ऽस्मिन्संग्रहे तथादर्शनात् ॥

देवस्य सवितुः सव इति खनति द्यङ्गुलां व्यङ्गुलां
चतुरङ्गुलां यावत्पाण्ड्याः शुक्लं तावतीं पृथमाचीं
रथवर्त्ममाचीं सीतामाचीं प्रादेशमाचीं वा पुरीष-
धतीम् । ७ ।

पार्णिः पादस्य पश्चिमभागस्तस्य चावाङ्मुक्तो देवस्तावत्खनति ।
पृथमाचं चबोदद्वाङ्मुक्तमिति बोधायनः । रथवर्त्मं रथचक्रवर्त्मं ।
सीता फालकृष्टा रेखा । पुरीषधतीं पुरीषं पांसुः तदती यथा भवति
तथा खनति ॥

मैता माचा अतिखनति । ८ ।

उक्तासु माचासु याया माचाङ्गीकृता तांतामतीत्य न खनति ।
न्यूनत्वे तु नातीव दोष इति भावः ॥

दक्षिणतो वर्षीयसीं प्राक्प्रवणां प्रागुदक्प्रवणां
वा । ९ ।

पुरीषभूषा यथा दक्षिणत उन्नता तद्ग्रासाच्च प्राक्प्रवणां स्वान्तया
करोतीत्यर्थः ॥ तथा च भुक्तिः यथा वै दक्षिणः पाणिरेवं देव-
जनमिति ॥

इति द्वितीया कण्डिका ।

प्राञ्ची वेद्यंसावुच्ययति प्रतीची ओखी । १ ।

प्राञ्चावुच्ययत्यमित आहवनीयमुच्ययदूहति । ओशी च प्रतीचा-
वभिता गार्हपत्यम् ॥

पुरस्तादंहीयसी पश्चात्प्रचीयसी मध्ये संनततरा
भवति । २ ।

अंहीयसी तनौयसी । संनमनं शुद्धये व्याख्यास्यते ॥

खन्मूलमतिशेते स्फ्येन तच्छिनत्ति न नखेन । ३ ।

यत्तपौषथादेन्दिषस्य मूलमतिशेते ऽतितिष्ठति पुरीषं तत्स्फ्येन
क्षिनत्ति न नखेन सहकारिणा ॥

यत्पुरीषमतिशेते उत्करे तन्निवपति । ४ ।

अतिशेते ऽतिरिच्यते ॥

आहार्यपुरीषां पशुकामस्य कुर्यात् । ५ ।

आहार्यं पुरीषं देशान्तराद्यस्याः सा तथोक्ता । तत्र प्रकारमाह ॥

यत्राक् खननात्तत्कृत्वा यदाहरेत्तन्मन्त्रेण खनेत् । ६ ।

प्राक् खननाद्यदाहरेत्पुरीषं तत्खननमन्त्रेण खनेत् । तदा तु
ह्यङ्गुष्ठादिनिधनो वेद्यां पुरीषे भवति ॥

ब्रह्मशुत्तरं परिग्राहं परिग्रहीष्यामीति ब्रह्माखमा-
मन्थ्य स्फ्येन वेदिं परिगृह्णात्यृतमसीति दक्षिणतः ।
श्रुतसदनमसीति पश्चात् । श्रुतश्रीरसीत्युत्तरतः । ७ ।

गतः ॥

विपरीतौ परिग्राहावेके समामनन्ति । ८ ।

विपरीतत्वं मन्त्रव्यत्यासात् । तत्र केचिददन्ति ते ऽग्निना प्राञ्चौ
ऽज्यमिति सिङ्गाद्यचाविहृत आहवनीये वेदिस्तत्र विपरीतावेव
परिग्राहावन्यचानियम इति । तन्तु न मृश्यते प्रकृतौ तुल्यार्थयो-
र्धर्मयोः प्रकृतिवद्विहृतावपि तुल्यवत्प्राप्तेरनिवारणात् । अर्थवादे च
प्राग्भागपरिग्राहार्थायाः प्राग्भिना परिगृह्यतेदभावपि परिग्राही
प्रत्यविशेषादिशेषे चोत्तरपरिग्राहे प्राग्भागपरिगृहप्रसङ्गाच्च । तस्मा-
त्तुल्यवद्विकल्पः सर्वत्र ॥

धा असि स्वधा असीति प्रतीचीं वेदिं स्फ्येन योयु-
ष्यते । ९ ।

प्रतीचीं प्रत्यगपवर्गां योयुष्यते निष्कोञ्जतस्मीकरणार्थं षडुचति ॥

उदादाय पृथिवीं जीरदानुरिति वेदिमनुवीक्षते
। १० ।

गतः ॥

पश्चार्धे वेदेर्वितृतीयदेशे स्पर्शं तिर्यञ्चं स्तब्ध्वा संप्रे-
ष्यति प्रोक्षस्त्रीरासादयेध्मावर्हिष्यसादय सुवं च सुचक्ष
संसृष्टिं पत्नीं संनद्याज्येनादेहीति । ११ ।

पश्चार्धे वेदेरित्यादिः पूर्वार्धादेदेरित्यादिना व्याख्यातः । पासात्वं
वेदिद्वितीयं हिता अथमस्य वेदिद्वितीयस्यापरार्धं दायुक्तं भवति ॥
संनद्या परार्थत्वादाग्नीध्र एतानि कर्माणि कुर्यात् । अथर्ववे-
दा करोति संप्रेषे परानुपादानात् आग्नीध्रो ऽज्ञानमाग्नीध्रे स्वीची-

त्यादिवच विघेषावचनात् स्वयमात्मानमनुजानीयादिति न्यायेनात्म-
 न्यपि संप्रैषोपपत्तेः । न चैवं प्रैषानर्थक्यं कर्तृसंस्कारार्थतत्वादित्या-
 हानुपूर्वताया इति श्रुतेः । तदुक्तं कात्यायनेन यथाप्रेषितमन्यः
 करोति पराधिकारात्स्वयं वाविरोधादिति । भारद्वाजश्च आग्नीध्र
 एतानि कर्माणि कुर्यादित्येकमध्वर्युरित्यपरमिति । पत्नीद्वित्ववज्जल-
 योरपि पत्नीं संनह्येत्यविकारः प्रकृतावृद्धप्रतिषेधात् । न च संप्रैषस्य
 निवृत्तिः पत्नीप्रातिपदिकार्थसमवाये तद्गुणसंख्याविरोधमात्रेण
 मन्त्रबाधस्यायुक्तात् जातिसंख्याविवक्षयापि कथंचिदेकवचनोपपत्तेः ।
 एतं च प्रकृतिसिद्धस्यैवास्व विहतावप्यनृहः ॥

अपि वा न संप्रैषं ब्रूयात् । १२ ।

तदा तु परानधिकारादाध्वर्यवाख्येव कर्माणि ॥

प्राश्नशीरभिपूर्योदश्चं स्फ्यमपोह्य दक्षिणेन स्फ्यम-
 संस्पृष्टा उपनिनीय स्फ्यस्य वर्त्मन्सादयत्यृतसधस्थेति
 द्वेष्ट्यं मनसा ध्यायन् । १३ ।

स्फ्यमुदश्चं कर्षन्नपोहति स्फ्यस्य वर्त्मन्निति वचनात् । असंस्पृष्टाः
 स्फ्येन । द्वेष्ट्यं यजमानश्चक्षुम् । पाप्मापि ऋचुर्द्विसकत्वात् पाप्मानमेवास्व
 भ्रातृष्ट्यं इतीति सिद्धाच्च । मनसा ध्यायन्निति व्याख्यातं प्राक् ॥

अतश्चष्टिरसि वामस्पत्यो दिषतो बध इति पुरस्तात्प्र-
 त्यञ्चमुत्करे स्फ्यमुदस्यति द्वेष्ट्यं मनसा ध्यायन् । १४ ।

अप्यं पुरस्ताद्गाने अथवायमुदस्यति ॥

नानवनिज्य हस्तौ पाचाणि पराहन्ति । १५ ।

अभिमृशति ॥

हस्तावनिज्य स्पर्शं प्रक्षालयत्यग्रमप्रतिमृशन् । १६ ।

अथप्रक्षालनमप्यवनिक्कहस्तेनैवेत्यचासंदेहार्थं पुनर्हस्तावनेजनवचनम् ॥

उत्तरेणाहवनीयं प्रागग्रमिध्माबर्हिर्नृपसादयति द-
क्षिणमिध्मुत्तरं बर्हिः । १७ ।

गतः ॥

इति द्वतीया कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥

पत्नीसंनहनमेके पूर्वं समामनन्ति सुक्संमार्जन-
मेके । १ ।

यदा पत्नीसंनहनं पूर्वं तदा संग्रहनिवृत्तिः । क्रमविरोधादित्याहानु-
पूर्वताया इति लिङ्गविरोधात् त्वष्णीं यवमयमिति लिङ्गाच्च ॥

घृताचीरेताग्निर्वो ह्वयति देवयज्याया इति सुच
आदाय प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याहवनीये
गार्हपत्ये वा प्रतितप्यानिशिता स्थ सपत्नक्षयणीरि-
त्यभिमन्य वेदाग्नाणि प्रतिविभज्याप्रतिविभज्य वा तैः
सुचः संमार्ष्टि प्राचीरुदीचीर्वोत्ताना धारयमाणः । २ ।

सुवप्राग्निहरणयोरपि सह शुम्भिरादानं प्रतिपन्नं च तयोरपि
संमार्गवचनात् । प्राचीरुदीचीर्वैत्यपविकल्प उपभृतो ऽन्यासां तस्मा
उपभृतमुदीचीमिति नियमात् ॥

उपभृतमेवोदीचीमित्येके । ३ ।

उपभृतमेवोदीचीं प्राचीरन्या इत्येके व्यवस्थामाहुरित्यर्थः ॥

गोष्ठं मा निर्मृक्षमिति सुवमग्रैरन्तरतो ऽभ्याकारं
सर्वतो विलमभिसमाहारम् । मूलैर्दण्डम् । ४ ।

अग्नेर्वेदायैः । अन्तरतो विलोदरम् । अभ्याकारमित्याभीष्टे षसुत् ।
अभ्याकारं संमार्ष्टि पुनःपुनः संमार्ष्टित्यर्थः । सर्वतो विलमभि-
समाहारं सर्वेभ्यः पार्श्वेभ्यो विलं प्रति समाहृत्यसमाहृत्य संमार्ष्टि ।
मूलैर्वेदायमूलैर्दण्डमुपरिष्ठात्प्राचीनमधस्तात्प्रतीचीनं च संमार्ष्टि तस्मा-
दरबौ प्राङ्मुपरिष्ठात्तोमानि प्रत्यङ्मुखस्तादिति सिङ्गात् ॥

वाचं प्राणमिति जुह्वमग्रैरन्तरतो ऽभ्याकारं प्राचीं
मध्येर्वाह्यतः प्रतीचीम् । मूलैर्दण्डम् । ५ ।

प्राचीं प्रतीचीमिति क्रियापवर्गवादः । वेदायमध्यैर्विलादारभ्यात्प्रा-
मपवर्गमुपरिभागं संस्तुय तावन्तं वाह्यभागं प्रत्यगपवर्गं संमार्ष्टि ।
पूर्ववन्मूलैर्दण्डम् ॥

चक्षुः श्रोत्रमित्युपभृतमुदीचीमग्रैरन्तरतो ऽभ्याकारं
प्रतीचीं मध्येर्वाह्यतः प्राचीम् । मूलैर्दण्डम् । ६ ।

उदीचीमुदगपाम् । उदक्कनियमार्थं वचनम् । प्रतीचीं मध्येर्वाह्यतः

प्राचीं बिलस्य सथं पार्श्वमुपरिभागे प्रत्यगधोभागे प्राक् संमार्ष्टि ॥

प्रजां योनिमिति यथा सुवमेधं भुवाम् । ७ ।

गतः ॥

रूपं वर्णं पशूनां मा निर्मृक्षं वाजि त्वा सपत्नसाहं
संमाज्मर्मीति प्राशिचहरणं तूष्णीं वा । ८ ।

अनियमो ऽस्य संमार्गप्रकारे । यथा सुवमिति केचिदुक्तवन्ति ॥

न संमृष्टान्यसंमृष्टैः संस्पर्शयति । ९ ।

संमृष्टमानपात्रेषु न संमृष्टासंमृष्टयोः संसर्गः कार्यः । तत्र यदि
स्पर्शयेत्पुनरेव निष्ठप्य संमृजेदिति भारद्वाजः ॥

अग्नेर्वस्त्रेजिष्ठेन तेजसा निष्ठयामीति पुनः प्रतितप्य
प्रोक्ष्याग्नेष्टोत्करं दर्भेषु सादयति जघनेन वा । १० ।

उत्करं जघनेनापरेणेत्यर्थः ॥

सुक्संमार्जनान्यद्भिः संस्पर्शयति । ११ ।

इति चतुर्थी कण्डिका ।

दिवः शिष्यमवततं पृथिव्याः ककुभिः अति तेन
वयं सहस्रवस्त्रेण सपत्नं नाशयामसि स्वाहेत्यग्नौ प्रह-
रति यस्मिन्प्रतितपत्युत्करे वा न्यस्यति । १ ।

अस्तेनान्यथाग्नेर्दधतीत्यन्वभिन्दाग्निस्तुत्यर्थेति भावः ॥

आशासाना सौमनसमित्यपरेण गार्हपत्यमूर्ध्वशु-
मासीनां पत्नीं संनद्धति तिष्ठन्तीं वा । २ ।

ऊर्ध्वं जानुनी यस्याः शोर्ध्वशुः ॥

वाचयतीत्येके । ३ ।

पत्नीं वाचयति वा मन्त्रस्त्रिजानुगुणार्थमिति भावः ॥

मौञ्जेन दाम्भान्यतरतः पाशेन योक्त्रेण बाभ्यन्तरं
वाससः । ४ ।

संनद्धतीत्यन्वयः । योक्त्रमनोवाहवन्धनी रज्जुः । वाससो ऽभ्यन्तरं
वस्त्राव्यवहिते ब्रूरीरे ॥

न वासो ऽभिसंनद्धति । अभिसंनद्धतीत्येके । ५ ।

न वासो ऽभिसंनद्धतीत्यस्य पूर्वेण सिद्धस्याभिसंनद्धतीत्यनेन
विकल्पार्थो ऽनुवादः ॥

उत्तरेण नाभिं निष्टर्क्य ग्रन्थिं कृत्वा प्रदक्षिणं पर्यूक्ष्य
दक्षिणेन नाभिमवस्थाप्योपोत्यायाग्रे गृहपत उप मा
ह्वयस्वेति गार्हपत्यमुपतिष्ठते । ६ ।

उपोत्यानसमानकर्द्वकत्वात्पत्नीकर्माण्येतानि । अध्वर्युस्तु योक्त्रान्ते
पाशं प्रतिमुच्य विरमति ॥ निष्टर्क्यः शिखाकृतिर्ग्रन्थिः । तं दक्षिणेन
नाभिं नयति प्रदक्षिणं नीत्वादक्षाययति न तु प्रसव्यम् ॥

देवानां पत्नीरूप मा ह्वयध्वं पत्नि पत्येष ते लोको
नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरिति देवपत्नीरुपतिष्ठते । ७ ।

अपरेण गार्हपत्यं देवपत्नीनां लोकस्तत्र ता उपतिष्ठते ॥

तस्माद्देशादपद्रव्यं सुप्रजसस्त्वा वयमिति दक्षिणत
उदीच्युपविशति । ८ ।

देशादक्षिणत उदीच्यन्वास्त इति ब्राह्मणव्याचिख्यासंयोजकं तस्माद्देशा-
दपद्रव्येति । दक्षिणतः कस्य । तस्यैव देवस्य ततो ऽन्वस्थानुपादा-
नात् ॥ उक्तं च हिरण्यकेशिना दक्षिणतः पश्चाद्गार्हपत्यस्यौदीच्युप-
विशतीति ॥

इन्द्राणीवाविधवा भूयासमदितिरिव सुपुत्रा । अ-
स्थूरि त्वा गार्हपत्योपनिषदे सुप्रजास्त्वायेति जपति । ९ ।
गतः ॥

युक्ता मे यध्वमग्न्यासाता इति यजमानः संप्रेष्यति
। १० ।

पत्नीमिति शेषः । शंनदनादिः शंप्रेषान्तो विधिः पत्नीसंस्कारत्वात्प्र-
तिपत्त्यावर्तते ॥

बह्वाज्याभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां यजत इति विज्ञायते
। ११ ।

गतः ॥

इति पञ्चमौ कण्डिका ।

पूषा ते विसं विध्यत्विति सर्पिर्धानस्य विसमपावर्त्य
दक्षिणाग्नावाज्यं विसाप्यादितिरस्यष्टिद्रपधेत्याज्यस्था-
लोमादाय महीनां पयो ऽस्योषधीनां रसस्तस्य ते
ऽक्षीयमासस्य निर्वपामि देवयज्याया इति तस्यां पवि-
चान्तर्हितायामाज्यं निरूप्येदं विष्णुर्विचक्रम इति
दक्षिणाग्नावधिश्रित्येवे त्वेति दक्षिणार्धे गार्हपत्यस्या-
धिश्रित्योर्जे त्वेत्यपादाय वेदेनोपयम्य पत्न्या उपहरति
। १ ।

सर्पिर्धीयते यस्मिन्भास्ते तत्सर्पिर्धानम् । वज्रभिरच कल्पकारेण्य-
द्यान्नाभे ऽजामहिषोराज्यं तदभावे तैलं च प्रतिनिधेयमुक्तं यथा
तदभाव आलं माहिं वा तदभावे तैलमित्यादि । तच्च प्रतिनि-
धित्वात्तैलस्याप्याज्यवद्भूमौ द्रष्टव्यास्तावक्यं च । यद्योक्तमाश्रयायनेन
प्राकृतास्तेव मन्त्राणां ब्रह्माः प्रतिनिधिष्वपीति ॥

तत्सा निमील्य वीक्ष्यानुच्छसन्त्यवेक्षते महीनां पयो
ऽसीति । २ ।

तृष्णीं निमील्य वीक्ष्य पश्यान्मन्त्रेणावेक्षते । पत्न्यनेकत्वे चावृत्ति-
बोधायनेनोक्ता यथैकैकामाज्यमीक्षयेदिति ॥

तेजो ऽसीत्युत्तरार्धे गार्हपत्यस्याधिश्रयति । ३ ।

गतः ॥

पत्न्यभावे तेजश्चादि लुप्यते गार्हपत्येऽधिश्रयणम्
। ४ ।

तेज इति मन्मद्यादिर्यस्याधिग्रहणस्य तमेजश्चादि । तद्गार्हपत्ये-
ऽधिग्रहणं पत्न्यभावे क्षुप्यते तदीक्षणाभावात् ॥ तथा च ब्राह्मणं
अमेध्यं वा एतत्करोति यत्पत्न्यवेक्षते गार्हपत्ये ऽधिग्रहति मेध्यता-
येति ॥ अधिग्रहणान्तरं तु भवत्येव पत्न्यभावनिमित्तं च प्रागेव
व्याख्यातम् ॥ तत्र पत्नीमन्मद्यां प्रतिषेधमाह बौधायनः यथा
व्यजमानायतन आसीना व्यजमान एवेतामन्मद्याग्निगदेदिति । तस्मां
नैवेद्यानाद्रिद्येतेति च ॥

तेजसे त्वेत्यपादाय तेजो ऽसि तेजो ऽनुमिहीति हर-
ति । अग्निस्ते तेजो मा विनैदित्याहवनीये ऽधिश्चित्वा-
ग्नेर्जिह्वासीति स्मृत्यस्य वर्त्मन्सादयति । ५ ।

गतौ ॥

आश्वयमसि सत्यमसीत्यध्वर्युर्यजमानश्च निमील्य
जीह्वानुच्छसन्तावाश्वयमवेक्षेते । ६ ।

पत्न्यवेक्षणेन व्याख्यातः ॥

अथैनदुदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां पुनराहारमुत्पुनाति
। ७ ।

इति षष्ठी कण्विका ।

शुक्रमसीति प्रथमं ज्योतिरसीति द्वितीयं तेजो
ऽसीति तृतीयम् । १ ।

पुनराहारमविच्छेदेन पुनराहत्याहृत्य ॥

पूर्ववदाज्यलिप्ताभ्यां प्रोक्षणीरुत्पूयानिष्कासिना क्षु-
बेण वेदमुपभृतं कृत्वान्तर्वेद्याज्यानि गृह्णाति २ ।

अनिष्कासिना निष्कासः शेषः वारुण्यै निष्कासेनेति दर्शनात् ।
क्षुबोद्धृतं निःशेषं गृह्णातीत्यर्थः । वेदमुपभृतं कृत्वा वेदेनोपयन्त
क्षुबम् ॥

समं बिलं धारयमाणो जुह्वा मध्यदेश उपभृति भूमौ
प्रतिष्ठितायां भुवायाम् । ३ ।

समं बिलं जुह्वा बिलमाज्यस्याख्या बिलेन समम् । मध्यदेश उपभृति
मस्या एव मध्यदेश उपभृतो बिलं धारयमाण उपभृति गृह्णाती-
त्यर्थः । भुवायां तु सद्य वेदेन प्रतिष्ठितायां गृह्णाति ॥

चतुर्जुह्वामष्टावुपभृति चतुर्भुवायाम् । ४ ।

गतः ॥

पशुकामस्य वा पञ्चसृङ्गीतं भुवायां यज्ञाप्रकृतीतर-
योः । ५ ।

इतरग्नोर्यथाप्रकृति चतुरदृक्कलचेत्यर्थः । वाक्यम्: पूर्वविधिविकल्पार्थः
पशुत्यादृत्यर्थो वा ॥

दशयष्टीतमुपभृति पञ्चयष्टीतमितरयोरित्येके । ६ ।

नाथं कल्पः काम्येन पूर्वेण विकल्पते किं तु पूर्वतरेण नित्येन ।
 स चायं पञ्चावन्तिविषय इति केचित् । तदयुक्तं हिः पञ्चावन्तिन
 इत्यादिवद्विशेषावचनात् आज्यभागप्रभृत्यवदानविधिष्वेव तद्वचनाच्च ।
 तस्मादविशेषेण सर्वविषय एवायं कल्पो युक्तः ॥

भूयो जुह्वामस्मीय उपभृति भूयिष्ठं भुवायाम् । ७ ।

गतः ॥

शुक्रं त्वा शुक्रायामिति त्रिभिः पञ्चानां त्वा वाता-
 नामिति च द्वाभ्यां जुह्वां चतुः पञ्चदशत्वं वा प्रति-
 मन्त्रम् । ८ ।

शुक्रं नेत्यादिषु त्रिषु धावेधाच्च इत्यादेरनुषङ्गः ॥

पञ्चानां त्वा दिशां पञ्चानां त्वा पञ्चजनानां पञ्चा-
 नां त्वा सलिलानां धर्षाय यज्जामि पञ्चानां त्वा
 पृष्ठानां धर्षाय यज्जामि धामासि प्रियं देवानामना-
 धृष्टं देवयजनं देववीतये त्वा यज्जामीति चरोस्त्वा
 पञ्चविलस्येति च पञ्चभिरुपभृत्यष्टदशत्वं दशदशत्वं वा
 प्रतिमन्त्रम् । ९ ।

उपभृति प्रयाजान्मुद्याजार्थं द्वाविमौ पञ्चमन्त्रकौ गणौ तद्द्योतकश्च
 पञ्चममन्त्रान्त इतिकरणः । तच्च अदाष्टयष्टीतं तदा गणान्वयोः

पञ्चमदशमधोर्लोपः । तच्चा प्राचक्षीषोदयनीययोः प्रधाजानुधाजा-
नामन्यतराभावे तदर्थस्य गणस्य लोपः ॥

श्रेषेण भुवायां ऋतुः पञ्चद्वत्वि वा प्रतिमन्त्रम् । १० ।

श्रेषेणानुवाकश्रेषेण ॥

नेत्कार आज्यानि सादयति । ११ ।

गतः ॥

मान्तर्वेदि गृहीतस्य प्रतीचीनं हरन्ति । १२ ।

अन्तर्वेदि गृहीतं सुगतमाज्यं न पश्चाद्हरन्ति ॥ कः प्रसङ्गः ।
पक्षीसंयायेषु भौवप्राप्तेरदर्विहोमाषाम् । कैचित्तत्र एव प्रतिषेधा-
न्पूर्वाग्निवर्तिनो दर्विहोमानपि भौवादिच्छन्ति । तन्मन्त्रं तस्मा-
दर्विहोममाचार्यत्वे ऽप्येवं प्रतिषेधोपपत्तेः क्षुवेण भुवाया आज्यमादा-
येत्याचारे यजविशेषाच्च । ब्राह्मणमपि प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्व्या-
दिभिरिति प्रकृत्य तस्माद्यजमन्वाज्यभागानुपपत्तृष्वन्यभिचारयन्तीति
यज्ञार्थज्ञानमेव भौवस्य दर्शयति । अत्यन्तरं चाग्नीदाहरन्ति सर्वेऽपि
वा एतदज्ञाच्च गृह्यते चक्षुष्यामाज्यमिति । कात्यायनस्याप्य-
यजतयो भौवादिसाप्राम्निचाचारास्तेति ॥ तस्मादागा इव भौवा-
त्कार्याः । दर्विहोमाङ्गृते वचनादाज्यसाक्षा इत्येव सांप्रतम् ॥

इति सप्तमी कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

पूर्ववत्प्रोक्षणीरभिमन्थ्य ब्रह्माणमामन्थ्य विस्रस्येध्मं
 क्षणो ऽस्याखरेष्ठ इति चिः प्रोक्षति । वेदिरसीति चि-
 र्वेदिं बर्हिरसीति चिर्बर्हिः । अन्तर्वेदि पुरोग्रन्धि बर्हि-
 रासाद्य दिवे त्वेत्यग्रं प्रोक्षत्यन्तरिक्षाय त्वेति मध्यं
 पृथिव्यै त्वेति मूलम् । १ ।

गताः ॥

सुष्यग्राण्युपपाय्य मूलान्युपपाययति । २ ।

उपपाययति क्षेदयति ॥

पोषाय त्वेति सहस्रुषा पुरस्तात्प्रत्यञ्चं ग्रन्धिं
 प्रत्युक्ष्य प्रोक्षणीशेषं स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणायै ओसे-
 रोत्तरस्याः संतनं निनीय पूषा ते ग्रन्धिं विष्यत्विति
 ग्रन्धिं विस्रंसयति । ३ ।

सहस्रुषा हस्तेन पुरस्ताद्गतेन सुषः प्रत्यञ्चं संतं ग्रन्धिं प्रत्युक्षति ।
 दक्षिणायै दक्षिणायाः ॥

प्राञ्चमुद्गूढं प्रत्यञ्चमायच्छति । ४ ।

संनर्गकाले यदि पश्चात्प्रागुद्गूढो ग्रन्थिसं पुच्छे गृहीत्वा पश्चादा-
 कर्षति । प्रागपवर्गत्वापवादार्थं वचनम् ॥

विष्णो म्रूपो ऽसीति कर्षन्निवाहवनीयं प्रति प्रस्तरमादत्ते नोद्यौति न प्रथौति न प्रतियौति न विक्षिपति न प्रमार्ष्टि न प्रतिमार्ष्टि नानुमार्ष्टि । ५ ।

प्रस्तरमाहवनीयं प्रति वर्धिषः कर्षन्निव प्रनैरादत्ते । नोद्यौति नोर्ध्वं हरति । न च प्रथौति न च प्रकर्षेण पुरस्ताद्धरति । न च प्रतियौति न प्रतीचीनं हरति । न विक्षिपति इतस्ततो न चाक्षयति । न प्रमार्ष्टि न तिर्यङ्मार्ष्टि सव्येन तत्सङ्कतेन वा दक्षिणेन । न प्रतिमार्ष्टि न प्रतिक्षेपं मार्ष्टि । नानुमार्ष्टि नानुक्षेपम् ॥

अयं प्राणश्चापानश्च यजमानमपिगच्छताम् । यज्ञे चाम्रूतां पोतारौ पवित्रे हव्यशोधने । यजमाने प्राणापानौ दधामीति तस्मिन्पवित्रे अपिस्तृज्य प्राणापानाभ्यां त्वा सतनुं करोमीति यजमानाय प्रयच्छति । यजमानो ब्रह्मणे । ६ ।

अपिस्तृज्य चिप्त्वा । गतः शेषः ॥

ब्रह्मा प्रस्तरं धारयति यजमानो वा । ७ ।

स्वयमेव वा यजमानो धारयति न ब्रह्मणे प्रयच्छतीति भावः ॥

इत्यष्टमी कण्डिका ।

दर्भैर्वेदिमन्तर्धाय दक्षिणतः संनहनं स्तृणायक्ष्णया
वा । १ ।

संनहनं शुल्बम् । दक्षिणतः प्राचीनं प्रागुदीचीनं वा क्षृणाति
निदधाति यदा विस्त्रस्य दर्भंस्तृणाति । तदसंनहनं विस्त्रस्येति
कात्यायनबोधायनौ ॥

ऊर्णोऽदसं त्वा स्तृणामीति बर्हिषा वेदिं स्तृणाति
बहुलमनतिदृश्यं प्रागपवर्गं प्रत्यगपवर्गं वा चिधातु
पञ्चधातु वा । २ ।

वज्रसं भूयिष्ठम् । अनतिदृश्यं यथा दृष्टान्यतीत्य न दृश्यते भूमि-
क्षया । चिधातु चिसंधि ॥

अग्रैर्मूलान्यभिच्छादयति । ३ ।

प्रागपवर्गपक्षे ऽप्येतत्समानमिद्यनुसंधातव्यम् ॥

धातौधातौ मन्त्रमावर्तयति । ४ ।

गतः ॥

प्रस्तरपाणिः संस्पृष्टान्परिधीन्परिदधाति गन्धर्वो ऽसि
विश्रावसुरित्येतैः प्रतिमन्त्रमुदग्रं मध्यमं प्रागग्रावि-
तरौ । ५ ।

संस्पृष्टानन्योन्यम् ॥

आहवनीयमभ्यग्रं दक्षिणमवाग्रमुत्तरम् । ६ ।

आहवनीयं प्रत्यभिमुखायं दक्षिणं परिदधाति विपरीतायसुत्तरम् ॥

सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पात्वित्याहवनीयमभिमन्त्र्योपस्था-
हवनीये प्रस्तरं धारयन्नाग्निं कल्पयति । ७ ।

पुरोभागपरिधानार्थमभिमन्त्रणं मन्त्रलिङ्गात् । तथा न पुरस्ता-
त्परिदधात्यादित्यो ह्येवोद्यन्पुरस्ताद्दक्षांस्तपहन्तीति वाक्यशेषात् ।
अथ सूर्येण पुरस्तात्परिदधानि सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पात्विति बौधायन-
वचनाच्च । तेनोपसद्वस्त्रादिषु परिष्कभावे न भवत्यभिजन्मन्त्रः ।
कल्पयति वस्त्रमन्त्रं करोति ॥

अनूयाजार्थे प्राची उत्सुके उदूहतीति वाजसने-
यकम् । ८ ।

अथानूयाजार्थे द्वे उत्सुके उदूहति प्राग्भाजगते करोति । वाज-
सनेयग्रहणमादरार्थं न तु कल्पनेन विकल्पार्थं अपिसृज्योत्सुके
इत्युत्तरञ्च नित्यवदनुवादात् उत्सुके उदूह्याहवनीयं कल्पयित्वेति
सत्यावाढेन व्यक्तवचनाच्च ॥

मध्यमं परिधिमुपसृश्योर्ध्वे आधारसमिधावाद-
धाति । ९ ।

सहदुपसृश्य परिधिं समिधावूर्ध्वग्रे आदधाति । कुच । मध्ये
ऽग्रेरिति भारद्वाजः ॥

वीतिदोषं त्वा कव इति दक्षिणां समिदस्यायुधे
त्वेत्युत्तरम् । १० ।

इक्षिणोत्तरत्वं मिथः ॥

तूष्णीं वा । ११ ।

उत्तरामिति शेषः । आनन्तर्याम्यजुषाम्यां तूष्णीमस्यामिति श्रुतेः ॥

समावनन्तर्गमौ दर्भौ विधृती कुर्वते । १२ ।

विधृती कुर्वते विधृतित्वेन कल्पयति ॥

विश्वो यन्त्रे स्थ इत्यन्तर्वेद्युदगमे निधाय वस्तूनां
बद्राणामादित्यानां सदसि सीदेति तयोः प्रस्तरमत्या-
दधाति । १३ ।

विश्वो यन्त्रे स्त इति निधाने मन्त्रो न करणे । सादयति विश्वो
यन्त्रे स्त इति कल्पान्तरेषु व्यक्तदर्शनात् ॥

अभिहततराणि प्रस्तरमूलानि वर्हिर्मूलेभ्यः । १४ ।

यच्च धातौ प्रस्तरः सादयते तद्वर्हिर्मूलेभ्यः प्रस्तरमूलान् अभिहततराणि
आश्वनीयाभिमुखं पुरस्ताद्धृताणि भवन्ति ॥

जुह्वरसि घृताचीत्येतैः प्रतिमन्त्रमनूचीरसंस्पृष्टाः
सुचः प्रस्तरे सादयति । १५ ।

जुह्वरसीत्यनुषत्तरूपनिर्देश उपसृद्धुवयोरपि प्रदर्शनार्थः । अनूचीः
प्राचीः । असंस्पृष्टा मिथः ॥

इति नवमी कण्डिका ।

अपि वा जुह्वमेव प्रस्तरे । १ ।

सादयतीत्यन्वयः । अस्मिन्कल्पे सर्वाणां सादनप्रकारमाह ॥

समं मूलैर्जुह्वा दण्डं करोति । उत्तरेण जुह्वमुप-
भृतं प्रतिकृष्टतरामिवाधस्ताद्विधृत्योः । उत्तरेणोपभृतं
भुवां प्रतिकृष्टतरामिवोपरिष्ठाद्विधृत्योः । २ ।

यथा प्रस्तरमूलसमं जुह्वमूलं भवति तथा जुह्वं सादयित्वा तस्या
ईषत्प्रतिकृष्टां प्रत्यकृष्टासुपभृतं सादयति तस्या अपि प्रतिकृष्टतरां
भुवाम् ॥

अथभो ऽसि शाकरो घृताचीनां स्रुनुः प्रियेण नाम्ना
प्रिये सदसि सीदैति दक्षिणेन जुह्वं सुवं सादयत्युत्तरे-
णोत्तरेण वा भुवाम् । ३ ।

गतः ॥ तूष्णीमाज्यत्याख्ययासाद्या तस्या अपि वाजमानदर्शनात् ॥

एता असदन्निति सुषो ऽभिमन्य विष्णूनि स्थ वैष्णा-
वानि धामानि स्थ प्राजापत्यानीत्याज्यानि कपोलव-
त्पुरोडाशादङ्गारानमोह्य सूर्यं ज्योतिर्विभाहि महत
इन्द्रियायेत्यभिमन्याप्यायतां घृतघोनिरग्निर्हव्यानुमन्य-
ताम् । खमङ्ग त्वचमङ्ग सुरूपं त्वा वसुविदं पशूनां
तेजसामग्रे जुष्टमभिघारयामीत्याग्नेर्यं पुरोडाशमभि-
घारयति तूष्णीमुत्तरम् । ४ ।

सुच इति ससुवा गृह्यन्ते एतावसदतामिति सिक्तात् । आज्यानीति च सुगुतानि सुचामधिकारात् । केचित्त्वाज्यानीत्यविशेषवचनादा-
ज्यस्याख्या आसादितत्वाच्च तद्गतस्याप्यभिमन्त्रणमिच्छन्ति । समान-
जातीयेनेति न्यायेनाङ्गारापोहनादीनां प्रवृत्तिक्रमः । हविरभिमन्त्र-
णमन्त्रस्यैकाभिधायित्वादावृत्तिः अभिधारणमन्त्रस्वाग्रेयार्थत्वान्तदि-
कारेणैव भवति । तच्च च देवतावाचिनो द्वितीयाग्निशब्दस्यैवोद्देशः ॥

यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्टो देवानां निष्ठामनु यो
वितस्थे । आत्मन्वान्सोम घृतवान्हि भूत्वा देवान्गच्छ
सुवर्विन्द यजमानाय मद्यमिति प्रातर्दोहम् । ५ ।

गतः ॥

स्योनं ते सदनं करोमि घृतस्य धारया सुश्रेवं कल्प-
यामि त इति पाव्यामुपस्तीर्यार्द्रः प्रथमर्भुवनस्य गोपाः
शृत उत्स्राति जनिता मतीनामित्यपर्वावर्तयन्पुरो-
डाशमुदास्य । ई ।

इति दशमी कण्डिका ।

वेदेन भस्म प्रमृज्य तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ ब्रीह्री-
णां मेध सुमनस्यमान इति पाव्यां प्रतिष्ठापयति । १ ।

सदनकरणं सर्वस्य ह्रत्वोदासनादि प्रतिष्ठापनान्तमेकैकस्य करोति ।

सदनकरणाद्येकैकस्येत्यन्ये । ततः प्रातर्दोहमुदासयति ॥

तूष्णीं यवमयम् । २ ।

यदा यवान्निर्वपति तदा तूष्णीं प्रतिष्ठापयति । त्रीहोणामिति
लिङ्गविरोधादिति भावः । एवं च विद्यतावपि यवमयं तूष्णीमिति
सिद्धं भवति ॥

इरा भूतिः पृथिव्यै रसेो मोत्क्रमीदिति सुवेख
कपालानि प्रत्यज्य देवत्त्वा सविता मध्वान्कृति सुवेख
पुरोडाशमनक्ति स्वक्तमकूर्मपृषन्तमपरिवर्गमणिकाषम्
। ३ ।

कपालाञ्जनमन्त्रस्य प्रतिकपालयोगमावृत्तिः । अविभवादेकैकशः
कपालानीति तु सत्याषाढः । पुरोडाशपृषणात्सामान्ययोगे भवत्यलं-
करणम् ॥ पृषदिव पृषद्विन्दुर्यस्य नास्ति सो ऽकूर्मपृषन् । गुम्
हान्दसः । कश्चित्कश्चिज्ज्ञानक्रो भवतीत्यर्थः ॥ परिवर्गो विच्छेदः ।
निकाषो निकषणम् । तौ यथा न भवतस्तथान्त्यतीत्यर्थः । असुखन्तौ
वा । णकारश्चान्दसः ॥

उपरिष्ठादभ्यज्याधस्तादुपानक्ति । ४ ।

अधस्तादञ्जनं हस्तेन पर्यावर्तनप्रतिषेधात् । तथा हस्तेनाधस्तादुपा-
नन्तीति सत्याषाढः ॥

चतुर्होत्रा पौर्णमास्यां हवींष्यासादयेत्यञ्चहोत्रा-
मावास्यायाम् । ५ ।

युगपदासादनं सर्वेषामसंभवे तावृत्तिर्मेन्मसः ॥

प्रियेण नाम्ना प्रियं सद आसीदेति वदन्यद्विदर्श-
पूर्व्यामास्तिकेभ्यस्तदेतेनासादयेदिति विज्ञायते । ६ ।

केचित्तु प्राकृत एव हविरासादने मन्त्रमेतं विदधति । तन्निरासार्थ-
मस्य वैकृतत्वप्रदर्शनम् । तेनास्य विहृत्यर्थमुत्पन्नत्वाद्विषयवन्तः ।
एकत्वकं तु अयं अग्नः समसदित्यादिवद्यज्ञादिरूपेण हविःसमुदा-
याभिधानं द्रष्टव्यम् ॥

अपरेण सुचः पुरोडाशावासादयति । ७ ।

गतः ॥

उत्तरौ दोहौ । ८ ।

कस्मादुत्तरौ । सुग्ध इति ब्रूयात् तासामेवावधिनेनाधिकारात् ।
पुरोडाशाभ्यां वा रौद्र उत्तर इत्यादावधिमन्त्राणां कृतस्याप्यव-
धिलदर्शनात् ॥

अपि वा मध्ये वेद्याः सांनाय्यकुम्भ्यौ संदधाति पूर्वं
शृतमपरं दधि । अथैने व्यूहति दक्षिणस्यां श्रोण्यां
शृतमासादयत्युत्तरस्यां दधि । ९ ।

कस्तस्ये एव कुम्भ्यौ सहदेदिमध्ये संक्षेप्य ततस्ते व्यूहति विभज्य
गमयति ॥

अयं वेदः पृथिवीमम्बविन्दुहा सतीं गहने गह-
रेषु । स विन्दतु यजमानाय कोकमण्ड्रं यज्ञं भूरि-

कर्मा करोत्वित्यग्रेणोत्तरेण वा भ्रुवां वेदं निधाय
वेद्यन्तान्परिस्तीर्य होतृषदनं कल्पयित्वा सामिधेनीभ्यः
प्रतिपद्यते । १० ।

वेदिं परिस्तीर्येति यावानर्थस्यावानेव वेद्यन्तान्परिस्तीर्येति । यदा
यत्र हवींषि सादितानि तान्वेदिप्रदेशानित्यर्थः । तथा सति महा-
वेद्यामपि परितो हवींषीदं स्तरणं न परितो वेदिमिति सिद्धं
भवति । सामिधेनीभ्यः प्रतिपद्यते तदर्थमिभाधानादि प्रक्रमते ॥

इत्येकादशी कण्डिका ।

इति द्वतीयः पटलः ॥

अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीति संप्रेष्यति समिध्य-
मानायानुब्रूहीति वा । १ ।

ब्रूहीत्युकारः श्रावयितव्यः ॥

पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह । २ ।

होतेति शेषः । परिभाषायामयं पञ्चदशकल्पः सर्वेषामविशेषणीतः
पञ्चदश सामिधेन्यो दर्शपूर्णमासयोरिति । स एवाचानूदितो वक्ष्य-
माणैः कल्पैर्विकल्पार्थं तेन राजन्यवैश्वज्याजिकल्पैरपि स विकल्पते ॥

त्रींस्तृचानित्युक्तम् । ३ ।

जींस्तृचानित्यनुवाके नित्याः । काम्या नैमित्तिकाश्च सामिधेनौकल्पा
उक्ताः । ते ऽपि यथाब्राह्मणमनुसंधेया इत्यर्थः ॥

प्रणवेप्रणवे समिधमादधाति । ४ ।

गतः ॥

सामिधेनीविवृद्धौ काष्ठानि विवर्धन्ते । प्रतिह्रसमा-
नासु प्रकृतिवत् । ५ ।

वृद्धिद्वासौ पञ्चदशापेक्षया । प्रकृतिवत्प्रकृत्या पाञ्चदशेन तुल्यमि-
त्यर्थः । एतदुक्तं भवति जींस्तृचाननुब्रूयात् । एकां सामिधेनीं
चिरन्वाहेत्यादिषु सामिधेनीद्वासे न समिधामपि द्वाव उक्तः ।
किं तु ताः पञ्चदशैव समग्रो विभज्याधेया इति । वक्ष्यति च पित्र्यायां
समग्र इधं चैधं विभज्य चिरादधातीति । परिधानीयायामाधेयाः
शिष्टा इत्यन्ये ॥

समिद्धो अग्न आहुतेत्यभिज्ञायैकामनूयाजसमिधम-
वशिष्य सर्वमिधमग्रेषमभ्यादधाति परिधानीयायां वा ६ ।
परिधानीयोत्तमा ॥

वेदेनाग्निं चिरुपवाज्य सुवेण भुवाया आज्यमादाय
वेदेनोपयम्यासीन उत्तरं परिधिसंधिमन्ववहृत्य प्रजा-
पतिं मनसा ध्यायन्दक्षिणाप्राञ्चमृजुं संततं ज्योतिष्म-
त्याधारमाधारयन्सर्वाणीधकाष्ठानि संस्पर्शयति । ७ ।

उपवाजनमुपवीजनम् । तच्चादृष्टार्थं न तु दीप्त्यर्थं चिरिति निश्च-
 मात् उदकमुपवाज्येत्यवश्यं सत्यावाहवचनाच्च । तस्मादवश्यं
 ऽपीष्यते ॥ परिधिसंधिमु तेन मार्गेषावहृत्य प्रपाद्य प्रजापतिं
 मनसा ध्यायन्देवतात्वेन तस्मान्मनसा प्रजापतये जुह्वतीति श्रुतेः ॥
 अजुमवक्रम् । संततमविच्छिन्नधारम् । ज्योतिष्मति ज्वलत्यग्नौ ।
 आधारयन्दीर्घधारां कुर्वन् ॥

आधारयोर्वदत्यजू प्राञ्चौ होतव्यौ तिर्यञ्चौ वा
 व्यतिषक्ताव्यतिषक्तौ वा । ८ ।

आधारघोरेतान्विकल्पान्वदति ब्राह्मणम् । के ते । अजु प्राञ्चावि-
 त्येकः कल्पः । तिर्यञ्चौ मिथो व्यतिषक्ताविति द्वितीयः । तावेवाव्य-
 तिषक्तावजु इति तृतीयः ॥

स्रुवेणाज्यस्थाल्या आज्यमादायाप्यायतां ध्रुवा घृते-
 नेत्यवदायावदाय ध्रुवामाप्याययतीति सार्वचिकम् । ९ ।

प्रतिक्षुवमाप्यायनं वीष्णावचनात् । सार्वचिकमिति न केवलमाधारे
 किं तु सर्वेष्वेव कर्मसु यच्च भौवादवद्यादित्यर्थः । मन्त्रस्तु प्रकरणादै-
 र्हिक एवाप्यायन इत्येके ॥

अग्नीत्परिधींश्चामिं च चिस्त्रिः संमृड्ढीति संप्रे-
 ष्यति । १० ।

गतः ॥

इति द्वादशी कण्डिका ।

इधसंसंहनैः सहस्र्यैर्हतेस्र्यैर्वामीघ्नो ऽनुपरिक्रामं
परिधीन्यथापरिधितमन्वयं चित्त्रिः संमृज्याग्ने वाजजि-
द्वाजं त्वा सरिष्यन्तं वाजं जेष्यन्तं वाजिनं वाजजितं
वाजजित्यायै संमाजर्म्यग्निमन्नादमन्नाद्यायेति चिरग्निं
प्राञ्चम् । १ ।

अनुपरिक्रामं तंतं परिधिदेवं गत्वा । यथापरिधितं येन क्रमेण
परिहितास्तेन क्रमेण । धकारम्वहान्दसः । अन्वयं मूषादारभ्यायात् ॥

भुवनमसीत्यग्रेण भ्रुवां जुह्वं वाञ्जलिं कृत्वा जुह्वे-
हीति जुह्वमादत्त उपभृदेहीत्युपभृतम् । २ ।

अञ्जलिराहवनीयनमस्कारार्थः । मन्त्रलिङ्गात्तस्मा एव नमस्करो-
तीति मन्त्रविधिवाक्यशेषात् आहवनीयायाञ्जलिं करोतीति भारद्वा-
जवचनाच्च । दक्षिणस्य व्याप्तत्वात्सव्येनादानमुपभृतः । तथा सव्येनो-
पभृतमित्येव बोधायनः ॥

मुखमे मे अद्य घृताची भूयास्तं स्वावृतौ सूपावृता-
वित्युपभृति जुह्वमत्यादधाति । ३ ।

अत्यादधति स्वापद्यति ॥

मुखतो ऽभिहृत्य मुखत उपावहरति । ४ ।

अत्यादधत् जुह्वमुपभृति मुखेनाभिहृत्याभिमुखं हत्वात्यादधाति ।
तथा होमार्थमुपावहरत्मुखत एवोपावहरति अपादत्ते ॥

सर्वचैवमत्याधानोपावहरणे भवतः । ५ ।

अन्यत्राप्यत्याधानोपावहरणे एवमनन्तरोक्तप्रकारेण मुखतो भवतः ।
मन्त्रस्तु प्रकरणादाधारार्थ एवेष्टो नान्यत्र ॥

न च संशिञ्जयति नाभिदेशे च सुचौ धारयति । ६ ।
चशब्दादेतदपि इयं सार्वचिकम् । संशिञ्जयति शब्दाययति ॥

अग्राविष्णू मा वामवक्रमिषमित्यग्रेण सुचोऽपरेण
मध्यमं परिधिमनवक्रामं प्रस्तरं दक्षिणेन पदा दक्षि-
णातिक्रामत्युदक् सव्येन । ७ ।

अनवक्राम पदा प्रस्तरमनवक्रम्यानवक्रम्य । दक्षिणेन सव्येनेति तयोः
प्राथम्यनियमः अनवक्राममित्याभीष्टवचनात् । अयमपि मन्त्रवर्जं
सार्वचिको विधिः । तथा चोत्तरत्र वक्ष्यति ॥

एतद्वा विपरीतम् । ८ ।

सव्येनातिक्रम्य दक्षिणेन प्रत्याक्रामतीत्यर्थः ॥

विष्णोः स्थानमसीत्यवतिष्ठते । ९ ।

गतः ॥

अन्तर्वेदि दक्षिणः पादो भवत्यवघ्नः सव्यः । १० ।

दक्षिणावघ्नः सव्यः । तत्पार्श्वसंस्पृष्टाङ्गुलिरित्यर्थः ॥

अथोर्ध्वस्तिष्ठन्दक्षिणं परिधिसंधिमन्त्रवहृत्य । ११ ।

इति त्रयोदशी कण्डिका ।

समारभ्योर्ध्वो अध्वर इति प्राञ्चमुदञ्चमृजुं संततं
ज्योतिष्मत्याधारमाधारयन्सर्वाणीधकाष्ठानि संस्पर्श-
यति । १ ।

ऊर्ध्वो ऽप्रकः । शेषस्तु व्याख्यातः पूर्वाधारे । तत्राधारे धारायां
वादिसंयोग इति न प्रसृतव्यम् ॥

यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति जिह्वं तस्येत्युक्तम् । २ ।
प्रमायुको मरणधर्मा । जिह्वं वक्रम् ॥ ब्राह्मणप्रदर्शनमृजुत्वादरार्थम् ॥

ऊर्ध्वमाधार्य विच्छिन्द्याद्देव्यस्य । ३ ।

ऊर्ध्वमाधार्य नाभिदेशादूर्ध्वमुद्गृहीतया क्षुषा धारामारभ्य मध्ये
विच्छिन्द्यात् ॥

व्यूषणा । ४ ।

इतदतो विकिरन्वा धारां विच्छिन्द्यादित्यर्थः । णकारश्चान्दसः ।
यजमानस्याद्देव्यत्वान्नैवं विच्छेत्तव्यमिति भावः ॥

न्यञ्चं दृष्टिकामस्य । ५ ।

न्यञ्चं नाभिदेशान्नौचैः सत्या क्षुषाधारयेदित्यर्थः ॥

द्देव्यस्येत्येके । ६ ।

नौचैराधारो देव्यस्य । तस्माद्वर्जनीय इत्येक इति भावः ॥

ऊर्ध्वमाधारं स्वर्गकामस्य भूयिष्ठमाहुतीनां जुहु-
यात् । ७ ।

पूर्ववदूर्ध्वं सर्वाहुतीनां मध्ये भूयिष्ठं च स्वर्गकामस्य जुहुयात् ॥

अपि वा नाधारयेत्पूर्वार्धे मध्ये पश्चार्धे वा जुहु-
यात् । ८ ।

नाधारयेदित्याधारगुणप्रतिषेधः । दौर्बधारादिसंयोगादयो धर्मा न
भवन्तीत्यर्थः ॥

हुत्वाभिप्रायिनि । ९ ।

आधारस्योपरि ऋषिति ॥

वृहद्वा इति सुचमुद्गृह्य पाहि माग्ने दुश्चरितादा मा
सुचरिते भजेत्यसंस्पर्शयन्सुचौ प्रत्याक्रामति । १० ।

गतः ॥

एते एवाक्रमणप्रत्याक्रमणे मन्त्रवती भवतः । ११ ।

इत्यमन्यत्र मन्त्रपर्युदासान्ततोऽन्तेषामाक्रमणप्रत्याक्रमणधर्माणां सार्व-
चिकत्वं स्पष्टीकृतं भवति । सुचोरसंस्पर्शमनियमनं मन्त्रस्याचैवेत्यते
प्राक् आधारः यत्संस्पर्शयेदिति तज्जिन्दार्थवादस्याधारसंयोगात् ॥

मखस्य शिरो ऽसीति जुह्वा भुवां द्विस्त्रिर्वा सम-
नक्ति । १२ ।

भुवेति भुवास्त्रमाज्यं सस्यते ज्योतिषा ज्योतिरङ्गामिति सिङ्गात् ॥

उज्जीतं राय इति सुवेख भुवाया आज्यमादाय सुवी-
राय स्वाहेति जुहुमभिघार्य जुहो ऽपादाय यज्ञेन यज्ञः
संतत इति भुवां प्रत्यभिघार्यायतने सुचौ सादयित्वा
। १३ ।

इति चतुर्दशी कण्डिका ।

क इदमध्वर्युर्भविष्यति स इदमध्वर्युर्भविष्यति यज्ञो
यज्ञस्य वागात्विज्यं करोतु मन आत्विज्यं करोतु वाचं
प्रपद्ये मूर्धुवः सुवर्विष्णो स्थाने तिष्ठामीतीधसंनहनानि
स्वय उपसंगृह्य वेद्याश्च तृणमव्यन्तमादायोत्तरतः प्रव-
रायावतिष्ठेते पूर्वा ऽध्वर्युरपर आग्नीध्रः । १ ।

जुहो जुहाः । उपसंगृह्योपसृज्य । अथन्तं वेद्या अविगतमन्त्रं
वेद्यन्तस्त्वमूषमिति यावत् वेद्या अविगतान्त्रं वा । उत्तरतः वेद्या
एवोत्तरतः । तपोत्तरत उत्कर इति तु भारद्वाजबौधायनौ ।
प्रवराय प्रवरं वक्तुं तिष्ठति तत्सिङ्गत्वान्मन्त्रस्य । व्यवहितेनाप्यवतिष्ठेते
इत्यनेनान्वयः ॥

इधसंनहनान्याग्नीध्रो ऽग्वारभ्य क इदमग्नीध्रविष्यति
स इदमग्नीध्रविष्यतीति मन्त्रं संनमति । २ ।

इधमसंहमान्येवाग्नीध्रो ऽग्नारभते न स्फुटवणे ॥

ब्रह्मन्प्रवरायाश्रावयिष्यामीति ब्रह्माणमामन्त्याश्रा-
वयो आश्रावय आश्रावयोमाश्रावयेति वाश्रावयति । ३ ।

अत्र तृतीयो निगदस्यचरश्चतुर्थः प्रणवादिः ॥ तेषु चाद्ययोरग्नी-
तप्रेषणे परस्य चेति प्रथमद्वितीयावधौ भवेते नान्यत्र । तावेवोदा-
हृत्यात्रैवायं भुत इव्यत इति निश्चमात् । केषिन्तु चतुर्थे ऽपि प्रणवा-
दुत्तरौ ज्ञावयन्ति प्रथम एव निगदः प्रणवाधिक इति कृत्वा ॥

अस्तु श्रौषडित्याग्नीध्रो ऽपरेणोत्करं दक्षिणामुखस्ति-
ष्ठन्स्पर्धं संमार्गांश्च धारयन्प्रत्याश्रावयति । ४ ।

संमार्गा इधमसंहमानि । तेषां स्फुटस्य च धारणं प्रवरादन्यत्रेति
द्रष्टव्यं प्रवरे तेषामध्वर्युणा धृतत्वात् । श्रौषडित्यौत्करं ज्ञावयति ॥

आग्नीध्रे सोमे । ५ ।

सोमे त्वाग्नीध्रागारे तिष्ठन् ॥

सर्वत्रैवमाश्रुतप्रत्याश्रुते भवतः । ६ ।

आश्रुतमाश्रावणम् ॥

इति पञ्चदशी कण्डिका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

~~~~~

अनपव्याहरन्तः प्रचरन्ति । १ ।

मन्त्रादन्यस्य वचनमनपव्याहारः । तमवदानाद्या प्रदानाच्च कुर्युः
सर्वे प्रचरितारः । एतदेव प्रपञ्चयति ॥

आश्रावयिष्यन्तान्यदाश्रावणाद्ब्रूयादाश्राविते ना-
न्यदामीध्रः प्रत्याश्रावणात् । प्रत्याश्राविते नान्यदध्वर्यु-
र्यजेति वचनाद्यजेत्युक्ते हेता नान्यदध्वरात् । २ ।

गतः ॥

यद्यन्यद्ब्रूयात्पुनरेवाश्रावयेत् । ३ ।

यद्येतेषां कश्चिदपव्याहरेत्पुनरेवाश्रावणादि सर्वमावर्तयेत् । तचा-
श्रावणमात्रवचनं तस्मिन्नुक्तं इतरेषामर्थसिद्धत्वाभिप्रायम् ॥

व्याहृतीर्वा जपेत् । ४ ।

अपव्याहृत्येति शेषः ॥

जर्ध्वं शुमासीनं हेतारं दृणीते ऽग्निर्देवो हेता देवा-
न्यक्षद्विहांश्चिकित्वा न्मनुष्यद्वरतवदमुवदमुवदिति यथा-
र्वेयो यजमानः । ५ ।

देवहेतारूपेण स्वरूपेण च मानुषस्य हेतुर्देव्याप्रार्थनं वरण-
मग्निर्देवो हेतेत्यादिमन्त्रलिङ्गात् । ब्राह्मणे च य एव देवानां
हेता तं दृणीत इति स्वरूपात् पशुसोमयोर्देवं च मानुषं च

हेतारौ दृष्टेति वचनाच्च । चक्षार्धेयः यस्य यजमानस्य चः प्रवरः प्रवरकाष्ठे दर्शितस्तस्य तपोक्तानृषीनमुवदमुवदिति कीर्तयन्हेतारं दृष्टीते यावन्तः स्युरिति । यथा जमदग्निवदौर्ववद्गुवदित्यादि ॥

चीन्यद्यर्षि मन्त्रकृतो दृष्टीते । ६ ।

यस्य यजमानस्य य चक्षयो गोच चक्षित्वेनोपाध्यायन्ते मन्त्रकृतस्य त्रींस्त्रीन्वृणीते कीर्तयतीत्यर्थः ॥ अथ अविशेषेण चीन्वृणीत इति वचनात्पञ्चार्धेयस्यापि चयाणामेव वरणम् । एकद्वार्धेययोस्तु चयाणामभावाच्चितृन्तिरेवार्धेयवरणस्यापक्षा । तत एव च हेतोः कर्मस्थेवानधिकारस्ययोरित्यन्ये । यत्नेकं दृष्टीते द्वौ दृष्टीते चीन्वृणीत इति तदपि चित्तविधेरेवावयुत्यामुवाहं मन्यन्ते । तथा चाक्षार्धेयस्याहानं सादिति मीमांसकाः ॥

अपि वैकं द्वौ चीन्वृष्य । ७ ।

अपि वा यथासंभवं मन्त्रकृतो दृष्टीते । एकमेकार्धेयो द्वौ द्वार्धेयस्त्रींस्त्र्यार्धेयः पञ्च पञ्चार्धेय इति । तथा चाक्षसायनः यजमानस्त्र्यार्धेयान्प्रदृष्टीते यावन्तः स्युरिति ॥

न चतुरो दृष्टीते न पञ्चातिप्रदृष्टीते । ८ ।

तत्र चतुष्टयसंभवे पञ्चभ्यो ऽधिकर्षिसंभवे च न तेषां वरणमित्यर्थः । अथवाचैकं द्वौ चीन्वृष्येति नियतविधानादेव संख्यान्तरस्याप्राप्तेर्द्वाभ्युपध्यायश्चविषयः प्रतिषेधः । तस्य हि गोचद्वयवरणाच्चतुःश्रद्धादिवरणं प्राप्नोति ॥ यथाह मत्थाषाढः द्विगोचस्य चींस्त्रीनेकै-

कस्माद्गोत्रादिति । कथं तर्ह्यस्य वरणमिति चेत्तत्तु प्रवरे दर्शयिष्यते ।
अथ द्वाभ्यामुच्यमानां कुलानामिति ॥ आश्वत्थायनश्चाह तेषामुभयतः
प्रवृत्तीकमितरतो इतिवितरतः द्वौ वेतरतस्त्रीनितरतः । नहि
चतुर्थी प्रवरो ऽस्ति न पञ्चानामितिप्रवरणमिति ॥

इत ऊर्ध्वानध्वर्युर्दृणीते ऽमुतो ऽर्वाचो होता । ८ ।

इतः प्रवरादारभ्य अमुतः परवरादारभ्य । तत्रोभयं प्रवरेषूदाह-
रिष्यति ॥

पुरोहितस्य प्रवरेष राजा प्रवृत्तीते । १० ।

प्रवरकाष्ठपठितानामेव निषीदामिहोपदेष्टा आदराद्यौ द्रव्यः ॥

ब्रह्मस्वदा च वक्षद्ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रावितार
इति प्रवरशेषमाह । ११ ।

प्रवरशेषः प्रवरनिगदस्य शेषः ॥

अपि वा नार्धेयं दृणीते । मनुवदित्येव ब्रूयात् । १२ ।

इदं च संनिहितराजन्वविषयम् । अपि वा यद्योक्तं प्रवरं न दृणीते
किं तु तत्स्थाने मनुवदित्येतावद्ब्रूयात् ॥

सीदति होता । १३ ।

होतुरासनकालविकल्पार्थं वचनम् । आसीनं वा होतारं दृणीते
वृत्तो वाच काले निषीदति ॥

होतुरुपांशु नाम यज्जाति मानुष इत्युचैः । १४ ।

गतः ॥

वेद्यां तृणमपि सृजति । १५ ।

यदव्यक्तमात्तं तृणं तत्प्रत्यपि सृजति ॥

इति षोडशी कण्डिका ।

घृतवति शब्दे जुह्वपधृतावादाय दक्षिणा ससृदति-
क्रान्तोऽपरेणाधारसंभेदं पञ्च प्रयाजान्प्राचो यजति । १ ।

घृतवति शब्दे घृतवदिति शब्दे अथवा घृतशब्दवति घृतवतीमित्यस्मिन्
शब्दे उक्त इत्यर्थः । यथा यद्घृतवत्यदमनूयत इति ॥ ससृदतिक्रान्तो
न तु प्रतिप्रयाजम् । आधारसंभेद आधारयोर्व्यतिषङ्गदेशः । प्राचः
प्रागपवर्गान् ॥

प्रतिदिशं वा समिधः पुरस्तात्तनूनपातं दक्षिणत
दृढः पश्चादूर्ध्वरुत्तरतः स्वाहाकारं मध्ये । २ ।

प्रतिदिशं वा यजत्यपरेणैवाधारसंभेदम् ॥

सर्वान्वैकध्यम् । ३ ।

एकध्यमिति ध्यसुञ्जो रूपमेकधा । एकस्मिन्देशे इत्यर्थः । अपरेणा-
धारसंभेदमित्येव ॥

आश्रावमाश्रावं प्रत्याश्राविते समिधो यजेति प्रथमं
संप्रेष्यति । यज यजेतोतरान् । ४ ।

प्रथमं संप्रेष्यति प्रथमं प्रयाजं प्रति होतारं संप्रेष्यतीत्यर्थः । इत-
रानित्येवमेव द्रव्यम् । ननु किंदेवत्याः प्रयाजाः । तत्राह बौधायनः
अतुदेवताः खलु प्रयाजा भवन्तीति । मन्त्रवर्णाश्च भवन्ति । तथा
वसन्तशुक्लां प्रीणामीत्यादि ब्राह्मणाश्च ॥

यं कामयेताभितरं वसीयान्स्यादित्यभिक्रामं तस्य
जुहुयाद्वतरं पापीयानिति प्रतिक्रामं न वसीयान्
पापीयानिति समानच तिष्ठन् । ५ ।

अभितरं सुतराम् । वसीयान्पुष्टः । अभिक्रामं प्रतिप्रयाजं किंचिदन्त-
रमग्निमभिक्रम्याभिक्रम्य । अवतरमवकृष्टतरम् । पापीयान्दरिद्रः ।
यः पुरा भद्रः सन्पापीयान्स्यात्स पुनर्वस्त्रोरग्निमादधौत पुनरेवैनं
वामं वसुपावर्तते भद्रो भवतीति लिङ्गात् तथा तस्माच्छ्रेयांसं
पापीयान्पश्चादन्वेतीति लिङ्गाच्च । प्रतिक्रामं अग्नेः प्रतीपं क्रान्त्वा ।
समानच तिष्ठन् उभयथाप्यक्रामन्नेकच स्थितः ॥

चीनिद्वार्धमौपश्रुतस्य जुह्वामानीयोत्तराविद्धा प्रत्या-
क्रम्य शेषेण भुवामभिघार्यानुपूर्वं हवींष्यभिघारयत्यु-
पश्रुतमन्ततः । ६ ।

अत्रापि भुवासुपश्रुतमित्याज्यसंज्ञा पशौ नोपश्रुतमिति लिङ्गात् ।
हवींष्युत्पत्तिक्रमेणाभिघारयति ॥

न हवींष्यभिधारयेद्देव्यस्य । आयतने सुधौ साद-
यति । ७ ।

मतौ ॥

इति सप्तदशौ कण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ॥

आग्नेयः सौम्यश्चाज्यहविषावाज्यभागौ चतुर्गृहीता-
भ्याम् । १ ।

आज्यभागौ नाम कर्मणी । तावाज्यहविष्कौ चतुर्गृहीताभ्यां चाज्याभ्यां
कार्यौ ॥ अथाज्यभागप्रसङ्गात्सर्वान्दर्विंहोमसाधारणान्वर्तमानाह ॥

जमदग्नीनां तु पञ्चावत्तमप्यजामदग्न्यो जामदग्न्य-
मामग्न्य पञ्चावत्तं कुर्वीत सर्वत्र । २ ।

यद्ययं चतुरवत्तपोदना तत्र जमदग्निगोषाणां पञ्चावत्तं भवति
यथा यच्चतुरवत्तं जुहोतीत्यादौ । तथाजामदग्न्यो ऽपि पञ्चावत्त-
मिच्छामदग्न्यमनुज्ञाय पञ्चावत्तं कुर्वीत । सार्वत्रिकमिति वक्ष्य-
माणेनैव सिद्धे सर्वत्रेति वचनमसंदेहार्थम् । केचित्तु सर्वत्रेति वचना-
द्विंहोमेवपि चतुर्गृहीतवत्सु पञ्चगृहीतमिच्छन्ति । तदयुक्तमद-
र्विंहोमाधिकारात् । तथाहुतौः प्रकृत्य याज्यापुरोऽनुवाक्यावतीषु
चतुरवत्तपञ्चावत्ते पञ्चावत्तं जमदग्नीनां चतुरवत्तमितरेषां गोषाणा-
मिति सत्याषाढादिभिर्व्यक्तवचनाच्च । तस्माद्विंहोमेषु चतुर्गृहीत-

श्रोदनायां पञ्चावन्तिनो ऽपि चतुर्दशीतमेव भवति न पञ्चदशीतम् ।
अग्निहोत्रे तु वचनाङ्गवति ॥

अवद्यन्नमुष्मा अनुब्रूहीति पुरोऽनुवाक्यां संप्रेष्यति ।
अवदायावदाय सुवेण प्रस्तरबर्हिः समज्य जुह्वपष्टता-
वादाय दक्षिणातिक्रम्याश्राव्य प्रत्याश्राविते ऽमुं यजेति
याज्यामिति सार्वचिकम् । ३ ।

अवद्यन्नवदाने प्रकान्त इत्यर्थः । जुह्वासुपस्तीर्य सोमाय पितृमते
ऽनु स्रधेति संप्रेष्यतीति लिङ्गात् ॥ आप्याय्य भुवां प्रस्तरबर्हिषी
समनक्ति । याज्यां संप्रेष्यतीत्यन्वयः । तदर्थं होतारं संप्रेष्यतीत्यर्थः ॥

उत्तरार्धपूर्वार्धे ऽग्नये जुहोति । ४ ।

गतः ॥

दक्षिणार्धपूर्वार्धे सोमाय समं पूर्वेण । ५ ।

यत्र उतः पूर्वेष्वग्न्यभागेन दक्षिणमिव चक्षुः सत्येन समो भवति
तत्र जुहोति ॥

उभे ज्योतिष्मति । ६ ।

उभे एते आहुती सार्व्विध्यग्नौ जुहोति । न वक्ष्यमाणाहुतिव-
द्भूताग्निर्बोध्यर्थः ॥

पूर्वमाज्यभागं प्रति सुचावात्ते न निदधात्या स्विष्ट-
कृतः । ७ ।

आज्यभागं प्रति तत्काले । ततश्चाप्तायामेव क्षुषि प्रकृतौ प्रधाना-
वदानदर्शनादनाज्यभागे ऽपि पशुप्रायणीयादावस्मिन्काले क्षुषा-
वादीयेते ॥

आज्यभागावन्तरेखेतरा आहुतीर्जुहोति । ८ ।

आज्यभागदेश्योर्मध्य एवेतरा अदर्विहोमाहुतीर्जुहोति न बहि-
स्ताभ्याम् । अदर्विहोमाहुतीनां तु देशो वक्ष्यते ॥

प्रत्याक्रम्य जुष्टामुपस्तीर्य मा भेर्मा संविक्षा मा
त्वा हिंसिषं मा ते तेजो ऽपक्रमीत् । भरतमुद्धरेम-
नुषिञ्चावदानानि ते प्रत्यवदास्यामि । नमस्ते अस्तु
मा मा हिंसीरित्याग्नेयस्य पुरोडाशस्य मध्यादङ्गुष्ठ-
पर्वमाचमवदानं तिरीचीनमवद्यति । पूर्वार्धाद्वितीय-
मनूचीनं चतुरवत्तिनः । पश्चार्धात्तृतीयं पञ्चावत्तिनः । ९ ।

अङ्गुष्ठपर्वान्गुष्ठस्योन्नमं काण्डम् । तिरीचीनं तिरस्त्रीनं तिर्यग्भिर-
ङ्गुष्ठ्यङ्गुष्ठैरिति यावत् । अनूचीनं प्राचीनं प्रागायतैरङ्गुष्ठ्यङ्गुष्ठैर्वितीयं
द्वतीयं चेत्यर्थः । तयोस्तु नावदानमग्न्यादृत्तरपादानद्रव्याभि-
धायित्वान्नदेकत्वाच्च । न चावदानद्वित्वे निवर्तते जात्याख्यायां
बहुवचनात् ॥

असंभिन्दन्मांससंहिताभ्यामङ्गुलीभ्यामङ्गुष्ठेन च पुरो-
डाशस्यावद्यति । १० ।

इत्यष्टादशौ कण्डिका ।

सुवेणाज्यसांनाय्ययोः । १ ।

असंभिन्दन्नवदानदेशावसंकिरन् । इयोरवदानदेशयोर्मध्ये किर्यांश्चिद्देशः
स्थाप्यत इत्यर्थः ॥ मांससंहिताभ्यामनखसंहिताभ्यामङ्गुष्ठेन शानेन
च सुवेणावच्छति । हस्तेनावच्छतीत्यविशेषोदितौ सुवहस्रौ द्रवकटि-
नयोर्हविषोः सामर्थ्यान्नियम्येते । तेन सांनाय्यविकारे ऽपि वपादौ
हस्त इव्यते पुरोडाशविकारे ऽपि यवाम्बादौ सुवः ॥

**आनुजावरस्य पूर्वार्धान्प्रथममवदानमवदाय पूर्वार्धे
सुचो निदध्यान् । मध्यादपरमवदाय पश्चार्धे सुचः । २ ।**

यो ऽव्यतेजस्वात्ममानजातीयानामनुगन्ता भवति स आनुजावरः
प्रजापतिरिन्द्रमसृजतानुजावरं देवानामित्यनुवाके तथावगमात् ।
तस्य सायगमनं परीक्ष्यते ऽयं विधिः । इन्द्रो वै देवानामानुजावर
आसीदिति प्रकृत्यानुजावरस्य विधिसुक्ता स एवैनमसं समानार्णं
परिणयतीति कस्माच्चानादग्निनौ वै देवानामानुजावरौ पक्षेवायं
पर्येतामिति प्रकृत्य तावैवैनमसं परिणयत इति अवणाच्च । तस्मा-
त्काम्य एवायं कल्पः ॥

**पूर्वप्रथमान्यवद्येज्येष्ठस्य ज्यैष्ठिनेयस्य यो वा गत-
श्रीः स्यात् । ३ ।**

ज्येष्ठा प्रथमोष्ठा भार्वा तक्षाः पुत्रो ज्यैष्ठिनेयः । तस्य प्रथमजस्य
गतश्रियस्य पूर्वार्धत्प्रथमान्यवदानान्यवद्येदिति नेमिफिको विधिः ॥

**अपरप्रथमानि कनिष्ठस्य कानिष्ठिनेयस्य यो वानु-
जावरो यो वा बुभूषेत् । ४ ।**

अत्राद्य पक्षो नैमित्तिकः उत्तरौ काम्यौ मध्यमस्य पूर्वेष्वनु-
जावरकल्पेन विकल्पते । कानिष्ठिनेद्यो ज्यैष्ठिनेयेन व्याख्यातः ।
बुभूषेऽङ्गवितुमिच्छेत् भृतिकाम इति यावत् ॥

अथ यदि पुरोहितः पुरोधाकामो वा यजेत पूर्वा-
र्धात्प्रथममवदानमवदाय पूर्वार्धे सुचो निधाय पूर्वार्धे
ऽग्नेर्जुहुयात् । ५ ।

पौरोहित्यं पुरोधा । द्वितीयतृतीययोरवदानयोर्निधानदेशावचना-
दनियमः ॥

अवदानान्यभिधार्य यदवदानानि ते ऽवद्यन्विष्टो-
माकार्षमात्मनः । आज्येन प्रत्यनज्येनत्तन्न आप्यायतां
पुनरिति हविः प्रत्यभिधार्याग्नये ऽनुब्रूयन्निं यजेति
संप्रैषौ । ६ ।

ब्रूयादिति शेषः ॥ ननु सामान्यतः । प्रागेव विहितस्य व्याख्यान-
वाक्यासंप्रैषस्य पुनर्विधिः । किमर्थम् । केचिदाहुः तच्च तावद-
वद्यन्संप्रेष्यतीत्यवदानसमयानुवाक्यासंप्रैषविधिरङ्गविषयः प्रधानविष-
यस्त्वयं प्रत्यभिधारणोत्तरकासविधानार्थ इति । तदयुक्तं तच्च
सार्वत्रिकमित्यनेन विरोधात् स्विष्टकृत्यभिधारणोत्तरकासं तदवदान-
विरोधाच्च च व्याख्यासंप्रैषोपादानवैयर्थ्यात्तस्य च क्रमार्थताया-
मात्रावणप्रत्याश्रावणयोर्दत्तर्चप्रसङ्गाभ्यन्तब्राह्मणसूत्रसंज्ञिविरोधाच्च ॥
पुरोडाशानामवदीयमानानामनुब्रूहीति । ऐन्द्रस्यावद्यन्ब्रूयादिन्नाथानु-
ब्रूहीति जुह्वासुपस्तीर्थं सोमाय पिबते ऽनु स्वधेति संप्रेष्यतीत्यादि ।

तथोपस्यीर्य दक्षिणस्य पुरोडाशस्य पूर्वार्धादवधत्ताहाग्रये ऽनुब्रूहीत्येव
 बौधायनः ॥ तस्माच्च युक्तः पूर्वोक्तक्रमकल्पः अन्यस्तु मतम् । याज्यानु-
 वाक्ययोर्मूर्धसिङ्गत्वादग्नये मूर्धन्वते अग्निं मूर्धन्वन्मिति मा भूतां
 संग्रैषावित्येवमर्थमिदं वचनमिति । तदप्ययुक्तं यदाग्नेयो ऽष्टाकपास
 इत्युत्पत्तावश्रुतस्य गुणस्य देवताविशेषणत्वेन दुराशङ्कत्वादितरथाज्य-
 भागयोरग्नये वृचज्ञे ऽग्नये वृधन्वत इति सिङ्गानुगुणदेवतादेश-
 प्रसङ्गाच्च ॥ तस्मात्पूर्वममुष्मा अनुब्रूक्ष्यमुं यजेति सामान्यतो निर्दिष्टस्य
 देवतादेशनस्य विशेषतः प्रदर्शनमाचमेतदिति । नातीवाच कोट्ययमा-
 युक्तद्विरेवमन्यो ऽपि यस्तत्रतच्च संग्रैषविधिः सो ऽपि कश्चिद्देवता-
 प्रदर्शनार्थः कश्चित्संग्रैषस्वरूपविशेषप्रदर्शनार्थः कश्चित्तस्यैव विकार-
 प्रदर्शनार्थः कश्चिद्विकल्पप्रदर्शनार्थः कश्चिद्वह्नारप्रदानदर्शनत्वस्थाप-
 नार्थः कश्चिदसंदेशार्थ इति यथासंभवं द्रष्टव्यम् ॥

आज्यं प्रश्नोत्यापिदधदिवाप्रक्षिणन्हुत्वाज्येनाम्बव-
 श्रौतयति । ७ ।

सुग्तमाज्यं प्रथमं स्तावयित्वाग्नौ प्रासं पुरोडाशमपिदधदिव
 स्त्रगयन्निव सुचा तं अप्रक्षिणन्निहंसन्हुत्वाज्यशेषमम्बवस्तावयति ॥

आधारसंभेदेनाहुतीः प्रतिपादयति । ८ ।

आधारव्यतिषङ्गदेशेनाहुतीः प्रतिपादयति प्रवेद्यतीत्यर्थः । अथ
 वा प्रतिपादयति प्रक्रमयति प्रथमाहुतिं तच्च जुहोतीत्यर्थः ॥

सुच्यमाधारमभिजुहोति पूर्वापूर्वा संहिताम् । ९ ।

एवं प्रतिपाद्य सुचाधारस्योपरि पूर्वापूर्वामाहुतिं परस्परसंसृष्टां

जुहोति । पूर्वब्रह्मो ऽथ पूर्वोत्तराणां दिग्नि गौक्षो द्रष्टव्यः । अत एव वाच पूर्वविपतिषेधादिकल्पिकाविनौ विधी द्रष्टव्यौ ॥ तथा सुच्यमाचारमभिजुहोति पूर्वापूर्वा वेत्येव सत्याषाढभारद्वाजौ । बौधायनस्त्वाह सुच्यमाचारमभिजुहोत्यादित्वौपमन्ववो मध्ये प्रदक्षिणं मण्डलौकारमिति राचीतर इति ॥

यं दिव्यात्तं व्युषन्मनसाहुतीर्जुहुवात् । १० ।

यं दिव्याद्यजमानसं मनसा व्युषन्तद्विंसामभिधायन्नित्यर्थः ॥

यदा श्रोतार्चिर्लेखायतीवाग्निरद्याहुतीर्जुहोति । ११ ।

लेखायतीति छिडो षडङ्गास्रटि व्यत्ययेन परस्मैपदमीकारस्य चाकारः । षडङ्गुवन्नादा ब्रह्मद्विष्य व्यत्ययेन हान्दसत्वात् ॥ यथा पुष्करपर्णे वातो भूतो ऽलेखायदिति । कस्मादिषु वा लेखेतिपाठो द्रष्टव्यः ॥ यदा श्रान्तार्चिरङ्गारेषु लेखीयमान इव विस्फूर्जत्यग्निस्रदा जुहोतीत्यर्थः । वक्ष्यति च यदङ्गारेषु व्यवशान्तेषु लेखायदीव भातीति ॥

आज्यहविरूपांशुयाजः पौर्णमास्यामेव भवति वैष्णवो ऽग्नीषोमीयः प्राजापत्यो वा । १२ ।

बौधायनादिभिरमावास्यायामप्युपांशुयाजविधानात्तन्निरासार्थः पौर्णमास्यामेवेत्येवकारः ॥

प्रधानमेवोपांशु । १३ ।

उपांशुयाजसमाख्यानात्तत्प्रमन्वोपांशुत्वे प्राप्ते वचनम् । प्रधानमेव देवताभिधान एव मन्त्रांश्च उपांशुरन्यो यथाप्राप्त इत्यर्थः ॥

विष्णुं बुभूषन्भजेत । १४ ।

इत्येकोनविंशौ कण्डिका ।

अग्नीषोमौ आतृष्यवान् । १ ।

नित्यथोरेवामथोर्देवतयोः कामो वेदितव्यः नित्यवदये ऽनुक्रमणा-
दव्यथा तद्वैयर्थ्याच्च ॥

आग्नेयवदुत्तरैर्हविर्भिर्यथादेवतं प्रचरति । २ ।

गतः ॥

समवदाय दोहाभ्याम् । ३ ।

समवदाय सहावदाय दोहाभ्यां प्रचरति । देशकालकर्तृदेवतैश्चा-
दिति भावः । तत्रोपस्तरणाभिघारणे अपि विभुत्वान्तन्त्रेण भवतः ॥

दध्ना ऽवदाय शृतस्यावद्यत्येतद्वा विपरीतम् । सर्वाणि
द्रवाणि सुक्षुप्तेन जुहोति । ४ ।

गताः ॥

सुवेण पार्वणौ होमौ ॥ ऋषभं वाजिनं वयं पूर्णमासं
यजामहे । स नो दोहतां सुवीर्यं रायस्योषं सहस्रिणम् ।
प्राणाय सुराधसे पूर्णमासाय स्वाहेति पौर्णमास्याम् ॥
अमावास्या सुभगा सुशेवा धेनुरिव भूय आप्यायमाना ।
सा नो दोहतां सुवीर्यं रायस्योषं सहस्रिणम् । अपा-
नाय सुराधसे ऽमावास्यायै स्वाहेत्यमावास्यायाम् । ५ ।

पर्वण्यदो ऽच कर्मवचनः प्रकरणात्तद्वैतत्वाच्च होमयोः । ताभ्यां
हि दर्शपूर्णमासावेव क्रियमाणाविध्यते मन्त्रलिङ्गाप्तेन विहृतिषु
न गच्छतः तच्च तयोः समुदाययोरभावात् । कर्मणस्तत्प्रवृत्ति-
त्वात्फलनियमकर्तृसमुदायस्यानन्वयस्तद्वन्धनत्वादिति व्याघेन समु-

दायस्य चानतिदेश्वत्वात्पार्वणाविति वचनाच्च । तदुक्तं न्यायविद्भिः
पार्श्वयोस्त्वप्रवृत्तिः समुदायार्थसंयोगात्तदभीष्टा हीति ॥

नारिष्ठान्होमाञ्जुहोति दश ते तनुवो यज्ञ यज्ञिया-
स्ताः प्रीणातु यजमानो घृतेन । नारिष्ठयोः प्राशिष-
मीडमानो देवानां दैव्ये ऽपि यजमानो ऽमृतो ऽभूत् ॥
यं वां देवा अकल्पयन्मूर्जो भागं शतक्रतू । एतद्वां तेन
प्रीणाति तेन तृप्यतमंहहौ ॥ अहं देवानां सुकृतामस्मि
लोके ममेदमिष्टं न मियुर्भवाति । अहं नारिष्ठावनुय-
जामि विद्वान्यदाभ्यामिन्द्रो अदधाद्भागधेयम् ॥ अदार-
सृङ्गवत देव सोमास्मिन्यज्ञे मरुतो मृडता नः । मा नो
विददभिभामो अशस्तिर्मा नो विदद्भृजना द्वेष्टा या
। ई ।

इति विंशी कण्डिका ।

ब्रह्म प्रतिष्ठा मनसो ब्रह्म वाचो ब्रह्म यज्ञानां
हविषामाज्यस्य । अतिरिक्तं कर्मणो यच्च हीनं यज्ञः
पर्वणि प्रतिरन्नेति कल्पयन् । स्वाहाकृताहुतिरेतु
देवान् ॥ सं ते मनसा मनः सं प्राणे प्राणं दधामि ते सं
व्याने समपानं दधामि ते । परियुञ्ज यजमानो ऽमृतो
ऽभूच्च न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे स्वाहेत्येतैः प्रतिम-
न्त्रम् । १ ।

नारिष्ठा नामोत्तरे होमा नारिष्ठदेवतासंबन्धान्ते तु सुषा कार्याः ॥
तत्र सं ते मनसा मन इत्यादि प्रदिष्टं यजुः षष्ठम् । सं प्राणे
प्राणमित्युक्तमुप्यदा सप्तमी । सं ते मनसा मन इत्यादिर्यथा-
पठित एको मन्त्र इति केचित्तेषां तृणक्षरपरिमाणविरोधः कारक-
वैक्यं च स्याद्यथा मनसा मनः प्राणे प्राणमित्यादि ॥

यश्च उपहोमानां काशोऽनन्तरं वा प्रधानात्प्राग्वा
समिष्टयजुषः । २ ।

यस्मिन्कर्मण्युपहोमासोद्यन्ते तच्चैते काशविकल्पाः ॥

जुह्वामुपस्तीर्य सर्वेषां हविषामुत्तरार्धात्सकृत्सकृ-
त्स्विष्टकृतेऽवद्यति । द्विः पञ्चावत्तिनः । ३ ।

उपांशुयाजस्य त्वर्थलुप्तानि शेषकार्याणि तदर्थस्य चतुर्गृहीतस्य
शेषाभावात्सर्वार्थत्वाच्च भ्रौवस्य । सहस्रध्रुवाज्यादवद्यतीति बोधायनः ।
न चावदानमन्त्रः स्विष्टकृति प्रधानार्थत्वात् ॥

दैवतसौविष्टकृतैडचातुर्धाकारणिकानामुत्तरमुत्तरं
ज्यायः । ४ ।

अवदानमिति शेषः ॥

द्विरभिघार्य न हविः प्रत्यभिघारयति । ५ ।

अत एव प्रतिषेधाज्जायते प्रत्यभिघारणं स्विष्टकृदर्थमिति । तेन
पञ्चवदानेषु सौम्ये च चरौ निवर्तते ॥

अग्नये स्विष्टकृते ऽनुब्रूह्यग्निं स्विष्टकृतं यजेति संग्रैषौ ।
उत्तरार्धपूर्वार्धे जुहोत्यसंसक्तामितराभिराहुतीभिः । ६ ।

संग्रैषविधिः प्रागेव व्याख्यातः ॥

प्रत्याक्रम्य जुह्वामप आनीय वैश्वानरे हविरिदं
जुहोमि साहस्रमुत्सं शतधारमेतम् । स नः पितरं
पितामहं प्रपितामहं स्वर्गे लोके पिब्वमानो विभर्तुं
स्वाहेत्यन्तःपरिधिं निनयति निनयति । ७ ।

प्रत्याक्रमणवचनं प्रत्याक्रम्यैव यथा निगद्येकं तु दक्षिणतः स्थित
इति । केचित्तु पितृलिङ्गत्वान्मन्त्रस्य निगद्यने प्राचीनावीतमिच्छन्ति ॥

इत्येकविंशौ कण्डिका ।

इति श्रीभट्टरुद्रदत्तप्रणीतायामापस्तम्बसूत्रवृत्तौ सूचदीपिकायां
षष्ठः पटलः ।

इति द्वितीयः प्रश्नः ॥

ओम् ॥

इडामेके पूर्वं समामनन्ति प्राश्निचमेके । १ ।

इडाग्रब्धो देवतावचनः तत्संबन्धाद्व्ये कर्मणि च प्रयुज्यते । प्राश्निच-
ग्रब्धो द्रव्यवचनः तत्संबन्धात्कर्मणि । तदिह सामर्थ्यात्कर्मपरौ वेदि-
तथौ ॥ तत्र प्राश्निचपूर्वकल्पः सूचकतैवानुक्रमिष्यते । यदा त्वितर-
सदावदानेषु प्राग्ने चेडा पूर्वा भवति यथाभिधार्थेडां प्राश्निचमव-
द्यति प्राग्नेडां मार्जयित्वा प्राश्निचं प्राश्नातीति ॥

आग्नेयं पुरोडाशं प्राञ्चं तिर्यञ्चं वा विरज्याङ्गुष्ठे-
नेपमध्यमया चाङ्गुल्या व्यूह्य मध्यात्प्राश्निचमवद्यति
यवमात्रं पिप्पलमात्रं काज्याया यवमात्रादाव्याधा-
त्कृत्यतामिदम् । मा रुरूपाम यन्नस्य शुद्धं श्विष्टमिदं
हविरिति । २ ।

विरज्य मस्तकं भङ्क्त्वा । उपमध्यमयानामिकया व्यूह्य अभन्तरम-
ङ्गुली नमयित्वा । नम्रात् पुरोडाशोदरात् । पिप्पलमात्रं ग्रीहि-
ममाणमित्यर्थः । तथा चारु भारद्वाजः प्राश्निचं पिप्पलमात्रमिति
ग्रीहिमात्रं स्यादिति ॥

एवमुत्तरस्यावद्यति । ३ ।

एवं विरोजनादिना विधिनावद्यति । तथाविद्व्योत्तरस्मादिति तु सत्याषाढभारद्वाजौ । तथा चरोर्न प्राश्निचमिति भारद्वाजः । न शान्नाय्यात्प्राश्निचं पुरोडाशाधिकारात् सर्वेभ्यो हविर्भ्य इतीडायां विशेषवचनाच्च ॥

उपस्तीर्य नाभिधारयत्येतदा विपरीतम् । अपि वो-
पस्तृणात्यभि च धारयति । ४ ।

अन्यतरत्तच कर्तव्यसुभयं वेत्यर्थः ॥

अचैवास्य परिहरणप्राशनमेके समामनन्ति । ५ ।

यदेडा पूर्वा यदा वा प्राश्निचं तयोद्भयोरपि कल्पयोरवदानानन्त-
रमेव वा प्राश्निचस्य परिहरणप्राशने भवत इत्यर्थः ॥

इडापाच उपस्तीर्य सर्वेभ्यो हविर्भ्य इडां समवद्यति
चतुरवत्तां पञ्चावत्तां वा । ६ ।

चतुरवत्तां पञ्चावत्तां वेत्यविशेषवचने ऽपि न पञ्चावत्तिनश्चतुरवत्त-
मिष्यते तस्य पञ्चावत्तं सर्वचेति नियमात् द्विरभिधारयेत्पञ्चावत्तिन
इति सिङ्गाच्च । विनिवेशविकल्पो वा प्रागुक्तव्यवस्थानुरोधेनास्त्रेयः ॥

मनुना दृष्टां घृतपदीं मिषावरुणसमीरिताम् । दक्षि-
णार्धादसंभिन्दन्नवद्याम्येकतोमुखामित्याग्नेयस्य पुरोडा-
शस्य दक्षिणार्धात्प्रथममवदानमवद्यति । ७ ।

गतः ॥

संभेदाद्वितीयम् । ८ ।

यो ऽवदानदेवयोर्मध्ये स्त्रितो हविरंशः स संभेदस्ततो द्वितीयमव-
द्यति ॥

पूर्वार्धाच्च यजमानभागमणुमिव दीर्घम् । ९ ।

अवद्यतीति संबन्धः । इव ईषदर्थे ॥

तमाज्येन संतर्प्य भुवाया उपोदति । १० ।

संतर्प्य समज्य भुवाया उपोदति भुवासमीपं ममद्यति । तत्रापोऽ
भ्रवामिति भारद्वाजबोधायनौ ॥

अपि वा दक्षिणार्धादवदाय यजमानभागमथ संभे-
दात् । ११ ।

दक्षिणार्धात्प्रथममिडावदानमवदाय ततो यजमानभागमवद्यति ।
ततः संभेदात् द्वितीयमिडावदानमित्यर्थः ॥

एवमुत्तरस्यावद्यति । १२ ।

एवं मनुना दृष्टमित्यादिना विधिनोत्तरस्य हविषः पुरोडाशस्य
सांन्नायस्य चावद्यति सर्वेभ्यो हविर्भ्य इत्यधिकारम् ॥

इति प्रथमा कण्डिका ।

अभिघार्येडां हेचे प्रदाय दक्षिणेन हेतारमति-
क्रामत्यनुत्सृजन् । १ ।

पञ्चावन्नायां लिङायां द्विरभिघारणेन संख्यासंपत्तिः द्विरभिघार-
येत्यञ्चावन्ति इति लिङ्गात् । पञ्चार्धान्तृतीर्षं पञ्चावन्नायामिति
तु सत्याषाढः । हेचे प्रदायेडां तामनुत्सृजन्नेवातिक्रामति हेतुः
पञ्चाङ्गच्छति तदङ्गुल्यङ्गने प्राप्नुयत्वार्थम् । तथा च सत्याषाढभा-
रद्वाजौ दक्षिणातिक्रम्य पञ्चात्प्राडाधीनो हेतुरङ्गुलिपर्वणी अन-
न्तीति ॥

हेतेडयाध्वर्युं परिगृह्णाति । २ ।

हेता लिङाभावात् तथाध्वर्युमतिक्रामन्तं परिगृह्णाति दक्षिणतो
इत्येडामन्तराध्वर्युमात्मानं च करोतीत्यर्थः ॥

अपि वा प्राचीमिडामपोऽहं दक्षिणत आसीनः
सुवेण हेतुरङ्गुलिपर्वणी अनन्ति । ३ ।

अपि वाध्वर्युर्हेचे इडामदत्त्वा प्राचीमपोऽहं स्वयं च पञ्चाङ्गत्वा
हेतुर्दक्षिणत उदङ्मुख आसीनस्तदङ्गुलिपर्वणी अनन्ति तत इडां
ददातीत्यर्थः । पर्वणी प्रदेशिन्या उक्तमे इत्याश्रयायनः ॥

अपरमङ्क्ता पूर्वमेतद्वा विपरीतम् । ४ ।

गतः ॥

उपसृष्टोदकाय पुरस्तात्प्रत्यङ्मासीन इडाया हेतु-
र्हस्तेऽवान्तरेडामवधति । ५ ।

उपसृष्टोदकस्य हेतुर्हस्ते दडातो ऽवान्तरेडामिडैकदेशमवदधाती-
त्यर्थः ॥

अध्वर्युः प्रथममवदानमवद्यति स्वयं हेतोत्तरम्
एतद्वा विपरीतम् । ६ ।

गतः ॥

लेपादुपस्तरणाभिधारणे भवतः । ७ ।

लेपात् दडागताञ्चलेपात् ॥

द्विरभिधारयेत्पञ्चावत्तिनः । उपहूयमानामन्वारभेते
अध्वर्युर्यजमानश्च । दैव्या अध्वर्यव उपहूता इत्यभि-
ज्ञायोपहूतः पशुमानसानीत्यध्वर्युर्जपति । उपहूतो ऽयं
यजमान इत्यभिज्ञः यैतमेव मन्त्रं यजमानः । ८ ।

गताः ॥

उपहूतायामग्रेणाहवनीयं ब्रह्मणे प्राशिक्षं परिह-
रति । ९ ।

ब्रह्मणे परिहरति तत्सकाशं नीत्वा प्रथच्छतीत्यर्थः । प्रदर्शनमिदमन्य-
स्यापि प्रक्षरादर्धज्ञाङ्गस्य । तच्चान्तरान्धने ऽप्यदोष इत्येके ॥

तस्मिन्प्राशिते हेतावान्तरेडां प्राश्नाति वाचस्पतये
त्वा हुतं प्राश्नामि सदस्पतये त्वा हुतं प्राश्नामीति । १० ।

गतः ॥

प्राशितायामिडे भागं जुषस्व नो जिम्ब गा जिम्बा-
वतः । तस्यास्ते भक्षिवाणः स्याम सर्वात्मानः सर्वगणा
इति यजमानपञ्चमा इडां प्राश्य । ११ ।

इति द्वितीया कण्डिका ।

वाग्यता आसत आ मार्जनात् । १ ।

वाग्यता आसते वाग्यता भवन्तीत्यर्थः ॥

मनो ज्योतिर्जुषतामित्यङ्घ्रिरन्तर्वेदि प्रस्तरे मार्जयि-
त्वाग्नेयं पुरोडाशं चतुर्धाकृत्वा बर्हिषदं करोति बर्हिषदं
वा कृत्वा चतुर्धाकरोति । २ ।

मनो ज्योतिरिति वृहस्पतिवत्या मार्जनं तस्याः प्रकरणपाठात् ।
अन्तर्वेदीति वचनं वेदिस्थ एव प्रस्तरे मार्जनं यथा स्यात् मा भूत्प्र-
स्तरमादाय बहिरिति । मार्जनमिति च हस्ते उपामासेचनमुच्यते ।
तदेव शिरस्थानयनसहितमिति केचित् । तदयुक्तं अग्निहोचान्ते मार्ज-
यते शिरस्थप आनयत इति पृथग्विधानात् । तथा अञ्जलिमन्त-
र्धायाप आसेचयते तन्मार्जनमित्येवाश्वलायनः ॥ बर्हिषदं सौर्णं
बर्हिषि सन्नम् । चतुर्धाकरणमाग्नेयस्यैवेष्ट्यते नान्यस्य एवमुत्तरमित्य-
वचनात् । तेनोत्तरत्रिकाराणामपि न भवति । तच्च चतुर्धाकरणं
चरोर्न विद्यत इति भारद्वाजः ॥

तं यजमानो व्यादिशतीदं ब्रह्मण इदं होतुरिद-
मध्वर्योरिदमग्नीध इति । ३ ।

तं चतुर्धाकृतं व्यादिशति विविधमादिशति इदं ब्रह्मण इदं होतु-
रिति ॥

अग्नीत्प्रथमान्होतृप्रथमान्वा । ४ ।

इदमग्नीध इदं ब्रह्मण इत्यग्नीत्प्रथमानृत्विजो भागिलेनादिशतीत्यर्थः ।
तथा होतृप्रथमानिति ॥

इदं यजमानस्येत्यध्वर्युर्यजमानभागं निर्दिश्य स्थवि-
ष्ठमग्नीधे षडवत्तं संपादयति । ५ ।

स्थविष्ठो भागो यथाग्नीधः स्यात्तथा पूर्वमेव व्यादिश्य तमग्नीधे
प्रथमाय प्रत्यच्छन्वषडवत्तं संपादयति । कथमिव संपादयति ॥

सहदुपस्तीर्य द्विरादधदुपस्तीर्य द्विरभिघारयति । ६ ।
आग्नीध्रहस्ते प्रथमं सहदुपस्तीर्य ततस्तद्भागं द्वेधाकृत्वा एकमवधाय
पुनरुपस्तीर्यापरमाधाय द्विरभिघारयतीत्यर्थः ॥

अपि वा द्विरुपस्तृणाति द्विरादधाति द्विरभिघार-
यति । ७ ।

अथवा प्रथममेव द्विरुपस्तीर्य ततो द्विराधाय द्विरभिघारयति ॥

अग्नेराग्नीध्रमस्यग्नेः शामिचमसि नमस्ते अस्तु मा
मा हिंसीरित्याग्नीध्रो भक्षयति । ८ ।

गतः ॥

वेदेन ब्रह्मयजमानभागौ परिहरति । ८ ।

वेदेन हत्वा यथास्नानमासीनाभ्यां प्रयच्छति ॥

पृथक् पात्राभ्यामितरयोः । १० ।

भागौ परिहरतीति श्रेयः । वेदादन्त्येन पात्रेण हेतुर्भागं ततो
ऽन्येन चात्मन इत्यर्थः ॥

पृथिव्यै भागो ऽसीति होता भक्षयत्यन्तरिक्षस्य
भागो ऽसीत्यध्वर्युर्दिवो भागो ऽसीति ब्रह्मा । ११ ।

ब्रह्मणः स्वकास एव भक्षणम् ॥

दक्षिणाग्नावन्वाहार्यं महान्तमपरिमितमोदनं पचति
। १२ ।

अन्वाहार्यं दक्षिणार्थं ओदनः । तं महान्तं पचति यद्यर्त्विग्यः
पर्वाप्तो भवति । तत्रापरिमितमिति ब्रह्मादिना तण्डुलपरिमाण-
प्रतिषेधः ॥

क्षीरे भवतीत्येके । १३ ।

गतः ॥

तमभिघार्यान्भिघार्यं वोद्वास्यान्तर्वेद्यासाद्य । १४ ।

इति तृतीया कण्डिका ।

दक्षिणसङ्ग उपहर्तवा इति संप्रेष्यति । १ ।

यजमानं संप्रेष्यति दक्षिणतः स्थितेभ्य ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा तयो-
पहर्तव्येति ॥

ये ब्राह्मणा उत्तरतस्तान्यजमान आह दक्षिणत
एतेति । २ ।

ये ऽध्वर्यादय उत्तरतः स्थितास्तानाह । स्थित एव तु ब्रह्मा
दक्षिणत इति ॥

तेभ्यो ऽन्वाहार्यं ददाति ब्राह्मणा अयं व ओदन
इति । ३ ।

तेभ्यश्चतुर्भ्यो दक्षिणसङ्गो ददाति ॥

प्रतिगृहीत उत्तरतः परीतेति संप्रेष्यति । ४ ।

तैर्दक्षिणां प्रतिगृहीत्वक्षित्यादिविधिना प्रतिगृहीत ओदने उत्तरत
आगतान्संप्रेष्यति यजमान इति शेषः परीतेति वचनात् ॥

हविःशेषानुद्वास्यापिस्तृज्योत्सुके ब्रह्मन्प्रस्थास्यामः
समिधमाधायाग्नीत्परिधींश्चाग्निं च सक्तत्सक्तत्संमृड्ढीति
संप्रेष्यति । ५ ।

ये पूर्वमुत्सुके उदूढे ते प्रत्यूह्य संप्रेष्यति । ब्रह्मन्प्रस्थास्याम
इत्यनूयाजार्थं प्रतिपद्यामहे तदर्थं प्रसृहीति । अग्नीत्वमपि समिध-
माधाय संमृड्ढीति ॥

अनुज्ञातो ब्रह्मणाग्नीध्रः समिधमादधात्येषा ते अग्ने
समित्तया वर्धस्व चा च प्यायस्व वर्धतां च ते यज्ञ-
पतिरा च प्यायतां वर्धिषीमहि च वयमा च प्या-
यिषीमहि स्वाहेति । ६ ।

नन्वामन्त्रयिताध्वर्युरेव ब्रह्मणाप्यनुज्ञातव्य ओं प्रतिष्ठेति तत्कथ-
मुच्यते अनुज्ञातो ब्रह्मणाग्नीध्र इति । अयतामध्वर्युणा तावत्प्र-
स्थास्याम इति वज्रवचनात् । सर्वत्रिगर्थमामन्त्रणमुक्तं ब्रह्मणाप्ये
प्रतिष्ठेति । वज्रवचनार्थेनैकवचनेन सर्वार्थ एव प्रसवः कृतः तेनाग्नी-
ध्रस्यापि अनुज्ञातत्वात् । युक्तमेव तथा वक्तुम् । अथवानूयाज-
प्रक्रमार्थमो प्रतिष्ठेत्याग्नीध्रस्यैवानुज्ञा यथाहामन्त्रायनः ओं प्रतिष्ठेति
समिधमनुजानीयादिति ॥

पूर्ववत्परिधीन्सकृत्सकृत्संमृज्याग्ने वाजजिह्वाजं त्वा
ससृवांसं वाजं जिगिवांसं वाजिनं वाजजितं वाज-
जित्यायै संमाज्म्यग्निमन्नादमन्नाद्यायेति सकृदग्निं
प्राञ्चम् । ७ ।

गतः ॥

इध्मसंनहनान्यद्भिः संस्पर्श्य यो भूतानामधिपती
रुद्रस्तन्तिचरो वृषा । पशूनस्माकं मा हिंसीरेतदस्तु
हुतं तव स्वाहेत्यग्नौ प्रहरत्युत्करे वा न्यस्यति शाखायां
बलजायां परोगोष्ठे परोगव्यूतौ वा । ८ ।

ब्रालाग्निब्राला । वसन्ता धान्यराशिः वसन्तवन्धनार्था रक्षुरित्येके ।
 परो गोष्ठाद्यो देवः स परोमोष्ठः । परोक्षश्चन्द्रवत्समासः परब्रह्म
 च परोभावो द्रष्टव्यः । एवं परोगच्छूतिरिति । गच्छूतिर्गोमार्गः ।
 गोखानाद्गोमार्गादा अन्यत्र यत्र कश्चिद्यस्यतीत्यर्थः ॥ तथा च
 ब्राह्मणं यद्येनानि पञ्चवो ऽभितिष्ठेयुर्न तत्पशुभ्यः कमिति ।
 मन्त्रवर्णश्च भवति पशून्लक्षां मा हिंसेरिति ॥

इति चतुर्थी कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥

श्रौपट्टतं जुह्वामानीय जुह्वपट्टतावादाय दक्षिणा
 सहदतिक्रान्तो ऽग्नेणाधारसंभेदं प्रतीचस्वीननूयाजान्य-
 जत्याश्रावमाश्रावं प्रत्याश्राविते देवान्यजेति प्रथमं
 संप्रेष्यति । यज यजेतीतरौ । १ ।

व्याख्यातो ऽयं प्रयाजपन्थेन । अत्र तु देवान्यजेति सर्वानूयाजार्थः
 प्रथमः संप्रेषः प्रातिस्विकौ त्तिरौ । तेनोत्तरयोर्द्विषजत्वं बोद्धव्यम् ।
 प्रयोजनं च पञ्चौ दर्शयिष्यामः ॥

पूर्वार्धे प्रथमं समिधि जुहोति मध्ये द्वितीयं प्राञ्च-
 मुत्तमं संस्थापयन्नितरावनुसंभिद्य । २ ।

अग्नेणाधारसंभेदं यो देवस्तस्य पूर्वभागे प्रथममनूयाजं समिधि
 जुहोति मध्यदेशे द्वितीयम् । ततः पश्चादुत्तममारभ्य प्राञ्चमप-

वर्जयन्पूर्वज्जतावनुयाजौ संसृज्य जुहेति ॥ अचाह बौधायनः
किंदेवत्याः खल्वनुयाजा भवन्तीति आग्नेया इत्येव ब्रूयात् ।
विज्ञायते तं देवा आहुतीभिरनुयाजेष्वित्यादि ॥

प्रत्याक्रम्यायतने सुचौ सादयित्वा वाजवतीभ्यां
व्यूहति । ३ ।

वाजवतीभ्यां वक्ष्यमाणाभ्यां व्यूहति विविधं गमयति सुचौ । तत्र
द्वितीयस्या वाजवतीलोपचारः प्राणश्चक्षुःप्रथमसाहचर्यादृष्टव्यः । तदेवं
वाजवतीभ्यां व्यूहतीति कर्मविधिब्राह्मणमुदाहृतं तदेव व्याचष्टे ॥

वाजस्य मा प्रसवेनेति दक्षिणेन हस्तेनोत्तानेन
सप्रस्तरां जुह्वमुद्यच्छति । अथा सपत्नानिति सव्ये-
नोपधृतं नियच्छति । ४ ।

नियच्छति निगृह्णाति ॥

उद्ग्राभं चेति जुह्वमुद्यच्छति निग्राभं चेत्युपधृतं
नियच्छति । ५ ।

अत्रोभयं दक्षिणेन हस्तेन सव्याग्रहणादुपरि पुनःसव्याग्रहणाच्च ॥

ब्रह्म देवा अवीरुधन्निति प्राचीं जुह्वं प्रोहति । ६ ।

गतः ॥

अथा सपत्नानिति सव्येनोपभृतं प्रतोचीं बहिर्वेदि
निरसित्वा प्रोक्ष्यैनामभ्युदाहृत्य जुष्टा परिधीननक्ति
वसुभ्यस्त्वेति मध्यमं रुद्रेभ्यस्त्वेति दक्षिणमादित्येभ्यस्त्वे-
त्युत्तरम् । ७ ।

जुष्टाज्यलेपेन । सर्वाङ्गनासंभवात्परिधेकदेशानामङ्गनम् ॥

न प्रस्तरे जुह्वं सादयति । ८ ।

वेद्यामेव बहिः प्रस्तरात्सादयति ॥

संजानाथां द्यावापृथिवी मित्रावरुणौ त्वा दृष्ट्या-
वतामिति विधृतीभ्यां प्रस्तरमपादाय बर्हिषि विधृती
अपिस्तृज्य सुधु प्रस्तरमनक्ति । ९ ।

गतः ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ।

अक्तं रिहाणा इति जुष्टामग्रम् । प्रजां योनिमि-
त्युपभृति मध्यम् । आप्यायन्तामाप ओषधय इति
ध्रुवायां मूलम् । एवं चिः । १ ।

एवं चिरिति वचनात्समन्त्रकस्यावृत्तिः ॥

अपि वा दिव्यङ्स्वेति जुह्वामग्रम् । अन्तरिक्षे ऽङ्स्वे-
त्युपपृति मध्यम् । पृथिव्यामङ्स्वेति ध्रुवायां मूलम् । २ ।
मन्त्रमात्रे विकल्पः ॥

एवं पुनः । ३ ।

एवं चिरित्यर्थः ॥

अथापरम् । पृथिव्यै त्वेति ध्रुवायां मूलमन्तरिक्षाय
त्वेत्युपपृति मध्यं दिवे त्वेति जुह्वामग्रम् । ४ ।

गतः ॥

आयुषे त्वेत्यक्तस्य तृणमपादाय प्रज्ञातं निधाय
दक्षिणोत्तराभ्यां पाणीभ्यां प्रस्तरं गृहीत्वा जुह्वां प्रतिष्ठा-
प्यासीन आश्राव्य प्रत्याश्राविते संप्रेष्यतीषिता दैव्या
हेतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय
सूक्ता ब्रूहीति । ५ ।

अक्तस्य दृणं अक्तस्य प्रस्तरस्य संबन्धि दृणम् । दक्षिणोत्तराभ्यां दक्षिण
उत्तरः सव्यादुपरि यथोक्तौ तथोक्तौ । पाणीभ्यामिति दीर्घपाठः
ग्रामादिकः ॥

अनूच्यमाने सूक्तवाके मरुतां पृषतय स्थेति सह
शाखया प्रस्तरमाहवनीये प्रहरति । ६ ।

सूक्तवाको नामेष्टदेवतानुकीर्तनार्थं इदं द्यावापृथिवी इत्यनुवाकस्तद-

नुवचनकाले प्रस्तरं प्रहरति । आद्या चेदस्ति चापि तेन सह प्रहर्तव्ये-
त्यर्थः । सा त्वपविचा प्रह्रियते ॥

न स्वाहाकरोति । ७ ।

महतां पृषतय स्वेति मन्त्रे स्वाहाकारं न करोति मन्त्रजुष्टेतित्या-
देवाप्राप्ते स्वाहाकारे किं प्रतिषेधेन । सत्यं न प्राप्तस्यापि परम-
तेनाग्निकृतः प्रतिषिध्यते । एतद्धि मतं जैमिनीयानां अस्ति याग-
विधिः सूक्तवाक्येन प्रस्तरं प्रहरतीति तच्च आध्यात्मानीयः सूक्तवाकः
प्रस्तरो द्रव्यं मान्त्रवर्णिक्यो देवताः प्रहरतिश्च यजत्यर्थ इति ।
प्रस्तरप्रतिपत्तेस्तु कालविधिरिति सूक्तकृतो ऽभिप्रायः । अत एवाक्त-
मनूच्यमाने सूक्तवाक इति तस्माद्युक्तः प्रतिषेधः ॥

**न विधूनेति नावधूनेति न विक्षिपति न प्रमार्ष्टि
न प्रतिमार्ष्टि नानुमार्ष्टि नोदञ्चं प्रहरेत् । ८ ।**

जुष्टा प्रस्तरं प्रहरन् विधूनेति न चालयति । नावधूनेति नावाचीनं
कल्पयति । इतरेषां चतुर्णां पूर्ववद्वाक्या । नोदञ्चं नोदगमम् ॥

तिर्यञ्चं हस्तं धारयन्कर्षन्निवाहवनीये प्रहरति । ९ ।

दक्षिणं हस्तं तिर्यञ्चमधस्तादुत्तानोदङ्मुखान्मुखिकं जिह्वं धारयन्मुष्टि-
नैव सह कर्षन्निव व्रनैःव्रनैः प्रहरति । तथा जिह्वामिव हस्तं धारयन्नि-
त्येव सत्याषाढभारद्वाजौ । सत्यं च वक्ष्यति न्यञ्चं हस्तं पर्यावर्तय-
न्निति ॥

न प्रतिशृणातीत्युक्तम् । १० ।

न प्रतिशृणातीत्यादिब्राह्मणे यदुक्तं नियमजातं तदप्यनुसंधातव्यमित्यर्थः । न प्रतिशृणाति यथा प्रस्तरप्रमर्दिता अङ्गाराः प्रतिशीर्षा न भवन्ति तथा प्रहरतीत्यर्थः । तथोपरीव प्रहरतीति नियच्छति नात्ययं प्रहरेदित्यादि द्रष्टव्यम् । नात्ययमिति यथाग्निमतीत्यायं गतं न भवति तथेत्यर्थः ॥

प्रथयित्वा प्रहरेद्यं कामयेत स्यस्य जायेतेति । ११ ।

न प्रथयितव्य इति भावः ॥

आशीः प्रति प्रस्तरमवसृजति । १२ ।

इति षष्ठी कण्डिका ।

न्यञ्चं हस्तं पर्यावर्तयन् । १ ।

आग्नीः प्रति आग्निषः प्रति हेतुः आग्नीर्वचनकाल इत्यर्थः । अवसृजति विसृजति । कथम् । यथोक्तप्रकारधृतं हस्तं दक्षिणं प्रसार्य प्रस्तरस्योपरि न्यञ्चं पर्यावर्तयन् ॥

आग्नीङ्गमयेति संप्रेष्यति । २ ।

प्रस्तरमग्निं गमयेति संप्रैषार्थः ॥

चिरञ्जलिनाग्नीध्रो ऽविष्वच्चं प्रस्तरमूर्ध्वमुद्यौति रोहि-
तेन त्वामिर्देवतां गमयत्वित्येतैः प्रतिमन्त्रम् । ३ ।

अविष्वच्चं सर्वतोऽयं प्रस्तरमूर्ध्वमुद्यौति । यद्योद्यतः सर्वो ऽग्निं
गमितः स्यात्तद्योद्यम्य प्रहरतीत्यर्थः यदेतैः प्रस्तरं प्रहरतीति श्रुतेः ।
स्वयं च वक्ष्यत्यग्नीधा प्रस्तरं प्रद्वियमाणमिति ॥

अथैनमाह्वाग्नीध्रो ऽनुप्रहरेति । ४ ।

अनुप्रहरेति को ऽयंस्तमेव व्यनक्ति ॥

यत्प्रस्तरात्तृणमपात्रं तदनुप्रहरति स्वगा तनुभ्य
इति । ५ ।

अध्वर्युरिति शेषः ॥

एतदेतदिति चिरञ्जुल्या निर्दिश्याग्निमभिमन्त्रयत
आयुष्या अग्ने ऽस्यायुर्मे पाहीति । ६ ।

एतदित्यङ्गुल्या तदेव द्रुणं निर्दिश्य दर्शयित्वा ॥

भुवासीत्यन्तर्वेदि पृथिवीमभिमृशति । ७ ।

गतः ॥

अथैनमाह्वाग्नीध्रः संवदस्वेति । ८ ।

को ऽयं संवादो नाम । तदेव दर्शयति ॥

अगानग्नीदित्यध्वर्युराह । अगन्वित्याग्नीध्रः । आवये-
त्यध्वर्युः । औषडित्याग्नीध्रः । ९ ।

अग्नीप्रक्षारः किमग्निमगानिति प्रश्नः । तथानञ्जित्युत्तरम् ॥

मध्यमं परिधिमन्वारभ्य संप्रेष्यति स्वगा दैव्याहो-
म्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शंयोर्ब्रूहीति । १० ।

गतः ॥

अनूच्यमाने शंयुवाक आहवनीये परिधीन्प्रहरति
। ११ ।

अनूच्यमान इति पूर्ववत् ॥

यं परिधिं पर्यधत्या इति मध्यमम् । यज्ञस्य पात्र
उपसमितमितीतरौ । १२ ।

द्युगपदितरयोः प्रहरणं समितमिति सिङ्गात् ॥

उत्तरार्धस्याग्रमङ्गारेषूपोहति । १३ ।

उपोहति उपगूहति ॥

यजमानं प्रथतेति परिधीनभिमन्थ्य जुह्वामुपधृतो
ऽग्रमवधाय संस्नावभागा इति संस्नावेणाभिजुहोति । १४ ।

संस्नावहोमः परिध्यङ्गं तदभिहोमत्वात् प्रहृत्य परिधीञ्जुहोतीति
वाजिनब्राह्मणस्य परिधीन्प्रहृत्य संस्नावान्नं कृत्वेति व्याकरणाच्च ।

अतो ऽसौ न निवर्तते प्रायणीयायाम् ॥

अचैवर्त्विजो हविःशेषान्भक्षयन्ति । १५ ।

अस्मिन्काले भवन्ति नातः पुरस्तात्परस्तादा ॥

इति सप्तमौ कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

आज्यशेषान्प्रक्षाल्य सस्रुवे जुहुपधृतावध्वर्युरादत्ते
वेदं होता स्पृशमाज्यस्याखीमुदकमण्डलुं चाग्नीध्रः । १ ।

गताः ॥

आग्नीध्रप्रथमाः पत्नीः संयाजयिष्यन्तः प्रत्यञ्चो
यन्ति । २ ।

पत्नीः संयाजयिष्यन्तः नान्यथा । अतः पित्र्यायामपत्नीसंयाजायां न
गच्छन्ति । गच्छत्येवाध्वर्युः कर्मान्तरार्थम् ॥

अग्रेण गार्हपत्यं दक्षिणेनाध्वर्युः प्रतिपद्यत उत्तरे-
खेतरौ । ३ ।

प्रतिपद्यते गच्छति ॥

अग्नेर्वामपन्नगृहस्य सदसि सादयामीति कस्तम्भ्यां
सुचौ सादयित्वा धुरि धुर्यौ पातमिति युगधुरोः
प्राहति । ४ ।

कं ब्रकटं तद्यत्र स्तभ्यते सा कस्तम्बी । पश्चादौ तु सुग्वज्जले वा
सुचिनी धन्मं पातमित्येषां बज्जवदूहः न धुर्यावित्यस्य दंपत्यभिधा-
नात् । तथा च ब्राह्मणं धुरि धुर्यौ पातमित्याह जायापत्योर्गोपी-
यायेति मन्त्रस्य भवति यज्ञस्य युक्तौ धुर्यावभृतामिति ॥

यदि पात्वा निर्वपेदेताभ्यामेव यजुर्भ्यां स्पर्शे सुचौ
सादयेत् । ५ ।

यदि पाच्यते निर्वापस्तदा द्वाभ्यामपि यजुभ्यां कृष्ये सुवावासाद-
येत् । यदापि सुवाभ्यां पत्नीः संयाजयिष्यन्ति तदापि नियतं सुचो-
र्नयनं सादनं च नित्यवदेव विधानात् । अत एवापत्नीसंयाजार्थत्वम-
प्यनयोः सूचितं भवति । तेन पित्र्यायामपि क्रियते ॥

सुग्भ्यां सुवाभ्यां वा पत्नीः संयाजयन्ति । ६ ।

ताभ्यामेव सुग्भ्यां यजन्तीत्येकः कल्पः तत्स्थानीयाभ्यामागन्तुकाभ्यां
सुवाभ्यामिति द्वितीयः । ग्रहणार्थं सुवः सर्वत्र नित्यः तत्र जुह्व-
स्थानीयः सुवः पृथुबलः सामर्थ्यात् ॥

वेदमुपभृतं कृत्वा जुह्वा सुवेण चेत्येके । ७ ।

सुवेणेति ग्रहणार्थस्यैव सुवस्थानुवादः । वेदमुपभृतः स्थाने कृत्वा यथा
पूर्वं जुह्वा सुवेण चेत्यर्थः । सुवो ऽपि कश्चिदागन्तुर्जुह्वा सह धार्यत
इत्यन्ये ॥

अपरेण गार्हपत्यमूर्ध्वञ्चव आसीना ध्वानेनोपांशु
वा पत्नीः संयाजयन्ति । ८ ।

अत्र स्वरव्यञ्जनयोः पृथगुपलब्धिः स ध्वनिर्ध्वानः । मुखप्रयत्नवान-
नभिव्यक्तशब्दप्रयोगः उपांशुः । अनयोश्च क्रुष्टेन शेष इति क्रुष्ट-
स्वरापवादार्थं वचनम् । पत्नीरिति वक्ष्यमाणा देवताः समाचष्टे
देवपत्नीसंबन्धात् ॥

दक्षिणो ऽध्वर्युरुत्तर आग्नीध्रो मध्य होता । ९ ।

गतः ॥

आज्येन सोमत्वष्टाराविष्टा जाघन्था पत्नीः संयाज-
यन्त्याज्यस्य वा यथागृहीतेन । १० ।

यज्ञियस्य पत्नोर्जाघन्था पुच्छेन सौकिक्केन देवानां पत्नीः संया-
जयन्ति । आज्यस्यैव वा यथागृहीतेन यथा यस्य गृहणमुक्तं तथा
चतुरवक्तेन पञ्चावक्तेन वेत्यर्थः ॥

सोमायानुब्रूहि सोमं यजेति संप्रैषावुत्तरार्धे जु-
हेति । ११ ।

व्याख्यातः प्राक् ॥

एवमितरांस्त्वष्टारम् । १२ ।

इत्यष्टमी कण्डिका ।

देवानां पत्नीरग्निं गृहपतिमिति । १ ।

एतानप्येवं याज्यानुवाक्याप्रैर्वैहत्तरार्धे यजतीत्यर्थः ॥

दक्षिणतस्त्वष्टारमुत्तरतो वा मध्ये ऽग्निं गृहपतिम् । २ ।

दक्षिणतः सोमस्रोत्तरतो वा त्वष्टारं यजत्युत्तरार्धे एव । तयोर्मध्ये
ऽग्निं गृहपतिमित्यर्थः ॥

आहवनीयतः परिश्रिते देवपत्नीरपरिश्रिते वा । ३ ।

यथाहवनीयो न दृश्यते तथा परिश्रिते प्रच्छादिते गार्हपत्य इत्यर्थः ॥

राकां पुचकामो यजेत सिनीवासीं पशुकामः कुङ्कं
पुष्टिकामः । ४ ।

नामानि चीष्टेतानि न पत्नीपसंयाजाः किं तु तत्कालभावीनि
काम्यानि यागान्तराणि । कुतः । पूर्वञ्च सोमादीनां परिगणना-
च्चत्वारः पत्नीसंयाजा इति श्रुतेः । तेनैषां नेत्तरार्धादिगणयमः ॥

नित्यवदेके समामनन्ति । ५ ।

नित्यवद्यथा नित्यं तथा कामोपबन्धरहितमित्यर्थः । नित्यपक्षे
विक्रतावपि गच्छन्ति ॥

पुरस्ताद्देवपत्नीभ्य एता एके समामनन्ति । उपरि-
ष्टाद्वा । ६ ।

द्वावेतौ यागकालौ राकादीनामुभयथाप्याचानात् ॥

पूर्ववद्धोतुरङ्गुलिपर्वणी अङ्गोपसृष्टोदकाय होतुर्हस्ते
चतुर आज्यबिन्दूनिडामवद्यति षडग्नीधः । ७ ।

उपसृष्टोदकायेति पूर्ववत् ॥

उपह्वयमानामग्वारभन्ते ऽध्वर्युराग्नीध्रः पत्नी च । ८ ।
गतः ॥

उपह्वतां प्राग्नीतो होताग्नीध्रश्च । ९ ।

उभौ स्वांस्वां ह्स्वां प्राग्नीतः ॥

अथ सुवेण संपत्नीयं जुहोति पथ्यामन्वारध्यायां सं
पत्नी पथ्या सुहतेन गच्छतां यज्ञस्य युक्तौ धुर्यावभूताम् ।
संज्ञानानौ विजहतामरातीर्दिवि ज्योतिरजरमारभेतां
स्वाहेति । १० ।

अथ अस्मिन्काले । सं पत्नीति मन्वाचरसंबन्धासंपत्नीय इति होम-
नाम । अन्वारध्यायामिति कर्तरि निष्ठा । न चानासम्भुकायां
होमनिवृत्तिः अङ्गनिवृत्त्या प्रधानस्थानिवृत्तेः ॥

पुरस्ताद्देवपत्नीभ्य एतामेके समामनन्थुपरिष्ठादा ।
उपरिष्ठादा पिष्टलेपफलीकरणहोमाभ्याम् । ११ ।

चयो ऽमी कालविकल्पाः पूर्वेण सह चत्वारः तत्र पत्नीसंयाजाना-
मपि पिष्टलेपफलीकरणहोमवत्कालोपलक्षणमात्रत्वात् । न तदङ्गमयं
होमः । तेन पिश्यायामपि क्रियते ॥

दक्षिणाग्नाविध्वप्रव्रश्चनान्यभ्याधाय पिष्टलेपफलीक-
रणहोमौ जुहोति । १२ ।

पिष्टलेपसंयुक्तो होमः पिष्टलेपहोमः तथा फलीकरणहोमः । तौ
चाज्यामिक्षादित्क्लेब्वर्थलोपाग्निवर्तेते पिष्टलेपफलीकरणप्रतिपत्त्यर्थ-
त्वात् । पिष्टलेपहोमस्तु न केवलं तत्प्रतिपत्त्यर्थः किं तु विण्डुहोमा-
दिवदुलूखलादिस्त्रिष्टपिष्टावयवादिप्रतिपादनार्थं च मन्त्रलिङ्गात् ।
तेन पश्चादिषु पिष्टलेपाभावे ऽपि आज्येन केवलेन कार्यः ॥ तथा

चतुर्गृहीतं प्रकृत्याह बौधायनः अन्वाहार्यपचने प्रायश्चित्तं जुहोत्यु-
लूखले सुखले इति । भारदाजस्याह आज्येनैव पिष्टलेपं जुहोतीति ॥
तच्च चाग्निस्त्रेव यच्चराविति मन्त्रमूहति ॥

इति नवमी कण्डिका ।

फलीकरणहोमं पूर्वमेतद्वा विपरीतम् । चतुर्गृहीत
आज्ये फलीकरणानोप्याग्ने ऽदध्याये ऽशीततनो इति
जुहोति । एवं पिष्टलेपानुलूखले सुखले यच्च श्रूर्प आशि-
स्त्रेष दृषदि यत्कपाले । अवप्रुषो विप्रुषः संयजामि
विश्वे देवा हविरिदं जुषन्ताम् । यज्ञे या विप्रुषः सन्ति
बह्वीरमौ ताः सर्वाः स्विष्टाः सुहुता जुहोमि स्वाहेति । १।
गताः ॥

या सरस्वती विशोभगीना तस्यै स्वाहा या सरस्वती
वेशभगीना तस्यै स्वाहेन्द्रोपानस्यकेहमनसो वेशान्कुरु
सुमनसः सजातान्स्वाहेति दक्षिणामौ प्रतिमन्त्रं
जुहोति । २ ।

पुनर्दक्षिणाग्निपहणं तिष्ठष्टार्थम् ॥

वेदो ऽसीति वेदं होता पथ्या उपस्थे चिः प्रास्य-
ति । ३ ।

होचक्षाचोपदेशो ब्राह्मणानुसारात् ॥ उपस्यो ऽङ्कः । प्रास्यति क्षि-
पति । प्रतिप्रासनं मन्त्रस्यावृत्तिः क्रियते क्रियान्तरेण व्यवायात् ।
पत्नीसंस्कारस्यायं विन्दते प्रजामिति क्षिप्तात् । तेन प्रतिपत्ति
प्रास्यति ॥

निर्दिषन्तं निररातिं नुदेतीतरा प्रास्तंप्रास्तं प्रति-
निरस्यति । ४ ।

प्रतिनिरस्यति प्रतिक्षिपति ॥

तन्तुं तन्मन्त्रिति वेदं होता गार्हपत्यात्प्रक्रम्य संतत-
माहवनीयास्तृणात्या वा वेदेः । ५ ।

आङ् उभयत्र मर्थादायाम् । वेदं विस्तस्य सृणाति ॥

इमं विध्यामीति पत्नी योक्तृपाशं विमुञ्चते । ६ ।

गतः ॥

तस्याः सयोक्त्रे ऽञ्जली पूर्णपाचमानयनि । ७ ।

पाचपूर्णमुदकं पूर्णपात्रं तन्मूष्णीमानयति । पत्न्यनेकत्वे चावृत्तिः
पूर्ववत् ॥

समायुषा सं प्रजयेत्यानीयमाने जपति । ८ ।

मन्त्रक्षिप्तादयं पत्नीमन्त्रः ॥

निनीय मुखं विमृज्योत्तिष्ठति पुष्टिमती पशुमती
प्रजावती गृहमेधिनी भूयासमिति । ९ ।

तदुदकं भूमौ निनीयार्द्धेण हस्तेन सुखं विवृज्य मन्त्रेणोत्तिष्ठति ॥

इति दशमौ कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

यथेतमाहवनीयं गत्वा जुष्टा सुवेण वा सर्वप्राय-
श्चित्तानि जुहोति । १ ।

यथेतं येन मार्गेण पश्चाद्गतः तेन प्रत्यागत्य दर्शपूर्णमासयोरवि-
ज्ञातदोषनिर्घातार्थानि प्रायश्चित्तानि जुहोत्याज्यस्याख्या आज्येन
दर्विहोमत्वात् । तच्च दर्शितमेव प्राक् । तथाज्यस्याख्याः सर्वप्राय-
श्चित्तानीत्येव कल्पान्तरकाराः ॥

ब्रह्म प्रतिष्ठा मनस इत्येषा ॥ आश्रावितमत्याश्रा-
वितं वषट्कृतमत्यनूक्तं च यज्ञे । अतिरिक्तं कर्मणो
यच्च हीनं यज्ञः पर्वाणि प्रतिरन्नेति कल्पयन् ।
स्वाहाकृताहुतिरेतु देवान् ॥ यद्वो देवा अतिपादयानि
वाचा चित्रयतं देवहेडनम् । अरायो अस्माँ अभि-
दुष्कुनायते ऽन्यत्रास्मन्मरुतस्तं निधेतन ॥ ततं म आप-
स्तदु तायते पुनः स्वादिष्ठा धीतिरुचथाय शस्यते ।
अयं समुद्र उत विश्वभेषजः स्वाहाकृतस्य समु तृप्णुत-
र्भुवः ॥ उद्वयं तमसस्पर्युदु त्वं चिचमिमं मे वरुण तत्त्वा

यामि त्वं नो अग्ने स त्वं नो अग्ने त्वमग्ने अयास्यया-
 सन्नमनसा हितः । अयासन्व्यमूहिषे ज्या नो धेहि
 भेषजम् ॥ प्रजापत इत्येषा ॥ इष्टेभ्यः स्वाहा वषट्नि-
 ष्टेभ्यः स्वाहा । भेषजं दुरिष्ट्यै स्वाहा निष्कृत्यै स्वाहा ।
 दौराद्व्यै स्वाहा दैवीभ्यस्तनूभ्यः स्वाहा । ऋद्व्यै स्वाहा
 समृद्व्यै स्वाहा ॥ अयाश्चाम्ने ऽस्यनभिः शस्तिश्च सत्य-
 मिश्वमया असि । अयसा मनसा दृतो ऽयसा इव्य-
 मूहिषे ज्या नो धेहि भेषजम् ॥ यदस्मिन्यच्चे ऽन्तरगाम
 मन्त्रतः कर्मतो वा । अनयाहुत्या तच्छ्रमयामि सर्वं
 तृप्यन्तु देवा आवृषन्तां दृतेन । २ ।

इत्येकादशी कण्डिका ।

आज्ञातमनाज्ञातममतं च मतं च यत् । जातवेदः
 संधेहि त्वं हि वेत्य यथातथम् ॥ यदकर्म यन्नाकर्म
 यदत्यरेचि यन्नात्यरेचि । अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान्सर्वं
 स्विष्टं सुहुतं करोतु ॥ यदस्य कर्मणो ऽत्यरीरिचं यद्वा
 न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वान्सर्वं स्विष्टं सु-
 हुतं करोतु ॥ यत इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं
 कृधि । मघवञ्छग्धि तव तन्न ऊतये वि द्विषो वि मृधो
 जहि ॥ स्वस्तिदा विशस्पतिर्दृषहा विमृधो वशी ।

हृषेन्द्रः पुर एतु नः स्वस्तिदा अभयंकरः ॥ आभि-
 र्गीर्भिर्यंदतो न जनमाप्यायय हरिवो वर्धमानः ।
 यदा क्षीतृभ्यो महि गोषा रुजासि भूयिष्ठभाजो अध
 ते स्याम ॥ अनाज्ञातं यदाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथु ।
 अग्ने तदस्य कल्पय त्वं हि वेत्थ यथातथम् ॥ पुरुष-
 संमितो यज्ञो यज्ञः पुरुषसंमितः । अग्ने तदस्य कल्पय
 त्वं हि वेत्थ यथातथम् ॥ यत्पाकषा मनसा दीनदक्षा न
 यज्ञस्य मन्वते मर्तासः । अग्निष्टब्धोता क्रतुविद्विजान-
 न्यजिष्ठो देवाँ ऋतुशो यजाति ॥ यद्विद्वांसो यद्विद्वांसो
 मुग्धाः कुर्वन्त्यृत्विजः । अग्निर्मा तस्मादेनसः अद्वा देवी
 च मुञ्चताम् । १ ।

इति द्वादशी कण्डिका ।

अयाडग्निर्जातवेदा अन्तरः पूर्वो अस्मन्निषद्य । स-
 म्वन्सनिं सुविमुचा विमुञ्च धेद्यस्मासु द्रविणं जात-
 वेदो यज्ञ भद्रम् ॥ ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः
 पाशा वितता पुरुषा । तेभ्यो न इन्द्रः सवितोत विष्णु-
 र्विश्वे देवा मुञ्चन्तु महतः स्वस्था ॥ यो वृत्तानामुदुध्य-
 स्वाग्र उदुत्तममिति व्याहृतिभिर्विहृताभिः समस्ता-
 भिश्च हुत्वा । १ ।

अचोदुध्यस्वाग् इति सांख्येव गृह्यते नाग्निहोत्रे वक्ष्यमाणा आदि-
प्रदिष्टत्वात् ॥

पूर्ववद्भुवामाप्याय्य देवा गातुविद् इत्यन्तर्वेद्यूर्ध्व-
स्तिष्ठन्ध्रुवया समिष्टयजुर्जुहोति । २ ।

अत्रापूर्वाप्यायनविधानादेवाप्राप्तो मन्त्र इति कृत्वा पूर्ववदिति
मन्त्रातिदेशः । मन्त्रान्त एव होमो न पूर्वयोः स्वाहाकारयोः
समिष्टयजुरित्येकवचनात् पञ्चावनेन सहान्ये च द्वे उक्ता चीष्टि
समिष्टयजूंषि जुहोतीति वचनाच्च ॥

मध्यमे स्वाहाकारे बर्हिर्नुप्रहरति । ३ ।

मन्त्रान्ते पारिभाषिकस्वाहाकारापेक्षया द्वितीयस्याच मध्यमत्व-
मभिप्रेतम् । अत एव च सिङ्गादवगच्छामो मन्त्रान्तगत एव
स्वाहाकारः प्रदानार्थो न मध्यगत इति । आदिगतस्यापि कश्चित्प्र-
दानार्थत्वं परिवक्ष्ये दर्शयिष्यामः ॥ मध्यमे स्वाहाकार इति कोऽर्थः ।
वाचि स्वाहेत्यस्मिन्नित्यर्थः । तेन पशुसोमयोः समिष्टयजुर्विद्वद्भावापि
तस्मिन्नेव बर्हिःप्रहारः । प्राकृतस्यैव मध्यमस्य तथापि विद्यमानत्वा-
द्बर्हिः सर्वमनुप्रहरति ॥ बर्हिर्बुष्टिं वेति तु सत्याषाढभारद्वाजौ ॥

यदि यजमानः प्रवसेत्प्रजापतेर्विभान्नाम लोक इति
ध्रुवायां यजमानभागमवधाय समिष्टयजुषा सह जुहु-
यात् । ४ ।

दधामीति सिङ्गादवधाने मन्त्रः ॥

अभिस्तृणीहि परिधेहि वेदिं जामिं मा हिंसीरमुया
शयाना । होतृषदना हरिताः सुवर्णा निष्का इमे
यजमानस्य ब्रध्न इति होतृषदनैर्वेदिमभिस्तीर्य वो वो
ऽयोश्चीत्स वो विमुञ्चत्वित्यन्तर्वेदि प्रणीता आसाद्य
विमुञ्चति । ५ ।

प्रणीतानां विमोचने मन्त्रस्त्वङ्गित्वात् । कर्माङ्गत्वनिवर्तनार्थतया
मन्त्रोच्चारणमेव विमोकः ॥

यं देवा मनुष्येषूपवेषमधारयन् । ये अस्मदपचेतस-
स्तानस्मभ्यमिहा कुरु ॥ उपवेषोपविडिठ नः प्रजां
पुष्टिमयो धनम् । द्विपदो नश्चतुष्पदो ध्रुवाननपगान्कु-
र्विति पुरस्तात्प्रत्यञ्चमुत्कर उपवेषं स्थविमत उपगू-
हति । ६ ।

स्थविमतः स्थूलमूलप्रदेशादारभ्योत्करपांसुषु पुरस्ताद्भागेन प्रत्यगुप-
गूहति ॥

इति चथोदशी कण्डिका ।

यद्यभिचरेद्योपवेषे शुक् सामुष्टु यं द्विष इत्य-
थास्मै नामगृह्य प्रहरति । १ ।

यद्यभिचरितुमिच्छेदथास्मै नामगृह्य अस्याभिचर्यमाणस्य नाम
योपवेषे शुक् सा देवदत्तमृच्छत्विति गृहीत्वोत्कर एव प्रहरति

वज्रवत्तद्विंशत्यर्थतयाक्षिपतीत्यर्थः । अथवा असौ एनमुद्दिश्य तस्यैव नाम गृहीत्वा प्रहरतीत्यर्थः ॥

निरमुं नुद ओकसः सपत्नो यः पृतन्यति । निर्वा-
ध्येन इविषेन्द्र एणं पराशरीत् ॥ इहि तिस्रः परावत
इहि पञ्च जनाँ अति । इहि तिस्रो ऽति रोचना
यावत्सूर्यो असद्विषि ॥ परमां त्वा परावतमिन्द्रो नयतु
वृचहा यतो न पुनरायसि शश्वतीभ्यः समाभ्य इति
इतो ऽसाववधिष्मामुमित्येताभिः पञ्चभिर्निरस्येन्निख-
नेद्वा । २ ।

यजुष्टे ऽप्यग्नयोर्ह्यग्वाङ्मयादेताभिरिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । तच्च च
अग्न्यजुर्विवेचनार्थः प्रथम इतिकरणः । अचुनामग्रहणार्थो मन्त्रेष्वदः-
शब्दः । निरस्येन्निर्णुदेदुत्करे । निखनेन्निह्न्याच्छुवत् ॥

अवस्तुष्टः परापत शरो ब्रह्मसंशितः । गच्छामिचा-
नप्रविश मैषां कंचनोच्छिष इति वा । ३ ।

अनन्तरविधावेवायं मन्त्रविकल्पः ॥

यानि घर्मे कपालानीति चतुष्पदयर्चा कपालानि
विमुच्य संख्यायोद्वासयति । ४ ।

चतुष्पदयर्चेति ब्राह्मणानुकरणम् । अत्रापि विमोक्तः पूर्ववत् । संख्या-
वचनमप्रमादार्थं यद्येकं कपालं गच्छेदिति प्रणामे प्रत्यवाचप्राच-
क्षितयोः अवशात् ॥

संतिष्ठेते दर्शपूर्णमासौ । ५ ।

एवमन्तावाध्वर्यवेण संतिष्ठेते याजमानशेषस्तु वक्ष्यते ॥ सन्नि हेडा-
सूक्तवाकशंयुवाका नाम हेडाणिगदसंयुक्तास्त्रयः कर्मविशेषास्तेष्विडा
तावद्ब्रह्मभेदेनोभयोरप्याहवनीयगार्हपत्ययोर्मिथता हविरिडाहवनीये
आज्येडा गार्हपत्य इति । तथा सूक्तवाकशंयुवाकावपि सूचान्तर-
कारैर्मिथमविकल्पाभ्यामुभयचेत्येते । सूचकारस्तु तावन्यतरचैवेष्ट्वन्
हविरिडानन्तरमाहवनीये पूर्वमभिहितवानिदानीं त्वाज्येडानन्तरं
गार्हपत्ये स्थातां नाहवनीय इत्याह ॥

शंखन्तं वाहवनीये संस्थापयेदाज्येडान्तं गार्हपत्ये ।
इडान्तं वाहवनीये शंखन्तं गार्हपत्ये । ६ ।

तत्र तावद्वाग्भां वाग्भ्दाग्भां दावेव कल्पौ विकल्पेते न चत्वारः ।
आहवनीयगार्हपत्यव्भ्दाग्भां च गार्हपत्यात्पूर्वापरदेशौ लक्ष्येते
अनग्निशंथोमितादिडायाः यदि शंखन्तं पश्चात्स्यादिति लिङ्गाच्च ।
तदचमर्थः । यत्पूर्वदेशसंयुक्तमिडादि कर्म तद्यथाप्रसिद्धमेव शंयु-
वाकान्तं कुर्यादपरदेशसंयुक्तमप्याज्येडान्तमिति प्रथमः कल्पः । स च
पूर्वाक्त एव कल्प उत्तरविकल्पार्थमनूदितो वेदितव्यः यथा चैत्रो
भोजनीय इत्युक्ता चैत्रो वा भोज्यतां मैत्रो वेति । द्वितीयः कल्प-
स्त्विडान्तमेव संस्थापयेत्पूर्वदेशे न तु सूक्तवाकशंयुवाकौ तत्र भवतः
तौ त्वपरदेशे भवत इति । यदा त्वपरदेशे भवतस्तदैवं प्रयोग इत्याह ॥

यदि शंखन्तं पश्चात्स्याद्देदान्तृणमपादाय जुह्वामग्र-
मञ्ज्यात्सुवे मध्यमुपभृति वाज्यस्थाल्यां मूलम् । तस्य
प्रस्तरवत्कल्पः सूक्तवाकाद्या शंयुवाकात् । ७ ।

यदि श्रयुवाकान्तं कर्म पश्चाद्देवे स्थात्तदाज्येष्ठानन्तरं प्रक्षारस्थाने
वेददण्डमङ्गला तददेव प्रहरति । तच्च सूक्तवाकाद्यविकृतमा श्रयुवा-
कादित्यर्थः ॥ प्रक्षारप्रहारस्तु निवर्तते प्रत्याख्यानात् । परिधिप्रहारस्तु
भवत्येव स्वकाले प्राप्तत्वादप्रत्याख्यातत्वाच्च । न चैषां गार्हपत्ये प्रहारः
श्रयुवाकानङ्गलादाहवनीयसंयोगित्वाच्च । तथान्येषामपि तद्देशसंयो-
गिनां तच्चतत्र यथाकालं प्रयोगो ऽवगन्तव्यः ॥ केचित्तु संस्थापनश्र-
द्धौचित्यादर्शपूर्णमासयोरेवेमौ खण्डसंस्थाविकल्पौ व्याचक्षते तच्चतत्र
यत्तन्मं तच्छ्रयुवाकाद्यन्तमेव संस्थापयेदिति । तच्च गुणागुणयोः स्थापने
प्रमाणं सूत्रविद इत्यत्र निर्वन्धेन ॥ सन्तीह दर्शपूर्णमासयोरधिका-
रवाक्यानि स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत सर्वेभ्यः कामेभ्यो
दर्शपूर्णमासौ यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यादीनि । तानी-
दानौ व्याचष्टे ॥

स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासौ । ८ ।

कुर्यादिति शेषः । नित्यौ दर्शपूर्णमासावफलार्थिनायनगुह्याविति
स्थास्यति । तथाप्येतौ स्वर्गं कामयमानस्य तमपि साधयत इत्यर्थः ॥

एककामः सर्वकामो वा । ९ ।

एककाम इत्यनन्तरोक्तस्यैव स्वर्गकामस्योत्तरविकल्पार्थो ऽनुवादः ।
स्वर्गकामश्रुतेस्तु स्वर्गकामो वा तौ कुर्यात्सर्वेभ्यः कामेभ्य इति श्रुतेः
सर्वकामो वेत्यर्थः । यदा तु सर्वकामस्तदा

युगपत्कामयेताहारपृथक्के वा । १० ।

इर्मूर्धमासशोरारश्चदशाचामेव सर्वप्रयोगार्थं सर्वान्कामान्युपत्काम-
येत आहारआहारे वा वृषयेकैकमित्यर्थः ॥

ताभ्यां यावज्जीवं यजेत । ११ ।

आधानप्रभृति यावत्तं कालं जीवति तावद्यजेत न कदाचिद्विच्छि-
न्यात् । यदि विच्छिन्द्यात्प्रत्यवेयादित्यर्थः । प्रव्रजितस्य तु दीक्षित-
वत्प्रतिषेधादेव निवृत्तिरनश्वित्ववचनसामर्थ्याच्च ॥

चिंशतं वा वर्षाणि । १२ ।

चिंशतमेव वर्षाणि यजेत ततो विरमेत् ॥

जीर्णो वा विरमेत् । १३ ।

यावज्जराशभिभूतो ऽयमर्थः कर्मणि स्यात्तावदिष्टा विरमेत्तद्विरमा-
देव निवृत्तिस्तद्विकाराणाम् । च तु विरमेद्गृहिहोत्रादिति अथोक्तं
कात्यायनेन अग्निहोत्रमेव जुहुयादिति ॥

हे पौर्णमास्यौ हे अमावास्ये यजेत यः कामयेतर्धु-
यामित्युक्ताहैकामेव यजेतेति । १४ ।

अथानयोः कर्मणोर्द्विकामप्रयोगे विशेषः प्रदर्शयते । यः कामये-
तर्धुयामिति पौर्णमासीममावास्यां च खेखे काले द्वे द्वे यजेत ।
किसुक्तं भवति । एकस्मिन्नेव पर्वणि पौर्णमासीरुभ्यस्येत् पञ्चदश्यामेकां
प्रतिपदीतराम् । तथा खकाले ऽमावास्यामित्यर्थः ॥ तच्च प्रथमेति-
शब्दानन्तरमिति नचोपपन्नं द्रष्टव्यम् ॥ इत्युक्ताह एवमम्भासमुक्ता

पुनर्वाह्मणस्याह एकामेव धजेतेति । उभयोभयेकामनभ्यस्तामेव धजेत
न तु द्वेदे इत्यर्थः । वैकल्पिको ऽश्वास इत्युक्तं भवति ॥

इति चतुर्दशी कण्डिका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

अथोत्तरेण पटलेन दर्शपूर्णमासयोर्निर्वाह्याभ्याम्वास्यानुमिवाप्यान् गुण-
विकारांश्चोपदिशति ॥

संस्थाप्य पौर्णमासीमिन्द्राय वैश्वधाय पुरोडाशमे-
कादशकपालमनुमिर्वपति । १ ।

पौर्णमासीमनुमिर्वपतीति वचनात् । समुदायाङ्गं वैश्वधः तेन पौर्ण-
मासविकारेषु न भवति । आमावास्यां तस्य तन्ममैन्द्राग्नविकारत्वात् ॥

समानतन्त्रमेके समामनन्ति । २ ।

गतः ॥

तस्य याथाकामी प्रक्रमे । प्रक्रमान्तु नियम्यते । ३ ।

तस्य वैश्वधस्य प्रक्रमे याथाकाम्यं दर्शपूर्णमासारम्भदशाद्यामेवारभ्यते न
वा । अयं तु विशेषः प्रक्रमान्नियम्यत इति । किमुक्तं भवति ।
यद्यारभ्यते न कदाचित्त्यज्यते यदि नारभ्यते न कदाचिद्वृक्षत इत्यर्थः ॥
तथा च वैश्वधं प्रकृत्याह कात्यायनः तं यदा निर्वपेत् तत ऊर्ध्वं
विरमेदिति । भारद्वाजश्चाह नित्यबदेके समामनन्ति काम्यबदेक
इति ॥

सप्तदशसामिधेनीको यथाश्रद्धदक्षिणः । ४ ।

वैमृध इति शेषः । समानतन्त्रत्वे ऽपि केचिदक्षिणायाः समुच्चयमिच्छन्ति ॥

शर्धवत्यौ संयाज्ये । अग्ने शर्धं महते सौभगाय तव शुभ्रान्युत्तमानि सन्तु । सं जास्पत्यं सुयममाक्षुष शचू-
यतामभितिष्ठा महंसि ॥ वातोपधूत इषिरो वशां अनु
तृषु यदन्ना वेविषद्वितिष्ठसे । आ ते यतन्ते रथ्यो यथा
पृथक् शर्धांस्यग्ने अजराणि धक्ष्यस इति । ५ ।

संयाज्ये इति सौविष्टकृत्योर्याज्यानुवाक्ययोः समाख्या ॥

अग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमास्यामनुनिर्वप-
त्यादित्यं घृते चरुं सारस्वतं चरुममावास्यायां पौष्णं
चैन्द्रमेकादशकपालममावास्यायां पौर्णमास्यां च भ्रातृ-
व्यवतो ऽभिचरतो वा । ६ ।

भाट्टव्यादात्मानं रिरक्षितसं जिघांसतो वा हे इमे इष्टी इयोः
पर्वणोरनुनिर्वपति । तच्च पौर्णमास्यां संस्त्राय वैमृधं अग्नीषोमीया-
दित्यौ निर्वप्यौ सारस्वतपौष्णावमावास्यायाम् । ऐन्द्रस्त्रभयच ।
द्वितीयस्तेषु च पौष्णः पिष्टैश्चरुः तस्मात्पूषा प्रपिष्टभाग इत्यविशेषेण
अवणात् पिष्टानां पौष्णं अपयतीति प्रदर्शनाच्च ॥

इन्द्राय चाचे चरुं द्वितीयं वैमृधस्य कुर्याद्यो मृत्यो-
र्ज्यान्या वा बिभीयात् । मुष्करो दक्षिणा । ७ ।

द्वितीयं वैमृधस्येति वैमृधेन समानतन्त्रमित्यर्थः । वैमृधः पौर्णमा-
ससमानतन्त्रे ऽपि सद्वितीयो निरूप्यते । ज्ञानिः व्याधिपीडा ।
मुष्को ऽण्डः तदाम्बलीवर्द्धो मुष्करः शेषेणसमर्थ इति यावत् ॥

इन्द्रायेन्द्रियावते पुरोडाशमेकादशकपालमनुनिर्व-
पेत्प्रजाकामः पशुकामः सजातकामः । ८ ।

सजाताः सयामाः तत्कामस्तैः सह वस्तुकामः ग्रामकाम इति
यावत् ॥

एतं वानुनिर्वाप्यं कुर्वीत । ९ ।

एतमैन्द्रियावतमेव वा वैमृधस्य स्थाने नित्यमनुनिर्वाप्यं कुर्वीत ॥

इतरौ वा । १० ।

अनन्तरोक्तौ वा वैमृधञ्चाचौ सद्वितावित्यर्थः ॥

यमभीव संशयीत । ११ ।

इति पञ्चदशी कण्डिका ।

स इन्द्राय वैमृधायानुनिर्वपेत् । १ ।

यं प्रति रोगाभिभवाद्दुर्निमित्तादिना वा संशयीत इव लोकः जीवे-
दयं न वेति सद्वितीयं वैमृधं निर्वपेत् ॥

यो नेव घोषेन्नेव शृणुयात्स इन्द्रायां होमुचे । २ ।

पुरोडाशमेकादशकपालमनुनिर्वपेदिति प्राकृतेनान्वयः । यो मेव घोषेत्
यो रोगवन्नाम घोषेदिव न व्यक्तं भाषितुं क्षमेत न च ऋणुयादि-
वाक्यानां ऋणुयादित्यर्थः ॥

यो भ्रातृव्यवान्स्यात्स इन्द्राय वृषतुरे । ३ ।

पूर्ववदेवान्वयः ॥

अथ यं न कुतश्चनातपेत्स इन्द्रायैव । ४ ।

यं रोगोपहतकायेन्द्रियं कुतश्चिदपि प्रकारादुष्णं वस्तु नातपेत् च
इन्द्राय निरुपपदाय निर्वपेदित्यर्थः ॥

यो भ्रातृव्यवान्स्यात्स पौर्णमासं संस्थाप्यैतामिष्टि-
मनुनिर्वपेदग्नौ वैष्णवमेकादशकपालं सरस्वत्यै चरुं सर-
स्वते चरुम् । ५ ।

पौर्णमासं संस्थाप्येति ब्राह्मणानुकरणार्थम् । प्रकान्तवैन्दुधस्य तु तद-
नुभाविन्येवेत्यते ॥

पौर्णमासीमेव यजेत भ्रातृव्यवान्नामावास्याम् । ६ ।

किं तर्हि कृत्यममावास्यायाम् । न किञ्चिदन्यत्पिष्टपितृयज्ञादि-
त्याह ॥

पितृयज्ञमेवामावास्यायां कुरुते । ७ ।

नन्वमावास्या निषेधादेव निवर्तिष्यते पितृयज्ञश्चानङ्गत्वात्प्रवर्तिष्यते ।
किमर्थो ऽयमारभः । सत्यं पौर्णमास्या एवामावास्यायामपि प्रवृत्ति-

संदिह्निरासार्थमिति ब्रूवात् । कः प्रसङ्गः । अस्ति प्रसङ्गः पौर्णमा-
सीमेव यजेतेति ब्राह्मणार्थस्य विग्रहयित्वात् । तथा च बौधायनः ।
उभयत्र पौर्णमासद्विभिर्धजतेति बौधायन इति ॥

संक्रामेसंक्रामे वज्रं भ्रातृव्याय प्रहरतीति विज्ञा-
यते । ८ ।

संक्रामो ऽतिक्रमः । दर्शस्यातिक्रमेऽतिक्रमे वज्रं व्रजवे प्रहरति स
एवातिक्रमो वज्रीभूत्वा तं हन्तीत्यर्थः ॥

त्यवरार्थममावास्यां संक्रामति । ९ ।

अवरान्दर्शनतिक्रामत एव कामावाप्तिर्वाक्यमित्यर्थः ॥ अथ दर्शपूर्ण-
मासयोर्गुणविकारानुपदिशति ॥

अग्नीषोमीयानि प्रधानानि स्युरमावास्यायां पौर्ण-
मास्यां च भ्रातृव्यवतो ऽभिचरतो वा । १० ।

यानि प्रधानानि दर्शपूर्णमासयोर्द्वींषि तान्यग्नीषोमीयानि स्युरग्नी-
षोमदेवताकत्वेन गुणेन विद्वतानि स्युः । तस्य तस्य धर्मेषु ये देवता-
निगमास्तेषु तद्देवतापनयेनाग्नीषोमोपलक्षणं स्यादिति यावत् यथाग्ने-
यस्याग्नीषोमाभ्यां जुष्टं निर्वपामि अग्नीषोमाभ्यां जुष्टमभिघारयामि
अग्नीषोमथोरहं देवयज्ययान्नादो भूयासमित्यादि । एवमेव सानाथ्ये
आवायध्वमग्निश्चा अग्नीषोमाभ्यां देवभानमित्यादि द्रष्टव्यम् । याज्या-
मुवाक्ये त्वग्नीषोमीये एव देवतानुसारित्वात् तन्मेष कामावास्यायां
प्रदानविभवात् तस्य प्रातर्दाहेन समवदायेति सिद्धाच्च ॥ समुच्चय-

स्वाग्निषां द्रष्टव्यभेदात् । पृथक्प्रचार एव पौर्णमास्यां नामाधर्मेणो-
पांशुयाजेन व्यवायात् ॥

साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम इत्यमावास्या वि-
क्रियते । ११ ।

साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकाम इति ब्राह्मणे । साकंप्रस्थायीयो
नामामावास्याया गुणविकारमात्रं न तु संज्ञया कर्मान्तरं न सोम-
थोर्विकार इत्यर्थः । यचाध्वर्युः साकं बद्धभिर्दोहैः प्रस्थाय यजति स
साकंप्रस्थायीयः तत्र च गुणफलं पञ्चवस्तेन नित्यफलस्याविरोधः ॥

द्वौ सायं दोहावेवं प्रातः । १२ ।

यथोक्तेन दोहविधिना दोहयोर्दयोरभ्यासः कार्यः । तत्र सर्वेष्वपि
दोहधर्मेषु विभवतां तन्मूलमविभूनां चावृत्तिर्यथायथमनुसंधातव्ये ॥

सायं सायंदोहाभ्यां प्रचरन्ति प्रातः प्रातर्दोहा-
भ्याम् । १३ ।

सायं पूर्वद्यु रात्रौ सायंदोहाभ्यां प्रचरन्ति प्रातरपरेद्युर्यथाकालं
प्रातर्दोहाभ्यामित्येकीयः पक्षः । पक्षान्तरमाह ॥

सर्वैर्वा प्रातः । १४ ।

पूर्वस्मिन्पक्षे कतिपयप्रधानप्रतिकर्षेण नामाकाशत्वाः प्रधानानां तन्मूल-
प्रतिकर्षात्कर्षाभ्यामावृत्त्यादिबद्धन्यायविप्रतिषेधान्तमुपेक्ष्यायमेव पक्षः
सूचकताङ्गीकृत इति ज्ञायते तत्रैव प्रयोगविधानात् ॥

पाचसंसादनकाशे चत्वार्यौदुम्बराणि पाचाणि प्र-
युनक्ति । १५ ।

चत्वारि होमार्थानि पाचाणि जुह्वा सहेकौकृत्य प्रयुनक्ति प्रागुक्त-
न्यायात् ॥

तेषां जुह्ववत्कल्पः । १६ ।

तेषां संमार्जनादिसंस्कारो जुह्ववत्कार्यः । तच्च वाचं प्राणमिति
मन्त्रो वाजि त्वा सपत्नसाहमित्यूक्षते गुणविक्रितित्वात् ॥

आज्यभागाभ्यां प्रचर्याग्नेयेन च पुरोडाशेनाग्नीध्रे
सुचौ प्रदाय सह कुम्भोभिरभिक्रामन्नाहेन्द्रायानु-
ब्रूयात्प्रावयेन्द्रं यजेति संप्रैषौ । १७ ।

आश्रावणवदित्यष्टार्थमाज्यभागवचनम् । सायंदोहयोः सायंप्रचार-
पचार्थमिति केचित् । तदयुक्तं कुम्भोभिरिति वज्रवचनेन विरोधात्
आग्नेयेन च पुरोडाशेनेति समुच्चयवचनविरोधाच्च । आग्नेयप्रचारा-
नुवादस्तत्रैव विशेषविवक्षया वेदितव्यः यथाग्नेयेन प्रचर्यान्तरमग्नीध्रे
सुचौ दत्त्वा कुम्भोरादाय दक्षिणातिक्रामन्पुरोडानुवाक्यां संप्रेष्यतीति ।
इन्द्रग्रहणं महेन्द्रस्याप्युपलक्षणं प्राकृतदेवतानुवादत्वात् ॥

इति षोडशी कण्डिका ।

वायव्यः कुम्भ्यस्तावन्तो ब्राह्मणा दक्षिणत उपवीतिन
उपोत्याय कुम्भीभ्यः पाचाणि पूरयित्वा तैरध्वर्युं
जुह्वतमनु जुह्वति । १ ।

वायव्यः कुम्भ्य इति विभेषणमसमासाद्य ब्राह्मणानां ते चर्त्विजो
ऽभिप्रेताः अधिकारात् अध्वर्युं जुह्वतमिति चिह्नाच्च ॥ दक्षिणत-
उपवीतिन इति यज्ञोपवीतिन इत्यर्थः यथा दक्षिणत उपवीथोप-
विश्य अजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीयेत्यादौ । अथ वोपवीतिनो
दक्षिणत उपोत्याय न त्वपरेणाह्वनीयमतिक्रम्येत्यर्थः ॥ उपवीत-
वचनमुत्तरीयनियमार्थं मा भूत्सूत्रविकल्पो ऽपि वा सूत्रमेवोपवीतार्थं
इति । कर्मार्थं वा द्वितीयमुपवीतं विधीयते । तथा कर्मार्थं
यज्ञोपवीतविधिं प्रकृत्य बौधायनः अजिनं वासः सूत्रं वा द्वितीयं
यस्य यज्जवति तेन स उपव्ययत इति ॥

स्विष्टकृद्ब्रह्माश्च न विद्यन्ते । २ ।

दोहानामिति शेषः । तेन दोहाः सर्वज्जता इत्युक्तं भवति ॥

समाममत ऊर्ध्वम् । संतिष्ठते साकंप्रस्थायीयः । ३ ।

गतौ ॥

दाक्षायण्यज्ञेन सुवर्गकामः । ४ ।

यज्ञेतेति शेषः ॥ दाक्षायणेन दृष्टो यज्ञो दाक्षायण्यज्ञः । कर्म-
धारय इति केचित् । तस्मै शोभते दाक्षायण्यत्वनाम्नो विभेषणस्या-
प्रसिद्धेः यज्ञो दाक्षायण्यज्ञेति मानववचनात् सार्वसेनियज्ञो वसिष्ठ-

यज्ञः त्रौणिकयज्ञ इत्यादिभिर्वैकल्यायोगाच्च ॥ यो ऽपि इदं पूर्णमास-
योरेव गुणविकारः । कर्मान्तरमित्येके । तथा चाह कात्यायनः
नामफलगुणयोगात्कर्मान्तरं गुणविधानं वा संनिधिसंपदचनाभ्या-
मिति ॥

हे पौर्णमास्यौ हे अमावास्ये यजेत । ५ ।

व्याख्यातो ऽयम्बृद्धिकामप्रयोगे ॥

आग्नेयो ऽष्टाकपालो ऽग्नीषोमीय एकादशकपालः
पूर्वस्यां पौर्णमास्यामाग्नेयो ऽष्टाकपाल ऐन्द्रं दध्युत्तर-
स्याम् । आग्नेयो ऽष्टाकपाल ऐन्द्राग्न एकादशकपालः
पूर्वस्याममावास्यायामाग्नेयो ऽष्टाकपालो मैत्रावरुण्या-
मिक्षा द्वितीयोत्तरस्याम् । ६ ।

अत्र पुनर्विधानादशोमयाजिनो ऽपि ब्राह्मणस्याग्नीषोमीयः पुरो-
डाशो भवति संगततो ऽयैन्द्राग्नः सांगार्थं च । नित्यमैन्द्रं च तस्य-
वैषाम् । तथा श्रुतं चोर्पाशुयाजस्य न भवतः सर्वहविषां पुन-
रनुक्रमणात् । आभिषामायथ्ये व्याख्यास्यति ॥

व्यावृत्काम इत्युक्तम् । ७ ।

व्यावृत्काम एतेन यज्ञेन यजेतेत्यादि ब्राह्मणे यदुक्तमाप्तादनुवाकस्य
तदप्यनुसंधातव्यमित्यर्थः । तच्च व्यावृत्कामः समानेभ्य आत्मनो
व्यावृत्तिमौषुः ॥ क्षुरपविरविधारा । ताजक् सद्यः । पक्ष्मलनमग्ना-
दिभिर्विना हस्ताभिमर्दनेन शोधनम् ॥

शृत्वे वा जायामुपेयात् । ८ ।

यदुक्तं ब्राह्मणे न स्त्रियमुपेयादिति तत्र शृतावुपेयादा । महिषी-
मित्यर्थः ॥ अत्र दर्शपूर्णमासप्रतवत्कर्मकालान्येतानि प्रतानीत्युक्ता
पुनराह भारद्वाजः तेन मन्यामहे ऽन्तरासकालप्रतानि यथा
चातुर्मास्येष्विति ॥

सो ऽयं दर्शपूर्णमासयोः प्रक्रमे विकल्पो ऽनेन दर्श-
पूर्णमासाभ्यां वा यजेत । ९ ।

अयमपि यज्ञो वैष्टधवत्प्रक्रम एव दर्शपूर्णमासाभ्यां विकल्पते ।
आदित एव प्रक्रम्यानेन यजेत ताभ्यां वा । न तु प्रक्रान्तस्य त्यागो
ऽप्रक्रान्तस्य वा ग्रहणमिति ॥

तेन पञ्चदश वर्षाणीष्टा विरमेद्यजेत वा । १० ।

पञ्चदशवर्षतास्य दर्शपूर्णमासयोस्त्रिंशद्वर्षतया संमिता वेदितव्या
प्रयोगतो दैगुण्यात् । यजेत वा यावज्जीवमिति शेषः ॥

संतिष्ठते दाक्षायणयज्ञः । ११ ।

गतः ॥

एतेनैकादधः सार्वसेनियज्ञो षसिष्ठयज्ञः शौनक-
यज्ञश्च व्याख्याताः । १२ ।

एकादधेन दृष्ट ऐकादधः । एवमुत्तरे ऽपि द्रष्टव्यास्तौ च दाक्षायण-

यज्ञेन व्याख्याताः तत्समानप्रयोगास्तत्समानफलास्येत्यर्थः । नामधेय-
प्रयोजनमैडादधीचं हविरिदमेषां मयीत्यादि द्रष्टव्यम् ॥

इति सप्तदशी कण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ॥

ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा दर्शपूर्णमासयोः । १ ।

दार्शपूर्णमासिकमिदानीं ब्रह्मत्वमुपदिश्यते । यो ब्रह्मिष्ठो ब्राह्मण-
गुणेन प्रकट्यः स ब्रह्मा भवति ॥

तं वृणीते भूपते भुवनपते महतो भूतस्य पते ब्र-
ह्माणं त्वा वृणीमह इति । २ ।

यजमान इति शेषः तथा याजमाने जुवादात् । यथा चैतदेवं तथा
तत्रैव वक्ष्यते ॥

वृतो जपति । ३ ।

यदेवं वृतस्तदोत्तरं मन्त्रं जपतीत्यर्थः । वृत इति वचनात्प्राथम्याद्वा दौ
निवर्तते ॥

अहं भूपतिरहं भुवनपतिरहं महतो भूतस्य पति-
र्देवेन सविषा प्रकृत आर्विज्यं करिष्यामि देव सवि-
तरेतं त्वा वृणते वृहस्पतिं दैव्यं ब्रह्माणं तदहं मनसे

प्रब्रवीमि मनो गायत्रियै गायत्री चिष्टुमे चिष्टुजगत्यै
जगत्यनुष्टुमे ऽनुष्टुप्पङ्क्त्यै पङ्क्तिः प्रजापतये प्रजापति-
र्विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वे देवा बृहस्पतये बृहस्पतिर्ब्रह्मणे
ब्रह्मा भूर्भुवः सुवर्हस्पतिर्देवानां ब्रह्माहं मनुष्याणां
बृहस्पते यज्ञं गोपायेत्युक्त्वापरेणाहवनीयं दक्षिणाति-
क्रम्य निरस्तः पराग्वसुः सह पाप्मनेति ब्रह्मसदनात्तृणं
निरस्येदमहमर्वाग्वतोः सदने सीदामि प्रसूतो देवेन
सवित्रा बृहस्पतेः सदने सीदामि तदग्नये प्रब्रवीमि
तद्वायवे तत्सूर्याय तत्पृथिव्या इत्युपविशति । ४ ।

उत्तरतो वेदेस्तिष्ठन्नेतं जपमुक्त्वा ततो दक्षिणातिक्रम्योपविशति ॥

आहवनीयमभ्यावृत्यास्ते । ५ ।

उपविन्नन्नावृत्याहवनीयाभिमुख आसते ॥

कर्मणिकर्मणि वाचं यच्छति । ६ ।

कर्मणिकर्मणि सर्वेष्वेव कर्मसु ॥

मन्त्रवत्सु वा कर्मसु । यात्राकामी तूष्णीकेषु । ७ ।

अथवा मन्त्रवत्स्वेव कर्मसु वाग्यमननियमस्तूष्णीकेषु तनियम
इत्यर्थः ॥

यदि प्रमत्तो व्याहरेद्वैष्णवीमुखं व्याहृतीत्युक्त्वा
वाचं यच्छेत् । ८ ।

प्रभादे प्रायश्चित्तमेतत् ॥

ब्रह्मन्मपः प्रक्षेध्यामीत्युच्यमाने । ८ ।

इत्यष्टादशी कण्डिका ।

प्रणय यज्ञं देवता वर्धय त्वं नाकस्य पृष्ठे यजमानो
अस्तु । सप्तर्षीणां मुहतां यच्च लोकस्तत्रेमं यज्ञं यज-
मानं च धेह्यो प्रणयेति प्रसौति । १ ।

उच्यमान इत्यत्र न वर्तमानकालो विवक्षितः आमन्त्रणमन्त्रे
ऽनुष्ठानुपपत्तेः । प्रसौति अनुजानाति । उपांशुजपमुक्त्वोच्चैः प्रसवः
स च प्रणवादिः यज्ञेषु चैतदादयः प्रसवा इति वचनात् श्रौमिति
ब्रह्मा प्रसौतीति श्रुतेश्च ॥

सर्वेष्वामन्त्रणेष्वेवं प्रसवस्तेन कर्मणा यस्मिन्नामन्त्र-
यते । २ ।

यत्रयत्र कर्मण्येनमध्वर्युरामन्त्रयते ब्रह्मन्प्रोक्ष्यामीत्यादिभिर्निगदै-
स्तत्रतचामन्त्रितेनैव तेनतेनामन्त्रणविषयेण प्रोक्षणादिना कर्मणा
विशिष्टः प्रसवः कार्यः यथा ओं प्रोक्ष ओं परिगृहाणेत्यादि ॥

प्रोक्ष यज्ञमिति हविष इध्माबर्हिषश्च प्रोक्षे । बृह-
स्पते परिगृहाण वेदिं स्वगा वो देवाः सदनानि सन्तु ।
तस्यां बर्हिः प्रयतां साध्वन्तरहिंसा नः पृथिवी देव्य-
स्त्वित्युरस्मिन्परिग्राहे । प्रजापते ऽनुब्रूहि यज्ञमिति

सामिधेनीरनुवक्ष्यन्तम् । वाचस्पते वाचमाश्रावयैता-
माश्रावय यज्ञं देवेषु मां मनुष्येष्टिति प्रवरे । ३ ।

एतेषु कर्मस्वामन्वित एतान्मन्वाञ्चपित्वा प्रसौति ॥ सामिधेनीरनु-
वक्ष्यन्तमिति होतारमिति शेषः । स यच्च ब्रूयाद्ब्रूयन्सामिधेनीरनु-
वक्ष्यामीति तदा प्रजापते ऽनुब्रूहीति प्रसौति ॥

देवता वर्धय त्वमिति सर्वचानुषजति । ४ ।

गतः ॥

मिचस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्ष इति प्राशिचमवदीयमानं
प्रेक्षते । ५ ।

प्रेक्षणे सद्यदेव मन्त्रो हविर्गणे ऽप्यकरणत्वादव्यवायाच्च यथा पशुगणे
मनोता ॥

अतस्य पथा पर्येहीति परिद्वियमाणं सूर्यस्य त्वा
चक्षुषा प्रतिपश्यामीत्याद्वियमाणम् । ६ ।

परिद्वियमाणमग्रेणाहवनीयं आद्वियमाणमासन्नं द्वियमाणम् । प्रती-
कत इति शेषः ॥

सावित्रेण प्रतियुञ्ज्य पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयामी-
डायाः पद इत्यन्तर्वीदि व्यूह्य तृणानि प्राग्दण्डं सादयि-
त्वादभ्येन त्वा चक्षुषावेक्ष इत्यवेक्ष्य सावित्रेणाङ्गुष्ठेनो-
पमध्यमया चाङ्गुल्यादायाग्रेस्त्वास्येन प्राश्नामि ब्राह्मण-
स्योदरेण बृहस्पतेर्ब्रह्मणेन्द्रस्य त्वा जठरे सादयामीत्य-
संन्वेत्यापिगिरति । ७ ।

वाविचः प्रतिगृह्यामीत्यन्तः प्रतिपद्ये तथैव ब्राह्मणे पाठात् । आदाने
त्वादद् इत्यन्तः तथा दर्शितत्वात् । उपमध्यमानामिका । असंख्येत्य
प्राश्चितं दत्तैरनभिष्टुद्य । अपिगिरति निगिरति ॥

इत्येकोनविंशौ कण्डिका ।

या अपस्वन्तर्देवतास्ता इदं शमयन्तु स्वाहाकृतं जठर-
मिन्द्रस्य गच्छ स्वाहेत्याद्विरभ्यवनीयाचम्य घसीना मे
मा संप्रवृथा ऊर्ध्वं मे नाभेः सीदेन्द्रस्य त्वां जठरे
सादयामीति नाभिदेशमभिष्टुशति । १ ।

उच्छिष्ट एवाङ्गिः प्राश्चितमभ्यवनीयान्तं नीत्वा तत आचामति ॥

वाक्च आसन्निति यथासिक्कमङ्गानि । २ ।

तत्तत्सिक्केन मन्त्रेण तत्तदङ्गमभिष्टुशति ॥

अरिष्टा विश्वानीत्यवशिष्टानि । ३ ।

विश्वशब्दो ऽत्र सामर्थ्यादवशिष्टविश्वान्नाभिधायीति भावः ॥

प्रक्षाल्य पाचं पूरयित्वा दिशो जिह्वेति पराचीनं
निनयति । ४ ।

पराचीनमेकप्रयत्नेन निनयति ॥

मां जिह्वेत्यभ्यात्मम् । ५ ।

पुनरपो ष्टहीत्वाभ्यात्ममात्मन उपरि निगद्यति शेषमित्यवचनात्
अपरं पूरयित्वेति कस्याम्तरवचनाच्च ॥

यचास्मै ब्रह्मभागमाहरति तं प्रतिगृह्य नासंस्थिते
भक्षयति । ६ ।

नासंस्थिते न कपालविमोचनात्पूर्वमित्यर्थः तच्च संस्थावचनात् ॥

ब्रह्मन्ब्रह्मासि ब्रह्मणे त्वाहुताय मा मा हिंसीर-
हुतो मद्यां शिवो भवेत्यन्तर्वेद्यन्वाहार्यमासन्नमभि-
वृशति । ७ ।

विकृतिषु दक्षिणानेकत्वे ब्रह्माणो ब्रह्माणः स इत्यादि यथार्थमूढो
द्रष्टव्यः ॥

ब्रह्मन्प्रस्थास्याम इत्युच्यमाने देव सवितरेतत्ते प्राह
तत्र च सुव प्र च यज बृहस्पतिर्ब्रह्मा स यज्ञं पाहि स
यज्ञपतिं पाहि स मां पाह्यो प्रतिष्ठेति प्रसौति । ८ ।

ननु सर्वेष्वामन्त्रेष्वेवं प्रसव इत्यनेनैव सिद्धस्य प्रसवस्त्वेह पुनर्वचनं
ततो ऽपस्तम्बेह पूर्वजपविधानं च किमर्थम् । ब्रह्मन्प्रस्थास्याम इति
बहुवचनेनामन्त्रयतः प्रतिष्ठेत्येकवचनेन प्रसवः पूर्वजपस्य देवता
वर्धय त्वमित्यनुषङ्गलोपश्च यथा स्थातामित्येवमर्थम् । अन्यथा हि
विपरैतः प्रयोगो भवेत् । प्रतिष्ठेत्येकवचनं तदुच्चातो ब्रह्मणाग्नीध्र
इत्यत्रैव व्याख्यातम् ॥

भूमिर्भूमिमगान्माता मातरमप्यगात् । भूयास्त पुत्रैः
पशुभिर्यो नो देष्टि स भिद्यतामिति यत्किञ्च यज्ञे मृन्मयं
भिद्येत तदभिमन्त्रयेत् । ६ ।

अग्नेनाभिमन्त्रितमनेनैवापो ऽभ्यवहरत्यध्वर्युः ॥

ब्रह्मभागं प्राश्यायाडग्निर्जातवेदाः प्र णो यक्ष्यभि
वस्यो अस्मान्सं नः सृज सुमत्या वाजवत्येत्याहवनीय-
मुपस्थाय यथेतं प्रतिनिष्क्रामति । १० ।

कपालविमोचनान्ते दिवो भागो ऽसीति ब्रह्मभागं प्राश्यान्त्याया-
डग्निरित्युक्त्वा प्र णो यवीति यजुषा चोपस्थाय येन मार्गेण प्रविष्ट-
स्तेन प्रतिनिष्क्रामति ॥

एवं विहितमिष्टिपशुबन्धानां ब्रह्मत्वं ब्रह्मत्वम् । ११ ।

यदेवं विहितं दर्शपूर्णमासयोर्ब्रह्मत्वमिदमेव सर्वेष्टीनां पशुबन्धानां च
ब्रह्मत्वमित्यर्थः ॥

इति विंशी कण्डिका ।

इति श्रीभट्टरुद्रदत्तप्रणीतायामापस्तम्बसूत्रवृत्तौ सूत्रदीपिकायां षष्ठः
पटलः ।

इति तृतीयः प्रश्नः ॥

श्रीम् ॥

याजमानं व्याख्यास्यामः । १ ।

दर्शपूर्णमासयोरिदानीं यजमानकर्म व्याख्यायते । तत्प्रसङ्गात्कचित्-
त्पक्षौकर्मोपि यथा जायापत्नी अश्रीत इत्यादि । यजमानयोर्वो
कर्म याजमानं उपपद्यते ऽयं यजमान इत्यादौ पत्न्यामपि यजमान-
व्यपदेशीयसम्भात् ॥

यजमानस्य ब्रह्मचर्यं दक्षिणादानं द्रव्यप्रकल्पनं
कामानां कामनम् । २ ।

ब्रह्मचर्यं ब्रह्मचर्या मैथुनवर्जनादि । दक्षिणादानमृत्विक्परिक्रयः ।
द्रव्यप्रकल्पनं यज्ञसाधनद्रव्याणामुपस्थापनम् । काम्यन्त इति कामाः
क्रतुफलान्यक्रतुफलानि च । याजमानाधिकारे पुनर्यजमानग्रहणं सार्व-
धिकत्वार्थम् । तदयमर्थः । ब्रह्मचर्यादि चतुष्टयमविशेषेण चोदितमपि
सर्वत्र यजमानस्यैव भवति न त्विजाम् । कुतः । कर्मणस्तदर्थत्वात् ।
वचनादृत्विजामपि भवति यथा यो ऽस्याग्निमाधास्वस्यास्य एतां
राशिं व्रतं चरति अनङ्गान्हेना देयः यदि कामयेताध्वर्युरात्मान-
मित्यादि ॥ तथा च यावदुक्तमेव कर्म पत्न्याः सर्वचेति न्यायविदः ।
यत्याषाढस्याह यावदुक्तं पत्न्याः कर्माणि ब्रह्मचर्यं जपाश्चेति । भार-
द्वाजेन तृप्तमात्मसंस्कारा वापनवर्जं पत्न्या इति ॥

प्रत्यगाग्निषो मन्त्राञ्जपत्यकरणानुपतिष्ठते ऽनुमन्त्र-
यते । ३ ।

वेदस्याध्वर्यवसमाख्यया सर्वेषां मन्त्राणामाध्वर्यवत्वे प्राप्त उच्यते ।
य आत्माग्निरभिवादिन आध्वर्यवे कर्मणि करणतया चाविनियुक्ता
मन्त्रास्ताञ्जपति तैरुपतिष्ठते तैरनुमन्त्रयते वा यजमानो न त्वध्वर्युः ।
कुतः । आशासितगामिफलत्वादात्माग्निषां स्वाभ्यर्थत्वाच्च सर्वकर्मफ-
लानाम् । अतः सामर्थ्येन समाख्या बाध्यत इति भावः । तदुक्तं
कैमिनिनापि मन्त्राद्याकर्मकरणास्तदिति ॥ ये तु करणमन्त्रास्तौ
प्रत्यगाग्निषो ऽपि विनियोगबलादाध्वर्यवा एव यथा ममाग्ने वर्च
इत्यादयः । तेष्वप्याग्निषो यजमानार्था एवेत्यन्ते भाक्तस्वस्मच्छब्दो
भविष्यति ॥ जपादीनां तु विषयविभागं स्वयमेव तत्तत्तत् दर्शयिष्यति
यथा अन्वाधौयमाने जपति अथादित्यमुपतिष्ठते प्रणीताः प्रणीत-
माना अनुमन्त्रयत इत्यादि । यच्च तु न दर्शयिष्यति योग्यतयैव
तच्च व्यवस्थानुसंधेया यथा प्रवरे प्रव्रियमाण इत्यादौ जपः स्व
आयतने मनीषयेति गार्हपत्यमित्यादावुपस्थानमनुमन्त्रणं वा वेदिं
संमृज्यमानामित्यादावनुमन्त्रणमिति । प्रायिकं चैतज्जपादि द्रष्टव्यं
क्रियान्तराणामपि क्वचित्प्रदर्शनात् यथा पुरोडाशमभिमृशती-
त्यादि ॥

पर्वणि च केशश्मश्रु वापयते । ४ ।

ऐच्छिकत्वाद्वापनस्य पर्वणि पाचिकं सन्निवृत्त्यते वापयत एव
पर्वणीति । तेनापर्वणनियमः । तच्च पितृयज्ञवदनङ्गं स्वकास्त्रविधा-

नान् तेनाकरणे ऽपि दर्शपूर्णमासयोः कार्यं यथा संवत्सरमग्निहोत्रं
 ऊत्वाय दर्शपूर्णमासादारभते चिंशतं वा वर्षाणि जीर्णं वा विरमे-
 दित्यादिकल्पेषु ॥ कर्माङ्गं वा वपनं प्रकरणात् मृता वा एषा
 त्वगमेध्या यत्केशश्मश्रु मृतामेव त्वचममेध्यामपहत्य यज्ञियो भूत्वा
 मेधमुपैतीति लिङ्गाच्च तदापि पर्वगहणात् ॥ पथिकमुखायां
 प्रकृतौ विकृतिषु चापर्वकालासु नेष्यते यथा नैमित्तिकेष्टिषु
 केशश्मश्रुगहणा लोमवपनमैच्छिकं वेदितव्यम् । वाजसनेयिमतास्तु
 तदेवादृतमित्याह ॥

अप्यल्पशो लोमानि वापयत इति वाजसनेय-
 कम् । ५ ।

लोमानि तनूरहाणि तान्यल्पान्वपि वापयितव्यानि । केशश्मश्रु त्वत्वं
 स्रुपेक्ष्यतामिति भावः । प्रकृतमेव वा श्मश्रुलोमशब्देन विवक्षितं
 लोमविशेषत्वाच्छ्मश्रुः । यथाऊर्नेषष्टुकाः तनूरुहं रोम लोम
 तदृद्धौ श्मश्रु पुंसुख इति ॥ तदयमर्थः । केशश्मश्रुषु च मध्ये श्मश्रु
 त्वत्पमपि वापयत एव केशास्त्वत्पे सन्तो नोप्येरन्निति । बौधायन-
 स्त्याह यदि केवलं श्मश्रु वापयिष्यमाणः स्यादिति ॥

विद्युदसि बिद्य मे पाप्मानमृतात्सत्यमुपैमीति यक्ष्य-
 माणो ऽप उपसृशति । ६ ।

यक्ष्यमाणो यद्यु कृतसंकल्पः । संकल्पस्य मनसो ऽसाधारणव्यापार-
 त्वाग्मानसः यथाऊः सांख्याः मनःसंकल्पमिति । वाचिको ऽपीत्य-
 परं यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजत इति लिङ्गात् मनसा चिः संकल्पयति

वाचा चिरुचैरिति बौधायनवचनाच्च ॥ तच्च क्रतुकामो ऽपि कामयि-
 तव्यः यथा वक्ष्यति क्रत्वादौ क्रतुकामं कामयते यज्ञाङ्गादौ
 यज्ञकाममिति । तत्पुकारस्रोक्तो बौधायनेन यथा सर्वकामो ऽग्नीना-
 धास्य इत्यन्याधेये स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासाभ्यां यक्ष्य इति दर्शपूर्ण-
 मासयोः स्वर्गकामः पशुना यक्ष्य इति पशुबन्धे स्वर्गकामः सोमेन
 यक्ष्य इति सोमे सर्वकामो ऽग्निं सेव्य इत्यग्निचयन इति ॥ तच्च त्वेवं
 कामशब्दो ऽसति कामे लुप्यते सत्यपि वा वर्जनम् । श्रेयस्तद्धि
 परमं परदेवताप्रीणनं परमे निःश्रेयसायेति सर्वशास्त्राणां मर्यादा ।
 यथोक्तं भगवद्गीतासु कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियते ऽर्जुन ।
 सङ्गं त्यक्त्वा फलं दैव स त्यागः सात्त्विको मत इति । सूत्रकारस्याह
 नेमं लौकिकमर्थं पुरस्तात् धर्माखरेदिति तथा धर्मं चर्यमाणमर्था
 अनुत्पद्यन्त इति च । श्रुतिश्च कामानुपहतस्थानन्दानुपदिशति ओचि-
 यस्य चाकामहतस्येति । तस्मादग्नीनाधास्ये दर्शेन यक्ष्ये इत्येतावानेव
 युक्तः संकल्पः ॥

तदिदं सर्वयज्ञेषूपस्पर्शनं भवति । ७ ।

तदिदमपासुपस्पर्शनं न केवलं दर्शपूर्णमासयोः किं तु सर्वेष्वेव यजति-
 चोदितेष्विष्टिपशुसोमेषु भवति यक्ष्यमाणो वेष्टा वेति श्रुतेः । अतश्च
 दर्विहोमेषु न भवति ॥

अग्निं यत्कामि सुरथं यो मयोभूर्य उद्यन्तमारोहति
 सूर्यमह्ने । आदित्यं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमं श्वोयज्ञाय
 रमतां देवताभ्यः ॥ वसून् रुद्रानादित्यानिन्द्रेण सह देव-

ताः । ताः पूर्वः परिगृह्णामि स्व आयतने मनीषया ॥
 इमामूर्जं पञ्चदशीं ये प्रविष्टास्तान्देवान्परिगृह्णामि
 पूर्वः । अग्निर्हव्यवाडिह तानावहतु पौर्णमासं हविरि-
 दमेषां मय्यामावास्थं हविरिदमेषां मयीति यथास्त्रिङ्ग-
 माहवनीये ऽन्वाधीयमाने जपति । ८ ।

सद्यस्कासार्यां पौर्णमास्यामाद्या लुप्यते श्योयज्ञायेति लिङ्गविरोधात् ।
 तथा तृतीया पञ्चदशीमिति लिङ्गविरोधात् । यदा त्वत्पापि
 पञ्चदशी स्यात्तदा न लोपः । तृतीयस्या विहतिषु तु यथार्थमूहः सर्वत्र
 यथा अद्ययज्ञाय इमामूर्जं प्रथमामित्यादि ॥ तथा नामवतीष्विष्टिषु
 तेनतेन नाञ्चोपलक्षणं कर्मणः यथा चैत्रं हविः आययणीयं हविरि-
 त्यादि । अनामकास्तु सामान्यनाञ्चोपलक्षणीयाः यथेष्टं हविरिति ॥

अन्तराग्नी पशवो देवसंसदमागमन् । तान्पूर्वः परि-
 गृह्णामि स्व आयतने मनीषयेत्यन्तराग्नी तिष्ठञ्जपति । ९ ।
 अग्नी गार्हपत्याहवनीयौ ॥

इह प्रजा विश्वरूपा रमन्तामग्निं गृह्णतिमभिसंव-
 सानाः । ताः पूर्वः परिगृह्णामि स्व आयतने मनीषया ॥
 इह पशवो विश्वरूपा रमन्तामग्निं गृह्णतिमभिसंव-
 सानाः । तान्पूर्वः परिगृह्णामि स्व आयतने मनीष-
 येति गार्हपत्यम् । १० ।

इति प्रथमा कण्डिका ।

अयं पितृह्णामग्निरवाङ्मृष्या पितृभ्य आ । तं पूर्वः
परियृह्णाम्यविषं नः पितुं करदिति इक्षिणाम्निम् ॥ अजसं
त्वा सभापाला विजयभागं समिन्धताम् । अग्ने दीदाय
मे सभ्य विजित्यै शरदः शतमिति सभ्यम् ॥ अन्नमावस-
थीयमभिहराणि शरदः शतम् । आवसथ्ये अत्रियं मन्त्र-
महिर्बुध्नियो नियच्छत्वित्यावसथ्यम् । १ ।

सर्ववासाधीयमानवसुप्रतिष्ठत इति शेषो ऽनुमन्त्रयत इति वा ॥

इदमहमग्निज्येष्ठेभ्यो वसुभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि । इदम-
हमिन्द्रज्येष्ठेभ्यो रुद्रेभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि । इदमहं वरुण-
ज्येष्ठेभ्य आदित्येभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमीत्यन्वाहितेषु जपति
। २ ।

अचान्वाधीयमान इति प्रक्रम्य पञ्चानामग्नीनां याजमानान्नुक्त्वा
तेष्वन्वाहितेष्वित्युपसंहारात् ॥ सभ्यावसथ्ययोराध्वर्यवे ऽनुक्तमप्यस्ति
तूष्णीकमन्वाधानमित्यवगन्तव्यम् । मन्त्रवर्णस्य भवति विजयभागं
समिन्धतामिति ॥

पयस्वतीरोषधय इति पुरा बर्हिष आहर्तोर्जाया-
पती अग्नीतः । पुरा वत्सानामपाकर्तोर्मावास्यायाम्
। ३ ।

आहर्तौराहरणात् तथापाकर्तोरिति । काशस्रवणा चेयम् । तेन
यदा पौर्णमास्यामन्वाधानपरिस्तरणोपवासा एव क्रियन्ते यदा

चामावास्त्राणां न संनश्यते तयोः काशयोरश्रौतः प्राक् परिसरणां
वर्हिषो वाहरणात् । प्रथमयासे सोमयोर्मन्त्रः । अथ चास्त्रिजह्न्य-
र्यप्राप्तस्यान्नस्य काशनियमस्तेन सद्यस्काशस्त्रसत्यां बुधि नेष्यते ॥

पौर्णमासायोपवस्यन्तौ नातिसुहितौ भवतः । ४ ।

उपवासः प्रागेव व्याख्यातः । तं रात्रौ करिष्यन्तावहरपि नातिसु-
हितौ नातिद्वप्तौ भवतः । द्वप्तिश्चाक्षयेत्यस्यापवादः ॥

अमाषममांसमाज्येनाज्जीयातां तदभावे दध्ना पयसा
वा । ५ ।

माषमांसयोः व्यञ्जनार्थयोः प्रतिबन्धः । आज्यादीनि ह्यपसेवे
नियम्यन्ते । माषग्रन्थो सुग्रादेरपि कोष्ठीधान्यस्य प्रदर्शनार्थः आ
प्राज्ञातिकादिति लिङ्गात् । बौधायनश्चाह सर्वमेतदहः कोष्ठीधान्यं
वर्जयेदन्यच्च तिलेभ्यस्तस्य ब्राह्मणं प्रतिपाद्याज्जीयादिति तथा पत्यां
एवैतदहश्च्छिष्टं दद्यादिति च ॥

वर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैति । वत्सेष्वपाकतेष्वमावा-
स्यायाम् । ६ ।

अत्रापि वर्हिर्वत्सग्रन्थाभ्यां पूर्ववत्काशसंज्ञा । वर्हिषाद्विद्यमानेन
सहेति शेषः ॥

प्रणीतासु प्रणीयमानास्वासन्नेषु वा इविःषु व्रतमुपै-
तीत्युभयत्र साधारणम् । ७ ।

उभयत्रोभयोः पौर्णमास्यमावास्त्रयोः साधारणमिदं काशद्वयमि-
त्यर्थः ॥

अशनमग्न्यन्वाधानं ब्रतोपायनमित्येके । ब्रतोपाय-
नमशनमग्न्यन्वाधानमित्येके । अग्न्यन्वाधानं ब्रतोपा-
यनमशनमित्येके । ८ ।

अथ एते क्रमविकल्पास्तथाणामेषां कर्मणां यथोक्तेन मुख्येन सह
चत्वारस्तत्र यदाप्यन्नं पूर्वं तदापि प्रणयनात् परमे वेति वेदि-
तव्यम् ॥

पयस्वतीरोषधय इत्यप आचामत्युपस्पृशति वा । ९ ।

आचामति भक्षयति ॥

अपरेणाहवनीयं दक्षिणातिक्रामति । १० ।

गतः ॥

एष एवात ऊर्ध्वं यजमानस्य संचरो भवति । ११ ।

ब्राह्मीयथोर्निर्गमनप्रवेत्तयोरेव एव पन्थाः ॥

इति द्वितीया कण्डिका ।

दक्षिणेनाहवनीयमवस्थाय ब्रतमुपैष्यन्समुद्रं मनसा
ध्यायति । १ ।

ब्रतमुपयञ्जिति कल्पान्तरकारमतनिराकरणार्थमुक्तं ब्रतमुपैष्यञ्जिति ॥

अथ अपत्यग्रे ब्रतपते ब्रतं चरिष्यामीति ब्राह्मणः ।
वायो ब्रतपत आदित्य ब्रतपते ब्रतानां ब्रतपते ब्रतं
चरिष्यामीति राजन्यवैश्वौ । २ ।

राजन्यैश्चयोरेकैकस्य चयो ऽपि मन्त्राः ॥

सर्वान्वा ब्राह्मणः । ३ ।

गतः ॥

अथादित्यमुपतिष्ठते सन्नाडसि व्रतपा असि व्रतप-
तिरसि तत्ते प्रब्रवीमि तच्छक्यं तेन शक्यं तेन
राध्यासमिति । ४ ।

अत्राह बौधायनः उपनिष्कम्याम्यागारादादित्यमुपतिष्ठत इति
बौधायनो ऽचैव तिष्ठन्निति ब्राह्मीकिरिति ॥

यद्यस्तमिते व्रतमुपेयादाहवनीयमुपतिष्ठन्नेतद्यजुर्ज-
पेत् । ५ ।

मृहमेधीयाद्यर्थं वचनम् ॥

उभावग्नौ उपस्तृणते देवता उपवसन्तु मे । अहं
ग्राम्यानुपवसामि मच्छं गोपतये पशूनि तिसा यं परि-
स्तीर्यमाणेषु जपति । ६ ।

उभाविति सिङ्गाद्ब्राह्मणोक्ताग्निद्वयपरिस्तरणविषय एवायं मन्त्र इति
केचित् । तदयुक्तं परिस्तीर्यमाणेष्विति बहुवचनात् प्राधान्यान्वया-
दुभयाभिधानोपपत्तेश्च यथा बहुव्यागतेषु वसिष्ठवामदेवावामता-
विति ॥

आरय्यं सायमाग्ने ऽन्नात्यमाषममांसम् । ७ ।

अरण्येभ्यमन्नमारुह्य नैवारादि तत्सायमाग्न्याग्ने ऽभ्राति । साय-
मांसयोः पूर्ववद्वज्रनार्थयोः प्रतिषेधः । अन्यथा घान्यलादेव साय-
माप्राप्तेर्मांसशब्दो ऽपि पूर्ववद्व्याख्येयः ॥ अभ्रातीत्येकवचनात्
आरण्याग्नं पत्न्या नेष्यते । भारद्वाजेन त्विष्टा एवात्मसंस्कारास्तस्याः ॥

अपि वा काममा मार्गदा मधुन आ प्राशति-
कात् । ८ ।

मार्गे मृगविकारं मांसम् ॥ प्राशतिकं कौश्रीधान्यं यस्मात्प्राशने-
नोद्ध्रियते ॥ तदयमर्थः । यदेव किञ्चिद्वज्रनमीप्सितं तदेव काम-
मश्रीयाच्च मार्गमिच्छमाणं भोक्तव्यमिति । मधुनस्वप्रतिषिद्धस्यापि
अप्रत्ययसामान्यप्रदेव प्राचो निवृत्तिः स्यादिति प्रतिप्रसवः ॥

अपो वा । न वा किञ्चित् । ९ ।

गतौ ॥

न तस्य सायमश्रीयाद्येन प्रातर्यक्ष्यमाणः स्यात् । १० ।

यज्जातीयेन हविषा शोचष्टा तज्जातीयं द्रव्यं नाश्रीयात् । ततस्त-
ज्जेनानुपसेच्यः पौर्णमास्यां सायमाग्नो भवति दधिपयोभ्यां च दर्शे ।
तथानुपवसथ्येष्वपौष्टिपशुषु शोभाविषु तत्साधनद्रव्याग्ननिवृत्तिः येन
प्रातर्यक्ष्यमाण इति सामान्यतो निर्देष्टात् पुनःसायंपहणाच्च ॥

आरण्यायोपवत्स्यन्नपो ऽभ्राति न वा । ११ ।

आरण्येनैव हविषा शोचष्टा यस्तस्य नास्त्वारण्याग्नं तदा त्विमावेव
कल्पौ व्यवतिष्ठेते इत्यर्थः । वानप्रस्थार्थमिदं वचनमितरेषां ब्रौह्मिच-
र-

विधानात् तत्सारस्थानियमाच यथा तत्सारस्थेनैवात ऊर्ध्वं होम इति ।
 त्रिकृत्यर्थं वा वचनं यचारस्थं हविर्यथा गार्भुतं चहं निर्वपेदित्यादौ ।
 तदा त्विदमेव वचनं ज्ञापकं भविष्यति सोपवसथा अपि विद्वत्तयो
 लभ्यन्त इति । बौधायनस्याह इष्टिपशुबन्धाः सोपवसथाः सद्योयज्ञा
 वेति ॥

जञ्जभ्यमानो ब्रूयान्मयि दक्षक्रतू इति । १२ ।

कर्ममध्ये यदा जञ्जभ्यते जन्मते तदा प्रायश्चित्तार्थमेतद्यजुर्जपेत् ॥

अमावास्यां राशिं जागर्ति । १३ ।

गतः ॥

अपि वा सुष्यादुपरि त्वेव न शयीत । १४ ।

जागरणाग्रमौ सुष्यात् उपरिअचनमेव तु वर्जयेत् ॥

अपि वोपरि शयीत ब्रह्मचारी त्वेव स्यात् । १५ ।

उपरि अपि वा शयीत सर्वथापि तावद्ब्रह्मचर्यं परिपालयेदित्यर्थः ॥

उभयत्र जागरणमेके समामनन्ति । १६ ।

उभयत्रामावास्यायां पौर्णमास्यां च ॥

आहवनीयागारे गार्हपत्यागारे वा श्रेते । १७ ।

अन्यदाहवनीयागारमन्वद्गार्हपत्यस्थेति वक्ष्यति । तयोरन्यतरचैव श्रेते ॥

इति तृतीया कण्डिका ।

देवा देवेषु पराक्रमध्वं प्रथमा द्वितीयेषु द्वितीयास्तृ-
तीयेषु चिरेकादशा इह मावत इदं शक्यं यदिदं
करोम्यात्मा करोत्वात्मने । इदं करिष्ये मेघजमिदं
मे विश्वमेघजा अश्विना प्रावतं युवमिति अपित्वा
श्रोभूते ब्रह्माणं दृषीते । १ ।

उक्तं ब्रह्मत्वविधावेव ब्रह्मवरणं तस्यानेन काल उपपद्यते । श्रोभूते प्रक्रान्ते
तस्मै कृते च ब्रह्मासने देवा देवेष्विति अपित्वा ततो ब्रह्माणं दृषीते ।
न चायं अपो ब्रह्मवरणश्रेयः कर्मशक्तिप्रार्थनार्थत्वात् । अतः प्राय-
णीयादावपि परिस्तरणोत्तरकाले भवति । केचित्तु अपित्वेत्यन्तं पूर्व-
ग्रन्थेन योजयन्ति अपित्वा जेत इति ॥

भूपते भुवनपते महतो भूतस्य पते ब्रह्माणं त्वा
दृषीमह इत्युक्तापरेणाहवनीयं दक्षिणातिक्रम्योपवि-
शति । २ ।

यो ऽयं ब्रह्मवरणार्थो मन्त्रस्तमुक्तागन्तरमेव तेन सहातिक्रम्य यज-
मान उपविशति ॥

पूर्वो ब्रह्मापरो यजमानः । ३ ।

पूर्वापरत्वं देशतः कालतश्च ॥

भूश्च कश्च वाक् चर्क् च गौश्च वट् च खं च धूंश्च
नूंश्च पूंश्चैकाक्षराः पूंर्दशमा विराजो या इदं विश्वं भुवनं
व्यानशुस्ता नो देवीस्तरसा संविदानाः स्वस्ति यज्ञं

नयत प्रजानतीर्ब्रह्मपूता स्थ । वो वो युनक्ति स वो
युनक्तु विश्वेभ्यः कामेभ्यो देवयज्यायै । याः पुरस्तात्प्रस-
वन्त्युपरिष्ठात्सर्वतश्च याः । ताभी रश्मिपविचाभिः श्रद्धां
यज्ञमारभ इति प्रणीताः प्रणीयमाना अनुमन्त्रयते ॥
यजमान हविर्निर्वप्यामीत्युच्चामान ओ निर्वपेत्युच्चैर-
नुजानाति । ४ ।

गतौ ॥

अग्निं होतारमिह नं हुव इति हविर्निर्हप्यमाणम-
भिमन्त्रयते । ५ ।

प्रतिहविरभिमन्त्रणावृत्तिः हविषो मे अखेत्येकवचनात् निर्हप्यमाण-
मिति वर्तमाननिर्देशाच्च ॥

हविर्निर्वपणं वा पाचमभिमृशत्यभि वा मन्त्रयते
। ६ ।

निर्हप्यते यस्मिन्पाचे तद्धविर्निर्वपणम् । तस्यादौ सकृदभिमर्शनमभि-
मन्त्रणं वा पाचसंस्कारत्वात् ॥

तदुदित्वा वाचं यच्छति । ७ ।

पूर्वं ह्यध्वर्युयजमानयोः शाखान्तरीयो वाग्यमनकाल उक्तः प्रणीय-
मानासु वाचं यच्छत इति । तेनेदानीं स्वशाखास्तः कालो विकल्पते
यजमानस्य । तदिति च वाक्यादिसामान्यरूपविवक्षयापि नपुंसके
निर्देशः ॥

अथ यच्चं युनक्ति । ८ ।

अथशब्दः कर्मान्तरत्वद्योतनार्थः । तेनानौषधतन्त्रास्त्रपुपसदादिषु
यज्ञयोगः कार्यः । को ऽयं यज्ञयोगो नाम । तं दर्शयति ॥

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तिति सर्वं विहारमनुवी-
क्षते । ९ ।

गतः ॥

इति चतुर्थी कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥

चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका भुवनस्य
मध्ये । मर्त्यज्यमाना महते सौभगाय मच्चं धुत्व
यजमानाय कामानिति वेदिं संमृज्यमानाम् । १ ।

अनुमन्वयत इति शेषः ॥

यो मा हृदा मनसा यश्च वाचा यो ब्रह्मणा कर्मणा
द्वेष्टि देवाः । यः श्रुतेन हृदयेनेष्टता च तस्येन्द्र वज्रेण
शिरश्चिदनग्नीति स्तम्बयजुर्ह्रियमाणम् । २ ।

तच्च स्तम्बयजुषां पृथक्क्रान्तावृत्तिः । चतुर्थस्य तु हरणस्य तद्विणी-
कत्वात् भवत्यनुमन्वयणम् ॥

इदं तस्मै हर्म्यं करोमि यो वो देवाश्चरति ब्रह्म-
चर्यम् । मेधावी दिक्षु मनसा तपस्थन्तर्दूतश्चरति मा-
नुषीधित्युत्करमभियुञ्जमाणम् । ३ ।

अभियुञ्जस्य तु चतुर्थस्याप्यदृष्टीकत्वाद्भवत्येवानुमन्त्रणम् ॥

यज्ञस्य त्वा प्रमयाभिमया प्रतिमयोन्मया परियुञ्ज-
मीति वेदिं परियुञ्जमाणाम् । ४ ।

उभयोः परियुञ्जयोरनुमन्त्रयते अविशेषात् पूर्वश्चेति भारद्वाजवचनाच्च ॥

यदुद्घन्तो जिहिंसिम पृथिवीमोषधीरपः । अध्व-
र्यवः स्फ्यद्वतः स्फ्येनान्तरिक्षं मोरु पातु तस्मात् ॥
यदुद्घन्तो जिहिंसिम क्रूरमस्या वेदिं चक्षमा मनसा
देवयन्तः । मा तेन हेड उपगाम भूम्याः शिवो नो
विश्वैर्भुवनेभिरस्त्वित्युद्धन्यमानाम् ॥ भूमिर्भूत्वा महि-
मानं पुपोष ततो देवो वर्धयते पयांसि । यज्ञिया यज्ञं
विचयन्ति शं चौषधीराप इह शक्नोतीत्येति क्रियमा-
णाम् ॥ इडेन्यक्रतूरहमपो देवीरुपब्रुवे । दिवा नक्तं च
सस्रुषीरपस्वरीरिति प्रोक्षणीरासाद्यमानाः ॥ ऊर्णामृदु
प्रथमानं स्योनं देवेभ्यो जुष्टं सद्नाय बर्हिः । सुवर्गे
लोके यजमानं हि धेहि मां नाकस्य पृष्ठे परमे व्यो-
मन्निति बर्हिरासाद्यमानम् । ५ ।

गतः ॥

अङ्गिराज्यमाज्येनापः सम्यक् पुनीत सवितुः पवित्रैः ।
ता देवीः शक्वरीः शाक्वरेणेमं यज्ञमवत संविदाना
इत्याज्यं प्रोक्षणीश्वोत्पूयमानाः । ६ ।

आज्यमुत्पूतं प्रोक्षणीश्वोत्पूयमाना इत्यर्थः ॥

उभावाज्यग्रहाञ्जपतः । ७ ।

उभाविति वचनमध्वर्युणा सह प्रयोगार्थं याजमानाध्वर्यवकाण्डयोः
संकीर्णत्वात् । अमीषामित्यभिप्रायः ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ।

अग्निश्रेम बर्हिरन्तः पृथिव्यां संरोहयन्त ओषधी-
र्विवृक्णाः । यासां मूलमुदवधीः स्फ्येन शिवा नस्ताः
सुहवा भवन्तु ॥ सुमनसो यजमानाय सन्वोषधीराप
इह शक्वरीश्च । वृष्टिद्यावा पर्जन्य एना विरोहयतु
हिरण्यवर्णाः शतवल्शा अदब्धा इत्यन्तर्वेदि बर्हिरा-
सन्नम् । १ ।

गतः ॥

चतुःशिक्षण्डा युवतिः सुपेशा दृतप्रतीका वयुनाग्नि
वस्ते । सा स्तीर्यमाणा महते सौभगाय सा मे धुक्

यजमानाय कामान् ॥ शिवा च मे शग्मा चैधि स्योना
 च मे सुषदा चैध्यूर्जस्वती च मे पयस्वती चैधि ।
 दधमूर्ज मे पिन्वस्व ब्रह्म तेजो मे पिन्वस्व क्षत्रमोजो
 मे पिन्वस्व विशं पुष्टिं मे पिन्वस्वायुरन्नाद्यं मे पिन्वस्व
 प्रजां पशून्मे पिन्वस्वेति स्तीर्यमाणाम् । २ ।

नाच धातौधातौ मन्वावृत्तिः स्तीर्यमाणाया वेदेरेकत्वात् तदभि-
 धानत्वाच्च मन्त्रस्य ॥

ध्रुवो ऽसीत्येतैः प्रतिमन्त्रं परिधीन्परिधीयमानान् ।
 अस्मिन्यज्ञ उप भूय इक्षु मे ऽविश्वोभाय परिधीन्दधामि ।
 धर्ता धरुणो धरीयानग्निर्देषांसि निरितो नु दाता
 इति च । ३ ।

अस्मिन्यज्ञ इत्यनया सकृदन्ते ऽनुमन्त्रणं परिधीन्दधामीति लिङ्गात्
 अस्मिन्यज्ञ इति सर्वानिति भारद्वाजवचनाच्च ॥

युनजिम त्वा ब्रह्मणा दैव्येनेत्याहवनीयम् । तेजिष्ठा
 ते तपना या च रोचना प्रत्नोषन्तीस्तम्बो यास्ते अग्ने ।
 ताभिर्वर्माण्यभितो व्ययस्व मा त्वा दभन्यज्ञहनः पि-
 शाचा इति च । ४ ।

अनुमन्त्रयत इति शेषः उपतिष्ठत इति वा । युनज्मीति प्रतीकेन
 दृष्येव पक्षं न व्याहृतीनामपि तासामग्निहोत्रोपसादनादौ

विनियोगाद्वाङ्मवचनाच्च कल्पान्तरेषु । परिध्यङ्गमिदमनुमन्त्रणं तत्सं-
निधावाद्यानात् । स्यादेतत् ॥ युनज्मि त्वा ब्रह्मणा दैव्येनेत्याहैष
वा अग्नेर्योगस्तेनेति श्रुतेः पृथक्कर्मवेदमग्नियोगो नामेति । तन्मन्त्रं
परिधियोगस्यैव तच्चाग्नियोगत्वेनाभिप्रेतत्वात् तथा तदिमोकस्यैवाग्नि-
विमोकत्वेन । तदुक्तं ब्राह्मणे वि ते सुञ्चामि रश्मिना वि रश्मीनित्या-
हैष वा अग्नेर्विमोक इति । व्याख्यास्यति च तथा सूत्रकारः वि ते
सुञ्चामीति परिधिषु विमुच्यमानेष्विति । व्यक्तीकं च तत्सत्याषाढेन
यथा युनज्मि त्वा यन्मे अग्न इति दाभ्यामग्निं परिधीयमानं
तेजिष्ठा त इति परिधितमिति । तस्मादुपसदवभृथगृहमेधीयादिषु
परिध्यभावादननुमन्त्रणस्य लोपः ॥

विच्छिन्नमग्निं विधृतीभ्यां सपत्न्याञ्जातान्धातृव्यान्धे च
अनिध्यमाणाः । विशो यन्त्राभ्यां विधमाम्येनानहं
स्वानामुत्तमो ऽसानि देवाः ॥ विशो यन्त्रे मुदमाने
अरातिं विश्वं पाप्मानममतिं दुर्मरायुम् । सीदन्ती
देवी मुक्षतस्य लोके धृती स्थो विधृती स्वधृती प्राणा-
न्मयि धारयतं प्रजां मयि धारयतं पशून्मयि धारयत-
मिति विधृती आसाद्यमाने । ५ ।

गतः ॥

इति षष्ठी कण्डिका ।

अयं प्रस्तर उभयस्य धर्ता धर्ता प्रयाजानामुतानू-
याजानाम् । स दाधार समिधो विश्वरूपास्तस्मिन्सुचो
अध्यासादयामीति प्रस्तरमासाद्यमानम् । १ ।

अपि वा जुहमेव प्रस्तर इत्यस्मिन्कल्पे लुप्यते मन्त्रः उतानूयाजा-
नामिति सुच इति च लिङ्गविरोधात् । तथा प्रायणीयोदयनीययो-
रनूयाजप्रयाजयोर्यथार्थमूहो ऽन्यतरस्य धर्ता धर्ता प्रयाजानां स
दाधारेत्यादि ॥

आरोह पश्वो जुहु देवयानान्यचर्षयः प्रथमजा ये
पुराणाः । हिरण्यपक्षाजिरा संभृताङ्गा वहसि मा
सुहृतां यच लोकाः ॥ जुह्वरसि घृताची गायत्रीयाम्नी
कविभिर्जुषाणा । अव्ययमाना यज्ञमनुयच्छस्व सुनीती
यज्ञं नयास्युप देवानामेयेन शर्मणा दैव्येनेति जुह्वम् ॥
अवाहं बाध उपभृता सपत्नाज्जातान्भ्रातृव्यान्ये च
जनिष्यमाणाः । देहै यज्ञं सुदुषामिव धेनुमहमुत्तरो
भूयासमधरे मत्सपत्नाः ॥ सुष्टदस्युपभृद्घृताची चैष्टुभेन
छन्दसा विश्ववेदाः । अव्ययमाना यज्ञमनुयच्छस्व
सुनीती यज्ञं नयास्युप देवानैन्द्रेण शर्मणा दैव्येनेत्युप-
भृतम् ॥ यो मा वाचा मनसा दुर्मरायुर्हृदारातीया-
दभिदासदग्ने । इदमस्य चित्तमधरं भ्रुवाया अहमुत्तरो
भूयासमधरे मत्सपत्नाः ॥ भ्रुवासि धरणी धनस्य पूर्णा

जागतेन छन्दसा विश्ववेदाः । अव्ययमाना यज्ञमनु-
यच्छस्व सुनीती यज्ञं नयास्युप देवान्वैश्वदेवेन शर्मणा
दैव्येनेति ध्रुवाम् ॥ स्योनो मे सीद सुषदः पृथिव्यां
प्रथयि प्रजया पशुभिः सुवर्गे लोके । दिवि सीद पृथि-
व्यामन्तरिक्षे ऽहमुत्तरो भूयासमधरे मत्सपत्नाः ॥ अयं
सुवो अभिजिहति होमाञ्छतक्षरञ्छन्दसानुष्टुमेन ।
सर्वा यज्ञस्य समनक्ति विष्ठा बार्हस्पत्येन शर्मणा दैव्ये-
नेति सुवम् ॥ इयं स्थाली घृतस्य पूर्णाच्छिन्नपयाः शत-
धार उत्सः । मारुतेन शर्मणा दैव्येनेत्याज्यस्थालीम् । २ ।

सर्वं साधमानमनुमन्त्रयत इति शेषः ॥

इति सप्तमी कण्डिका ।

तृप्तिरसि गायत्रं छन्दस्तर्पय मा तेजसा ब्रह्मवर्चसेन
तृप्तिरसि चैष्टुभं छन्दस्तर्पय मौजसा वीर्येण तृप्तिरसि
जागतं छन्दस्तर्पय मा प्रजया पशुभिरिति पुरोडाशा-
नज्यमानान् । १ ।

प्रतिहविरावृत्तिर्मन्त्रस्य तृप्तिरसौत्येकवचनात् अज्यमानानिति वर्त-
माननिर्देशाच्च ॥

यज्ञो ऽसि सर्वतः श्रितः सर्वतो मां भूतं भविष्यच्छ-
यतां शतं मे सन्वाशिषः सहस्रं मे सन्तु स्रुता इरा-

वतोः पशुमतीः प्रजापतिरसि सर्वतः श्रितः सर्वतो मां
भूतं भविष्यच्छ्रयतां शतं मे सन्वाशिषः सहस्रं मे सन्तु
सृष्टता इरावतीः पशुमतीरित्याग्नेयं पुरोडाशमासन्न-
मभिमृशति सर्वाणि वा हवींषि । २ ।

यदा सर्वाणि तदावृत्तिर्मन्त्रस्य यज्ञो ऽसीति पुरोडाशाभिधानादे-
कवचनाच्च । सर्वाणि हवींषीति च येषामासादनमुक्तमाध्वर्यवे चतु-
र्होषा पौर्णमास्यामित्यादिना तेषामेव ग्रहणं न स्वाध्यायानामपि ।
कुतः । खानात् आसन्नान्यभिमृशतीति वचनात् सर्वेषां हविषामुक्त-
रार्धात्सर्वेभ्यो हविर्भ्य इडामित्यादौ तथादर्शनाच्च । तेनोपसदादाव-
भिमर्शननिवृत्तिराज्यस्य ॥

इदमिन्द्रियममृतं वीर्यमनेनेन्द्राय पशवो चिकि-
त्सन् । तेन देवा अवतोप मामिदेषमूर्जं यशः सह
ओजः सनेयं शृतं मयि अयतामिति प्रातर्दोहम् ।
यत्पृथिवीमचरत्तत्प्रविष्टं येनासिञ्चदसुमिन्द्रे प्रजापतिः ।
इदं तच्छुक्रं मधु वाजिनीवद्येनोपरिष्ठादधिनोन्महेन्द्रं
दधि मां धिनोत्विति दधि । ३ ।

आसन्नमभिमृशतीत्यन्वयः ॥

अयं यज्ञः समसदङ्गविष्मानृचा साम्ना यजुषा देव-
ताभिः । तेन लोकान्स्वर्यवतो जयेमेन्द्रस्य सत्यममृत-
त्वमश्नामिति सर्वाणि हवींषि । ४ ।

हविष्मानयं यज्ञ इति यज्ञाभिधानात् नावृत्तिर्मन्त्रस्य । तथा च
भारद्वाजः सर्वाणि समस्तान्यभिमृशति ममाग्ने वर्षो विहवेष्वित्यनु-
वाकेनायं यज्ञः समसदङ्कविष्मानिति चेति ॥

यो नः कनीय इह कामयाता अस्मिन्यग्ने यजमा-
नाय मद्यम् । अप तमिन्द्राग्नी भुवनान्मुदेतामहं प्रजां
वीरवतीं विदेयेत्यैन्द्राग्रम् । ५ ।

ऊहेनाभिमर्शनं वैमृधस्यापि ॥

ममाग्ने वर्षो विहवेष्वित्यनुवाकेन सर्वाणि हवीं-
ध्यासन्नान्यभिमृशेदष्टाभिर्वा । ६ ।

व्याख्यातः पूर्वतरेण ॥

चतुर्होषा पौर्णमास्यां हवींध्यासन्नान्यभिमृशेत्प्रजा-
कामः पञ्चहोषामावास्यायां स्वर्गकामो नित्यवदेके
समामनन्ति । ७ ।

गतौ ॥

इत्यष्टमौ कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

दशहोतारं बदेत्युरस्तात्सामिधेनीनाम् । १ ।

गतः ॥

अग्निरसो मास्य यज्ञस्य प्रातरनुवाकैरवन्विति
सामिधेनीनां प्रतिपदि जपति । २ ।

प्रतिपदि प्रथमायाम्बुधारम्भे वा ॥

अनूच्यमानासु दशहोतारं व्यास्थायेच्छुषो अग्न
इति समिध्यमानम् । समिद्धो अग्निराहुतः स्वाहाकृतः
प्पितुं नः । स्वगा देवेभ्य इदं नम इति समिद्धम् । ३ ।

अनुमन्त्रयत इति शेषः उपतिष्ठत इति वा ॥

मनो ऽसि प्राजापत्यमिति सौवमाधार्यमाणम् । ४ ।

आधारमनुमन्त्रयत इति शेषः ॥

सुच्यमन्वारभ्य वागस्यैन्द्रीत्यनुमन्त्रयते । ५ ।

आधारयितुरन्वारम् एवाधारान्वारम् । अनुमन्त्रणवचनमन्वार-
भार्यो ऽयं मन्त्र इति मा ब्रह्मैति ॥

देवाः पितरः पितरो देवा यो ऽहमस्मि स सन्धये
यस्यास्मि न तमन्तरेमि स्वं म इष्टं स्वं दत्तं स्वं पूर्तं स्वं
आन्तं स्वं हुतम् । तस्य मे ऽग्निरुपद्रष्टा वायुरुपश्रोता-
दित्यो ऽनुस्थाता द्यौः पिता पृथिवी माता प्रजापति-

बन्धुर्यं एवास्मि स सन्धज इति होतृप्रवरे ऽध्वर्युप्रवरे
च प्रत्रियमाणे । ६ ।

अपतीति शेषः । प्रवरस्थानापन्ने ऽपि सौद होतरित्यत्र गोचर्षिसं-
बन्धाकीर्तनास्त्रायं अयः यो ऽहमस्मि स सन्धजे यस्यास्मि न तमन्त-
रेमीति लिङ्गानुरोधात् ॥

चतुर्होतारं व्याख्याय वसन्तमृतूनां प्रीक्षामीत्येतैः
प्रतिमन्त्रं प्रयाजान्हुतंहुतम् । ७ ।

अनुमन्त्रयंत इति शेषः । सर्वप्रयाजशेषचतुर्होता । अतो न प्रतिप्रया-
जमावर्तते ॥

एको ममैका तस्य यो ऽस्मान्देष्टि यं च वयं द्विषो
द्वौ मम द्वे तस्य त्रयो मम तिस्रस्तस्य चत्वारो मम
चतस्रस्तस्य पञ्च मम न तस्य किंचन यो ऽस्मान्देष्टि यं
च वयं द्विष इत्येतैश्च प्रतिमन्त्रम् । ८ ।

ऊतंऊतमनुमन्त्रयत इत्यन्वयः । यो ऽस्मानित्यादेः सर्ववानुषङ्गः ॥

अग्नीषोमयोरहं देवयज्यया चक्षुष्मान्भूयासमित्या-
ज्यभागौ । ९ ।

ऊतावनुमन्त्रयत इति शेषः ॥

विहृतानुमन्त्रणौ वा । १० ।

विहृतं यक्षमनुमन्त्र्यं यद्योक्तौ तथोक्तौ ॥

अग्निना यज्ञश्चक्षुष्मानग्नेरहं देवयज्यया चक्षुष्मान्भूयासम् । सोमेन यज्ञश्चक्षुष्मा सोमस्याहं देवयज्यया चक्षुष्मान्भूयासमिति विहृतौ । ११ ।

यदा विहृतौ तदाभ्यां पृथगनुमन्त्रयितव्यौ ॥

पञ्चहोतारं वदेत्पुरस्ताद्विरवदानस्य । १२ ।

सर्वहविरयः पञ्चहोता न तु प्रत्येकमावर्तते वीक्षाभावात् ॥

अग्नेरहं देवयज्ययान्नादो भूयासमित्याग्नेयं हुतमनुमन्त्रयते दध्निरसीत्युपांशुयाजमग्नीषोमयोरित्यग्नीषोमीयमिन्द्राग्नियोरित्यैन्द्राग्नमिन्द्रस्येत्यैन्द्रं सांनाय्यं महेन्द्रस्येति माहेन्द्रमग्नेः स्विष्टकृत इति सौविष्टकृतम् । १३ ।

अग्नीषोमीये ऽप्युपांशुयाजे दध्निरसीत्येव मन्त्रः दध्निरसीत्युपांशुयाजमिति वचनात् । न च छिन्नविरोधः आगाभिधानात् ॥

पुरस्तात्स्विष्टकृतो ऽन्यदेवतान्येके समामनन्ति । १४ ।

प्राकृते उक्तानुमन्त्रसमाप्ताये स्विष्टकृतमन्त्रात्पूर्वं प्राकृतीभ्यो ऽन्यदेवतान्यपि वक्ष्यमाणानि यजुंध्येके आखिनः समामनन्ति किं चातस्थानि तु प्रकृतावसंभवात्प्रकरणं बाधित्वा तद्विज्ञानुरोधेन विहृतौ निवेशयितव्यानीत्याह ॥

इति नवमी कण्डिका ।

इन्द्रस्य वैमृधस्याहं देवयज्ययासपत्नो वीर्यवान्भूया-
समिन्द्रस्य चातुरहं देवयज्यया चातो भूयासं द्यावापृ-
थिव्योरहं देवयज्ययोभयोर्लोकयोर्ऋध्यासं । भूमानं
प्रतिष्ठां गमेयमित्येके । पूष्णो ऽहं देवयज्यया प्रजनि-
षीय प्रजया पशुभिः सरस्वत्या अहं देवयज्यया वाच-
मन्नाद्यं पुषेयं विश्वेषां देवानामहं देवयज्यया प्राणैः
सायुज्यं गमेयमर्यम्णो ऽहं देवयज्यया स्वर्गं लोकां गमे-
यमदित्या अहं देवयज्यया प्र प्रजया च पशुभिश्च
अनिषीयेन्द्रस्येन्द्रियावतो ऽहं देवयज्ययेन्द्रियाव्यन्नादो
भूयासमिति यद्यालिङ्गं वैकृतीः । १ ।

एतैर्यथालिङ्गं वैकृतीर्देवता इष्टा अनुमन्त्रयत इत्यर्थः । एवं तेषां
प्रत्यक्षमाज्ञानात्सर्वेष्वप्येतद्देवत्येषु हविःषु हविःसामान्यविरोधे ऽप्येता-
न्वेवानुमन्त्रणानि भवन्ति न प्राकृतान्युद्गन्ते ॥

अग्निर्मा दुरिष्टात्पात्विति प्राशिचमवदीयमानम् । २ ।
हविर्गणादवदाने ऽपि सक्तदेव मन्त्रः । यथा कैवं तथा ब्रह्मत्वे
व्याख्यातम् ॥

सुरूपवर्षवर्णं रक्षीतीडाम् । ३ ।

अवदीयमानामित्यनुषङ्गः । सक्तश्चापि मन्त्रः पूर्ववत् ॥

भूयस्येहि अयस्येहि वसीयस्येहि चित्तं रहि दधिष
रक्षीड रहि स्रुत रक्षीतीडाया उपांशूपहवे सप्त देव-

गवीर्जपति । चिदसि मनासि धीरसि रन्ती रमतिः
 स्रुः स्रुनरीत्युच्चैरुपहवे सप्त मनुष्यगवीः । देवोर्देवैरभि
 मा निवर्तध्वं स्योनाः स्योनेन घृतेन मा समुक्षत नम
 इदमुदं भिषद्यधिर्ब्रह्मा यद्दे समुद्रादुदचन्निव सुचा
 वागग्रे विप्रस्य तिष्ठति ऋक्नेभिर्दशभिर्दिशन्निति च । ४ ।

देवगव्यभिधाचिनो मन्त्रा देवगव्य इत्युच्यन्ते । तथा मनुष्यगव्यः ॥

उपह्वयमानायां वायविडा ते मातेति होतारमीक्ष-
 माणो वायुं मनसा ध्यायेत् । ५ ।

वायविडा ते माता वायो ते वत्सभूतस्त्रेडा मातेति ध्यानप्रकार-
 विधिर्न तु मन्त्रस्तथा ब्राह्मणे व्यक्ताद्यथा वायुर्वत्स इति प्रकृत्योक्तं
 वायुं मनसा ध्यायेन्मात्रे वत्समुपावस्यजतीति ॥

सा मे सत्याशीरित्याशिःषु । आशीर्म ऊर्जमिति च
 । ६ ।

जपतीति जेषः । अथ च जपः सोमेष्टिष्वपि भक्त्येवैकस्या आशिषो
 विद्यमानत्वात् । तच्च त्वस्मास्त्रिंश इत्यादि निवर्तयति ॥

इडाया अहं देवयज्यया पशुमान्भूयासमित्युपह्व-
 ताम् ॥ इडा घेनुः सहवत्सा न आगादूर्जं दुहाना
 पयसा प्रपीना । सा नो अस्मेन हविषोत गोभिरिडा-
 भ्यस्मा आगादिति भक्ष्यायाह्रियमाणाम् । ७ ।

उभयचामुन्नमन्त इति शेषः ॥

उक्त इडाभक्षो मार्जनी च । ८ ।

भक्षो भक्षणम् । मार्जनीशब्देन मार्जनं लक्ष्यते । तदुभयमुक्तमाध्व-
र्यव एव यजमानस्यापि तन्नेदानौ प्रकर्तव्यमिति भावः ॥

ब्रध्म पिबस्व ददतो मे मा क्षायि कुर्वतो मे मोषद-
सहिशां कुप्तिरसि दिशो मे कल्पन्तां कल्पन्तां मे दिशो
दैवीश्च मानुषीश्चाहोरात्रे मे कल्पेतामर्धमासा मे
कल्पन्तां मासा मे कल्पन्तामृतवो मे कल्पन्तां संवत्सरो
मे कल्पतां कप्तिरसि कल्पतां स इति बर्हिषि पुरोडा-
शमासत्रयमभिमृशति । ९ ।

चतुर्धा कृत्वा सहनिहितं पुरोडाशं तन्नेषाभिमृशति ॥

इति दशमौ कण्डिका ।

अथैनं प्रतिदिशं व्यूहत्याशानां त्वाशायासेभ्यश्चतुर्थ्यो
अमृतेभ्यः । इदं भूतस्याध्यक्षेभ्यो विषेम इविषा वयम् ॥
ब्रह्मणा हि भक्षतां भागी भागं माभागो भक्त विरभानं
भजामः । अपस्यिन्धौषधीर्जिन्व द्विपात्याहि चतुष्पाद्भव

दिवो वृष्टिमेरय ॥ ब्राह्मणानामिदं हविः सोम्यानां
सोमपीबिनाम् । निर्भक्तो ब्राह्मणो नेहाब्राह्मणस्या-
स्तीति । १ ।

ब्यूहति विभज्य गमयति सक्तदुक्तेन मन्त्रेण ॥

उपहृतो द्यौः पिताप मां द्यौः पिता ज्ञयतामग्निरा-
ग्नीध्रादायुषे वर्चसे जीवात्वै पुण्यायोपहृता पृथिवी
माताप मां माता पृथिवी ज्ञयतामग्निराग्नीध्रादायुषे
वर्चसे जीवात्वै पुण्यायेत्याग्नीध्रभागस्य वैशेषिकम् । २ ।

ब्यूहनमिति विपरिणामेन संबन्धः । पूर्वं तु ब्यूहनं चतुर्णां भागानां
साधारणमिदं चाग्नीध्रभागस्य वैशेषिकमित्यर्थः । तत्चाग्नीध्रभागस्येति
वचनादिदं ब्रह्मण इत्यादिषु व्यादिष्टेषु भागेष्विति द्रष्टव्यम् ॥

ब्रह्म पिण्वस्वेत्यन्तर्वेद्यन्वाहार्यमासन्नमभिष्टुति ॥
इयं स्थात्यमृतस्य पूर्णा सहस्रधार उत्सो अक्षीयमाणः ।
स दाधार पृथिवीमन्तरिक्षं दिवं च तेनौदनेनातितरा-
णि मृत्युमिति च । ३ ।

प्रथममन्त्रस्य सर्वत्राविकारो भागाभिधानात् । द्वितीये त्वादितः
पदचतुष्टयस्यौदनस्यास्यभिधाविनो अन्यत्र तदभावे लोपः । सहस्र-
धाराक्षीयमाणशब्दयोश्च लिङ्गस्याविकारः उत्सविशेषणत्वात् । शेषस्य
यथार्थमूहः ॥

उक्तः संग्रैषो ऽन्वाहार्यस्य च दानम् । ४ ।

उक्त इडाभक्त इतिवद्वाक्या । संग्रैष इति च दक्षिणत एतोत्तरतः
परीतेति द्वयोरपि संग्रैषयोर्ग्रहणं तथा तच्च दर्शितत्वात् ॥

एषा ते अग्ने समिदित्यानूयाजिकीं समिधमाधीय-
मानाम् ॥ यं ते अग्न आवृश्चाम्यहं वा क्षिपितश्चरन् ।
ग्रजां च तस्य मूलं च नीचैर्देवा निवृश्चत ॥ अग्ने यो
नो ऽभिदासति समानो यश्च निष्ठः । इध्मस्येव ग्रक्षा-
ग्रतो मा तस्योष्धेषि किञ्चन ॥ यो मां देष्टि जातवेदो
यं चाहं देषि यश्च माम् । सर्वास्तानग्ने संदह यांश्चाहं
देषि ये च मामित्याहितायामग्निम् । ५ ।

गतौ ॥

वेदिर्बर्हिः शृतं हविरिध्मः परिधयः सुचः । आज्यं
यज्ञ ऋषो यजुर्याज्याश्च वषट्काराः । सं मे संनतयो
नमन्तामिध्मसंनहने हुत इति संमार्गान्हुतान् । ६ ।

संमार्गा इध्मसंनहनानि तेषां च वज्रत्वनिर्देश इध्मसंनहने हुत इति
चैतदस्य हुतमिति च मन्त्रानुकरणाद्ब्रूयः ॥

सप्तहोतारं वदेत्पुरस्तादनूयाजानामुपरिष्ठादा । ७ ।

सप्तहोतारनूयाजाङ्गत्वादनूयाज उदयनीये न भवति ॥

इत्येकादशी कण्डिका ।

बर्हिषो ऽहं देवयज्यया प्रजावान्भूयासमित्येतैः
प्रतिमन्त्रमनूयाजान्तुतंहुतम् । १ ।

गतः ॥

उभौ वाजवत्यौ जपतः । २ ।

उभयोरपि याजमानाध्वर्यवकाष्ठयोः पाठादिति भावः ॥

बृहन्देवान्यज्ञेनापिप्रे रूद्रान्देवान्यज्ञेनापिप्रेमादि-
त्यान्देवान्यज्ञेनापिप्रेमिति प्रतिमन्त्रं परिधीनज्यमा-
नान् ॥ समङ्गां बर्हिर्विषा हृतेन समादित्यैर्वसुभिः
सं मरुद्भिः । समिन्द्रेण विश्वेभिर्देवेभिरङ्गां दिव्यं नभो
गच्छतु यत्खाहेति प्रस्तरमज्यमानम् । ३ ।

गतौ ॥

अग्नेरहमुज्जितिमनूजेषमिति यथासिङ्गं सूक्तवाक-
देवताः । ४ ।

सूक्तवाके कीर्तिता देवताः सूक्तवाकदेवतास्तासुसिङ्गाभिरुज्जितिभि-
रुपतिष्ठते ऽनुमन्त्रयते वा । यथासिङ्गमिति समाधायसिङ्गानां
मन्त्राणां सिङ्गवशेन विनियोगादनाम्नाया उपांशुयाजदेवताया
आज्यपानां च नोज्जित्योपस्थानम् ॥ अथवा तन्मन्त्रयोरपि ग्राह्यान्त-
रीयः पाठो ऽनुमीयते निर्वापादिष्वेवैश्राग्नमन्त्रस्य । कुतः । सूक्तवाक-
देवता इत्यविशेषवचनात् सूक्तवाके होता थांथां देवतामभिव्याहरति
तांतां यजमानो ऽनुमन्त्रयत इति सत्याषाढवचनाच्च ॥

यदा चास्य होता नाम यज्जीयादय ब्रूयादेमा
अगमन्नाशिषो दोहकामा इति । ५ ।

सोमेष्टिवाग्निष एकत्वादेयमगन्नाग्नीर्दोहकामेत्यूहः ॥

सा मे सत्याशीर्देवान्गम्याज्जुष्टाज्जुष्टतरा पण्यात्प-
ण्यतरारेडता मनसा देवान्गम्याद्यज्ञो देवान्गच्छत्वदो
म आगच्छत्विति सूक्तवाकस्याशिःषु यत्कामयते तस्य
नाम यज्जाति । ६ ।

अविकृत एवायं मन्त्रः सोमेष्टिषु ॥

रोहितेन त्वाग्निर्देवतां गमयत्वित्येतैः प्रतिमन्त्रम-
ग्नीधा प्रस्तरं प्रह्रियमाणम् । ७ ।

गतः ॥

दिवः खीलो ऽवततः पृथिव्या अध्युत्थितः । तेना
सहस्रकाण्डेन द्विघन्तं शोचयामसि । द्विघन्ते बहु शोच-
त्वोषधे मो अहं शुचमिति प्रस्तरतृणे प्रह्रियमाणे । ८ ।

अपतीति शेषः ॥

वि ते मुञ्चामीति परिधिषु विमुच्यमानेषु । ९ ।

परिधिषु ततस्ततो देशादिमुच्यमानेषु प्रह्रियमानेष्विति यावत् ।

विमुच्यमानेष्विति वचनमेष वा अग्नेर्विमोक इति ब्राह्मणव्याचिख्या-

सया परिधियोगे पूर्वं युज्जि त्वेति युक्तस्याग्नेरिदानीं परिधिविमोके

वि ते मुञ्चामीति विमोकाभिधानमेव विमोक इति ॥

विष्णोः शंयोरिति शंयुवाके । यज्ञ नमस्ते यज्ञ नमो
 नमश्च ते यज्ञ शिवेन मे संतिष्ठस्व स्योनेन मे संतिष्ठस्व
 सुभूतेन मे संतिष्ठस्व ब्रह्मवर्चसेन मे संतिष्ठस्व यज्ञस्य-
 र्द्धिमनु संतिष्ठस्वोप ते यज्ञ नम उप ते नम उप ते
 नम इति च ॥ इष्टो यज्ञो भृगुभिर्द्रविणोदा यतिभिरा-
 शीर्दा वसुभिराशीर्वान् । अथर्वभिस्तस्य मेष्टस्य वीतस्य
 द्रविणेहागमेरिति संस्त्वावं हुतम् । १० ।

गताः ॥

इति द्वादशी कण्डिका ।

इति तृतीयः पटलः ॥

सोमस्याहं देवयज्यया सुरेता रेतो धिषीयेति यथा-
 लिङ्गं पत्नीसंयाजान्हुतं हुतम् । १ ।

देवपत्नीनां गृहपतेश्च यागान्तरथ्यवाचे ऽपि समानमनुमन्त्रणं
 मन्त्रलिङ्गात् ॥

राकाया अहं देवयज्यया प्रजावान्भूयासं सिनी-
 वाल्या अहं देवयज्यया पशुमान्भूयासं कुक्षा अहं
 देवयज्यया पुष्टिमान्पशुमान्भूयासमिति काम्याः । २ ।

काम्यग्रहणेन काम्यदेवता उपलक्षयति न तु नित्या व्यावर्तयति ।
 तेनाविघ्निष्टमनुमन्त्रणं नित्यत्वे ऽपि ॥

राकाया अहं देवयज्यया प्रजावती भूयासं सिनी-
वाल्या अहं देवयज्यया पशुमती भूयासं कुक्षा अहं
देवयज्यया पुष्टिमती पशुमती भूयासमिति पथ्यनुम-
न्वयते । ३ ।

गतः ॥

इडास्माननु वस्तां घृतेन यस्याः पदे पुनते देवयन्तः ।
वैश्वानरी शक्करी वावृधानोप यज्ञमस्थित वैश्वदेवीत्या-
ज्येडाम् । ४ ।

घृतेनेत्युदकाभिधानान्मावेडायामप्यनूहः । तथा च ब्राह्मणं दृष्टिर्वा
इडा दृष्ट्यै वै निक्रमणे घृतं प्रजाः संजीवन्तीः पिबन्तीति ॥

अन्तर्वेदि वेदं निधायाभिमृशति वेदो ऽसीति । ५ ।

गतः ॥

पुरा विदेयेति यद्यद्वातृव्यस्याभिध्यायेत्तस्य नाम
मृच्छीयात् । तदेवास्य सर्वं दृक् इति विज्ञायते । ६ ।

तत्र विदेयेत्येतच्छब्दात्पूर्वं भ्रातृव्यस्य स्वं यद्यत् गोहिरण्यादि अभि-
ध्यायेत् इदं मे स्यादिति तस्य नाम मृच्छीयात् यथा देवदत्तस्य गां
विदेयेति । तत्सर्वमेवास्यापादत्त इत्याह श्रुतिः । असति तु कामे
यथाच्चातो मन्त्रः ॥

या सरस्वती विशोभगीना तस्यां मे रास्व तस्यास्ते

भक्तिवानो भूयास्मेति फलीकरणहोमे हुते मुखं
विमृष्टे । ७ ।

मुखविमर्गेऽयं फलीकरणहोमसंयोगान्नदङ्गमतोऽनौषधतन्नासु
निवर्तते ॥

वसुर्यञ्चो वसुमान्यन्नस्तस्य मा यन्नस्य वसोर्वसुमतो
वस्वागच्छत्वदो म आगच्छत्विति समिष्टयजुर्हुतमनुम-
न्वयते । यत्कामयते तस्य नाम वृह्णाति । ८ ।

गतः ॥

सं यज्ञपतिराशिषेति यजमानभागं प्राश्नाति । ९ ।

इति चयोदशी कण्डिका ।

दधिक्राव्यो अकारिषमिति सायंदोहम् । इदं हवि-
रिति प्रातर्दोहम् । १ ।

इदं हविरिति सौचामणीपठितः स्वाहान्तो मन्त्रः ॥

नाब्राह्मणः सांनाय्यं प्राश्नीयात् । २ ।

अचिद्यैश्चै न सांनाय्येऽयजमानभागौ प्राश्नीतः ॥

अन्तर्वेदि प्रणीतास्वध्वर्युः संततामुदकधारां स्वाव-
यति । सदसि सन्ने भूया इत्यानीयमानायां जपति । ३ ।

गतः ॥

प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्तामित्येतैर्यथा-
लिङ्गं व्युत्तिष्ठ्य समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमपिग-
च्छत । अच्छिद्रः प्रजया भूयासं मा परासेचि मत्पय
इत्यन्तर्वेदि शेषं निनीय यदप्सु ते सरस्वति गोघ्नश्वेषु
यन्मधु । तेन मे वाजिनीवति मुखमङ्गिध सरस्वति ।
या सरस्वती वैशम्बल्या* तस्यां मे राख तस्यास्ते
भक्षीय तस्यास्ते भूयिष्ठभाजो भूयास्मेति मुखं विमृष्टे । ४।

यथालिङ्गं व्युत्तिष्ठ्य तत्तन्मन्त्रप्रकाशितायां दिशि तेन तेन मन्त्रेणो-
र्ध्वमपः सिक्ता ॥

उभौ कपालविमोचनं जपतः । ५ ।

उभयोरप्याध्वर्यवयाजमानकाण्डयोः पाठादिति भावः ॥

विष्णोः क्रमो ऽसीति दक्षिणे वेद्यन्ते दक्षिणेन पदा
चतुरो विष्णुक्रमान्प्राचः क्रामत्युत्तरमुत्तरं ज्यायांसम-
नतिहरन्सव्यम् । ६ ।

विष्णुक्रमा नाम तस्मिन्मन्त्रविशिष्टाः पदविधेयाः तान्दक्षिणे वेदि-
शेषे क्रामति । तेषु चोत्तरोत्तरं क्रममधिकान्तराखं क्रामति न
च कदाचित्सव्यं पादं पुरस्ताद्वयति ॥

* Thus according to the best MS., the others. read वैशम्बल्या
and वैशम्बल्या like Taittirīya Brāhmaṇa 2. 5. 8. 6.

नाहवनीयमतिक्रामति । ७ ।

यच्चाप्याहवनीयसौख्यः परतो वेदिः सोमपशुचातुर्भास्त्रेषु तच्चापि न तमतिक्रामति ॥

अवस्थाय चतुर्थं जपति । ८ ।

चतुर्थं तु क्रमं दृष्ट्वा कान्वावस्थाय ततो मन्त्रं जपति न तु मन्त्रान्ते क्रामतीत्यर्थः । अथवा द्वितीयक्रमं कान्वा तत्रैवावस्थाय चतुर्थं मन्त्रं जपति न तु तेन क्रामतीत्यर्थः । चतुरो विष्णुक्रमानिति तु मन्त्राभिप्रायं द्रष्टव्यम् । कस्मात् । विष्णोः क्रमत्वेनैषां क्रमाणां स्वव्यवस्थाय चतुर्थक्रमाभावात् व्यक्तवचनाच्च बौधायनादिभिः यथा द्वितीये चतुर्थमनुवर्तयति न चतुर्थाय प्रक्रामतीत्यादि ॥ उक्तः स्वशाखास्तो विष्णुक्रमकल्पः अथापरौ शाखान्तरीयौ विकल्पौ दर्शयति ॥

विष्णुक्रमान्विष्ण्वतिक्रमानतीमोक्षानिति व्यतिषक्तानेके समामनन्ति । विनिरूढानेके । ९ ।

अयमर्थः । प्राकृते याजमानकाण्डे चीनेतानेके ऽधीयते व्यतिषक्तांस्य तान्यथा प्रथमं विष्णुक्रमपर्यायमुक्त्वा विष्ण्वतिक्रमातीमोक्षाणामाद्यौ पर्यायौ ततो द्वितीयमुक्त्वा तेषामपि द्वितीयावित्यादि । अन्ये तु चीनेतानधीयाना विनिरूढानन्योन्यमसंकीर्णमधीयते यथा समाप्य विष्णुक्रमांस्ततो विष्ण्वतिक्रमांस्ततो ऽतीमोक्षानिति । तदेवमेते पूर्वेण केवलविष्णुक्रमकल्पेन सह त्रयः कल्पा उक्ता भवन्ति ॥ केचित्तु विष्णुक्रमवद्विष्ण्वतिक्रमातीमोक्षानपि नित्यानिष्टा तेषां

अतिषष्ठाधितिषष्ठमाचविकल्पमेनमिच्छन्ति । तदयुक्तं विष्णुक्रमवर्तीनां
स्वरूपस्थान्यतीति सिद्धेः । न तावदेषां अतितः सिद्धिः दर्शपूर्णमासम-
न्तमाह्वयप्रकरणयोः केवलविष्णुक्रमायामाजानात् सूत्रे ऽपि न ह्य-
नन्तरं नित्यवदिहिता अनुदिताश्च प्रदेवान्तरेषु यथा पूर्णपानं
निनयति विष्णुक्रमाङ्गमतीत्यादि । कस्यान्तरेऽनुपात्ता एव विष्णु-
तिक्रमादय इति न कुतश्चिदप्येषां स्वरूपसिद्धिं पश्यामः । तस्मा-
द्वातिषष्ठादिविशिष्टस्वरूपमेवैषामच विकल्पत इति सूक्तमिति । अथ
केवलो विष्णुक्रमकस्य इति ॥

अग्निना देवेन पृतना जयामीति विष्णुतिक्रमाः ।
ये देवा यज्ञहन इत्यतीमोक्षाः । १० ।

गतः ॥

अगन्म सुवः सुवरगन्मत्यादित्यमुपतिष्ठते । ११ ।

इति चतुर्दशी कण्डिका ।

उद्यन्नस्य मिचमहः सपत्नान्मे अनीनशः । दिवैना-
न्विद्युता अहि निस्त्रोचन्नधरान्कृधि ॥ उद्यन्नस्य वि नो
भज पिता पुत्रेभ्यो यथा । दीर्घायुत्वस्य हेशिषे तस्य
नो देहि सूर्य ॥ उद्यन्नस्य मिचमह आरोहन्नुत्तरां
दिवम् । हृद्रोगं मम सूर्य हरिमाणं च नाशय ॥
शुकेषु मे हरिमाणं रोपणाकासु दध्मसि । अयो हारि-
द्रवेषु मे हरिमाणं निदध्मसि ॥ उदगादयमादित्यो

विश्वेन सहसा सह । द्विघन्तं मम रन्ध्रयन्मो अहं द्विघतो
 रधम् ॥ यो नः शपादशपतो यश्च नः शपतः शपात् ।
 उषाश्च तस्मै निक् च सर्वं पापं समूहतामिति च । १ ।
 व्याख्यातः पूर्वेषादित्योपस्थानेन ॥

येन्द्रीमावृतमन्वावर्त इति प्रदक्षिणमावर्तते । २ ।

गतः ॥

यद्यभिचरेदिदमहममुष्यामुष्यायणस्य प्राणं निवेष्ट-
 यामीति दक्षिणस्य पदः पाण्ड्या निमृद्रीयात् । ३ ।

आमुष्यायणस्येति गोचनिर्देशः यथा देवदत्तश्च गौतमस्येत्यादि ।
 ववरः प्रावाहणिरित्यादिवत्पिनिर्देश इत्यन्ये ॥ निमृद्रीयात् आदृत्यं
 यौचमानं बुद्ध्या पाण्ड्या भूमिं निपौडयेत् ॥

पुण्या भवन्तु या लक्ष्मीः पराभवन्तु याः पापीरि-
 त्युक्त्वा समहं प्रजया सं मया प्रजेति पुनरुपावर्तते । ४ ।

अस्ति पुनरागच्छतीत्यादिवत्प्रतिनिवृत्तिवचनः पुनःशब्दः । पुनरुपा-
 वर्तते प्रसव्य आवर्तत इत्यर्थः । तथोदक् पर्यावर्तते समहं प्रजयेति
 बोधायनः ॥

समिद्धो अग्ने मे दीदिहि समेद्धा ते अग्ने दीद्यास-
 मित्याहवनीयमुपसमिद्धे । वसुमान्यज्ञो वसीयान्भू-
 यासुमित्युपतिष्ठते । ५ ।

इति पञ्चदशौ कण्डिका ।

यो नः सपत्नी यो ऽरुणो मर्तो ऽभिदासति देवाः ।
 इधमस्येव प्रक्षायतो मा तस्योच्छेषि किञ्चनेति च । १ ।
 गतः ॥

अग्न आर्यंषि पवस इत्याग्निपावमानीभ्यां गार्हपत्यमु-
 पतिष्ठते । अग्ने गृहपत इति च । २ ।

अग्ने गृहपत इति मन्त्रः श्रुतं हिमा इत्यन्तः । गतः शेषः ॥

पुचस्य नाम गृह्णाति तामाग्निषमाग्नासे तन्तव
 इत्यजातस्य । असुष्मा इति जातस्य । ३ ।

हे एते यजुषी जाताजातयोः पुचयोर्नामग्रहणार्थं । तयोः प्रथमेन
 प्रथममजातस्य पुचस्य नाम गृह्णाति तन्तव इति परोक्षनाम्ना ।
 तच्च तज्जन्मार्थं तेजस्येवास्य ब्रह्मवर्षसी पुचो जायत इति श्रुतेः ॥
 अथ द्वितीयेन यजुषा जातस्य नाम गृह्णाति असुष्मा इति तदीय-
 नाम्ना । तच्च तत्समृद्धार्थं तेज एवास्मिन्ब्रह्मवर्षसं दधातीति श्रुतेः ॥
 तेन जातस्यापि मृतस्य पुचस्य न नाम गृह्णाति । तदेवं पुचवतो
 नामग्रहणद्वयं भवति तद्यथा तामाग्निषमाग्नासे तन्तवे ज्योतिष्मतीं
 तामाग्निषमाग्नासे देवदत्ताय ज्योतिष्मतीमिति । अपुचस्य तु प्रथम-
 मेव द्वितीयस्यासंभवात् । पुचवतो ऽपि द्वितीयमेव न प्रथममिति
 केचित् । तद्युक्तं तन्तव इत्यजातस्येत्यविशेषोक्ते भविष्यत्पुचार्थं पुचवतो
 ऽपि तदनिवारणात् अजातपुचस्येत्यवचनाच्च ॥ व्यक्तोक्तस्य समुच्चयो
 बौधायनेन तामाग्निषमाग्नासे ऽसुष्माअसुष्मा इति थावन्तो ऽस्य पुचा

जाता भवन्ति तन्नाम इत्यन्तत इति ॥ वज्रपुत्रत्वे तु स्वस्वानविष्टया
 नात्रां रुद्धं न तन्नामवृत्त्या यदीर्णं यथापादेन वज्रपुत्रः सर्वेषां
 पुत्राणां नामान्यनुद्भूत्य ज्योतिष्मतीमित्यन्ततो ऽवदधातीति यद्यथा
 तामाग्निषमाग्निषे वज्राय सूर्याय विष्णवे ज्योतिष्मतीमिति ॥
 अकृतनामस्तु वचननाम याज्ञम् । नैव याज्ञं पुत्र्याः पुत्रस्येति
 वचनात् ॥

ज्योतिषे तन्तवे त्वासावनु मा तन्मच्छिन्नो दैव्यस्त-
 न्तुर्मा मनुष्यच्छेदि दिव्याद्वाज्ञो मा च्छित्ति मा
 मानुषादिति प्रियस्य पुत्रस्य नाम यज्ज्ञाति । ४ ।

असाविति संवृद्धा नामयश्चन् । प्रियपुत्रस्येति वचनात् जाताजात-
 विभागवचनाच्चाप्रियपुत्रस्यापुत्रस्य च कृत्स्नमन्तस्य शेषः । वज्रपुत्रस्य
 चाभ्यावृत्तिः अनु मा तन्मच्छिन्न इत्येकवचनात् ऊहप्रतिवेधाच्च ॥

अग्ने वज्रे स्वदितं नस्तनये पितुं पच । शं तोकाय
 तनुवे स्तोत्र इति दक्षिणाम्निम् । ५ ।

उपतिष्ठत इति शेषः ॥

ज्योतिषे तन्तवे त्वेत्यन्तर्वेद्युपविशति । पूर्ववन्नामग्र-
 ह्यम् । ६ ।

आन्तः सूर्तरेष ॥

ज्योतिरसि तन्नाम इत्युपविश्य अग्रति । ७ ।

उपविश्य अपत्यापि लोपो ऽपुनस्तु मथमपुनर्विरोधात् ॥

वेदमुपस्य आधायान्तर्बेद्यासीना ऽतीमोक्षाञ्जपति
। ८ ।

वेदाधानमुपरिष्ठाद्वेदस्तरणप्रज्ञात्रयणेनोक्तं अन्यत्र स्त्रीर्णत्वाद्देहस्य ।
आश्रयाद्यनेन तु पूर्वमेव स्तरण उक्तं ज्ञेयं निधायेति । सत्यापाठ-
स्याच्च वेददद्याम्युपस्य आधायेति ॥

अथ वेदस्तरणं यजमानभागस्य च प्राशनमेकै समा-
ममन्ति । ९ ।

यदा त्वच तदा सहैवोभयोरुत्कर्षो नान्यतरस्य ॥

कृत्वा युनक्ति स त्वा विमुञ्चत्विति यज्ञं विमुञ्चति
। १० ।

मन्त्रोच्चारणमेव विमोक्तः ॥

अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषमिति व्रतं विसृजते । ११ ।

धैर्यजुभिः प्राग्रतमुपेतं तैरेव विसृजते । विकारमात्रेण विशेषः ॥

यज्ञा बभूवेति यज्ञस्य पुनरात्मनं जपति । १२ ।

विहतावपि यच्च पुनःक्रियेष्टा तत्रैव पुनरात्मनस्य जप्ते ऽन्वर्थत्वा-
द्यथा पश्चादयथादिषु ॥

गोमानिनि प्राकृदेत्य गोमतीं जपति । १३ ।

सर्वेष्टिपशुषु नित्यो गोमतीजपः ॥

अथ वा यजमानभागं प्राप्नीयात् । १४ ।

गतः ॥

यज्ञं शं च म उप च म आयुश्च मे बलं च मे यज्ञं
शिवो मे संतिष्ठस्व यज्ञं स्थिष्टो मे संतिष्ठस्व यज्ञारिष्टो
मे संतिष्ठस्वेति दर्शपूर्णमासाभ्यां सोमेन पशुना वेष्ट्या
जपति । १५ ।

अधिकारादेव सिद्धेः पुनर्दर्शपूर्णमासग्रहणं तद्विकारेषु मा भूदिति ॥

वृष्टिरसि वृश्च मे पाप्मानमृतात्सत्यमुपागामितीदृषाप
उपस्पृशति । तदिदं सर्वयज्ञेषूपस्पृशनं भवति । १६ ।

यन्तो ऽयं विद्युदसौत्यादिना व्याख्यातः ॥

ब्राह्मणांस्तर्पयित्वा इति संप्रेष्यति । १७ ।

अन्विजः संनिधानात्तास्तर्पयित्वै तर्पयत भोजनादिभिः । तेषां च
तर्पणं यज्ञसमृद्धयर्थं यज्ञमेव तर्पयतीति वाजसनेयिष्युतेः ॥

प्रवसन्काले विहारमभिमुखो याजमानं जपति
। १८ ।

प्रवसन्देष्टान्तरे वसन् खेखे काले उपवसथ्ये ऽहनि यजनीये च विहा-
रदेष्टमभिमुखो याजमानाध्वर्यवकाण्डोक्ताग्न्यान्वापि याजमानमग्न्या-
जपति । तदीयानि तु कर्माण्यध्वर्युः करोति । तथा च भारद्वाजा-

इयः यानि संस्पृष्ट कर्माण्यध्वर्युस्तानि कुर्यादिति । यानि तु संभवन्ति
तानि स्वयमेव तत्र कुर्यात् यथापासुपस्पर्शनमादित्योपस्नानमि-
त्यादि ॥

प्राचो विष्णुक्रमान्क्रामति । १९ ।

इच्छिष्वेद्यन्तास्ताभास्ता लोपिषत विष्णुक्रमाः । प्राश्नः विहाराभि-
मुखः क्रमिष्यन्त इत्यारम्भः ॥

प्राहुदेत्य गोमतीं अपति अपति । २० ।

प्राहुदेत्य ततो विहाराभिमुख एव स्थितो अपति ॥

इति षोडशी कण्डिका ।

इति श्रीभट्टहृद्रक्षप्रणीतायामापस्तम्बसूत्रद्वयौ सूत्रदीपिकायां
चतुर्थः पटलः ।

इति चतुर्थः प्रश्नः ॥

ओम् ॥

एवं दर्शपूर्णमासौ व्याख्यायानन्तरं सर्वश्रौतकाण्डोपकारकं सर्वप्रथ-
मभावि चाग्न्याधेयमारभते ॥

अग्न्याधेयं व्याख्यास्यामः । १ ।

अग्नेराधेयमग्न्याधेयम् । कृत्यक्षुटो वज्रसमिति भावे च द्रष्टव्यः ।
अग्निराधेयो ऽग्निर्कर्मणीति वा वज्रग्रीहिः ॥ तथोपनयनादिवदा-
वश्यकं पुरुषस्य । कुतः । ऋष्यकेनो ऽग्नीनादधीतेति श्रुतेः सतिष्व-
प्यग्न्याधेयमग्निहेतुं दर्शपूर्णमासावित्यावश्यकेषु पुरुषसंस्कारेषु पाठात्
अवश्यं च ब्राह्मणो ऽग्निमादधीतेति वसिष्ठवचनात् आचार्येणाप्यशू-
द्राणामदुष्टकर्मणासुपाचनं वेदाध्ययनमग्न्याधेयं फलवन्ति च कर्मा-
णीति दिजातीनां वर्षधर्मत्वेनानुक्रमणात् मनुनाप्यनाहिताग्निता
क्षैणमिति तदक्रियायासुपपातकत्वेन स्मरणाच्च । तस्मात्सिद्धमावश्य-
कमग्न्याधेयमिति ॥ अथाह नैधायनः अग्नीनाधास्यमानः प्राव्यमा-
त्मानं कुर्वीत येनास्य कुत्रलं स्यान्नेन कुत्रलं कुर्वीतेति । तथोक्त-
मात्मनः पुरस्सरणमिति च ॥

यो अश्वत्थः शमीगर्भ आरुरोह त्वे सखा । तं ते
हरामि ब्रह्मणा यन्निधैः केतुभिः सहेति शमीगर्भस्या-
श्वत्थस्यारणी आहरति । २ ।

अथ यजमान आगुरते अग्नीनाभास्व इति । न विद्युदधीत्यपासु-
पत्यर्घ्नं अथज्ञत्वात् । अथाध्युररणी पूर्वाहते अपि मन्त्रेण युग-
पदाहरति ॥ शमीगर्भस्येति षष्ठीसमासः इत्थं वै शमी तस्या एव गर्भो
यदश्वत्य इति श्रुतेः यो अश्वत्यः शमीगर्भो भूमिं मूलेन स्पृष्ट इति
भारद्वाजवचनाच्च ॥ अरणीप्रमाणं चानुक्तत्वादर्थसङ्गं भवति ।
चतुरङ्गुलमुत्थेधां दादत्राङ्गुलं विस्त्रीर्णं षोडशाङ्गुलमायतामिति
बौधायनः । चतुर्विंशत्यङ्गुला वेति कात्यायनौघाः । तथा वैष्णव-
पुराणं षष्ठं अरणीं च कारयेत्प्रमाणं चाङ्गुलैः कुर्वन् गाथणीं पठेत्पठ-
तत्पावरसंख्यान्वेवाङ्गुलावरणा भवन्तीति ॥

अथशमीगर्भस्येति वाजसनेयकम् । ३ ।

अशमीगर्भे ऽपि मन्त्रानिष्ठतिः अश्वत्यमाचस्यैव शमीगर्भसंज्ञनात् ।
अथोक्तं क्षिरण्यकेशिना इत्थं वै शमी तस्या एव गर्भो यदश्वत्य इति वि-
ज्ञायत इति । बौधायनस्याह अथो खलु य एवाश्वत्यः शमीगर्भ इति ॥

अश्वत्याहव्यवाहाद्वि जातामग्निस्तनूं यज्ञियां संभ-
रामि । शान्तयोनिं शमीगर्भमग्नये प्रजनयितवे । आ-
युर्मयि धेह्यायुर्यजमान इत्यरणी अभिमन्त्र्य सप्त पार्थि-
वान्संभारानाहरति । एवं धामस्पत्यान् । पञ्चपञ्च वा । ४ ।
गतौ ॥

भूयसो वा पार्थिवान् । ५ ।

अष्टौ पार्थिवा वक्ष्यन्ते ते सर्वे भवन्ति सप्तत्वे वागस्पत्यानाम् ।
पञ्चत्वे तु सप्ताष्ट वा स्युः ॥

न संभाराम्संभरेदिति वाजसनेयकम् । ई ।

गतः ॥

वैश्वानरस्य रूपं पृथिव्यां परिस्रसा । स्योनमाविशन्तु
न इति सिकताः ॥ यदिदं दिवो यददः पृथिव्याः
संजज्ञाने रोदसी संवभूवतुः । जषान्दृष्ट्वा मवतु दृष्ट्वा-
मूषा इहेभयोर्यज्ञियमागमिष्ठा इत्यूषान् ॥ उतीः कुर्वी-
षो यत्पृथिवीमचरो गूहाकारमाखुरूपं प्रतीत्य । तत्ते
न्यक्तमिह संभरन्तः शतं जीवेम शरदः सुवीरा इत्या-
खुकरीषम् ॥ ऊर्जं पृथिव्या रसमाभरन्तः शतं जीवेम
शरदः पुरुषीः । वक्षीभिरनुवित्तं गुहासु ओषं त
उर्व्यवधिरा भवाम इति वक्षीकवपाम् ॥ प्रजापतिसृ-
ष्टानां प्रजानां क्षुधो ऽपहत्यै सुवितं नो अस्तु । उपप्र-
भिन्नमिषमूर्जं प्रजाभ्यः सूदं दृहेभ्यो रसमाभरामीति
सूदम् ॥ यस्य रूपं बिभ्रदिमामविन्दद्गुहा प्रविष्टां सरि-
रस्य मध्ये । तस्येदं विहतमाभरन्तो ऽष्टम्बद्वारमस्थां
विधेमेति वराहविहतम् । ७ ।

इति प्रथमा कण्डिका ।

याभिरहं हज्जगतः प्रतिष्ठामुर्वीमिमां विश्वजनस्य
भर्चीम् । ता नः शिवाः शर्कराः सन्तु सर्वा इति
शर्कराः ॥ अग्ने रेतश्चन्द्रं हिरण्यमद्भ्यः संभूतममृतं
प्रजासु । तत्संभरन्नुत्तरतो निधायातिप्रयच्छन्दुरिति
तरेयमिति हिरण्यम् । १ ।

सर्वपाहरतीति संबन्धः ॥ आस्तुकरीषमास्तुत्करः । वस्त्रोक्तस्य मृद-
स्त्रीकवपा । स्रद्धा जलाश्रयस्य मृदभोव्यस्य । तथा चाह बौधायनः
घो ऽनुपदासी स्रद्धः स्यात्तत आहारयेत् स्रद्धे ऽविद्यमाने कुलीरसु-
विरादाहारयेदिति । चयो हिरण्यशकला भवन्ति पञ्चपञ्चाग्रेः । केचित्तु
कल्पान्तरदृष्ट्या हिरण्यस्यासंभारत्वं मन्यन्ते । तदयुक्तं संभारानाहर-
तीति प्रकृत्य हिरण्यमयुक्ता तत ऊर्ध्वमिति पार्थिवा इति निगम-
नात् तत्संभरन्निति मन्त्रलिङ्गाच्च । तस्मादसंभारपचे हिरण्यमपि
निवर्तते ॥

इति पार्थिवाः । २ ।

संभारा इति शेषः ॥

यदि पञ्चौदुम्बराणि सोदशकलानि पञ्चमेो भवति
। ३ ।

उदुम्बरं तावम् । पञ्चसंभारपचे तावमयानि सोदशकलानि पञ्चमः
संभारो भवति । तेषां द्रव्यीं संभरणम् ॥

अश्वो रूपं कृत्वा यदश्वत्ये ऽतिष्ठः संवत्सरं देवेभ्यो
निषाय । तप्ते न्यक्तमिह संभरन्तः शतं जीवेम शरदः

सुवीरा इत्यथत्यम् ॥ ऊर्जः पृथिव्या अध्युत्थितो ऽसि
वनस्पते शतवल्गो विरोह । त्वया वयमिषमूर्जं मदन्तो
रायस्पीषेण समिषा मदेमेत्युदुम्बरम् ॥ गायत्रिया
द्वियमाणस्य यत्ते पर्णमपतत्तृतीयस्यै दिवो ऽधि । सो
ऽयं पर्णः सोमपर्णाद्वि जातस्ततो हरामि सोमपीषः
स्यावल्गौ ॥ देवानां ब्रह्मवादं वदतां यदुपायृषोः
सुअवा वै श्रुतो ऽसि । ततो मामाविशतु ब्रह्मवर्षसं
तत्संभरंस्तदवल्ग्वीय साक्षादित्येताभ्यां पर्णम् ॥ यथा
ते सृष्टस्याग्नेर्हेतिमशमयत्यजापतिः । तामिमामग्रदा-
हाय शमीं शान्त्यै हराम्यहमिति शमीम् ॥ यत्ते सृष्टस्य
यतो विकङ्कतं भा आर्द्धजातवेदः । तथा भासा संमित
उरुं नो षोऽकमनुप्रभाहीति विकङ्कतम् ॥ यत्ते तान्तस्य
हृदयमाच्छिन्दञ्जातवेदो मरुतो अद्विस्तमयित्वा ।
एतत्ते तदशनेः संभरामि सात्मा अग्ने सहृदयो भवेहे-
त्यशनिहतस्य वृक्षस्य ॥ यत्पर्यपश्यत्सरिरस्य मध्य उर्वी-
मपश्यज्जगतः प्रतिष्ठाम् । तत्पुष्करस्यायतनाद्वि जातं
पर्णं पृथिव्याः प्रथनं हरामीति पुष्करपर्णम् ॥ इति
वानस्पत्याः । ४ ।

पूर्ववक्ष्योजना । तर्पणत्वादयः ब्रह्मास्तदवयवपरा द्रष्टव्याः । अशनिह-
ताभावे श्रौतदत्तं वातदत्तं वेति बौधायनः ॥

इति द्वितीया कण्डिका ।

यं त्वा समभरं जातवेदो यथा शरीरं भूतेषु न्यक्तम् ।
स संधृतः सीद शिवः प्रजाभ्य उहं नो लोकममुनेषि
विद्वानिति संधृत्य निदधाति । १ ।

संधृत्य एवमाहृत्य तान्मभारानेकस्यान्कृत्वा निदधातीत्यर्थः । अथवा
आहरणमेव संभरणम् । एवं सर्वानाहृत्य समुदितमनेन निदधाती-
त्यर्थः नारद्वारेण निधानं संभारखिप्नत्वात् । अथ आहूमाह वी-
धायनः ॥

अथ नक्षत्राणि । २ ।

वक्ष्यन्त इति शेषः ॥

कृत्तिकासु ब्राह्मण आदधीत मुखो ब्रह्मवर्चसी
भवति । ३ ।

मुखो ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्मवर्चसिनां प्रथम इत्यर्थः ॥

मृदांस्तस्याग्निर्दाहुर्यो भवति । ४ ।

दाहकः दहनशील इति । इमं दोषमनुजानतो ऽयं काल इति
भावः ॥

रोहिण्यामाधाय सर्वान्रोहान्रोहति । ५ ।

सर्वानुष्णायान्प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

मृगशीर्षे ब्रह्मवर्चसकामो यज्ञकामो वा । ६ ।

आदधीतेति शेषः ॥

यः पुरा भद्रः सग्यापीयान्स्यात्पुनर्वस्वोः । ७ ।

भद्रो वसुमान् पापीयान्दरिद्रः । पुनरेवैनं वामं वसूपावर्तते भद्रो
भवतीति खिङ्गात् ॥

पूर्वयोः फल्गुन्योर्यः कामयेत दानकामा मे प्रजा
स्युरिति । ८ ।

मह्यं दातुमिच्छन्तु प्रजा इति कामः ॥

उत्तरयोर्यः कामयेत भग्यन्नादः स्यामिति । ९ ।

भगी वज्रग्रीः । अन्नादो भोजनशक्तः ॥

एतदेवैके विपरीतम् । १० ।

एतदेव पूर्वोत्तरयोः फल्गुन्योर्दत्तं कामदत्तं विपर्यस्तमेके समामनन्ति ॥

अथापरम् । पूर्वयोराधाय पापीयान्भवत्युत्तरयोर्व-
सीयान् । ११ ।

गतः ॥

इस्ते यः कामयेत प्र मे दीयेतेति । १२ ।

मह्यं दीयेत जनैरिति कामः ॥

चिचायां राजन्यो भ्रातृव्यवान्वा । १३ ।

राजन्यस्य चिचा नित्या ॥

विशाखयोः प्रजाकामो ऽनुराधेषृष्टिकामः श्रवणे
पुष्टिकाम उत्तरेषु प्रोष्ठपदेषु प्रतिष्ठाकामः । १४ ।

गताः ॥

सर्वाणि नित्यवदेके समामनन्ति । १५ ।

सर्वाण्येतानि काम्यतयोक्तानि नित्यवत् नित्यं यथा तथा कामोपब-
न्धरहितानीत्यर्थः । अथ पर्वणोराधानं विधासंस्तु च फल्गुनीपौर्ण-
मास्याधाने विभेदं दर्शयति ॥

फल्गुनीपूर्णा मास आदधीतेत्युक्ताह यत्फल्गुनीपूर्णा-
मास आदध्यात्संवत्सरस्येनमासन्दध्याद्वाहे पुरैकाहे
वा । १६ ।

फल्गुनीपूर्णमास आदधीतेति ब्राह्मणं प्रथममुक्ता पुनरेवाह यदि
यजमानः फल्गुनीपूर्णमास आदध्यात् एनमग्निं संवत्सरस्यासन् आस्ये
आदध्यात् । आसन्नित्युक्ताह सवर्णदीर्घपक्षो द्रष्टव्यः । आस्ये क्षिप्तं
च भक्षितमित्यास्यचेपेणाग्निनाशो लक्ष्यते । अतः पर्वणः प्राक् द्वाह
एकाहे वा काले वा आधेय इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥ अथवा यदि
फल्गुनीपूर्णमास आदध्यात् अध्वर्युरेनं यजमानं संवत्सरस्यास्ये आद-
ध्यादिति योजना परस्मैपदैषित्यात् । अतः प्राक् द्वाह एकाहे वाधेय
इत्येव ॥ इयं च फल्गुनीपूर्णमासनिन्दा अनुदितहोमनिन्दावदुत्तर-
विधिस्तुत्यर्था न तु फल्गुनीपूर्णमासपरिहारार्था विधानार्थक्यप्रसङ्गात् ।
तेन दावपि विधी विकल्पेते । भारद्वाजस्तु या पूर्वाभ्यां फल्गुनीभ्यां
पूर्णमासौ स्याज्ज तस्यामादधीतेत्याह ॥

अमावास्यायां पौर्णमास्यां वाधेयः । १७ ।

अग्निरिति शेषः ॥

वसन्तो ब्राह्मणस्य ग्रीष्मो राजन्यस्य हेमन्तो वा
शरद्वैश्यस्य वर्षा रथकारस्य । १८ ।

आधानकाल इति शेषः । किमत्र रथकार इति द्विजातिभ्यो ऽन्व-
जातीयस्थान्तरप्रभवस्य ग्रहणं नेत्याह ॥

ये चयाणां वर्षाणामेतत्कर्म कुर्युस्तेषामेष कालः । १९ ।

त्रिषु वर्षेष्वन्तर्भूता एव खट्वत्तिकर्णिता ये रथं कुर्वन्ति तेषामय-
माधानकालः ॥

शिशिरः सार्ववर्णिकः । २० ।

वर्षत्रयसाधारण इत्यर्थः ॥ अत्र वसन्ताद्युत्तुकृतिः सौरेण वा चान्द्र-
मसेन वा उभयथापि ज्ञात्वेषु प्रवृत्तेः । केचिच्चन्द्रमाः षड्वेता स
चतुष्कल्पयतीति श्रुतेश्चान्द्रमसीमेवाहुः । तदयुक्तं इतरथापि अव-
शात् यथा देव सूर्यं योमं क्रेष्याम चतुष्कल्पयेति । कालतन्त्रे तु
प्रायेण सौरमेवानुद्ध्य चतुक्कृतिः प्रवर्तते । तत्र यदा मीनमेषयो-
रादित्यो ऽवतिष्ठते स सौरस्त्रावदसन्तः यथोक्तं सूर्यकाशविदुद्भैः उद-
नचने मकरादादृतवः शिशिरादस्य सूर्यवशादिति । तथा वैष्णव-
पुराणं ज्ञानं शरद्वसन्तयोर्मध्ये विषुवं तु प्रवर्तत इति ॥ चान्द्रमसस्तु-
श्चान्द्रैर्मसैर्भवति । मेषादिगते सूर्ये योयो दर्श आगच्छेत्तत्तदमा-
सौचादयश्चान्द्रमसा मासाः । तत्र चैत्रफाल्गुनी वसन्तः । कुतः । सुखं
वा एतदुत्तमां यदसन्तः सुखं वा एतत्संवत्सरस्य यच्चैत्रफाल्गुनीपूर्वमास
इति श्रुतेः । यन्तु सुखं वा एतत्संवत्सरस्य यच्चैत्रापूर्वमास इति चैत्रा

मुख्यत्वादिधानं तन्मुख्यत्वान्तर्गतत्वाभिप्रायं द्रष्टव्यं अन्यथोभयमुख्य-
 त्वायोगात् । न च विपर्ययः शक्य आख्यातुं तदा फाल्गुन्याः
 पूर्वभाविन्याः चतुर्नान्तर्गत्यसंभवात् । वाजसनेयके चान्द्रसेधं प्रकृत्या-
 ख्यायते तस्मादसन्त एवार्थश्च यत्रेत सा या फाल्गुनीभ्यां पौर्णमासौ
 भवतीति । तस्मात्फाल्गुन्यादिर्युक्तो वसन्तः सैवादिरित्यन्ये । यथाऽऽः
 मासैर्दिसंख्यैर्माघाद्यैः क्रमात्पट्टवः स्यताः शिशिराद्यास्त्रिभिस्तैश्च
 विद्यादयनमुत्तरमिति । छान्दोग्यकल्पे च पञ्चभारदीयं प्रकृत्योक्तं
 ऋदि कार्त्तिके मासि यजेतेति तस्मादैशाखो ऽपि चान्द्रो वसन्त
 इति ॥ तथोक्तानामृतुपूर्वमन्त्राणां सति संभवे समुच्चयो न्याय्यः ।
 यथोक्तमाश्वलायनेन एतेषां कस्मिंश्चित्पर्वणि ब्राह्मण आदधीतेति ।
 सत्याषाढस्त्वचाह अमावास्यायां पौर्णमास्यामापूर्यमाणपक्षस्य वा
 पुण्ये मन्त्रे यत्र चोषि संनिपतितान्यृतुर्नक्षत्रं पर्वं च तत्समृद्धं
 विप्रतिषेधे चतुर्नक्षत्रं बलीय इति । वाजसनेयके तु श्रूयते
 यथापिहितायां दार्यद्वारा पुरं प्रपित्वेत्स जिह्मः पुरः स्यादेवं
 तथो मन्त्र आधत्ते तस्मात्त मन्त्र आदधीतेति । तथा स
 षो ऽमावास्यायामग्नी आधत्ते यथा विट्टायां दारिं द्वारा
 पुरं प्रपद्येतेति प्रश्नसापुरःसरमुक्तं तस्मादमावास्यायामेवाग्नीनाद-
 धीतेति । तथा यासौ वैशाखस्यामावास्या तस्यामादधीत सा
 रोहिष्ठा संपद्यत इति च । तदिदं बौधायनेन व्याख्यातं
 या सा वैशाखाः पौर्णमास्या उपरिष्ठादमावास्या सा सप्त-
 म्बत्सरस्य रोहिष्ठा संपद्यते तस्यामादधीतेति । तथा यदैवेनं
 अद्भोपमनेनदादधीतेति श्रुतिमुदाहृत्य व्याचष्टे तदेतदार्तस्यातिवेद्यं

अह्नायुक्तयेति । भारदाजस्याह अथातः अद्धानस्याद्धानस्य नर्तुं
पृच्छेन्न नक्षत्रमिति ॥

सोमेन यक्ष्यमाणो नर्तुं सूर्येन्न नक्षत्रम् । २१ ।

य आधानानन्तरं सर्वकर्मभ्यः प्राक् सोमाय दीक्षिते यो वा
दर्शपूर्णमासारम्भः ब्रह्मपञ्चिज्यादिना कियताचिद्विद्वन्नेनापि सोम एव
पर्यवस्यति स सोमकालानुरोधेनाधानं कर्तुं नर्तुं नक्षत्रं च न सूर्येत्
नाद्रिष्येत ऋषियो ऽपि वसन्त आदधीत यत्र कापि नक्षत्रे । पर्व तु
सूर्येदेव । तत्र तु सोमपूर्वत्वे ऽपि पक्षापवर्गमासापवर्गाभ्यामाधान-
सोमयोः पूर्वोपपत्तिः ॥ चतुर्नक्षत्रग्रहणं प्रदर्शनार्थमित्यन्ये । केचित्पुनः
सोमकालस्याप्यनेन बाधं मन्यन्ते । तदयुक्तं मन्यन्ते प्रकरणादाधान-
कालस्यैवानेन बाधावगमात् नक्षत्रग्रहणाच्च । नहि सोमस्य किञ्चिन्न-
क्षत्रमुपदिष्टं येन तन्निषिध्येत तस्मादयुक्तः सोमकालबाधः ॥

उदवसाय शालीन आदधीतानुदवसाय याया-
वरः । २२ ।

शालीनः शालायां गृहे नियतवासी । स उदवसाय गृहाद्देवान्तरं
गत्वा तत्रादधीत । यायावरः यानश्रीसः यात्रायात्रा यत्र कचन
वासीति यावत्स तदा यत्र वसति तत्रैवादधीत ॥

एकाहं वा प्रयायात् । २३ ।

अथवा यायावरो ऽप्येकाहप्रयाणेनोदवसायादधीत ॥

इति द्वितीया कण्डिका ।

उद्धन्यमानमस्या अमेध्यमप पाप्मानं यजमानस्य
हन्तु । शिवा नः सन्तु प्रदिशश्चतस्रः शं नो माता
पृथिवी तोकसातेति प्राचीनप्रवणं देवयजनमुद्धत्य शं
नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये । शंयोरभिस्रवन्तु
न इत्यङ्गिरवोऽस्य तस्मिन्नुदीचीनवंशं शरणं करोति । १ ।

उदीचीनान्वञ्जान्निधाय गार्हपत्यशरणं करोति ॥

तस्याग्रेण मध्यमं वंशं गार्हपत्यायतनं भवति । २ ।

तस्य शरणस्य पृष्ठवंशादधस्तनं देवमग्रेण गार्हपत्यस्य स्थानं भवति ॥

तस्मात्प्राचीनमष्टासु प्रक्रमेषु ब्राह्मणस्याहवनीयाय-
तनम् । एकादशसु राजन्यस्य । द्वादशसु वैश्यस्य । ३ ।

अष्टासु प्रक्रमेष्वनीतेष्वाहवनीयस्थानम् । प्रक्रमो द्विपदस्त्रिपदो वा ।
पदं पञ्चदशाङ्गुलमिति बौधायनः द्वादशाङ्गुलमिति कात्यायनः ॥

चतुर्विंशत्यामपरिमिते यावता वा चक्षुषा मन्यते
तस्मान्नातिदूरमाधेय इति सर्वेषामविशेषेण श्रूयते । ४ ।

चतुर्विंशतिप्रक्रमेष्वधेयः । अपरिमिते वा देशे अपरिमितसुक्तात्परि-
माणादूर्ध्वविषय इति प्रागेवोक्तम् । यावता वा चक्षुषेत्यादि तस्यार्थः
नाष्टप्रक्रमादिना रज्ज्वा निमीते किं तु यावता देशेन यथोक्ताप्रक्र-
मांश्चक्षुषा परिच्छिन्नन्ति यदष्टौ प्रक्रमा यच्चतुर्विंशतिरिति । तस्मा-
न्नातिदूरं तस्यावधेरस्यान्तरे संनिकर्ष आधेय इति ॥ तथा च

ब्राह्मणं चतुर्निमित्त आदधीत इत्यद्वादत्र विक्रामाश् इति परिमितं
 सैवापरिमितं चावद्वन्द्व इति । सत्यावाढस्याह चतुषा प्रक्रमान्प्रमि-
 मौतेति विज्ञायत इति ॥ तदेतद्विधिष्वयं सर्वेषां वर्णानामविशेषश्च
 श्रूयते । द्वादत्रसु विक्रामेष्वग्निमादधीतेति ब्राह्मणोक्तपक्षो ऽपि
 हिरण्यकेशिना सर्वार्थत्वेन दर्शितः द्वादत्रसु विक्रामेष्वग्निमादधीते-
 त्यनवयवेन श्रूयत इति ॥

**दक्षिणतःपुरस्ताद्विद्वतीयदेशे गार्हपत्यस्य नेदीयसि
 दक्षिणाग्नेरायतनम् । ५ ।**

गार्हपत्यस्य दक्षिणतःपुरस्ताद्विद्वतीयदेशे गार्हपत्याहवनीययोरन्तरा-
 खदेवस्य द्वितीयो ऽंशो विगतो यस्माद्देवात्स तथोक्तः ॥ गार्हपत्यस्य
 नेदीयसीति परमतनिरासार्थं बौधायनेन मध्यदेशवचनात् यथा
 दक्षिणतो विषुवत्यम्बाहार्यपचनस्येति । समीपसप्तमी चेयं विद्वतीय-
 देशस्य पश्चात् स्तोकान्तरे देश इत्यर्थः । तथा च स्वयं दर्शयिष्यति
 गार्हपत्याहवनीययोरन्तराखमित्यादिना ॥

अन्यदाहवनीयागारमन्यगार्हपत्यस्य । ६ ।

गार्हपत्यागारात्पृथगेवाहवनीयस्याप्यागारं कर्तव्यमित्यर्थः । तयोरे-
 वान्यतरञ्च दक्षिणाग्न्यायतनम् ॥

अग्नेशाहवनीयं सभायां सभ्यः । ७ ।

सभा धूनब्राह्मणा । तत्र सभ्यो ऽग्निराधेयः ततश्च तत्रास्त्रायतनं
 स्यादिति भावः ॥

तं पूर्वैणावसथ आवसथ्यः । ८ ।

आवसथो ऽतिथीनां वासभूमिः । श्रेष्ठं पूर्ववत् ॥

केशश्मश्रु वपते नखानि निहन्तते स्नाति । एवं पत्नी
केशवर्जम् । ९ ।

वपते वापयते । श्रेष्ठः सुगमः ॥

क्षौमे वसानौ जायापती अग्निमादधीयाताम् । १० ।

स्नात्वा क्षौमे वसीयातां न च ते प्रागाधानाञ्छ्वातामित्यर्थः ।
भारदाजस्वाह पुरस्ताद्ब्राह्मौदनिकात्परिदधीयातामित्येकं पुरस्ता-
त्संभारनिवपनादित्यपरमिति ॥

ते दक्षिणाकाशे ऽध्वर्यवे दत्तः । ११ ।

गतः । अचाह बौधायनः अथाभ्यां व्रतोपायनीयं पाचयति तस्मात्त्रितौ
भवतः सर्पिर्मिश्रस्य पथोमिश्रयेति । तथा दिवाभ्राति रात्रौ वीपा-
समयमिति कात्यायनः ॥

अपराह्णे ऽधिदृक्षस्वर्ये वीपासनादग्निमाहृत्यापरेण
गार्हपत्यायतनं ब्राह्मौदनिकमादधाति । १२ ।

अध्वर्युरिति श्रेष्ठः । कालविशेषौ पिष्टपिष्टयज्ञे व्याख्यातौ । ब्रह्मौ-
दनार्थे ऽग्निर्ब्राह्मौदनिकः ॥

वीपासनं वा सर्वम् । १३ ।

सर्वाधाने तद्वर्तिकर्मणां प्रकार उपरिष्टादृश्यते ॥

निर्मथ्यं वा । १४ ।

गतः ॥

यदि सर्वमौपासनमाहरेदपूपं यवमयं ब्रीहिमयं
चौदुम्बरपर्णाभ्यां संगृह्णायतन उपास्येद्यवमयं पञ्चा-
ब्रीहिमयं पुरस्तात्तस्मिन्नादध्यात् । १५ ।

सर्वाधाने द्वावपूपौ पृथक् पर्णाभ्यां संगृह्ण ब्राह्मोदनिकायतने क्षिप्त्वा
तथाग्निमादध्यात् ॥

सर्वमथ्यौपासनमाहरन्नापूपावुपास्येदित्यपरम् । १६ ।

गतः ॥

इति चतुर्थी कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥

अपरेण ब्राह्मोदनिकं लोहिते चर्मण्यानडुहे प्राची-
नग्रीव उत्तरलोम्नि पाजके वा निशायां ब्रह्मोदनं
चतुःशरावं निर्वपति । १ ।

पाजको नाम वैदलं महानसोपकरणम् । निशा चतुर्धाकृताया रात्रे-
र्द्वितीयो भागः । ब्राह्मणेभ्य ओदनो ब्रह्मोदनः प्राणेभ्य ओदनो वा
ब्रह्मणे प्राणायेति विज्ञात् । चतुःशरावं निर्वपति चतुर्भिः शरावैः

परिमिताग्नीहीन्यवाप्ता निर्वपति । ब्रह्मौदनशब्दः कर्मनाम । एते-
नान्यथापि ब्रह्मौदनचोदनासु नात्मा धर्मातिदेशः सिद्धो भवति ।
भवति चात्र सिद्धं तस्मिन्ब्रह्मौदनं पक्त्वा चतुरो ब्राह्मणान्भोजयेत्
चतुःशरावं वैदनमिति ॥

देवस्य त्वेत्यनुद्रुत्य ब्रह्मणे प्राणाय जुष्टं निर्वपामीति
प्रथममपानायेति द्वितीयं व्यानायेति तृतीयं ब्रह्मणे
जुष्टमिति चतुर्थम् । २ ।

द्वितीयद्वितीययोरपि ब्रह्मण इत्यनुषङ्गः ॥

तूष्णीं वा सर्वाणि । ३ ।

गतः ॥

चतुर्षूदपाचेषु पचति । ४ ।

पाचपरिमितमुदकं उदपाचम् ॥

न प्रक्षालयति न प्रस्नाययति । ५ ।

तण्डुलान्पु क्षिप्वा हस्तेन न प्रोधयति न चापस्ताः स्नाययति किं
तु अनिर्निष्क्रान्तेव पचतीत्यर्थः ॥

क्षीरे भवतीत्येके । ६ ।

गतः ॥

जीवतण्डुलमिव अप्रयतीति विज्ञायते । ७ ।

ईषदनवस्त्रिंशतण्डुलमित्यर्थः ॥

दर्थ्या ब्रह्मौदनादुद्धृत्य प्र वेधसे कवये मेध्याय वचो
वन्दार वृषभाय वृष्णे । यतो भयमभयं तन्नो अस्त्वव
देवान्यजेहेद्यानिति जुहेत्यभि वा मन्त्रयते । ८ ।

ब्रह्मौदनमुदास्य ततो दर्थ्या गृहीत्वा जुहेति तमभिमन्त्रयते वा ॥

चतुर्धा ब्रह्मौदनं व्युद्धृत्य प्रभूतेन सर्पिषोपसिञ्च्य
कर्षन्ननुच्छिन्दंश्चतुर्थं आर्षेयेभ्यश्चत्विग्भ्य उपोहति । ९ ।

व्युद्धृत्य पृथक् पात्रेषु निक्षिप्य । कर्षन् भूमेरनुत्क्षिप्य पात्राणि गम-
यन् । अनुच्छिन्दन् यावद्वृत्तिजो गृह्णन्ति तावदनुत्सृजन् । आर्षेयेभ्यः
श्चर्विर्वेदः तं ये विदुस्त आर्षेयाः वेदतदर्धयोः श्रुतवन्त इत्यर्थः एष
वै ब्राह्मणश्चरिरार्षेयो यः शुश्रुवानिति सिद्धात् । कात्यायनस्याह
ये सप्त भूयः पञ्चपुरुषं वा योनिं श्रुतवन्तः पित्रवन्तः पैत्रमत्या
आर्षेयास्तो संस्तकुलीना आर्त्विजीना भवन्तीति ॥ व्युद्धरणादि
याजमानं चतुर्थं उपोहतीति वचनात् । अत एव वचनान्नोद्गातुरंशः
सत्यप्युद्गातरि । तथा च तासु ब्रह्मौदनं पचतीत्यत्र तं चतुर्थं आर्षे-
येभ्यो महर्त्विग्भ्य उपोहतीति तत्प्राप्त्यर्थं यत्नं करिष्यतीति ॥

अपात्ताः प्रथमे पिण्डा भवन्त्यप्रतिहताः पाण्ड्यः ।
अथ ब्रह्मौदनशेषं संकृष्य तस्मिन्नाज्यशेषमानीय तस्मिं-
श्चिषियस्याश्वत्यस्य तिस्रः समिध आर्द्राः सपलाशाः
प्रादेशमाव्यः स्तिभिगवत्यो विवर्तयति । १० ।

इति पञ्चमी कण्डिका ।

चिचियादश्वत्यात्संभृता वृहत्यः शरीरमभिसंस्कृता
स्थ । प्रजापतिना यज्ञमुखेन संमितास्तिष्ठस्त्रिवृद्धिर्मि-
थुनाः प्रजात्या इति । १ ।

अत्रिभिः प्रथमे यासा गृहीता भवन्ति । अप्रतिहताश्च पाणयः
पाणेषु ॥ एवं स्थिते अध्वर्युः शेषसंकर्षणादि प्रतिपद्यते । पिण्डं मध्येन
भ्रियते सामर्थ्यात् ॥ संकर्षणं निष्कषणम् । चिचियो सङ्क्षणाः साम-
तीर्यादित्यपदेन्नक इत्यर्थः । स्तिभिगवत्यः फलवत्यः । विवर्तयति
विलोडयति ॥

अथादधाति घृतवतीभिराग्नेयीभिर्गायत्रीभिर्ब्राह्मण-
स्य चिष्टुग्भी राजन्यस्य जगतीभिर्वैश्यस्य । २ ।

उत्तरसूत्रेणैव सिद्धे घृतवतीभिरित्याद्यनुक्रमणं वैचिचार्यं ब्राह्मणा-
नुकरणार्थं वा ॥

समिधाग्निं दुवस्यतेत्येषा ॥ उप त्वाग्ने हविष्मतीर्घृ-
ताचीर्यन्तु हर्यत । जुषस्व समिधो मम ॥ तं त्वा समि-
द्धिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि । वृहच्छोचा यविद्येति
ब्राह्मणस्य ॥ समिध्यमानः प्रथमो नु धर्मः समक्तुभिर-
ज्यते विश्ववारः । शोचिष्केशो घृतनिर्णिक् पावकः सुयज्ञो
अग्निर्यजथाय देवान् ॥ घृतप्रतीको घृतयोनिरग्निर्घृतैः
समिद्धो घृतमस्थानम् । घृतप्रुषत्त्वा सरितो वहन्ति
घृतं पिबन्सुयजा यक्षि देवान् ॥ आयुर्दा अग्न इति

राजन्यस्य ॥ त्वामग्ने समिधानं यविष्ठ देवा दूतं चक्रिरे
 इव्यवाहम् । उरुज्वयसं घृतयोनिमाहुतं त्वेषं चक्षुर्दधिरे
 बोदयन्वति ॥ त्वामग्ने प्रदिव आहुतं घृतेन सुम्नायवः
 सुषमिधा समीधिरे । स वावृधान ओषधीभिरुक्षित
 उरु ज्वयांसि पार्थिवा वितिष्ठसे ॥ घृतप्रतीकं व ज्यतस्य
 धूर्षदमग्निं मिचं न समिधान कृञ्जते । इन्धानो अक्रो
 विदयेषु दीक्ष्यक्षुक्रवर्णामुदु नो यंसते धियमिति
 वैश्यस्य । ३ ।

गतः ॥

इति षष्ठी कण्डिका ।

समित्सु तिस्रो वत्सतरीर्ददाति । १ ।

अध्वर्यवे इति शेषः । तथा च वक्ष्यत्युपोत्तरसूत्रे वत्सतरीरतिक्रा-
 न्तवत्सभावा स्तनपानोपरता इति यावत् । नाच प्रतिग्रहमन्त्राः
 अथश्रुत्वादङ्गदक्षिणात्वाच्च ॥

प्राञ्जन्ति ब्राह्मणा ओदनम् । २ ।

ब्राह्मणा ऋत्विजः ॥

प्राशितवद्भ्यः समानं वरं ददाति । ३ ।

वरश्चन्द्रो व्याख्यास्यते । समानमिति वचनादन्ये वरा अध्वर्योरेव
 भवन्ति ॥

यस्मिन्नक्षत्रे ऽग्निमाधास्यस्यात्तस्मिन्संवत्सरे पुरस्ता-
देताः समिध आदध्याद्वादशाहे द्वाहे व्यह एकाहे
वा । ४ ।

यस्मिन्नहन्वाधास्यते ततः पुरस्तात्संवत्सरे यत्समानस्नानमहः तस्मि-
न्द्वादशाहादौ वारण्याहरणादि कृत्वा समिध आदध्यात् ॥

आधेयास्त्वेवाग्निमादधानेन । ५ ।

प्रमादाद्विस्मृता अप्याधेया एव प्राक् समारोपणात् न त्वपेक्षणीयाः ।
कस्मात् । अनाहितस्तस्याग्निरित्याहुः यः समिधो ऽग्नाधायाग्निमाधत्त
इति श्रुतेरिति भावः ॥

अथ व्रतं चरति न मांसमश्नाति न स्त्रियमुपैति
नास्याग्निं गृहाद्वरन्ति नान्यत आहरन्ति । ६ ।

गताः ॥

ब्राह्मौदनिकेन संवत्सरमासीत् । ७ ।

संवत्सरग्रहणं द्वादशाहादीनामप्युपलक्षणं इतरथा तद्विधिवैधर्ष्यात् ॥

औपासनश्लेदाहित एतस्मिन्नस्याग्निकर्माणि क्रियन्ते
। ८ ।

औपासनश्लेदाहितः न त्वौपासनादेकदेशः तदैतस्मिन्नेवाग्नौ नित्यनै-
मित्तिकाणि कर्माणि क्रियन्ते । ऊर्ध्वं तन्म्याधेयाग्नित्यानि लुप्यन्ते ।
एषामर्थाः औतैरेवाप्यन्ते यथा नित्यहोमादीनाम् । नैमित्तिकान्य-

वृकादीनि च सौकिके ऽग्नौ क्रियन्ते । एकदेवाधाने पुनरौपासन
 एवेतानि क्रियन्ते । ध्रियते च सः तित्यो धार्य इति वचनात् ॥
 होमसेदानीं न लुप्यते उभयत्र जुहुयादौपासनमग्निहोत्रं चेति
 भारद्वाजवचनात् । बौधायनेनापि सर्वं वा ब्राह्मणौदनिकमौपासनं
 कुर्वन्ति सो ऽर्चैव हि ह्यत इति सर्वाधानपक्षे ऽग्निहोत्रेणैवास्त्य
 होमावाप्तिमभिदधानेन पदान्तरे पृथगुभयत्र होतव्यमित्युक्तं भव-
 तीति ॥

न प्रयायात् । ८ ।

यजमान इति शेषः । तथा यजमानाधिकारे न प्रयातीति सत्या-
 षाढः ॥

नानुगच्छेत् । १० ।

ब्राह्मणौदनिक इति शेषः । तथा नैषो ऽग्निरनुगच्छेदिति भारद्वाजः ॥

यदि प्रयायादनु वा गच्छेद्ब्रह्मौदनं पक्कतयैवावृता
 समिध आदध्यात् । ११ ।

अनुगतस्त्य च यथायोन्युत्पत्तिरौपासनवत्सर्वाधाने । आवृत् प्रकारः ॥

यद्येनं संवत्सरे ऽग्न्याधेयं नोपनमेद्ब्रह्मौदनं पक्का
 समिध आधाय यदै नमुपनमेदयादधीत । १२ ।

संवत्सरग्रहणमत्रापि प्रदर्शनार्थम् । तत्रतत्र काले ऽग्न्याधेयाग्नौ
 प्रायश्चित्तमेतत्कृत्वा यदा ऋक्यास्तदादधीत । तत्र तु नक्षत्रादेरप्य-
 नादर इति केचित् । पूर्वसूत्रे चात्र ब्रह्मौदनात्पृथक् समिधां ग्रहणात्

ब्रह्मौदनाङ्गत्वमासामेव बाधितं भवति आधेयास्तेवाग्निमादधानेनेति
वचनाच्चाधानाङ्गत्वम् । तस्माद्ब्रह्मौदनाग्नरेषु समिधो न भवन्ति ॥

तस्य याथाकामी भरणकल्पानाम् । १३ ।

तस्यानुपनतान्याधेयस्य यावदुपनामं ब्राह्मौदनिकोक्तभरणकल्पानां
याथाकामी । तद्भरणकालोक्तानि व्रतानि भवन्ति न वेत्यर्थः ॥

द्वादशाहं चरेदेकाहं वा । १४ ।

यदोपनतमन्याधेयं तदा पुनरपि द्वादशाहमेकाहं वा व्रतानि चरित्वा-
दधीत ॥

अथ आधास्यमानः पुनर्ब्रह्मौदनं पचति । १५ ।

अधिकारादथमप्यनुपनतान्याधेयस्य विधिः । अन्यत्तु मतम् । अथ
आधास्यमान इत्यविशेषवचनात् सर्वस्यायं नित्यः पुनर्ब्रह्मौदनः तेन
यो ऽप्येकाहव्रतकल्पेन अथ आधाता तस्याप्यावर्तनीय इति । तदुक्तं
बौधायनेन दिर्ब्रह्मौदनमु द्वैके ब्रुवत इति ॥

यो ऽस्याग्निमाधास्यन्स्यात्स एतां रात्रिं व्रतं चरति
न मांसमश्नाति न स्त्रियमुपैति । १६ ।

अथ आधास्यन्नित्यध्वर्योरेव ग्रहणं सर्वर्त्विजासुपलक्षणं वा । तथा च
भारद्वाजः अध्वर्युरेव व्रतं चरेदित्येकं सर्वर्त्विज इत्यपरमिति ॥

प्रजा अग्ने संवासयाशाश्च पशुभिः सह । राष्ट्राण्यस्मा

आधेहि यान्धासन्सवितुः सब इत्युत्तरेण गार्हपत्यायतनं
कस्मापमर्जं बध्नाति । १७ ।

कस्मापः कृष्णबिन्दुः ॥

इति सप्तमी कण्डिका ।

अथ यजमानो व्रतमुपैति वाचं च यच्छत्यमृतात्स-
त्यमुपैमि मानुषाद्वैव्यमुपैमि दैवीं वाचं यच्छामीति । १ ।

सत्यवचनसंकल्पेनाथ व्रतोपायनमभिप्रेतं मन्त्रसिद्धात् ब्राह्मौदनिक-
कास्त्रतानां अर्वागेवोपेतत्वाच्च ॥

वीणातूणवेनैनमेतां राशिं जागरयन्ति । २ ।

तूणवो वंशः ॥

अपि वा न जागर्ति न वाचं यच्छति । ३ ।

अस्मिन्पक्षे वाग्यमनमन्त्रस्य लोपो दैवीं वाचं यच्छामीति ॥

शल्कौरेतां राशिमेतमग्निमिन्धान आस्ते शल्कौरग्नि-
मिन्धान उभौ लोकौ सनेमहम् । उभयोर्लोकयोर्ह्यज्ञा-
ति मृत्युं तराम्यहमित्येतया । ४ ।

शल्कैः शकलैः । जागरणपक्षे मन्त्रावृत्तिः विपर्यये तु सङ्गदेव महान्नि
काष्ठान्याधाय स्तपिति ॥

तस्मिन्नुपव्युषमरणी निष्टपति आतवेदो भुवनस्य रेत

इह सिञ्च तपसो यज्जनिष्यते । अग्निमञ्चत्वाद्धि हव्य-
वाहं शमीगर्भाज्जनयन्थो मयोमूः ॥ अयं ते योनिर्ह्य-
त्विय इत्येताभ्याम् । ५ ।

उपत्युषं उवःसमीपे । निष्टपनागन्तरमग्निमुदापयेत् भस्मापोह्येत्युत्त-
रचवचनात् अमुगमयत्येतमग्निमिति कक्ष्यान्तरेषु व्यक्तवचनाच्च ॥

अग्नी रक्षांसि सेधति शुक्रशोचिरमर्त्यः । शुचिः
पावक ईश इत्यरणी अभिमन्थ मही विशपत्नी सद्ने
ह्यतस्यार्वीची एतं धरुणे रयीणाम् । अन्तर्वत्नी जन्धं
जातवेदसमध्वराणां जनयथः पुरोगामित्यरणी आहि-
यमाणे यजमानः प्रतीक्षते । ६ ।

प्रथमं निष्टप्ते अभिमन्थ्य तत आह्नियमाणे प्रतीक्षते ॥

दोह्या च ते दुग्धमृच्चोर्वरी ते ते भागधेयं प्रयच्छा-
मीति यजमानाय प्रयच्छति । ७ ।

गतः ॥

आरोहतं दशतं शक्नोमीर्ममर्तेनाग्न आयुषा वर्धसा
सह । ज्योग्जीवन्त उत्तरामुत्तरां समां दर्शमहं पूर्ण-
मासं यज्ञं यथा यजा इति प्रतिगृह्यत्वियवती स्थो
अग्निरेतसौ गर्भं दधायां ते वामहं ददे । तत्सत्यं यदीरं
विधुयो वीरं जनयिष्यथः ॥ ते मत्प्रातः प्रजनिष्येये ते

मा प्रजाते प्रजनयिष्यथः । प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन
सुवर्गे लोके इति प्रतिगृह्याभिमन्त्रयते यजमानः । ८ ।

पुनः प्रतिगृह्येति वचनमागन्तर्यार्थं मा भृदवशस्त्यैरप्यभिमन्त्रयस्व
व्यवाय इति ॥

इत्यष्टमी कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

मयि गृह्णाम्यग्रे अग्निं यो नो अग्निः पितर इत्युभौ
जपतः । अपेत वीतेति गार्हपत्यायतनमुद्धृत्य शं नो
देवीरभिष्टय इत्यङ्गिरवोक्षति । १ ।

गतौ ॥

एवं दक्षिणाग्नेराहवनीयस्य सभ्यावसथ्ययोश्च । २ ।

एषामायतनान्यप्येवमेवैकैकमुद्धृत्यावोचति ॥

एवमनुपूर्वाण्येवैधत ऊर्ध्वं कर्माणि क्रियन्ते । ३ ।

गतः ॥

सिक्तानामर्धं द्वैधं विभज्यार्धं गार्हपत्यायतने निव-
पत्यर्धं दक्षिणाग्नेः । अर्धं चैधं विभज्य पूर्वेषु । ४ ।

पूर्वेषु आयतनेष्विति शेषः । यदा न सभ्यावसथ्यौ तदार्धं सर्वमाहव-
नीय एव ॥

एतेनैव कल्पेन सर्वान्पार्थिवान्निवपति । ५ ।

कन्यो विभागप्रकारः ॥

अग्नेर्भस्मासीति सिकता निवपति । संज्ञानमित्यू-
षान् । ६ ।

गतः ॥

तान्निवपन्त्यददश्चन्द्रमसि कृष्णं तदिहास्त्विति मनसा
ध्यायति । ७ ।

यदद इति चन्द्रस्यध्यानप्रकारो ब्राह्मणानुसाराद्दर्शितो न मन्त्र इति
द्रष्टव्यम् ॥

उदेद्ब्रह्मे अधि मातुः पृथिव्या विश आविश महतः
सधस्थात् । आखुं त्वा ये दधिरे देवयन्तो हव्यवाहं
भुवनस्य गोपामित्याखुकरीषम् ॥ यत्पृथिव्या अनामृतं
संबभूव त्वे सचा । तदग्निरग्नये ऽददात्तस्मिन्नाधीयताम-
यमिति गार्हपत्यायतने वल्मीकवपां निवपति । ८ ।

गतौ ॥

यदन्तरिक्षस्येति दक्षिणाग्नेः । यद्विव इति पूर्वेषु । ९ ।
अनामृतमित्यादेरुभयचानुषङ्गः । इमौ तु मन्त्रौ तदायुरग्नये
ऽददात्तदादित्यो ऽग्नये ऽददादिति विद्वतरूपौ पठितवान्बौधायनः ॥

उत्समुद्रान्मधुमां ऊर्मिरागात्साम्राज्याय प्रतरां
दधानः । अमी च ये मघवानो वयं चेषमूर्जं मधमत्सं-

भरेमेति सूदम् । इयत्यग्र आसीरिति वराहविद्वतम् । १० ।

गतौ ॥

अदेा देवी प्रथमाना पृथग्यद्देवैर्युक्ता व्यसर्पे महित्वा । अटंहयाः शर्कराभिस्त्रिविष्टप्यजयो लोका-
न्प्रदिशयतस्त इति शर्कराः । द्वेष्यं च मनसा ध्यायति । ११ ।

निवपन्द्वेष्यं मनसा ध्यायति । पञ्चसंभारपत्रे तासश्चकलानां त्वष्णौ निवपनम् ॥

इति नवमी कण्डिका ।

कृतं स्तृणामि पुरीषं पृथिव्यामृते ऽध्यग्निमादधे सत्ये
ऽध्यग्निमादध इत्यायतनेषु संभाराननुव्यूहति । १ ।

अनुव्यूहति प्रथयति ॥

सं या वः प्रियास्तनुव इत्येषा ॥ सं वः स्तृजामि
हृदयानि संस्तृष्टं मनो अस्तु वः । संस्तृष्टः प्राणो अस्तु
व इति वानस्पत्यान्संस्तृज्य सिकतावन्निवपतीतः प्रथम
जज्ञे अग्निरित्येतया । २ ।

सिकतावदर्धं परयोर्द्धेधा चेधा बाधं पूर्वेष्वित्यर्थः ॥

यास्ते शिवास्तनुवो जातवेदे या अन्तरिक्षे दिवि
याः पृथिव्याम् । ताभिः संभूय सगणः सजोषा हिरण्य-
योनिर्वह हव्यमग्न इति गार्हपत्यायतने सौवर्णं हिरण्य-
शकलमुत्तरतः संभारेषूपस्यति । ३ ।

हिरण्यस्य पार्थिवसंभारत्वे ऽपि वचनादुत्कर्षः । तत्संभाराणामुपर्युत्त-
रभागे न्यस्यति ॥

चन्द्रमग्निं चन्द्ररथं हरित्वचं वैश्वानरमप्सुषदं सुव-
र्विदम् । विगाहं तूर्णिं तविषीभिरावृतं भूर्णिं देवास
इह सुश्रियं दधुरित्युपास्तमभिमन्त्रयते । द्वेष्याय रजतं
प्रयच्छति । ४ ।

गतौ ॥

यदि द्वेष्यं नाधिगच्छेद्यां दिशं द्वेष्यः स्यात्तेन निर-
स्येत् । ५ ।

यां दिशं प्रति द्वेष्यः स्थितः स्यात्तेन दिग्भागेन निरस्येत् । रजतं
दृषलाय वाज्ञाताय वातिप्रयच्छतौति बौधायनः ॥

एवं सर्वेषूपस्य करोति । ६ ।

आयतनान्तरेष्वप्येवं हिरण्यमुपास्य श्रेष्ठमपि तत्तत्तत् करोतीत्यर्थः ॥

ब्राह्मणौदनिकाङ्गस्मापोऽद्य तस्मिञ्छमीगर्भादग्निं मन्य-
ति । ७ ।

ब्राह्मौदनिकादिति षष्ठ्यर्थे पञ्चमी । तथा ब्राह्मौदनिकस्येत्येव भार-
द्वाजः । तस्य भक्षापनीय तस्मिन्देवे मन्यति ॥

उद्यत्सु रश्मिषु दशहोचारणी समवदधाति । ८ ।

उद्यत्पूर्वभाविनो ये रश्मयस्तेषूद्यत्सु प्राच्यां दिशि जातप्रकाशाया-
मित्यर्थः अन्यथाधोदिते सूर्य आहवनीयमित्यनेन विरोधात् नक्तं
गार्हपत्यमादधातीति श्रुतेः । समवदधाति अधरस्त्रामुत्तरां स्थाप-
यति । तत्र प्रतीचीनप्रजननामरणिं निधायेति बौधायनः ॥

सहाम्ने ऽग्निना जायस्व सह रय्या सह पुष्ट्या सह
प्रजया सह पशुभिः सह ब्रह्मवर्चसेनेत्युपतिष्ठत्यश्वे
ऽग्निं मन्यति । ९ ।

उपतिष्ठति समीपस्थे ॥

श्वेतो ऽश्वो ऽविक्षिन्नाक्षो भवति रोहितो वासित-
जानुरपि वा य एव कश्चित्सारण्डः । १० ।

अविक्षिन्नाक्षः अस्त्रिन्नेवः ॥

मथ्यमाने शक्तेः सांस्ततेः साम गायति । धूमे जाते
गायिनः कौशिकस्य । अरण्योर्निहितो जातवेदा इति
च । ११ ।

शक्तिना दृष्टं साम ब्रह्मेः साम ॥

उपावरोह जातवेद इति निर्वर्त्यमानमभिमन्त्र-
यते । १२ ।

निर्दत्तमात्रमित्यर्थः ॥

इति दशमी कण्डिका ॥

अथ चतुर्होतृन्यजमानं वाचयति । १ ।

चित्तिः सुगित्यादि पञ्चानुवाकाश्चतुर्होतारः ॥

अजन्मभिः पूर्वः पूर्वैभ्यः पवमानः शुचिः पावक
ईद्य इति जातमभिमन्त्रयते । २ ।

गतः ॥

जाते यजमानो वरं ददाति । ३ ।

पूर्ववदध्वर्यव एव । वरस्य रूपमाह ॥

गौर्वै वरो ऽतिवरो ऽन्यो धेनुर्वरो ऽतिवरो ऽन्यो
ऽनञ्चान्वरो ऽतिवरो ऽन्यः पष्ठौही वरो ऽतिवरो
ऽन्यः । ४ ।

वरो वरयितव्यः स च गौः । कुतः । तस्या एव जात्यन्तरेभ्यो बद्ध-
फलत्वेन वरयितव्यत्वात् । अन्यस्त्वजाम्नादिजातिरतिवरः वरजातीय-
मतीत्य वर्तते न वर इत्यर्थः । गोस्तुत्यर्थं चैतत् यथा पशवो वा
अन्ये गोअग्नेभ्य इति । ततश्च वरचोदनासु गौरेव देयेत्यर्थः । गोव्यपि

संभवे धेनुर्देया सद्यःफलत्वात् । अग्न्यान्देयः उदहनकर्षणादिभिः
प्रकष्टफलत्वात् । पष्ठौही गर्भिणी द्वैष्ट्याच प्रकर्षः । अतिवरो ऽन्य
इति पुनः पुनरनुक्रमणं च तत्तत्प्रशंसार्थमेव ॥

जातं यजमानो ऽभिप्राणिति प्रजापतेस्त्वा प्राणोना-
भिप्राणिमि पूष्णः पोषेण मच्चं दीर्घायुत्वाय शतशर-
दाय शतं शरद्वा आयुषे वर्चसे जीवात्वै पुष्ट्यायेति । ५ ।
अभिप्राणिति अग्नेरुपर्युच्छसिति ॥

अजीजनन्नमृतं मर्त्यासो ऽस्तेमाणं तरणिं वीडुजम्भम् ।
दश स्वसारो अग्रवः समीचीः पुमांसं जातमभिसंरभ-
न्तामिति जातमञ्जलिनाभिष्टब्ध सस्त्राडसि विराडसि
सारस्वतौ त्वोत्सौ समिन्धातामन्नादं त्वान्नपत्यायेत्युप-
समिध्याथैनं प्राञ्चमुद्धृत्यासीनः सर्वेषां मन्त्राणामन्तेन
रथंतरे गीयमाने यज्ञायज्ञीये च यथर्थाधानेन प्रथमया
व्याहृत्या द्वाभ्यां वा प्रथमाभ्यां च सर्पराज्ञीभ्यां प्रथमेन
च घर्मशिरसा । ६ ।

संभारेषु निदधातीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । अभिगृहणमाध्वर्यवम् ।
अभिष्टब्धं न्यक्षमञ्जलिमग्नेरुपरि कृत्वा । उद्धृत्योर्ध्वाञ्जलिना गृहीत्वा ।
आसीनः सम्भगासीनः दक्षिणाग्रावूर्ध्वक्षुरासीन इति विशेषणात् ।
यद्वा दक्षिणाग्राविवोर्ध्वक्षुलादिनियमो नास्तीत्यर्थः । अथ समाख्या-
भिरुपदिष्टानि यथर्थाधानादीनि स्वरूपेण दर्शयति ॥

भृगूणां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामीति भार्ग-
वस्यादध्यात् । अङ्गिरसां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनाद-
धामीति यो ब्राह्मण आङ्गिरसः स्यात् । आदित्यानां
त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामीत्यन्यासां ब्राह्मणीनां
प्रजानाम् । वरुणस्य त्वा राज्ञो व्रतपते व्रतेनादधामीति
राज्ञः । इन्द्रस्य त्वेन्द्रियेण व्रतपते व्रतेनादधामीति
राजन्यस्य । मनोस्त्वा ग्रामस्थो व्रतपते व्रतेनादधामीति
वैश्यस्य । अश्वभूणां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामीति
रथकारस्येति यथर्थाधानानि । ७ ।

राजा अभिषिक्तः । राजन्यः क्षत्रियः । रथकारो व्याख्यातः ॥

इत्येकादशी कण्डिका ।

भूर्भुवः सुवरिति व्याहृत्यः । भूमिर्भूमेति सर्पराश्रियः ।
घर्मः शिरस्तदयमग्निः संप्रियः पशुभिर्भुवत् । छर्दिस्तो-
काय तनयाय यच्छ ॥ वातः प्राणस्तदयमग्निः संप्रियः
पशुभिर्भुवत् । स्वदितं तोकाय तनयाय पितुं पच ॥
अर्कश्चक्षुस्तदसौ सूर्यस्तदयमग्निः संप्रियः पशुभिर्भुवत् ।
यत्ते शुक्रं शुक्रं वर्चः शुक्रा तनूः शुक्रं ज्योतिरजसं तेन
मे दीदिहि तेन त्वादधे ऽग्निनाग्ने ब्रह्मणेति घर्मशि-
रांसि । १ ।

संभवे धेनुर्देया सद्यःफलत्वात् । अनङ्गान्देयः उदङ्गकर्षणादिभिः
प्रहृष्टफलत्वात् । पठौही गर्भिणी दैर्घ्याच्च प्रकर्षः । अतिवरो ऽन्व
इति पुनःपुनरनुक्रमणं च तत्तत्प्रशंसार्थमेव ॥

जातं यजमानो ऽभिप्राणिति प्रजापतेस्त्वा प्राणैना-
भिप्राणिमि पूष्णः पोषेण मज्ज्ञं दीर्घायुत्वाय शतशार-
दाय शतं शरद्भा आयुषे वर्चसे जीवात्वै पुण्यायेति । ५ ।
अभिप्राणिति अग्नेरप्युच्छसिति ॥

अजीजनन्नमृतं मर्त्यासो ऽस्त्रेमाणं तरणिं वीडुजम्भम् ।
दश स्वसारो अग्रुवः समीचीः पुमांसं जातमभिसंरभ-
न्तामिति जातमञ्जलिनाभिगृह्य सम्राडसि विराडसि
सारस्वतौ त्वोत्सौ समिन्धातामन्नादं त्वान्नपत्यायेत्युप-
समिध्याथैनं प्राञ्चमुद्धृत्यासीनः सर्वेषां मन्त्राणामन्तेन
रथंतरे गीयमाने यज्ञायज्ञीये च यथर्थाधानेन प्रथमया
व्याहृत्या द्वाभ्यां वा प्रथमाभ्यां च सर्पराज्ञीभ्यां प्रथमेन
च घर्मशिरसा । ६ ।

संभारेषु निदधातीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । अभिगृहणमाध्वर्यवम् ।
अभिगृह्य न्यञ्जमञ्जलिमग्नेरपरि कृत्वा । उद्धृत्योर्ध्वाञ्जलिना गृहीत्वा ।
आसीनः सम्मगासीनः दक्षिणाग्रावूर्ध्वशुरासीन इति विशेषणात् ।
यद्वा दक्षिणाग्राविबोर्ध्वशुलादिनियमो नास्तीत्यर्थः । अथ समाख्या-
भिरपदिष्टानि यथर्थाधानादीनि स्वरूपेण दर्शयति ॥

धृगूणां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामीति भार्ग-
वस्यादध्यात् । अङ्गिरसां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनाद-
धामीति यो ब्राह्मण आङ्गिरसः स्यात् । आदित्यानां
त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामीत्यन्यासां ब्राह्मणीनां
प्रजानाम् । वरुणस्य त्वा राज्ञो व्रतपते व्रतेनादधामीति
राज्ञः । इन्द्रस्य त्वेन्द्रियेण व्रतपते व्रतेनादधामीति
राजन्यस्य । मनोस्त्वा ग्रामण्यो व्रतपते व्रतेनादधामीति
वैश्यस्य । ऋभूणां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामीति
रथकारस्येति यथर्थाधानानि । ७ ।

राजा अभिषिक्तः । राजन्यः क्षत्रियः । रथकारो व्याख्यातः ॥

इत्येकादशी कण्डिका ।

भूर्भुवः सुवरिति व्याहृत्यः । भूमिर्भूमेति सर्पराश्रित्यः ।
घर्मः शिरस्तदयमग्निः संप्रियः पशुभिर्भुवत् । हृदिस्तो-
काय तनयाय यच्छ ॥ वातः प्राणस्तदयमग्निः संप्रियः
पशुभिर्भुवत् । स्वदितं तोकाय तनयाय पितुं पच ॥
अर्कश्चक्षुस्तदसौ सूर्यस्तदयमग्निः संप्रियः पशुभिर्भुवत् ।
यत्ते शुक्रं शुक्रं वर्षः शुक्रा तनूः शुक्रं ज्योतिरजसं तेन
मे दीदिहि तेन त्वादधे ऽग्निनाग्ने ब्रह्मणेति घर्मशि-
रांसि । १ ।

उद्यतमुपयतं धारयति । ६ ।

उपयतं चिकताभिरुपगृहीतम् ॥

अथाश्वस्य दक्षिणे कर्णे यजमानमग्निमनूषाचयति
या वाजिन्मग्नेः पशुषु पवमाना प्रिया तनूस्तामावह
या वाजिन्मग्नेरसु पावका प्रिया तनूस्तामावह या
वाजिन्मग्नेः सूर्ये शुचिः प्रिया तनूस्तामावहेति । धार-
यत्येवाग्निम् । ७ ।

अश्वस्य दक्षिणे कर्णे वदन्यजमानं वाचयति । धारयत्येव किञ्चित्कालं
न निदधाति ॥

अथामीध्रो लौकिकमग्निमाहृत्य मथित्वा बोध्वंशु-
रासीनो दक्षिणमग्निमादधाति यज्ञायज्ञीये गीयमाने
यथर्थाधानेन द्वितीयया व्याहृत्या तिसृभिः सर्पराज्ञी-
भिर्द्वितीयेन च घर्मशिरसा ॥ यास्ते शिवास्तनुवो जात-
वेदो या अन्तरिक्ष उत पार्थिवीर्याः । ताभिः संभूय
सगणः सजोषा हिरण्ययोनिर्वह इव्यमग्ने ॥ व्यानं
त्वामृत आदधाम्यन्नादमन्नाद्याय गोप्तरं गुप्त्यै । दिव-
त्त्वा वीर्येण पृथिव्यै महिम्नान्तरिक्षस्य पोषेण पशूनां
तेजसा सर्वपशुमादधे ॥ अग्ने ऽन्नपा मयोभुव सुशेव
दिवः पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षास्त्र्यो लोकं विन्द यजमानाय ।
पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्सादयामि यज्ञिये लोके । यो नो

अग्ने निष्ट्वो यो ऽनिष्ट्वो ऽभिदासतीदमहं तं त्वयाभि-
निदधामीति संभारेषु निदधाति । ८ ।

गतौ ॥

इति चयोदशी कण्डिका ।

यो ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यः शूद्रो वासुर इव बहुपुष्टः
स्यात्तस्य गृहादाहृत्यादध्यात्पुष्टिकामस्य । १ ।

बहुपुष्टः स्त्रीतन्त्रीः असुरनिदर्शनं च पोषातित्रयदर्शनार्थम् । स हि
नृश्रेष्ठो बलिष्ठश्च सन् पुंसःपुंसो धनमादाय स्त्रीततरो भवति ॥

गृहे त्वस्य ततो नाश्रीयत् । २ ।

अस्य बहुपुष्टस्य गृहे ततः परं नाश्रीयच्चजमानः ॥

अम्बरीषादन्नकामस्य वृक्षाग्राज्ज्वलतो ब्रह्मवर्चस-
कामस्य । ३ ।

अम्बरीषं भ्रातृम् । अथ बौधायनः अपि वा गार्हपत्यादेवान्वाहार्यपच-
नमादधातीति । लिङ्गं चात्र प्रदर्शितं तस्य चेधा महिमानं व्यौहदि-
ति । विट्कुलादिस्तवतो वैकयोग्य इत्येक इत्याम्बलायनः ॥

वामदेव्यमभिगायत आहवनीय उद्भ्रियमाणे । ४ ।

गतः ॥

प्राचीमनु प्रदिशमित्येषा ॥ विक्रमस्तु मह्यं अस्ति
वेदिषन्मानुषेभ्यः । क्षिपु कोकेषु जायहि प्रजया च धनेन
च ॥ इमा उ मामुपतिष्ठन्तु राय आभिः प्रजाभिरिह
संवसेय । इहो इडा तिष्ठतु विश्वरूपी मध्ये वसेद्री-
दिहि जातवेद इति प्राचो ऽश्वप्रथमा अभिप्रव्रजन्ति
। ५ ।

अश्वयजमानापेक्षया बह्वचनम् । तेन गमनमन्वा यजमानस्यापि
भवन्ति ॥

दक्षिणतो ब्रह्मा रथं रथचक्रं वा वर्तयति यावच्चक्रं
क्षिः परिवर्तते । ६ ।

दक्षिणतो विहारस्य गमयति चक्रं तद्यावत्क्षिः परिवर्तते ॥

षट्कृत्वो द्वेष्ट्यस्य । ७ ।

षट्कृत्वो यावत्परिवर्तत इत्यनुषङ्गः ॥

जानुदघ्ने धारयमाणस्तृतीयमध्वनो ऽग्निं हरति
नाभिदघ्ने तृतीयमास्यदघ्ने तृतीयम् । न कर्णदघ्नमत्यु-
न्मृच्छाति । ८ ।

गताः ॥

यद्युन्मृच्छ निरुत्थीयान्मुखेन संमायादध्यात् । ९ ।

यदि जान्वादिप्रमाणान्वाधादिप्रमाणे ऽग्निमुन्मृच्छ ततः प्रमाणात्पु-

गर्नीर्षैर्दृष्टीयात् तदेनं मुखेन संमाय मुखतुष्यं धारयित्वादध्यात् ।
तदेवाच प्रायश्चित्तमिति भावः ॥

नाग्निमादित्यं च व्यवेयात् । १० ।

अग्न्वाधारस्त्राणामयमन्तरागमनप्रतिषेधः ॥

दक्षिणतः परिगृह्य हरति । ११ ।

आत्मनो दक्षिणतः प्रसारिताभ्यां हस्ताभ्यां धारयन्हरति ॥

अर्धाध्वे यजमानो वरं ददाति । १२ ।

गतः ॥

अर्धाध्वे हिरण्यं निधाय नाको ऽसि ब्रह्मः प्रतिष्ठः
संक्रमण इत्यतिक्रामति । १३ ।

अध्वर्युरिति शेषः ॥

प्राञ्चमश्वमभ्यस्थाद्विश्वा इति दक्षिणेन पदोत्तरतः
संभारानाक्रमयति यथाहितस्याग्नेरङ्गाराः पदमभ्यवव-
र्तेरन्निति । १४ ।

उत्तरतः उत्तरेण पार्श्वेन पार्श्वत आक्रमयेदिति श्रुतेः । इतिः
प्रकारार्थः । तथा नाम संभारानाक्रमयति यथा त्रेष्वाहितस्याग्नेरङ्गा-
रास्तपदमभ्यववर्तेरन् । तत्रैव स्वयमेव पतिष्यन्नित्यर्थः ॥

प्रदक्षिणमावर्तयित्वा यदक्रन्द इति पुनरेवाक्रमय-
ति । १५ ।

मतः ॥

पुरस्तात्प्रत्यञ्चमश्वं धारयति । १६ ।

आक्रामन्तं चाश्वमाश्वनीयायतमस्य पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखं धारयतीत्यर्थः ।
तथा प्रदक्षिणमावर्त्य प्रत्यञ्चमाक्रमयतीति कस्यान्तराशि । द्वितीय-
मपि प्राञ्चमेवाक्रमय्य ततः प्रत्यङ्मुखो धार्यत इत्येके ॥

पूर्ववाडश्चो भवति । १७ ।

पूर्ववाद् युवेत्यर्थः । तदुक्तं बौधायनेन अश्वं पूर्ववाहमिति युवानमि-
त्येवेदमुक्तं भवतीति ॥

तदभावे ऽनञ्चान्पूर्ववाडेतानि कर्माणि करोतीति
पैङ्गायनिब्राह्मणं भवति । १८ ।

एतानि कर्माण्युपतिष्ठत्यश्व इत्यादीनि । तचाश्वप्रतिनिधित्वादनङ्गु-
यश्चलिङ्गानां मन्वाणामनिवृत्तिः । अजकमण्डलोस्तु निवृत्तिः अश्व-
विकल्पत्वात् ॥

इति चतुर्दशी कण्डिका ।

कमण्डलुपद आदधीतेति बह्वृचब्राह्मणम् । अजस्य
पद आदधीतेति वाजसनेयकम् । १ ।

अस्ति कमण्डलुशब्दः पशुजातिविशेषवचनः यथा चतुष्पाद्भ्यो ढञित्यञ्च
शब्दिकवृद्धैरुदाहृतं कामण्डलेय इति । विवृतं च कमण्डलादि-

शब्दाः पशुजातिविशेषवचना इति अस्ति च करकवचन इति । तच्च पशुवचनो ऽयमिष्यते न करकवचनः पशुशब्दमध्यपठितत्वात् पदशब्दसमभिव्याहाराच्च । न च करकपृष्ठे पदोपचार इति वाच्यं मुख्यार्थे संभवत्युपचाराश्रयणस्यायुक्तत्वात् अश्वस्य पदे ऽजस्य पदे इति पूर्वा-पराभ्यां वैलक्षण्यप्रसङ्गाच्च ॥

अथ यजमानः शिवा जपति ये ते अग्ने शिवे तनुवौ विराट्च खराट्च ते मा विशतां ते मा जिन्वताम् । ये ते अग्ने शिवे तनुवौ सखाट्चाभिभूश्च ते मा विशतां ते मा जिन्वताम् । ये ते अग्ने शिवे तनुवौ विभूश्च परिभूश्च ते मा विशतां ते मा जिन्वताम् । ये ते अग्ने शिवे तनुवौ प्रम्बी च प्रभूतिश्च ते मा विशतां ते मा जिन्वताम् । यास्ते अग्ने शिवास्तनुवस्ताभिस्त्वादध इति । २ ।

गतः ॥

यास्ते अग्ने घोरास्तनुवस्ताभिरमुं गच्छेति यजमानो द्वेष्टाय प्रहिषोति ताभिरेनं पराभावयति । ३ ।

अग्नेन पारतुद्रेण यजुषा द्वेष्टं प्रति प्रहिषोति तं घोरतनुविघ्निष्टमग्निं मन्त्रलिङ्गात् । ताभिरिति घोरतनूनां परामर्शः मन्त्रार्थत्वेनासां बुद्धिस्थत्वात् । पराभावनमुत्सादनम् ॥

अरण्योऽनुवाक्या भवन्ति । ४ ।

अरण्येऽनुवाक्याश्च घोरस्तन्वे ऽथ प्रबोक्तव्या भवन्तीत्यर्थः । ताश्च चास्ते अग्ने हिक् वेत्यनुवाकौ ॥

यदिदं दिवो यददः पृथिव्याः संविदाने रोदसी संबभूवतुः । तयोः पृष्ठे सीदतु जातवेदाः शंभूः प्रजाभ्यस्तनुवे स्योन इत्यभिमन्त्र्य पुरस्तात्प्रत्यङ् तिष्ठन्नाहवनीयमादधाति । ५ ।

तिष्ठन्नेवादधाति । प्रहसिष्ठन्निति तु भारद्वाजः ॥

ब्रह्मति गीयमाने श्यैतवारवन्तीययोर्यज्ञायज्ञीये च यथर्थाधानेन सर्वाभिर्याहृतीभिः सर्वाभिः सर्परात्रीभिस्तृतीयेन च घर्मशिरसा यास्ते शिवास्तनुवो जातवेदा या अन्तरिक्ष उत पार्थिवीर्याः । ताभिः शंभूय सगणः सजीवा हिरण्ययोनिर्वह हव्यमग्ने ॥ अपानं त्वामृत आदधाम्यन्नादमन्नाद्याय गोप्तारं मुस्यै । दिवस्त्वा वीर्येण पृथिव्यै महिम्नान्तरिक्षस्य पोषेण पशूनां तेजसा सर्वपशुमादधे ॥ अग्ने सखाऽजैकपादाहवनीय दिवः पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षास्त्र्योकां त्रिन्द यज्ञसान्नाय । पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्सादयामि यज्ञिये लोके । यो नो अग्ने निष्त्रो यो ऽनिष्ठो ऽभिदासतीदमहं तं त्वयाभिनिदधामीति संभारेषु निदधाति । ६ ।

इति पञ्चदशी ऋषिका ।

आनशे व्यानशे सर्वमायुर्व्यानशे । अहं त्वदस्मि
मदसि त्वमेतन्ममासि योनिस्तव येनिरस्मि । ममैव
सन्वह इव्यान्यग्ने पुचः पिबे लोककृज्जातवेद इत्याधी-
यमानमभिमन्त्रयते यजमानः । १ ।

गतौ ॥

व्याहृतीः सर्पराक्षीर्घर्मशिरांसीति सर्वेष्वधानेषु
यजमानो ऽनुवर्तयते येनयेनादधाति । २ ।

एतस्मिंस्तये येनयेन मन्त्रेणाध्वर्युराग्नीध्रो वाग्निमादधाति तंतं मन्त्रं
तेनतेन सह पठति यजमानः ॥

नाहितमनभिहुतमग्निमुपस्पृशति । आज्येनौषधी-
भिश्च शमयितव्यः । ३ ।

तीक्ष्ण इवायमेतर्द्धाग्निर्नाशमितः स्पृष्टव्यः । अतः शमयितव्यो ऽवावा-
ज्यौषधीभिः । ततश्च

या ते अग्ने पशुषु पवमाना प्रिया तनूर्या पृथिव्यां
याग्नौ या रश्मन्तरे या गायत्रे छन्दसि तां त एतेनाव-
यजे स्वाहा । या ते अग्ने ऽप्सु पावका प्रिया तनूर्यान्त-
रिक्षे या वायौ या वामदेव्ये या चैष्टुभे छन्दसि तां त
एतेनावयजे स्वाहा । या ते अग्ने सूर्ये शुचिः प्रिया

तनूर्या दिवि यादित्ये या इहति या जागते ह्यन्दसि तां
त एतेनाचयजे स्वाहेत्येतैः प्रतिमन्त्रमाज्यमोषधीश्च
जुहोति । ४ ।

समानो ऽयं विधिः सर्वाग्नीनां नाहितमनभिष्ठतमग्निमुपसृष्टतीति
सामान्यनिर्देशात् पूर्वोत्तरयोरपि विष्टोः सामान्याधिकारत्वात् व्याह-
तीभिरग्नीष्टमथित्वेति बौधायनीये व्यक्तात्मा । विकल्पं चाह भार-
द्वाजः आधानाद्गन्तरं सर्वमन्त्रैरेकैकं श्रमयेदाहवनीयं वेति ॥

समिध आदधातीत्येके । ५ ।

गतः ॥

ब्रह्मन्त्याधेये सत्मानि गायति । ६ ।

ह्यन्दोगानां तु ब्रह्मोद्गात्रोर्विकल्पः ॥

प्रतिषिद्धान्येकेषाम् । ७ ।

गतः ॥

व्याहृतीभिरेवोद्गीतं भवतीति वाजसनेयकम् । ८ ।

उद्गीयसुद्गावम् ॥

इति षोडशी कण्विका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

~~~~~

ततः सभावसव्यावाधति लौकिकमग्निमाहृत्य
मयित्वाहवनीयाद्वा यथार्थाधानेन । १ ।

यथार्थाधानमेवानयोराधानमन्तः । नित्यमाधानं सभावसव्ययोः सूच-
कारमतात् । वैकल्पिकं चाहुः सूचाम्बरकाराः । अत्याषाढस्यावत्प्र-
तिषिद्धौ सभावसव्यावेकेषामिति । बौधायनस्याह सभावसव्ययोः
करण इति कुर्यादिति बौधायनो न कुर्यादिति ब्राह्मीकिरिति ।
तथा च भारद्वाजेनाप्युक्तं ययो वा अग्नयो न पञ्चेति विज्ञायते
सो ऽयं कर्मप्रतिषेध इत्याम्बरयोः ऽग्न्योरप्रतिषेध इत्याख्येखन इति ॥
श्रुत्यापि तयोराधानविकल्पो ऽवधीयते उभयथापि सिद्धोपलभ्यात् ।
आधाने तावत् तस्मादेतावन्तो ऽग्नय आधीयन्ते पाङ्क्तं वा इदं
सर्वमिति । विपर्यये च यत्नेधाग्निराधीयत इति ॥ तथा चयाणामा-
धानमुक्त्वा अग्निरमिति विधानं चाग्निचित्ते सिद्धम् । आचार्येणापि
कचिदग्निचयाणामनुक्रमणमितरयोरनित्यत्वाभिप्रायमित्येके यथा मन्त्रे-
द्गार्हपत्यं या प्रकृतिर्दक्षिणाग्नेः समोप्येतरावित्यादौ । तस्माद्विकल्पो
युक्तः । बौधायनस्त्वचानुपहसुक्तवान् आहवनीये वा सभावसव्ययोः
संकल्प इति । भारद्वाजस्याह अथ सभावसव्यी न श्रुत्याहो नित्य-
स्तस्मिन्मन्त्रप्रयोग इति ॥

अग्न आर्युषि पवसे ऽग्ने पवस्व स्वपाः । अग्निर्हविः
पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः । तमीमहे महाग-
यमिति तिस्र आश्वत्थ्यः समिध एकैकस्मिन्नादधाति
। २ ।

तिस्रस्तिस्र आश्रत्यौरेकैकस्त्रिस्तिस्रभिः प्रत्युचमेकैकस्त्रिन्नादधातीत्यर्थः ॥

आहवनीये वा तिस्रः । ३ ।

गतः ॥

समुद्रादूर्मिर्मधुमां उदारदुपांशुना सममृतत्वमानत् । घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति जिज्ञा देवानाममृतस्य नाभिः ॥ वयं नाम प्रब्रवामा घृतेनास्मिन्यग्ने धारयामा नमोभिः । उप ब्रह्मा शृण्वच्छस्यमानं चतुःशृङ्गोऽवमी-
जौर एतत् ॥ चत्वारि शृङ्गा चयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासौ अस्य । चिधा बह्वो वृषभो रोरवीति महे देवो मर्त्याः । आविवेशेति शमीमय्यो घृतान्वक्तास्त्रिस्त-
भिस्त्रिस्त एकैकस्त्रिन्नादधाति । आहवनीये वा तिस्रः । ४ ।

अन्वक्ता आनुपूर्व्येण सर्वाक्ताः ॥

एवं नानावृक्षीयाः । प्रेहो अग्ने दीदिहि पुरो न इत्यौदुम्बरीं समिधमादधाति । विधेम ते परमे जन्म-
न्मम इति वैकङ्कतीम् । तां सवितुर्वरेण्यस्य चिचामिति शमीमयीम् । ५ ।

एवमिति पूर्ववत् । घृतान्वक्तास्त्रिस्तस्त्रिस्त एकैकस्त्रिन्नादधाति ॥

ततस्तूष्णीमग्निहोचं जुहोति । ६ ।

पूर्वाहुतिरेव तृष्णीं सर्वमन्यत्समन्वकं सर्वं तृष्णीं क्रियेतेति कश्चि-
 त्त्वदर्शनात् प्रातर्होमधर्मकं च कालसामान्यात् अथवापूर्वमाहुती
 जुहुयादिति सिङ्गाच्च । प्रातरग्निहोत्रस्याहुतेत्येव सत्याषाढभारद्वाजौ ।
 बौधायनमतान्तु सर्वं तृष्णीमुभयधर्मकं च यथा सर्वं तृष्णीमनुक्रा-
 मन्नुच मार्श्वं च माष्टीति तथा उभे एवैते सायंप्रातरग्निहोत्रे
 प्रतिजुहुन्मन्यत इति च ॥ पयसाच होमः । कान्यत्वाद्द्रव्यान्तराणा-
 माज्येन वेति तु बौधायनः ॥

अपि वा द्वादशगृहीतेन सुचं पूरयित्वा प्रजापतिं
 मनसा ध्यायञ्जुहेति । सामिहोत्रस्य स्थाने भवति । ७ ।

वा आहुतिः साङ्गस्याग्निहोत्रकर्मणः स्थाने भवति ॥

यास्ते अग्ने घोरास्तनुवस्ताभिरमुं गच्छेति यजमा-
 नो द्वेष्टाय प्रहिणोति ताभिरेनं नितमयति । अरख्ये-
 ऽनुवाक्या भवन्ति । ८ ।

नितमयति स्तपयति । शेषं पूर्ववत् ॥

इति सप्तदशी कण्डिका ।

द्वादशगृहीतेन सुचं पूरयित्वा सप्त ते अग्ने
 समिधः सप्त जिह्वा इति सप्तवत्या पूर्णाहुतिं

जुहोति । हुतायां यजमानो वरं दत्त्वा शिवा जपति ।
 ये अग्नयो दिवो ये पृथिव्याः समागच्छन्तीषमूर्ज
 दुहानाः । ते अस्मा अग्नयो द्रविणं दत्त्वेष्टाः प्रीता
 आहुतिभाजो भूत्वा यद्यालोकं पुनरस्तं परेत स्वाहेति
 जुहोति । १ ।

गताः ॥

अथ विराट्क्रमैर्यजमान उपतिष्ठते ऽथर्व पितुं
 मे गोपायाक्षं प्राणेन संमितम् । त्वया गुप्ता इषमूर्ज
 मदन्तो रायस्योषेण समिषा मदेमेत्यन्वाहार्यपच-
 नम् ॥ नर्यं प्रजां मे गोपाय मूलं लोकस्व संततिम् ।
 आत्मनो हृदयान्निर्मितां तां ते परिददाम्यहमिति
 गार्हपत्यम् ॥ शंस्य पशून्मे गोपाय विश्वरूपं धर्मं
 वसु । दृहाणां पुष्टिमानन्दं तांस्ते परिददाम्यहमि-
 त्याहवनीयम् ॥ सप्रथ सभां मे गोपायेन्द्रियं भूतिव-
 र्धनम् । विश्वजनस्य छायां तां ते परिददाम्यहमिति
 सभ्यम् ॥ अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय अग्र्यं च
 यज्ञस्ता सह । अहये बुध्नियायं मन्त्रं अग्र्यं यज्ञः परि-
 ददाम्यहमित्यावसथ्यम् ॥ बन्धधात्रीन्विक्रामद्विराट् स्तृष्टा

प्रजापतेः । ऊर्ध्वारोहद्रोहिणी योनिरग्नेः प्रतिष्ठित-
रिति सर्वान् । २ ।

पञ्चधेयेवान्तो मन्त्रस्त्रित्वे ऽप्यग्नीनां विराडभिधानात् ॥

इत्यष्टादशौ कण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ॥

आग्नेयस्याष्टाकपासस्य तन्त्रं प्रक्रमयति । १ ।

तैत्थेवाग्निषु तन्त्रं प्रक्रमयति तच्च पौर्णमासं तन्त्रं तत्रैव प्रयोगतो
मुख्यत्वात् । तथा तमेव हेतुमुक्त्वाह भारद्वाजः तस्मान्निरुद्धमप्याग्नेयं
पौर्णमासविकारं स्थादिति । तन्त्रं प्रक्रमयतीति च व्याख्यानं प्राक् ॥

निरुप्तं हविरुपसन्नमप्रोक्षितं भवति । अथ सभाया
मध्ये ऽधिदेवनमुद्धृत्यावोक्ष्याद्वाव्युप्याक्षेपु हिरण्यं नि-
धाय समूह्य व्यूह्य प्रथयित्वा निषसाद् धृतव्रत इति
मध्ये ऽधिदेवने राजन्यस्य जुहोति । २ ।

उपसादनवचनेनैव सिद्धे निरुप्तवचनमप्रोक्षितवचनं च उपसादनस्य
निर्वापाङ्गत्वस्थापनार्थं प्रोक्षणस्याङ्गत्वस्थापनार्थं च । तेन सार्कं
सूर्येणोद्यता निर्वपतीत्यादावुपसादनान्नं क्रियते । वैशिष्ट्यार्थं वा ॥
यच्च दीयन्ति तदधिदेवनम् । अथाः किञ्चित्काः । समूह्य संस्तय ।
व्यूह्य विधुत्य । प्रक्षयित्वा प्रथार्थं । राजन्यस्यैव सार्कं वर्धयन्तस्तथा
होमः ॥

आवसथे परिषदो मध्ये हिरण्यं निधाय मन्त्रवत्या
हिरण्ये जुहोति प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्त्यम् ।
यस्मिन्निन्द्रो वरुणो मिषो अर्यमा देवा षोकांसि
चक्रिर इति । ३ ।

परिषदो मध्ये आधानप्रेक्षिषो जनस्य मध्ये ॥

उत नो ऽहिर्बुध्न्यः ऋणोत्वज एकपात्पृथिवी समुद्रः ।
विश्वे देवा च्यतावृषो हुवानाः स्तुता मन्त्राः कविशस्ता
अवन्तु न इत्युक्त्वा शतमक्षान्यजमानाय प्रयच्छन्नाह
ब्रीहिभ्यो गां दीव्यताहिंसन्तः परूंषि विशसतेति । ४ ।

अक्षान्प्रयच्छन्संप्रेष्यति कितवान् ब्रीहिभ्यो हेतुभ्यः ब्रीहीन्क्रेतुं मुख्यत्वेन
गां दीव्यत तां पणं कृत्वा दीव्यत । तस्याः पर्वाण्यहिंसन्तस्तान् विशसत ।
विशसनशब्देन तत्कार्यं विभागो लक्ष्यते । जीवन्त्या एव गोरक्षानि
तवेदं ममेदमिति विभजतेत्यर्थः ॥

संप्रैषवत्कुर्वन्ति । ५ ।

गतः ॥

इत्येकोनविंशौ कण्डिका ।

कृतं यजमानो विजिनाति । १ ।

कृतचेतादापरकस्त्रिनामानो द्यूतप्रकारा ये कृतमयानामिति श्रुतावथा
इत्याख्यायन्ते । न्युपेक्ष्यतेषु चतुष्कशो विभज्यमानेषु यत्र सर्वे भागाः

समा भवन्ति तत्कृतं नाम अथ अचान्ततस्त्रयो ऽवशिष्यन्ते वा चेतां
यच द्वौ स दापरः यत्रैकः स कलिः । तथा च श्रुतिः ये वै सत्वार
सोमाः कृतं तत् अथ ये पञ्च कलिः स इति ॥ तथाचाणां व्रतत्वात्
कृतेन प्रकारेण यजमानो विजिनाति विजयते ॥

तथा यज्जयन्ति तद्वत् संस्कृत्य सभासद्वा उपहर-
न्ति । २ ।

तथा गवा क्रीतान्यावतो ग्रीहीक्ष्मन्ते ते कितवाः तैः सर्वैरक्षसं-
स्कारैरेवं संस्कृत्य सभासद्वाः कृते आवसथे उपहरन्ति यदावसथे ऽर्ह
हरन्तीति सिङ्गात् तत्र भोजनविधानाच्च ॥

आवसथे भुञ्जते । ३ ।

सभ्या इति शेषः । अधिदेवनोद्धननादि भोजनान्नं कर्म सभ्यावसथ-
धारभाषे नैव्यते तत्सभायां विजयन्ते यदावसथे हरन्तीति सिङ्गात् ।
कैशित्युत्तरायापि राजन्यस्येत्यनुवर्तयन्ति अधिदेवनसंस्कारस्य राजन्य-
संयोगात् तस्य च देवनार्थत्वात् राजसूयान्नमेधादिषु देवनस्यापि रा-
जन्ययजमानसंयोगित्वाच्च ॥

कुत्तिसामनसीभ्यामग्नीन्यजमान उपतिष्ठते कूपेतां
द्यावापृथिवी ये ऽग्नयः समनस इति । ४ ।

तत्र अथर्द्धपतिष्ठत इति सत्याषाढः । तद्यथा सामनक्षां वावन्ति-
कादृक् यैमादृक् इत्यादि ॥

प्राश्नादि कर्म प्रतिपद्यते । ५ ।

प्रोक्षणाङ्गत्वाप्रोक्षणीसंस्कारो ऽप्यत्रैव क्रियते ॥

आग्नेयस्य दक्षिणाकाशे दक्षिणा ददाति । ६ ।

आग्नेयस्य दक्षिणाकाशे ऽग्न्याधेयस्य दक्षिणां ददाति । अतो नैष्टिकाभ्याहार्यधर्मा भवन्ति न आग्नेयस्याभ्याहार्यस्यासामेव प्रसङ्गात् ।
वैधायनीयमतात्तु नित्यो ऽग्न्याहार्यः सर्वेष्टीनाम् ॥

अजं पूर्णपाचमुपवर्द्धयं सार्वसूचमित्यग्नीधे । ७ ।

पूर्णपाचो नाम पुष्कलचतुष्टयसंमितो ग्रीष्मादिः पुष्कलमिति च दाचिन्नमुष्टिमंमितं द्रव्यमित्याचक्षते । उपवर्द्धयमुपधानं तच्च सार्वसूचं सर्ववर्णैः सूचैः कृतं भवति ॥

वह्निमश्वं ब्रह्मण्ये ऽध्वर्यवे वा । ८ ।

वह्निमश्वयो वही । तस्य च विभवे सत्यदातुर्दायः स्मर्यते यथा मनुः प्राजापत्यमदत्त्वाश्वमग्न्याधेयस्य दक्षिणाम् । अनाहिताग्निर्भवति ब्राह्मणे विभवे सतीति ॥

आहवनीयदेशे ऽनवाहमध्वर्यवे । ९ ।

तच्च स्मितायेत्यर्थः ॥

अपरेण गार्हपत्यं धेनुं होत्रे । १० ।

धेनुर्दानाय शोद्यमाना वत्समप्याकर्षते तेन विना धेनूपकारासिद्धेः । भवति चात्र सिद्धं यथा धेन्वा सह नव क्रयद्रव्याणि विधाय निगमयति श्रुतिः दत्तं संपद्यन्त इति ॥

वासो मिथुनौ गावौ नवं च रथं ददाति । तानि
साधारणानि सर्वेषाम् । ११ ।

गतः ॥

आ द्वादशभ्यो ददातीत्युक्ताश्च काममूर्ध्वं देयमपरि-
मितस्यावरुद्धा इति विज्ञायते । १२ ।

एता दक्षिणा देया भूयस्यावतीर्णा ददाति यावतीभिः पूर्वा द्वादश
पूर्यन्त इत्युक्ता पुनराश्च ब्राह्मणं काममूर्ध्वं देयमिति । एतदुक्तं भवति
द्वादश तावदेता निघताः तत ऊर्ध्वमपि शक्तिमद्भ्योः सत्योर्धयाकामं
ददातीति ॥ आहेति विज्ञायत इति चोभयवचनमादराद्यं भवति ।
हेति वा पदच्छेदः ॥

ऊर्ध्वमादिष्टदक्षिणाभ्यो वदति षड् देया द्वादश
देयाश्चतुर्विंशतिर्देया इति । १३ ।

एताश्च दक्षिणा देया इति वदति ब्राह्मणम् । ताश्च द्वादशभ्य आ-
दिष्टदक्षिणाभ्यो ऽधिका नित्याः न च ताभिर्व्यतिकीर्यन्ते न च ता-
भिर्विकल्पन्त इत्यर्थः । केचित्तु सूचकतो विपरीतं मन्यन्त इति
तन्निरासार्था श्रुतिव्याख्या । काममूर्ध्वं देयमित्यनिधने प्राप्ते षडादि-
संख्यानिधनः स्थाप्यत इत्येके ॥

ता विकल्पन्ते । १४ ।

तास्त्रेताः संख्या मिथो विकल्पन्ते समुच्चये षडादिसंख्याविसृज्यप्रसङ्गात्
द्वादशवारिंशदेया इति वक्तव्यत्वाच्च ॥

तेषां प्रज्ञानां बुद्धिं मुखसीं ज्ञामयेत तेषां वयसाम्

। १५ ।

एकहायनप्रभृत्या पञ्चहायनेभ्यो वर्णाधीति वक्ष्यति । वयसोऽवस्थानां
प्रज्ञानां बुद्धिनिष्पन्नदण्डेषु वयःसु वडाया गावो देवा इत्यर्थः ॥

दित्यौही दद्यादित्यवाहं च मुष्कारम् । १६ ।

दित्यौही दिवर्षा । तथा दित्यवाह । मुष्कारः वाक्कः । तौ च देवेषु
वयःकर्मार्थाद्यामित्यर्थः । अधिकायेनौ कित्यौ च वडादिकस्येचित्ये ॥

वर्धमानां दक्षिणां ददाति । १७ ।

सर्वापि दक्षिणा वर्धमानेव दातव्या न चीयमाणा ॥

यद्यनाज्यो ऽग्नीनादधीत काममेवैकां गां दद्यात्सा
गवां प्रत्याज्याद्यो भवतीति विज्ञायते । १८ ।

गवां प्रत्याज्याद्य इति वचनात् गोरन्यत्सर्वं दातव्यम् । अष्टदक्षिणाद्य
न निवर्तने अद्यमानकालत्वादद्यमानार्थत्वाच्च । बोधायनेन तथानुयद्य
उक्तः प्रसिद्धा अग्न्याधेष्टदक्षिणा ददाति तासेषाभिगच्छेत् वासांसेता-
वन्ति मन्वाभौदमाभ्येतावतो दद्यादिति ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । १९ ।

वया प्रकृतौ सिद्धं तथा समाप्यत इत्यर्थः ॥

इति विंशोऽध्यायः ।

पवमानहवींषि सद्यो निर्वपेत् । १ ।

पवमानहवींषि नाम चीष्मन्तरं वक्ष्यमाणानि तानि सद्यः समाने
ऽहनि यस्मिन्नाधानं तस्मिन्नेव निर्वपेत् ॥

द्वादशाहे द्वाहे त्वहे चतुरहे ऽर्धमासे मास्यृतौ
संवत्सरे वा । २ ।

सर्वचातीत इति शेषः । द्वादशसु व्युष्टास्त्रित्येव बोधायनः ॥

न सोमेनायक्ष्यमाणः पुरा संवत्सराभिवर्षेत् । ३ ।

संवत्सरकल्प एवासोमपूर्वं आधान इत्यर्थः ॥

निर्वपेदित्येके । ४ ।

गतः ॥

यदि निर्वपेद्ग्नये पवमानायाम्नये पावकायाम्नये
शुचय इति तिस्र आज्याहुतीः सोमदेवताभ्यो वा
हुत्वा निर्वपेत् । ५ ।

यदापि सोमदेवताभ्यस्तदापि तिस्र एवाज्याहुतश्चित्तिष्ठन्तः सवन्देव-
ताभ्यो हेतव्याः तासामेवावाहनात् ॥

समानतन्वाणि नानातन्वाणि वाम्नेयेन वा समान-
तन्वाणि । ६ ।

गताः ॥

यं कामयेत पापीयान्स्यादिति तस्यैकमेकमेतानि
हवींषि निर्वपेत् । न वसीयान्न पापीयानिति तस्य
साकं सर्वाणि । यं कामयेतोत्तरं वसीयाञ्च्यान्स्यादिति
तस्याग्नये पवमानाय निरुप्य पावकशुचिभ्यां समान-
वर्हिषी निर्वपेत् । ७ ।

अथ पूर्वयोः कल्पयोर्निन्दोत्तरविधिप्रश्नार्था न तु पूर्वनिवृत्त्यर्था ।
तयोरप्यनन्तरमेव विहितत्वादतत्त्वयो ऽमी कल्पा विकल्पन्ते । समा-
नवर्हिषी समानतन्त्रे इत्यर्थः ॥

श्रतमानं हिरण्यं दक्षिणा । ८ ।

श्रतं मानानि यस्तु तच्छ्रतमानम् ॥

पूर्वयोर्हविषोर्द्वे चिंशन्माने उत्तरस्मिंश्चत्वारिंशन्मा-
नम् । ८ ।

यदा नागातन्त्राणि तदैवं विभज्य ददाति । यदाप्याग्नेयेन समान-
तन्त्राणि तदापि समुच्यतः श्रतमानम् । तच्च च सिद्धं वाचः श्रामाणे
सुम्भरो दक्षिणेत्यादि ॥

येन हिरण्यं मिमते तेन मीत्वा ददाति । १० ।

येन धनमानादिना हिरण्यं मिमते वणिजः परिच्छिन्दन्ति तेन
मीत्वा ददाति । एतेन मानपरिमाणमपि वणिक्प्रसिद्धानुसारीति
दर्शितं भवति ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ११ ।

गतः ॥

इत्येकविंशी कण्डिका ।

इति षष्ठः पटलः ॥

ऐन्द्राग्रमेकादशकपालमनुनिर्वपत्यादित्यं च घृते
चरुम् । १ ।

संस्नाप्य पवमानहवींषि तस्मिन्नेवाहनि तस्मिन्नेवाग्रावनुनिर्वपेत् ।
आदित्यमित्यदितेष्टाद्विंशतो नादित्यात् इयं वा अदितिरिति वाक्य-
शेषात् ॥

सप्तदश सामिधेन्यः । २ ।

गतः । आमावास्यां तन्मं अस्याः ऐन्द्राग्रस्य मुख्यत्वात् चरुं विभेवाद्य
दर्शपूर्णमासयोरेव दर्शिताः ॥

चतुर्धाकरणकाल आदित्यं ब्रह्मणे परिहरति । ३ ।

चतुर्धाकरणकाले प्राप्ते आदित्यमभिभक्तं ब्रह्मणे प्रयच्छति ॥

तं चत्वार्यार्षेयाः प्राप्नुयन्ति । ४ ।

तं ततो विभज्य भक्षयन्ति चत्वार इति वचनात् । ब्रह्माप्यनेव भक्ष-
यति न तु संक्षिते ॥

प्राशितवद्वाः समानं वरं ददाति । धेनुमदुहोर्दान-
मेके समामनन्ति । सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ५ ।

गताः ॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालमनुनिर्वपत्यग्रीवोमीय-
मेकादशकपालं विष्णवे शिपिविष्टाय व्युद्धौ घृते चरम्
। ६ ।

नौषि पर्वणि यथाः स्वाहाः वा बुद्धिः । यथावाहस्तेतामिष्टि
पूर्वेष्वा सहेकतन्नामुक्तवान् । क्रमस्तु इविवामन्यो ऽभिष्टिः यथाग्री-
वोमीयमेकादशकपालमनुनिर्वपेदाग्नावैष्णवमेकादशकपालमेकादशमेका-
दशकपालमदित्यै घृते चरं विष्णवे शिपिविष्टाय व्युद्धौ घृते चरं
सप्तदश सामिधेन्य इति ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ७ ।

गतः ॥

आदित्यं घृते चरं सप्तदशसामिधेनीकं धेनुदक्षिणं
सर्वेषामनुनिर्वप्यायां स्वामे वाजसनेविमः समाम-
नन्ति । ८ ।

पवमानइविभिः अथाः कालो व्याख्यातः तः स्वावापत्तेः । पूर्वद्वित्य-
धर्मास्तु न भवन्ति सप्तदशसामिधेनीकत्वस्य पुनर्विधानात् ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ९ ।

गतः ॥ एवमग्न्याधेयं व्याख्यायानन्तरं कालप्राप्तस्यारम्भप्रकारमाह ॥

अग्निहोचमारप्स्यमानो दशहोतारं मनसानुद्रुत्या-
हवनीये सग्रहं हुत्वाय सायमग्निहोचं जुहोति । १० ।

पवमानहविषामुत्कर्षे ऽग्निहोचादेरप्युत्कर्षः अग्न्याधेयस्यापरिसमाप्त-
त्वात् सर्वेष्वग्ने विधानाच्च । अतो यस्मिन्नहनि सेष्टिकमग्न्याधेयं
संतिष्ठते तस्मिन्नह्न्यग्निहोचकालः तस्मिन्नेवाश्वपदिके ऽग्नावध्वर्युणा
दशहोतरि ऊते सायमग्निहोचं जुहोति यजमानः । यथा चैतदेवं
तथोपरिष्ठाद्भक्तं भविष्यति । सग्रहमिति च आहवनीय इति च विस्म-
ष्टार्थं ब्राह्मणानुकरणार्थं वा ॥

व्याहृतीभिरुपसादयेत् । ११ ।

तस्मिन्सायमग्निहोचे व्याहृतीभिर्हविरुपसादयेत् । नित्यरूपसादन-
मग्नौ निवर्तते ॥

संवत्सरे पर्यागत एताभिरेवोपसादयेत् । १२ ।

तत आरभ्य संवत्सरे ऽतीते यदनन्तरं सायमग्निहोचहोमः तत्राप्ये-
वमुपसादयेत् ॥ अथाग्नीनादितवतो ऽग्न्याधेयानन्तरभावि द्वादशा-
हसार्थं व्रतमाह ॥

द्वादशाहमजसेधमिषु यजमानः स्वयमग्निहोचं
जुहुयादप्रवसन्नहतं वासो विभर्ति । १३ ।

इति द्वाविंशी कण्डिका ।

यां प्रथमामग्निहोत्राय दौग्धि तां दक्षिणां ददा-
ति । १ ।

अजस्त्रेषु धार्यमाणेष्वग्निषु यजमानः स्वयं जुहोति नान्यः । कस्या-
न्तरेषु त्वक्तं अन्यो वा जुहुयात्स्वयं त्रयोदशीं जुहुयादिति । तथा-
व्येनेति कश्चित् क्षीरेणेति कश्चित् । अप्रवसन् यामान्तरे रात्रिमव-
सन् । अहतं अकारुहतं अनुपयुक्तं वा । दक्षिणां ददाति व्रतान्ते
व्रतदक्षिणां ददाति यस्मा इच्छति ॥ व्रतस्य तु दादग्राह्यज्ञप्तावनुकल्प
उक्तः कात्यायनेन यथा क्षीरहोम्यग्निमुपश्रयीत दादग्रात्रं षड्रात्रं
क्षिराचमन्तत इति । तत्र षाजस्त्रेषु जुहुयादिति होमानुवादेनाज-
स्त्रविधिः होमस्थान्यतः सिद्धत्वात् । तथाधानाद्दादग्रात्रमजसा इत्ये-
वाश्वलायनः । तेन सोमपूर्वाधाने ऽप्याधानादारभ्य सह सोमदिवसै-
र्दादग्राहोनाजस्त्रापवर्गः । होमस्तु सोमात्परेषु यावत्संभवं क्रियत इति
सिद्धं भवति । भारद्वाजस्त्राह सोमाधानेनाजस्त्रान्कुर्यादिति ॥ अथ
दर्शपूर्णमासारम्भं विधास्यंस्तत्रैवावसरे शाखान्तरीयौ कौचित्त्वमर्णामा-
रम्भप्रकारविकल्पौ दर्शयति ॥

अथैकेषाम् । अग्नीनाधाय हस्ताववनिज्य संवत्सर-
मग्निहोत्रं हुत्वाथ दर्शपूर्णमासावारभते ताभ्यां संवत्स-
रमिष्ट्वा सोमेन पशुना वा यजते तत ऊर्ध्वमन्यानि
कर्माणि कुरुते । २ ।

आधानानन्तरं तृष्णीं हस्ताववनेनेति तावद्यजमानः । ततो यथोक्तेन
विधिनाग्निहोत्रमारभ्य संवत्सरमग्निहोत्रमेव जुहोति न दर्शपूर्णमासा-

वारभते । ततः पूर्णे संवत्सरे तावारभ्य ताभ्यामेव संवत्सरं यजते गान्धे-
ष्टिपश्चादिना । अग्निहोत्रं तु क्रियत एव प्रथमत एव प्रारम्भस्यावि-
च्छेद्यत्वात् । आश्वयणमयविहङ्गैरनुकल्पैश्च भस्मिन्संवत्सरे क्रियते ।
ततस्तृतीये संवत्सरे ऽग्निष्टोमेन निरुद्धपशुबन्धेन वा यजेत । ततः
परस्ताद्यथोपपादमन्यानि नित्यनैमित्तिककाम्यानि कर्माणि कुरुत
इत्ययमेकग्राह्यानुगतः पञ्चः । अथापरं दर्शयति ॥

चयोदशरात्रमहृतवासा यजमानः स्वयमग्निहोत्रं
जुहुयादप्रवसन्नचैव सोमेन पशुना वेष्टाम्नीनुत्सृजति
यथा सुयवसान्कृत्वा प्राज्याप्ताहृक्तदिति शास्त्रायनि-
ब्राह्मणं भवति । ३ ।

आध्याय्यीनग्निहोत्रमारभ्य द्वादशाहप्रतविधिना चयोदशरात्रमग्नि-
होत्रं कृत्वा नन्तरमचैवान्धाधेधिकेष्वाग्निष्वेवाग्निष्टोमेन निरुद्धपशुब-
न्धेन वेष्टा तदन्ते ज्वलतस्तानुत्सृजति नाजस्तान्धारयतीत्यर्थः ॥ द्वाद-
शरात्रमजस्त्रेष्वाज्येन स्वयमग्निहोत्रं जुहोति अहृतं वासो वस्त्रे काम-
मन्यो जुहुयाद्भूतचारी त्वेव स्यात्स्वयं चयोदशी जुहोति यां प्रथमा-
मग्निहोत्राय दुहन्ति साग्निहोत्रस्य दक्षिणेति हिरण्यकेत्रिसूत्रे ॥
यथा हि ब्राकटिको ऽनुहुहः सुयवसान् सुभक्षितघासान् कृत्वा प्राज्या
द्वह्नाय प्रेरयेत् तथायं यजमानो ऽप्यग्नीं प्रथममेव सोमेन पशुना
वा सुष्टपान्कृत्वा हविर्वह्नाय प्रेरयति । तस्मात्प्रथममेवं कृत्वा ततो
यथाकालमिष्टिपशुसोमैर्यजेतेत्यर्थः । एवं प्रासङ्गिकौ कर्मणामारम्भ-
विकल्पायुक्ता प्रकृतमेवारम्भप्रकारमनुसरति ॥

पूर्णा पञ्चासत्ते देवा अदधुरिति सारस्वतौ होमौ
हुत्वान्वारम्भणीयामिष्टिं निर्वपति । ४ ।

अन्वारभ्यते ऽनयेत्यन्वारम्भणीया सा च दर्शपूर्णमासारम्भशेषः । तथा
सारस्वतौ होमौ दर्शपूर्णमासावारभमाण इति प्रकृत्य चयणमाप्ता-
नात् । दर्शपूर्णमासयोश्च पूर्णमासः पूर्वं इति स्थास्यति । तेन संस्थिते
सेष्टिके ऽन्याधेये यानन्तरा पौर्णमासी तस्यां सारस्वतौ ऊत्वान्वार-
म्भणीयां निर्वपेत् । पूर्वस्य पर्वण औपवसथ्ये ऽहनीति सत्याषाढः
प्रातरन्वाधानं पौर्णमासस्य मा बाधौदिति तस्याभिप्रायः । बौधा-
यनस्तु सारस्वतादि पौर्णमासान्तं सर्वमपि यजनीये ऽहनि विकल्पि-
तवान् यथा सर्वमेवैतदिच्छहनि कुर्यादित्यौपमन्यवी पुच इति ॥
अत्र सारस्वतयुगलस्यान्वारम्भणीयायास्योभयोरपि दर्शपूर्णमासारम्भेण
निमित्तेन प्रवर्तमानयोः स्वतन्त्रत्वात्पृथगग्नेः प्रणयनमिष्यते न चास्य
पौर्णमासेन समानाग्नी भवतः सर्वप्रयोगाङ्गत्वात् । तत्र च सिद्धं
पञ्चहोत्रवैश्वानरपार्जन्याभ्यां पृथग्वैश्वदेवप्रणयनानुवादः यथा पशुव-
न्धवद्गार्हपत्यादग्निं प्रणयन्निति । किं च यान्यत्र ऋतुब्रूरीरान्तर्गतान्य-
ङ्गानि तेषामेवाङ्गिनां समानाग्नित्वमिष्टं न तु बहिस्तन्त्रवर्तिनामपि
यथा पञ्च पञ्चवः सौचामण्डुदवसानीया संभारयजूंषि सावित्राणीत्या-
दौनाम् । अत एव पञ्चावाग्नावैष्णवान्ते ऽग्नेस्वागं सिद्धं कृत्वा वक्ष्यति
धारयत्याह्वनीयमिति । तस्मात्सिद्धं पृथगग्नीन्वेव सारस्वतादीनीति ॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं सरस्वत्यै चरुं सरस्वते
द्वादशकपालम् । ५ ।

उक्तः ॥

अग्नये भगिने ऽष्टाकपालं यः कामयेत भग्यन्नादः
स्यामिति । ६ ।

भग्यन्नाद इति व्याख्यातः प्राक् ॥

नित्यवदेके समामनन्ति । ७ ।

मतः ॥

नानातन्त्रमेके । ८ ।

नित्यस्य काम्यस्य च नानातन्त्रत्वविकल्पः ॥

त्वद्विश्वा सुभग सौभगान्यग्ने वि यन्ति वनिनो न
वयाः । अष्टौ रयिर्वाजो वृषतूर्ये दिवो वृष्टिरीक्षो रीति-
रपाम् ॥ त्वं भगो न आ हि रत्नमिषे परिज्मेव क्षयसि
दस्मवर्चाः । अग्ने मिषो न वृद्धत क्षतस्यासि क्षत्ता
वामस्य देव भूरेरिति याज्यानुवाक्ये । ९ ।

अग्नि इति शेषः ॥

इति षथोविंशौ कण्डिका ।

चित्तं च चित्तिश्चेति पुरस्तात्स्विष्टकृतो जयाञ्जु-
हेति । १ ।

उपहोमकालादेव सिद्धेः पुरस्तात्स्विष्टकृत इति पुनर्विधानं प्राङ्ना-
रिष्ठेभ्यो मा भूवग्प्राग्वा समिष्टयजुष इति ॥

चित्ताय स्वाहा चिन्त्यै स्वाहेत्येके समामनन्ति । २ ।

गतः ॥

प्रजापतिर्जयानिति चयोदशोम् । ३ ।

आहुतिं जुहोतीति शेषः । प्रजापतिर्जयानित्यादेरेकमन्त्रत्वस्य स्वाप-
नार्थं वचनं चतुर्थ्यन्तप्रयोगे ऽप्यधिकारार्थं च ॥

अग्ने बलद सह षोडशः क्रममाख्य मे दाः । अभि-
शस्तिहृते ऽनभिशस्तेन्यायास्यै जनतायै त्रैष्यायेति
चतुर्दशीं यः कामयेत चिचं जनतायां स्यामिति ।
चिचं भवति शबलं त्वस्य मुखे जायते । ४ ।

यः कामयेत जनतायां जनसमाजेषु चिचं स्या अहो अयमित्यभृत
इति विस्मयनिमित्तं स्यामिति च एतामाहुतिं जुहोति । च तु
काममेव चिचं भवति दोषस्त्वस्यः शबलं चिचमस्य मुखे जायते ।
तमिमं दोषमनुजानतो ऽयं विधिरिति भावः ॥

मिथुनौ गावौ दक्षिणा । ५ ।

स्त्रीपुंसौ मिथुनौ । भगिन्यस्तु नागातन्त्रे ऽप्याहार्यौ दक्षिणा तदित-
राखेवाधिकृत्य मिथुनाख्यानान् ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ६ ।

गतः ॥

दर्शपूर्णमासावारपथ्यमानश्चतुर्दशीतारं मनसानुद्रुत्या-
हवनीये सग्रहं हुत्वाय दर्शपूर्णमासावारभते । ७ ।

सारस्वतान्वारम्भणीयानामप्यारम्भार्थत्वाविज्ञेये दर्शपूर्णमासावारस्यमा-
न इत्यत्र वचनं चतुर्होतृपौर्णमासयोरर्थकृत्यैरप्यववाचार्थमिति द्रष्ट-
व्यम् ॥ दर्शपूर्णमासावारमत इति दर्शञ्च स्वाध्यायात्तरत्वात्पूर्वनिपातः ।
प्रयोगस्तु पूर्णमासस्यैव प्रथमं भवति यत्पौर्णमासीं पूर्वामासभेतेति
लिङ्गात् प्रयोगविधिषु तस्यैव प्रथमेद्वेद्वाच्च यथोदित आदित्ये
पौर्णमास्या अग्नीषोमाभ्यामिति पौर्णमास्यामित्यादि । तथा अयेमौ
दर्शपूर्णमासौ पौर्णमास्युपक्रमामावास्यासंस्त्रावित्येव बोधायनः ॥ तत्र
चतुर्होतुरग्निपृथक् सारस्वताभ्यां व्याख्यातम् । भारद्वाजस्तु सर्वेषा-
मेव चतुर्होतृणां ततस्ततः त्रेविंशोऽग्निपृथक् प्रतिषेधति । तथा
प्राणा वा एते चचतुर्होतारो यच्चतुर्होतृन्नुत्ताग्निमपनयेच्चजमानस्त
प्राणान्विच्छिन्वादिति विज्ञायत इति ॥

व्याहृतीभिर्हवींश्चासादयेत्संवत्सरे पर्यागत एता-
भिरेवासादयेत् । ८ ।

व्याख्यातः । उक्तं प्रागमावास्यायां पौर्णमास्यां वाधेय इति ।
तयोद्भयकालिकयोराधानयोद्भयथा दर्शपूर्णमासारम्भं नियच्छति ॥

अमावास्यायामादधानस्यैतत् । पौर्णमास्यां तु पूर्व-
स्मिन्पर्वणि सेष्टि सान्वारम्भणीयमाधानमपवृज्य । ९ ।

इति चतुर्विंशी कण्डिका ।

श्रोभूते पौर्णमासेन यजते । १ ।

यदेतन्महाप्रकरणेनाधानाङ्गिककालं दर्शपूर्णमासारम्भणमुक्तं यथा पदे

पवमान्वादीनामिष्टीनासुत्कर्षः संखितास्त्रिष्टिष्वगामिपौर्णमास्याम-
 न्वारम्भणीया ततः पौर्णमासयाग इति तदमावास्यायामादधानस्य ।
 पौर्णमास्यां त्वादधानः सद्य एव सहेष्टिभिरन्वारम्भणीयया चाग्न्याधे-
 यमपटुञ्च तदानीमेवाग्नीनन्वाधाय शोभते पौर्णमासेन यजते ॥
 पूर्वं पर्वेति पौर्णमास्यनोच्यते न तु चतुर्दशी अन्यथामावास्यायां
 पौर्णमास्यां वाधेय इत्यनेन शोभते पौर्णमासेन यजत इत्यनेन च
 विरोधात् । चतुर्दश्येव वा पूर्वं पर्वं चातुर्मास्येषु तथादर्शनात् न च
 पौर्णमास्यामाधेय इत्यनेन विरोधः तथैव प्रकारविधित्वात् । पौर्णमा-
 सेन यजत इत्यस्य च यदुं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । यथोक्तं हिरण्यकेशिना
 पौर्णमास्यास्तु पूर्वस्य पर्वस्य श्रौपवस्यो ऽह्न्यग्नीनाधाय सेष्यपटुञ्च
 तदानीमेव चतुर्दशीतारं सारस्वतान्वारम्भणीयां च कुरुते शोभते
 पौर्णमासीं यजत इति ॥ यत्तन्वत्तन्नाग्निहोचारम्भार्थं दशहोत्रादि
 द्वादशाहव्रतं च तत्सर्वमुभयत्रैव भवत्यविशेषात् । अन्ये तु व्याचक्षते
 यदेतद्द्वादशाहव्रतं तदमावास्यायामादधानस्य न पौर्णमास्यामिति ।
 तद्युक्तं महाप्रकरणमध्यगतस्थानन्तरस्य च तस्यैकस्यैतच्छब्देन निष्कृत्य
 परामर्शमशङ्क्यत्वात् तथेक्ष्यपवर्गविशेषविशिष्टदर्शपूर्णमासारम्भविधायि-
 न्युत्तरवाक्ये तुब्रह्मेन तत्प्रतियोगिन एव प्रकारस्थानन्तरोक्तस्य व्याव-
 र्तनीयत्वाच्च । व्यक्तीकृतं चैतद्धिरण्यकेशिना तेन ह्येवमेव पवमानह-
 विहत्कर्षादि दर्शपूर्णमासारम्भान्तं कर्म द्वादशाहव्रतवर्जमाध्वर्यवकाण्डे
 ऽभिधायानन्तरमुक्तं अमावास्यायामादधानस्यैतदिति । द्वादशाहव्रतं
 तु ततो ऽन्वच याजमानकाण्डे सामान्यतश्चोदितं तदूरं निवारित
 एवानयोः संकर इति । किं चात एवाविशेषवचनास्रक्वाधानवचनाच्च

सिद्धमन्त्राधाने ऽप्यभिमतमेवास्मैतद्व्रतमिति । तथाश्चस्वायनेनाप्य-
विशेषेणोक्तं आधानाद्वादशरात्रमजस्ता इति । तस्माद्यथोक्त एव
युक्तः सूत्रार्थः ॥ सर्वाणि त्वेतान्यारम्भणार्थानि द्वाद्वाद्वादीनि
द्वितीयाद्याधानादिषु नेष्यन्ते । कस्मात् । यस्माद्यावज्जीविकस्यापि
प्रयोगस्त्वैक एवारम्भः । तत्र च लिङ्गं वैश्वानरपार्जन्या पञ्चहोता च
नाभ्यावर्ततेकोपक्रमत्वादिति । द्वादशाहव्रतमपि यां प्रथमामग्निहो-
त्राय दोग्धीति प्रथमाग्निहोत्रसंयोगादारम्भार्थैः सप्त पठितत्वाच्च
प्रथमाधान एवेच्छन्ति ॥

अनन्तरमाधानादाहिताग्निव्रतानि । २ ।

अथाहिताग्नेर्यावज्जीविकानि व्रतान्युच्यन्ते । तानि चानन्तरमाधाना-
दिति वचनादिष्युत्कर्षे ऽपि नोक्तव्यन्ते ॥

नान्दतं वदेत् । ३ ।

सतिप्राप्तस्थानृतवदनस्याहिताग्निव्रतत्वव्यापनार्थः पुनरुपन्यासः । तस्य
चातिक्रमे प्रायश्चित्तविशेषः । प्रयोजनं वक्ष्यति अग्नये व्रतपतये
पुरोडाशमष्टाकपात्रं निर्वपेद्य आहिताग्निः सन्नप्रत्यमिव चरेदिति ॥

नास्य ब्राह्मणो ऽनाश्वान्पृहे वसेत् । ४ ।

अनाश्वान् अनश्रितवान् । बुभुक्षितस्तेदसेत्तं भोजयेदित्यर्थः ॥

सूर्योढमतिथिं वसत्यै नापरुन्धीत । ५ ।

जडः अपोढः अस्तमितः सूर्यो यस्य स सूर्योढः । तं निवासायामतं
निवासयेत् ॥

नर्बीसपक्वस्याग्नीयात् । ६ ।

यन्निरोहितस्याग्नेरुग्रण्या यज्ञं न प्रत्यक्षाग्निना तद्वर्जोऽयम् तस्या-
श्रीयात् ॥

क्षिप्तं दारु नादध्यात् । ७ ।

उदकक्षिप्तं दार्वग्नौ नादध्यात् ॥

अन्तर्नाव्यपां नाश्रीयात् । ८ ।

अन्तर्नावि स्त्रितः सन्नपो नाश्रीयात् । अन्तर्नावि या आपस्ता इति
वा । तथा या अन्तर्नाव्या आप इति कस्यान्तराणि ॥

स्वकृत इरिषे नमस्येत् । ९ ।

स्वभावत ऊषरे देवे न निवसेत् ॥

पुण्यः स्यात् । १० ।

पुण्यकर्मा मङ्गलाचारयुक्तः स्यात् ॥

हिङ्कृत्य वाग्यतः स्त्रियमुपेयात् । ११ ।

अतुगमने हिङ्कारमुक्ता वाच्यमो भवेत् ॥

व्याहरेद्वा । १२ ।

गतः ॥

न सायमाहुतावहुतायामश्रीयात् । १३ ।

सायमित्युभयत्र संबध्यते सायमाहुतावहुतायां न सायमाश्रं कुर्या-
दित्यर्थः ॥

एवं प्रातः । १४ ।

गतः ॥

आहिताग्नेर्गृहे न सायमहुते भोक्तव्यं तथा प्रात-
रित्यन्येषां व्रतम् । १५ ।

अन्येषामप्याहिताग्निमृदवाग्निनां व्रतमेतत् ॥

नक्तं नान्यदन्नादद्यात् । १६ ।

अन्नादन्यत् गोद्विरण्यज्रीह्यादि नक्तं न दद्यात् ॥

दद्यादित्येके । १७ ।

गतः ॥

अन्नं तु ददन्नदयीत । १८ ।

ददन्निति ददद्रूपम् । ददन्नप्यन्नमदयीत आदयेत् न तु विधान्तरेण
दद्यादित्यर्थः ॥

नैतस्मिन्संवत्सरे पशुनानिष्ट्वा मांसं भक्षयेत् । १९ ।

इतस्मिन्वाधानसंवत्सरे पशूना निरुद्धेनाङ्गभूतेन वानिष्ट्वा पूर्वमग्निभ्यः
स्वयं न मांसं भक्षयेत् ॥

मनसाग्निभ्यः प्रहिणोमि भक्षं मम वाचा तं सह
भक्षयन्तु । अप्रमाद्यन्नप्रमत्तश्चरामि शिवेन मनसा
सह भक्षयतेति यद्यादिष्टो भक्षयेदेतं मन्त्रमुक्त्वा
भक्षयेत् । २० ।

यदि वृत्तिकर्षितः आर्त्तिञ्चं कुर्वन् इडाभांसमादिष्टो भक्षयेत्तदा
भक्षप्रायश्चित्तार्थमेतं मन्त्रं अपित्वा ततो भक्षणमन्त्रेण भक्षयेदित्यर्थः ।

एतेनार्तिव्यादागतं मांसमक्षयं नातीव दोषवदित्युक्तं भवति ॥

इति पञ्चविंशो कण्डिका ।

इति सप्तमः पटलः ॥

पुनराधेयं व्याख्यास्यामः । १ ।

आहिता अग्नयः पुनर्विधानान्तरेणाधीयन्ते यस्मिन्कर्मणि तत्पुनरा-
धेयं नामान्याधेयस्यैव गुणविकारः ॥

तस्याग्न्याधेयवत्कल्पः । २ ।

गतः ॥

अग्नीनाधायैतस्मिन्संवत्सरे यो नर्धुयात्स पुनरा-
दधीत प्रजाकामः पशुकामः पुष्टिकामो ज्यान्यां
पुचमर्त्यायां स्वेष्टारुध्यमानेषु यदा वाङ्मेन विधुरतां
नीयात् । ३ ।

यो नर्धुयादिति प्रजापत्यादिहान्या व्यृद्धिनिमित्तमुच्यते नर्द्धाभावमात्रं
प्रजां पशून्त्यजमानस्योपदोद्रावेति लिङ्गात् आधानाद्यद्यामयावी
यदि वार्था व्यथेरन्नित्याम्बलायनवचनाच्च । ज्यानिर्व्याधादिभिर्बाधः ।
पुचमर्त्या पुचमृतिः । स्वेषु ज्ञातिष्वारुध्यमानेषु बलवद्भिः परैर्निगृह्य-
माणेषु । यदा वाङ्मेन हस्तपादादिना विधुरतां नीयात् विकलतां
गच्छेत् । एतस्मिन्संवत्सरे एतेषु निमित्तेषु कामेषु वा संजातेषु
पुनरादधीत ॥ केचित्तन्मन्त्रं निमित्तं यदा वेति अविशेषात्सर्वकालिकं
मन्यन्ते । अन्ये तु प्रजाकामप्रभृत्येतस्मिन्संवत्सर इति नानुवर्तयन्ति ।
तदुभयमप्युक्तं सर्वादावुपात्तस्य कालस्य सर्वान्प्रत्यविशेषात् यदा

वेति च निमित्तनिर्देशप्रकारत्वाच्च । अन्तं साह सत्याषाढः य एतस्मिन्संवत्सरे ज्यानिं पुत्रमर्थां वाभ्येति स्वेन वाङ्मेन वृध्येत न वर्ध्नीति स पुनराधेयं कुर्वीतेति । तथा च बौधायनः 'अग्नीनाधाय पापीयानभ्रवमज्यासिषि पुत्रो मृत इत्येतस्मिन्नेव संवत्सर इष्टं भवतीति ॥

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्वैश्वानरं द्वादशकपालं वारुणं दशकपालमग्नये ऽप्सुमते ऽष्टाकपालं मैत्रं चरुमग्निमुदासयिष्यन् । ४ ।

केवलवैश्वानरचोदनासु वैश्वानर एव देवता न तु तद्गुणको ऽग्निस्तस्याश्रवणादिति केचित् । तत्तु मन्दफलं बहुमन्त्रब्राह्मणकल्पविरोधात् इतरथाप्यश्रवणोपपत्तेश्च । तथा हि मन्त्रास्तावद्याज्यानुवाक्यादयस्तद्गुणाम्लिङ्गा एव यथा वैश्वानरो अजीजनत् पृष्टो दिवीत्यादयः । ब्राह्मणे ऽपि वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदिति विधाय संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानर इति वाक्यशेष आस्तातः । सूत्रकारो ऽपि वायव्यपञ्चावग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं पशुपुरोडाशं निर्वपतीत्युक्त्वा तमेवान्यत्रापि विकल्पयन्नाह यः कश्चनाग्नौ पशुरालभ्यते वैश्वानर एवास्य द्वादशकपालः पशुपुरोडाशो भवतीत्येक इति तथा यदस्य पारे रजस इति वैश्वानराग्निलिङ्गामृतं विनियुक्ते वैश्वानर्या परिषिष्येति । बौधायनेनाप्युक्तं वैश्वानरमवदायाह्नये वैश्वानरायानुब्रूहीति । भारद्वाजेनापि वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदिति । अनुवाक्यान्ताम्वैश्वानरान्याचक्षणेनाक्तं अग्नये वैश्वानराय पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपतीति ॥ यत्तु अग्नेरश्रवणमुक्तं तदपि तद्धितवृत्तित्वादुपपन्नम् ।

अथ तु समुष्णदेवतासंबन्धस्तद्धितवृत्त्या विवक्षितस्तत्र गुणशब्दादेव तद्धितः
 क्रियते गुणी त्वश्रुतौ ऽपि वाक्यशेषादिनावसीयत इति पन्थाः यथा
 नैऋधो गृहमेधीयः पाथिहदित्यादौ । तस्मात्सिद्धं केवलवैश्वानरचो-
 दनाखपि अग्निर्वैश्वानरो देवतेति ॥ उद्वाहयिष्यन्निति वक्ष्यमाणका-
 लादुद्वासनात्पूर्वस्मिन्काल इत्यर्थः ॥ आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्वैश्वानरं
 द्वादशकपालमग्निमुद्वाहयिष्यन्निति कार्त्तिकृष्ट्याद्याताया द्विहविषो
 ऽग्नीष्टेरवया विकल्पमिच्छन्ति ता ब्राह्मणस्याख्याता इति तस्मा
 अथुपसंगहात् ॥

या ते अग्न उत्तरीदतः पवमाना प्रिया तनूः । तया
 सह पृथिवीमाविश रथंतरेण साम्ना गायत्रेण च
 छन्दसा ॥ या ते अग्ने पावका या मनसा प्रेयसी प्रिया
 तनूः । तया सहान्तरिक्षमाविश वामदेव्येन साम्ना
 चैष्टुभेन च छन्दसा । ततो न ऊर्जमा कृधि गृहमेधं
 च वर्धय ॥ या ते अग्ने सूर्ये शुचिः प्रिया तनूः शुक्लै
 ऽध्यधि संभृता । तया सह दिवमाविश वृहता साम्ना
 जागतेन च छन्दसा ततो नो वृष्ट्यावत ॥ यास्ते अग्ने
 कामदुघा विभक्तीरनुसंभृताः । ताभिर्नः कामान्भुक्ष्वेह
 प्रजां पुष्टिमथो धनम् ॥ यास्ते अग्ने संभृतीरिन्द्रः
 सूकर आभरत् । तामु शोचिषु सीदेह भस्म वैश्वानरस्य
 यत् । ५ ।

इति षड्विंशी कण्डिका ।

ये ते अग्ने वानस्पत्याः संभाराः संभृताः सह ।
 तेभिर्गच्छ वनस्पतीन्स्वां योनिं यथायथम् ॥ अगन्मि-
 र्यथालोकमसदत्सदने स्वे । अवीरहृत्यं देवेषूपगां
 मनसा सहेति पुरस्तात्खिष्टकृतः सप्ताहुतीर्जुहोति । १ ।

जयवद्भात्या ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । २ ।

गतः ॥

पौर्णमासीमिष्ट्वा ज्वलतो ऽग्नीनुत्सृजति । ३ ।

निमित्तकामयोः सतीरागामिना पौर्णमासेनेष्ट्वानन्तरमुत्सर्गार्थमिष्टिं
 निरूप्य तदन्ते ज्वलतस्थानग्नीनुत्सृजति बुद्धोपेक्षते न रक्षतीत्यर्थः ।
 ज्वलत इति वचनात् निर्वापयति । तच्च परमतेन प्रसक्तं निवार्यते
 यथाह बौधायनः अङ्गिरग्नीन्समुक्ष्येति । केचित्तु पूर्वद्युत्सर्गेष्टिं निरूप्य
 पौर्णमासानन्तरमुत्सर्गमिच्छन्ति । तदयुक्तं अग्निहोचमारण्यमान इत्या-
 दिवदुदासयिष्यन्नित्यनेनोत्सर्गेष्टेत्सर्गादपृथक्कालावसायात् उत्सर्गे-
 क्षन्ते चाग्नीनामदृष्टतिरोधानेनाकर्माङ्गत्वात् विपर्ययसौव सत्यावा-
 ढादिभिर्यक्तवचनाच्च ॥ अथैषाच मीमांसा । पुनराधाननिमित्ते
 संजाते यदि स्वयमग्नयो विच्छिद्येरन्विच्छिन्नेषु वाग्निषु निमित्तं जायेत
 तदा किं पुनराधानमात्रं कर्तव्यमाहे स्विदुत्पाद्याग्नीनुत्सृज्य पुनरा-
 धातव्यमिति । प्रथमः कस्य इति ब्रूयात् । कुतः । धार्यमाणानामग्नीनां
 हानार्थत्वादुत्सर्गविधानस्य । नद्युदासनापेक्षायां स्वयमुदासितानां

प्रसभमनुत्सर्गा दोषाय प्रत्युत गुणायैव वीरहत्यादोषश्रुतेस्तस्मात्सिद्धं
पुनराधानमात्रमेव कार्यं न पुनरुत्सर्ग इति ॥

संवत्सरं परार्थमुत्सृष्टाग्निर्भवति । ४ ।

परार्थशब्दः षड्वरार्थानित्यत्रावरार्थशब्देन व्याख्यातः । संवत्सर
एवोत्सर्गस्य परावधिः । अतो ऽर्वागेव संवत्सरादाधातव्यमित्यर्थः ।
तेन संवत्सरातिक्रमे ऽग्निहोत्राद्यतिक्रमप्रायश्चित्तानि भवन्ति । बौधा-
यनमतात्तु सत्यपि निमित्ते यावत्पुनराधेयकालमासित्वा काले
ऽग्नीनुत्सृज्य सद्य एवाधानं भवति यथोत्सर्गेऽनन्तरमाह तदानीमे-
वाङ्गिराग्नीन्समुत्सृज्य ब्रह्मौदनं अपयित्वापवसतीति । कात्यायनश्चाह
चिरात्रावरमग्नीनुत्सृज्य सद्यो वेति । सत्याषाढस्त्वाह यावद्द्वर्गपूर्णमा-
सावविहितौ तावच्चिरमवसृष्टाग्निर्भवति संवत्सरं द्वादशाहं वेति ॥

रोहिणी पुनर्वसु अनुराधा इति नक्षत्राणि । ५ ।

नक्षत्रान्तरपरिसंख्यानार्थं वचनं नित्यत्वख्यापनार्थं चैषाम् । तेन पूर्व-
विप्रतिषेधे ऽपि नक्षत्रमेवाद्विद्यते ॥

वर्षासु शरदि वादधीत । ६ ।

एतावेवर्तुं सर्ववर्णानां भवतः । बौधायनस्त्वत्राह येयमावास्याः पौर्ण-
मास्याः पुरस्तादमावास्या भवति सा सङ्गतसंवत्सरस्य पुनर्वसुर्भा
संपत्यते तस्यामादधीतेति ॥

ह्यताह्यताः संभारा यजूंषि च भवन्ति । ७ ।

आम्याधेयिकाः संभाराः पचे कृताः पचे अकृताश्च ब्राह्मणे भवन्ति ।
तथाधानयजुषि च । यथर्थाधानादीनीत्यर्थः ॥ तथा च ब्राह्मणं न
संभृत्याः संभारा न यजुः कर्तव्यमित्यथो यजुः संभृत्या एव संभाराः
कर्तव्यं यजुरिति । तेषां चोभयेषां सहस्रिष्टत्वात्सह प्रवृत्तिः सह वा
निवृत्तिर्भवति ॥

अपि वा पञ्च पार्थिवान्संभारानाहरति एवं वान-
स्पत्यान् । ८ ।

पूर्वसूत्रे द्वौ कल्पावुक्तौ । सप्तकादिषु संभारकल्पेष्वनियमेनान्वतमः
कल्पः स्यादित्येको न कश्चिदिति द्वितीयसूतीयस्य च कल्पो नियमेन
पञ्चकल्पः स्यान्नान्य इति ॥

आयतनेषु पुराणान्दर्भान्संस्तोर्यं भूमिर्भूमेति सर्प-
राष्ट्रीभिर्गार्हपत्यमादधाति । ९ ।

अथारण्याहरणादि समानमा गार्हपत्याधानात् । तच्च संभारकाले
पुराणानपि दर्भान्संभृत्य निवपनकाले संभाराणामुपरि तानपिस्तु-
षाति । तानेव त्वंसंभारपचे ॥ ततो गार्हपत्याधानकाले सर्वान्याधे-
यिकमन्त्रान्ते चतस्रभिरपि सर्पराष्ट्रीभिर्गार्हपत्यमादधाति । सर्पराष्ट्री-
भिरेव त्वयजुःपचे । ता अपि यजमानो ऽनुवर्तयते येनयेनादधाती-
त्यविशेषवचनात् ॥

मध्यंदिन इतरान् । १० ।

अग्नौ नवधाकृतस्य पञ्चमो भागो मध्यंदिनः तथा बृहस्पतेर्मध्यंदिन
इत्यत्र विवेचनात् । तच्च सर्वान्मध्यंदिन इति कल्पान्तरकाराः ॥

उपोलवैर्दर्भैः परुक्कैः संवत्सरप्रवातैराहवनीयं
ज्वलन्तमुद्धरति । ११ ।

उपोलवा इत्याखवेभ्य उत्विता वक्ष्यन्ते । परुक्काः परुक्कन्तः पर्व-
वक्तो वा । संवत्सरप्रवाताः संवत्सरमुपगृह्णाः । ते प्रख्यनीयेभ्यस्य
स्थाने भवन्ति ॥

यत्त्वा क्रुद्धः परोवयेति दक्षिणाग्निम् । यत्ते मन्थुप-
रोत्तस्येतीतरान् । १२ ।

आदधीतेति श्रेषः ॥

मनो ज्योतिर्जुषतामिति दृहस्पतिवत्यर्चोपतिष्ठते
। १३ ।

अग्नीनिति श्रेषः । तच्चाहितमाहितमुपतिष्ठत इति भारद्वाजः ॥

सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इत्यग्निहोत्रं जुहो-
ति । १४ ।

अनदैवाच पूर्वाहुतिः न द्विणीम् । नापि दादग्र्यहीतमग्निहोत्रस्य
स्थाने भवति मन्त्रवर्णाक्षग्निर्देवता । प्रातर्होमविकारत्वं च पूर्ववत् ॥

इति सप्तविंशौ कण्डिका ।

आग्नेयं पञ्चकपालं निर्वपत्यष्टाकपालं वा । १ ।

मतः ॥

यदि पञ्चकपासो गावत्यौ संयाज्ये । यद्यष्टाकपालः
पङ्क्त्यौ । २ ।

यस्याजुषदिष्ठा हि त इति नावश्यौ । पङ्क्त्यौ स्वयमेव दर्शयिष्यति ॥

सर्वमाग्नेयं भवति । ३ ।

यदस्मामिष्टौ हविर्देवतासंयुक्तं तत्सर्वमाग्नेयं भवति । विकारास्त्वयमेव तत्र कर्तव्यान्वक्ष्यति ॥

पञ्चदश सप्तदश वा सामिधेन्यः । ४ ।

गतः ॥

सामिधेनीप्रभृत्युपांशु यजत्योत्तमादनूयाजादुच्चैः
स्विष्टकृतम् । ५ ।

यजतिरथ प्रकरणार्थः उच्चैरुत्तमं संप्रेष्यतीति सिक्कात् तेनोपांशु
प्रचरतीति श्रुतेः । तेनाध्वर्युनिगदा अयुपांशवो भवन्ति ॥ अथ
याजुर्वेदिकहोचार्थं याज्यानुवाक्यासु होतुर्विकारानाह ॥

अग्नाग्ने ऽग्नावग्ने ऽग्निनाग्ने ऽग्निमग्ने इति चतुर्षु
प्रयाजेषु चतस्रो विभक्तीर्दधाति । ६ ।

अग्नेनादितश्चतुर्षु प्रयाजेषु याज्यागतानामाग्नेयशब्दानां पुरस्तादा-
वापिकां विभक्त्यग्निशब्दाविधाय पाठः प्रदर्शते । तद्यथा समिधो
अग्नाय आय्यस्य वियन्तु तन्नूपादग्नावग्न आय्यस्य वेत्वित्यादि ।
अग्नाविति संबुद्धे रूपं द्रष्टव्यम् ॥

नोत्तमे । ७ ।

प्रयाजानूयाजेष्वेव विभक्तीः कुर्यादित्यविशेषश्रुतेः पूर्वसूत्रेण प्रयाज-
श्चतुष्टये विभक्तिश्चतुष्टयनियमाच्च पञ्चमे ऽपि अग्निवमेन न्वायात्का-
चिद्विभक्तिः कार्येति भ्रमो मा भूदित्यारम्भः ॥

विभक्तिमुक्त्वा प्रयाजेन वषट्करोति । ८ ।

अथवा विभक्तिमुक्त्वा प्रयाजवाक्येन वषट्करोति । वाक्याद्याः पुर-
स्तादा विभक्तिं दधातीत्यर्थः । तद्यथा अग्रा समिधो ऽग्न आव्यस्य
अग्नौ तनूनपादग्न आव्यस्य वेवित्यादि ॥

यं कामयेतर्भुयादिति तस्योपरिष्ठाद्येयजामहादिभ-
क्तिं दध्यात्पुरा वा वषट्कारात् । ९ ।

काम्याविमावपरौ कल्पौ । येयजामहादुपरिष्ठाद्यादितिभ्यश्च पुरस्ता-
दिभक्तिरित्येकः कल्पः । तद्यथा ये यजामहे ऽग्ने भूर्भुवः स्वः समिधो
ऽग्न आव्यस्य ये यजामहे ऽग्ने भूर्भुवः स्वः तनूनपादित्यादि । पुरा
वषट्कारादिति द्वितीयः । तच्च श्रुतिश्च विभक्तादेव भवति तद्यथा
वियन्वग्ना १ वौषडित्यादि ॥

अग्निं स्तोमेन बोधयेत्याग्नेयस्याज्यभागस्य पुरोऽनु-
वाक्या भवति । अग्न आयूंषि पवस इति सौम्यस्य । १० ।

अथ देवताग्निमेषु सोमस्य स्नाने ऽग्निं पवमानं निगमयेष्टुः यथाग्ने
पवमानाद्यानुग्रहीत्यादि ॥

अग्निर्मूर्धेति वा सौम्यस्य कुर्यात् । ११ ।

अस्मिंस्तु पक्षे अग्निमेव केवलं निगदेयुरिति शेषः ॥

प्रजाकामपशुकामस्य प्रजाव्यूहपशुव्यूहस्य वा । १२ ।

प्रजया व्यूहो गृष्टप्रजः तथा पशुव्यूहः । एवामप्यग्निर्मूर्धेति सौम्यस्य
कुर्यात् ॥

अग्निन्यक्ताः पत्नीसंयाजानामृषो भवन्ति । १३ ।

याः पत्नीसंयाजानामृषो याज्यानुवाक्याः ता अग्निन्यक्ताः निषिकामि-
श्रद्धा भवन्ति । तासूक्तु देवताश्रद्धेभ्यः परं तत्समानया विभक्त्याग्निश्रद्धः
प्रचेत्तथ इत्यर्थः यथा विभक्तः सोमाग्ने दृष्टियमित्यादिनोक्तः पत्नी-
संयाजो विक्रियते तस्य स्वयमनाग्नेयत्वात् सर्वाग्नेयार्थत्वाच्च विकारश्च ।
तथा च ब्राह्मणं अग्निन्यक्ताः पत्नीसंयाजानामृषः स्युः तेनाग्नेयं सर्वं
भवतीति ॥ अथ इति वचनाच्च नाध्वर्युनिगमेषु विकारः । आश्व-
भागानन्तरं व्युत्क्रमेण पत्नीसंयाजवचनमुत्तरसूत्रे सहोभयेषां विकल्प-
विधानार्थं ब्राह्मणानुसारायं च ॥

अपि वा यथापूर्वमाज्यभागावेवं पत्नीसंयाजाः । १४ ।

यथापूर्वं यथाप्रकृतौत्यर्थः ॥

**अग्ने तमद्याश्वमित्यक्षरपङ्क्त्यो याज्यानुवाक्या भव-
न्ति । हे आग्नेयस्य हे स्विष्टकृतः । १५ ।**

आदितो हे प्रधानस्य परतो हे स्विष्टकृतो ऽष्टकपासपचे यदि पङ्क्त-
कपालो गातश्चौ संयाज्ये यद्यष्टकपासः पङ्क्त्याविति नियमात् ॥

**पुनरूर्जा सह रथ्येत्यभितः पुरोडाशमाहुतीर्जुहोति
। १६ ।**

अभितः पुरोडाशं पुरोडाशेज्यायाः पुरस्तादेकासुपरिष्ठादन्यामित्यर्थः ।
पुरोडाशस्योपरि अधश्चेति केचित् । तदयुक्तं उत्तरविकल्पानौचित्यात्
अभितो वपां जुहोतीति श्रुतेः सूत्रकृतैवान्यथा व्याख्यानाच्च ॥

पुनरुजति वा पुरस्तात्प्रयाजानां सह रथेत्युपरि-
ष्टादनूयाजानाम् । १७ ।

गतौ ॥

एतद्वा विपरीतम् । १८ ।

उपरिष्टात्प्रयाजानां पुरस्तादनूयाजानामित्यर्थः ॥

उभयीर्दक्षिणा ददाति । १९ ।

इत्यष्टाविंशौ कण्डिका ।

आग्न्याधेयिकीः पौनराधेयिकीश्च पुनर्निष्कृतो रथ
इत्येताः श्रतमानं च हिरण्यम् । १ ।

पौनराधेयिकीश्च पुनर्निष्कृतो रथ इत्येता इत्यन्वयः । उक्ता स्नेता
ब्राह्मणे पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणा पुनरुत्स्यूतं वासः पुनरुत्सृष्टो
ऽनङ्गानिति ॥ तत्र पुनर्निष्कृतः पुनः संस्कारेण नवीकृतः । पुनरु-
त्स्यूतं उतं दार्ढ्यार्थं सूचैरुत्स्यूतम् । पुनरुत्सृष्टः अवसन्नो गौः ॥ तथा
बौधायनः पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणेति पुनः संस्क्रुत एव भवति
पुनरुत्स्यूतं वास इति पुनः संस्क्रुतमेवैतद्भवति पुनरुत्सृष्टो ऽनङ्गानिति
अवग्रीर्णगव एवैष उक्तो भवतीति ॥ श्रतमानं हिरण्यमित्युक्तं तत्र किं
रजतस्यापि हिरण्यस्य दानं सम्भते नेत्याह ॥

तस्माद्रजतं हिरण्यमित्युक्तम् । २ ।

ब्राह्मणे तस्माद्रजतं हिरण्यमित्यारभ्य तस्माद्दक्षिणि न देधमित्युक्तम् ।
ततः स्वर्णमेव देधमिति भावः ॥

पुनरभिहितो रथः पुनरुत्स्यूतं स्यामूलं पुनःकाम-
स्यास्या इत्येकेषाम् । ३ ।

पुनरभिहितः पुनःसंस्नातः । स्यामूलं वासोविशेषः यथा स्यामूलेन
चौमेण वायं संक्षपयन्तीत्यादौ । विकल्पते चैतद्व्यं पुनर्निष्कृतादिभिः ।
पुनः काम्यत इति पुनःकामः पुनराधेयफलम् ॥

यदीतराणि न विद्येरन्मप्यनञ्चाहमेव दद्यात् । अन-
डुहि ह वा एते च कामा अतश्च भूयांस इति पैङ्गाय-
निब्राह्मणं भवति । ४ ।

अनञ्चानिति पुनरुत्स्यूत एव गृह्यते यदीतराणि न विद्येरन्नितीतरश्च-
द्दसामर्थ्यात् । स चाम्याधेयिकीरपि निवर्तयति अनञ्चाहमेवेत्यवधा-
रणात् ॥

देवे अग्नौ देवो अग्निरिति द्वयोरनूयाजयोर्विभक्ती
दधाति । ५ ।

तद्यथा देवे अग्नौ बर्हिः देवो अग्निर्नराग्रंश्च इति ॥

नोत्तमे । ६ ।

व्याख्यात उत्तमप्रयागेन ॥

उच्चैरुत्तमं संप्रेष्यति । ७ ।

संप्रेष्यतीति प्रदर्शनार्थम् । याज्याण्युच्चैरेव यद्योक्तमुपांशु यजत्योत्त-
मादनुयाजादिति ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ८ ।

गतः ॥

आग्निवारुणमेकादशकपालमनुनिर्वपति सर्वेषामनु-
निर्वाप्याणां स्थाने द्विदेवत्यानां वा । ९ ।

द्वितीयस्मिन्पक्षे पवमानहविषामन्ते आग्निवारुणः तदन्त आदित्यः
तदन्ते वैष्णव इति क्रमः ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । संतिष्ठते पुनराधेयम् । १० ।

गतौ । तथाग्निहोत्रादीनि प्राप्ते काले भवन्ति । गन्वारभार्या दक्ष-
होत्रादय इति प्रागेव दर्शितम् ॥

यस्तृतीयमादधीत स एतान्होमाञ्जुहुयास्त्रेकः सत्रेकः
सुत्रेक इति । ११ ।

अथ तृतीयाधाने कश्चिद्विशेष उच्यते तच्च यः पराचीनं पुनराधेया-
दग्निमादधीत स एतान्होमाञ्जुहुयादिति श्रुत्यनुरोधात् । यः प्रथम-
मग्नीनाधाय ततो द्वितीयं पुनराधेयं कृत्वा पुनस्तृतीयमाधत्ते विश्वे-
षवचनात् तस्यैते होमा भवन्ति । यथा कथंचिदा तृतीयाधाने विश्वे-
षावचनात् तथान्यत्र मीमांसा किं तृतीये पुनराधाने एते होमाः
आहो स्विदग्न्याधेये उतोभयस्मिन्निति । प्रकरणात्पुनराधेय इति
केचित् । अग्निमादधीतेति श्रुतेरग्न्याधेय इत्यन्ये । उभयस्मिन्नित्येवं
सूत्रकाराभिप्रायः यस्तृतीयमादधीतेत्यविशेषवचनादेव । तथा सोम-
यमाह बौधायनः अथेदं तृतीयाधेयं कतरञ्च खन्निदसुपनिश्रयत्य-

ग्न्याधेयं पुनराधेयं वेत्यग्न्याधेयमेवेति ब्रूयादिति । तथा पुनराधेय-
विधानानन्तरमाह तृतीयमादधान आग्नेयस्य पञ्चकपासस्य पुरस्ता-
त्स्थित्युक्तः सुवाङ्मतीदपजुहोति लोकः सलोकः सुलोक इति ॥ एते-
नैवाग्न्याधेयकल्पेनैषां होमकालो ज्ञातव्यः । अथ प्रायश्चित्तं पुन-
राधानमपि प्रसङ्गादचैवोपदिशति ॥

यदरण्योः समारूढो नश्येत् । १२ ।

पुनराधेयं प्रायश्चित्तिरिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । तत्र समारूढेष्वग्नि-
स्वरणिनाम्ने ऽग्निनाम्नः यथोक्तमाश्रयाद्यनेन समारूढेषु चारणीनाम्न
इति । स चारणिनाम्ने द्विविधः ब्रह्मिनाम्नः स्वरूपनाम्नश्च । तत्र
ब्रह्मिनाम्ने मन्यनासामर्थ्यं स्वरूपनाम्नस्त्वपहरणदाहदूषणादिनानेक-
विधः । दूषणं मूत्रपुरीषाद्युपहतः यामधिकृत्य स्मर्यत उपहताना-
मुत्सर्ग इति । तदेवमरण्योदभयविधनाम्ने पुनराधेयम् ॥ तत्र ब्रह्मिनाम्ने
ऽगुयहमाह भारद्वाजः तत्र च शौकिकाग्नावुपावरोक्षणं स्यादिति ।
स्वरूपनाम्ने ऽप्याह बौधायनः अपहतान्नेर्नेष्टारणीकस्य च ब्रह्मौदने-
नैव प्रतिपद्यते सिद्धमग्न्याधेयं कामं नष्टेषु वापहतेषु वाग्निषु नाद्रि-
येताग्न्याधेयं आधानप्रभृति यजमान एवाग्नयो भवन्ति तस्य प्राणो
गार्हपत्यो ऽपानो ऽन्वाहार्यपचनो व्यान आहवनीयः काममुपावरोक्षः
जुहुयादिति । तथोत्तरारण्योदभयविधनाम्ने ऽप्याह भारद्वाजः अथ
यद्युत्तरारणिः समारूढा जीर्यन्नश्वेदाधरारण्या आहृत्येति विज्ञायत
इति । आहृत्येति अधरारणीं हित्वैकः खण्ड उत्तरारणीन्वेनाहृत्य
इत्यर्थः ॥ एवं साधरारणिस्वरूपनाम्ने पुनराधेयमेवेत्युक्तं भवति ।
आहवनीयादेस्तु समारूढस्वारणीनाम्ने पुनर्योजित उत्पत्तिमिच्छन्ति

स्वयोनौ विद्यमाने ऽत्यन्तोत्सादायोगात् ॥ अथावमाहुते ऽग्नावरणी-
नाग्ने को विधिः । किमत्र प्रष्टव्यम् । यदा भ्रियमाणो ऽग्निरनुगतो
ऽरणी अपेक्षिते तदागच्छभावादाधानं भविष्यति । तथा हन्द्वा-
परिग्रहे कात्यायनः अरण्योः चयनाग्नाग्निदाहेष्वग्निं समाहितः
पात्येदुपशान्ते ऽग्नौ पुनराधानमिच्छत इति । तथाप्यनुगच्छमाह
भारद्वाजः यद्यरणी समाहुता जीर्णेद्भिरेदुष्येदा व्रकक्षीकृत्य गार्हपत्यं
प्रदीप्य प्रक्षिप्य प्रज्वाल्यादत्ते दक्षिणेनोत्तरारणिं सव्येनाधरारणि-
सुपर्वग्नौ धारयन्पत्युत्तिष्ठान्ने प्रवित्रं योनिमेतां देवसज्वायै त्वा
बोढवे जातवेदः अरण्योररणी अनुसंकमस्व जीर्णं तनुमजीर्णया निर्णु-
दस्वेति अथैनं स्वेन मन्त्रेण स्वयोनौ समारोप्य मधित्वाग्नी विहृत्य
जुहुयात् । स्वेन मन्त्रेण समारोपणमन्त्रेण । स्वयोनावरण्योर्विहृत्य
जुहुयात् यथाकालं विहृत्य तत्तद्भोमादि कार्यं कुर्यादित्यर्थः ॥

यस्य वोभावनुगतावभिनिम्नोचेदभ्युदियादा पुनरा-
धेयं तस्य प्रायश्चित्तिः । १३ ।

वाकारः ससुचयार्थः । उभावित्यग्न्योः परामर्शः अनुगतश्चन्द्रसमभि-
व्याहारात् तौ च गार्हपत्याहवनीयौ प्राधान्यात् । निम्नोचनमस्तमयः ॥
तदयमर्थः । अग्निहोचार्थं विहृतमजस्रं वाहवनीयं गार्हपत्यं वोभाव-
नुगतावभि सूर्यो निम्नोचेदुदियादा तस्य पुनराधेयं प्रायश्चित्तिरिति ॥
केचित्पुनराविहृते आहवनीये केवलगार्हपत्यानुगमने ऽप्युभयानुग-
तिमिच्छन्ति पश्चाद्भि स तर्हि गत इति क्षिप्त्वेनाविहृतावस्थायामा-
हवनीयस्य गार्हपत्यानुप्रवेशानुगमनात् । तत्तु न सृष्ट्यामहे । कस्मात् ।
उभावित्यनेन तावद्विरोधात् । नक्षोको ऽग्निरुभाविति शक्यते व्यपदेशं

न च यथोक्ताङ्गिज्ञादाहवनीयस्य गार्हपत्यानुप्रवेक्षसिद्धिस्तस्यान्यपर-
त्वात् । अस्तु वानुप्रवेक्षः तथाप्यनुप्रविष्टो ऽयमानुमानिको ऽग्निरस-
त्यस्माद्विब्रान्नितङ्गेदव्यवहारभाजनं भवितुमर्हति प्रत्यक्षाग्निगोचरत्वा-
त्सर्वाग्निव्यवहाराणां यद्यान्तराग्नी तिष्ठन् यदि गार्हपत्याहवनीयावि-
त्यादि । किं चानुगमनव्यवहारो ऽपि प्रत्यक्षाग्निनाग्नौचर एव दृष्टः
यथा यदि पूर्वा ऽनुगतः यदि गार्हपत्य आहवनीयो वानुगच्छेदि-
त्यादि । तथा परोक्षव्यतिरेकश्च दृष्टः यदरक्षोः समाकूढो नश्येदिति ।
किं चैवं परोक्षस्याप्यग्नोरनुगमनमिच्छतः सर्वत्राविहतावस्थायां गार्हप-
त्यानुगतावाहवनीयानुगतिप्रायश्चित्तमपि प्रसज्येत । तथोभयसंसर्गा-
त्संसर्गप्रायश्चित्ताद्यपि प्रसज्यतव्यम् । तस्मात्सिद्धं न केवलगार्हपत्या-
नुगमनसुभयानुगमनमिति न सोभावानुगतावित्युभयाभावमाचक्ष-
तेति युक्तं सुख्यार्थसंभवे लक्षणाभयवशायुक्तत्वात् । तस्माद्विषमाशो-
भयविनाशविषयो ऽयं विधिरित्येव सांप्रतम् । एवं चाविहतावस्थायां
केवलगार्हपत्यानुगमने सतोरप्युदयास्तमययोरनुगतिप्रायश्चित्तमनुद्धर-
णप्रायश्चित्तं च कृत्वाग्निहोचहोमः कार्य इति सिद्धं भवति ॥

पुनरावेयमित्याश्मरथ्यो ऽग्न्याधेयमित्याखेखन आखे-
खनः । १४ ।

आखेखनमतप्रदर्शनेनैव विकल्पसिद्ध्यावाश्मरथ्यमतप्रदर्शनेन स्मृतसं-
वादः स्थाप्यते । पुनराधेयं प्रत्यादरविशेषार्थमिति वेदितव्यम् ॥

इत्येकोनविंशौ कण्डिका ।

इति श्रीभट्टहृदयप्रणीतायामापस्तम्बसूत्रहस्तौ सूत्रदीपिकाया-
मष्टमः पटलः । इति पञ्चमः प्रश्नः ॥

ओम् ॥

अथाग्न्याधेयानन्तरमग्निहोचं व्याप्तिस्थासुरधिकारं दर्शयति ॥

अग्निहोचं व्याख्यास्यामः । १ ।

अग्निहोचशब्दः कर्मणामधेयं अग्नेर्होचमस्मिन्निति होमे ऽग्निदेवतासं-
बन्धात् यथोक्तं ब्राह्मणे स एतद्भागधेयमभ्यजायत यदग्निहोचं तस्मा-
दग्निहोचमुच्यत इति । कश्चिद्व्यवचनो ऽपि यथाधिमित्याग्निहोचं
यस्याग्निहोचं दुष्प्रमाणमित्यादौ ॥

अधिवृक्षसूर्यं आविःसूर्यं वा दृष्टिरसि ब्रह्म यच्छेत्यु-
पवेशमादाय गार्हपत्यमभिमन्त्रयते सुगार्हपत्य इति । २ ।

यस्य बोभावनगतौ यस्य वाग्निभिरग्नीनित्यादिवत्समुच्चयार्थं वागशब्दः ।
सूर्यशब्देनोभयत्र रश्मिलक्षणा । भूमेदित्यिता रश्मयो ऽधिवृक्षमेवं
निविशन्ते यस्मिन्काले सो ऽधिवृक्षसूर्यः । तथा प्राच्यां दिग्नि
रश्मय आविर्भूता यस्मिन्काले स आविःसूर्यः । एतमर्थमभिप्रेत्यो-
क्तमुद्यत्सु रश्मिषु दृष्टहोचेति ॥ केचित्त्वाविःसूर्य इत्यपि सायंविहरण-
स्यैव कालविकल्पं मन्यन्ते । तदयुक्तं प्रातरपि विहरणकालस्य वक्तव्य-
त्वाद्देन स तदवगमादतो ऽन्यस्य चावचनात् अन्यथा प्रातर्विहरण-
कालस्यानियतकालत्वप्रसङ्गाच्च । न वास्त्विति वाच्यं उदयातिक्रमे
प्रायश्चित्तवचनात् । अत एव तर्हि प्रायश्चित्तवचनात्कालविशेषो

ऽवगम्यत इति चेत्समानमिदं विहरणे ऽपीति । तथापि कालो विधेयो न स्यात् । तस्माद्यथोक्त एव सूत्रार्थः ॥ न विद्युदसौत्यपासु-
पत्यर्शनं दर्विहोमत्वात् । उपवेषस्तु प्रागेव व्याख्यातः ॥

अथैनं बोधयत्युदुध्यस्वाम्ने प्रति जायुश्चेनमिष्टापूर्ते
संसृजेयामयं च । अस्मिन्सधस्थे अधुत्तरस्मिन्विश्वे देवा
यजमानश्च सीदतेति । ३ ।

बोधयति प्रादुक्करोति । उदुध्यस्वाम्ने इति मन्त्रोच्चारणमेव बोधन-
मित्यपरम् ॥

उद्धरेत्येव सायमाह यजमानः । उद्धरेति प्रातः । ४ ।

उद्धरेति द्विरुक्तिर्वैचित्र्यार्था । सायं च प्रातश्चोद्धरेत्याहेत्यर्थः । तत्रो-
द्धरेत्यनुष्ठामात्रं यजमान आह उद्धरणमन्त्रमध्युरित्येवकारार्थः ।
यदा स्वयं जुहुदपि स्वयमात्मानमनुजानीयादिति न्यायेनोद्धरेत्ये-
वाहेत्यर्थः । तत्रैव भिन्नक्रमो वा योजनीय उद्धरेत्याहैवेति ॥

सहस्रं तेन कामदुघो ऽवरुद्धे । ५ ।

तदनेनानुष्ठाविषयेण परामर्शद्वारेण सञ्चितसञ्चयथाग्निहोत्रं परामृ-
श्यते स्मर्यते च । तदग्निहोत्रेण सहस्रं कामदुघो गा अवरुद्धे सभत
इति ॥ तथा च अतिशुदाहृत्य व्याचष्टे बौधायनः अथ यस्याग्निहो-
त्रमुद्धरति सहस्रं तेन कामदुघो ऽवरुद्ध इत्यथ यस्याग्निहोत्रं
जुहोति सहस्रं तेनेत्येवेदमुक्तं भवतीति ॥

वाचा त्वा होवा प्रायेनोक्तावा चक्षुषाभ्यर्चुषा मनसा

ब्रह्मणा श्रोत्रेणाग्नीधेतैस्त्वा पञ्चभिर्देवैर्ह्यस्त्रिभिर्हवरा-
मीति गार्हपत्यादाहवनीयं ज्वलन्तमुद्धरति । ६ ।

प्रज्वाल्यैवोद्धरति ॥

भूर्भुवः सुवहद्वियमाण उद्धर पाप्मनो मा यद्विद्वान्यच्च विद्वांश्चकार । अह्ना यदेनः कृतमस्ति पापं सर्वस्मान्मोद्धृतो मुञ्च तस्मादित्युद्वियमाणमभिमन्त्रयते यजमानः सायम् । रात्र्या यदेनः कृतमस्ति पापं सर्वस्मान्मोद्धृतो मुञ्च तस्मादिति प्रातः । ७ ।

प्रातस्त्रेतास्यैव मन्त्रस्य रात्र्या यदेन इत्येतावान्विकारः ॥

अग्निपतये ऽग्नये मे विद्मअग्निपतये ऽग्नये मे मृड ।
अमृताहुतिममृतायां जुहोम्यग्निं पृथिव्याममृतस्य जित्वै ।
तयानन्तं काममहं जयानि प्रजापतिर्यं प्रथमो जिगा-
यामिमग्नौ स्वाहा । ८ ।

इति प्रथमा कण्डिका ।

अग्ने सखाहजैकपादाहवनीय दिवः पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षास्त्र्योक्कं विन्द यजमानाय । पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्सादयामि यज्ञिये स्त्र्योक्के । यो नो अग्ने निध्वो यो ऽनिध्वो ऽभिदासतीदमहं तं त्वयाभिनिदधामीति पुरस्तात्परि-

क्रम्योदङ्मुखः प्रत्यङ्मुखो वा सायमायतने ऽग्निं प्रति-
ष्ठापयति । प्राङ्मुखः प्रातः । १ ।

न पुरस्तात्परिक्रमणं प्रातः ॥

स्वयं यजमान इध्मनाहरति विश्वदानीमाभरन्तो
नातुरेण मनसा । अग्ने मा ते प्रतिवेशा रिषामेत्येतथा
। २ ।

इध्मनेधाम्नायमाहरति न तन्येनाहारयति ॥

यदग्ने यानि कानि चेत्येताभिः पञ्चभिः प्रतिमन्त्रम-
ग्निषु महत इध्मनादधाति । ३ ।

इदमपि याजमानमेव यजमानाधिकारात्कल्पान्तरेषु व्यक्तत्वाच्च ।
सत्याषाढेन तावद्याजमानकाण्ड एवेध्मनामाहरणमाधानं शोभयमु-
क्तम् । भारद्वाजे ऽप्याह स्वयं यजमान एध्मनाहत्याग्निषु महत
इध्मनादधातीति । महत इध्मानिति यावन्तः समिन्धनार्थायाजं
तावत् एकैकस्मिन्नादधत्सीत्यर्थः ॥

आहवनीये वर्षिष्ठम् । ४ ।

यथान्येभ्यो वर्षिष्ठं भवति तथा ॥

यथाहितास्तेनानुपूर्व्येणाहवनीयाद्वा प्रक्रम्य । ५ ।

इध्मनादधातीत्यर्थः । आहवनीयप्रक्रमे ऽपीतरेषां यथाधानमेव क्रमः ॥

तस्माग्निराधेयो यथाहुतिर्न व्यवेयात् । ६ ।

तथाग्निदम्बुखार्चिर्विधातव्यो यथेष्टस्योपरि दत्तामाहुतिमिभो न
व्यवेयात् व्यवदध्यात् ॥

नान्तराग्नी संचरति । ७ ।

अग्नी इति गार्हपत्याहवनीयौ मृच्छेते प्राधान्यात् तद्योत्तरसूत्रे
व्याकृताश्च ॥

यदि पूर्वी ऽनुगतः संचर्यम् । ८ ।

पूर्वस्मिन्ध्रियमाणे ऽपराग्न्यनुगतावसंचरणार्थं वचनं अन्यथा तदानर्थ-
क्यात् । अथात्रैवार्थवादं दर्शयति ॥

पश्चाद्वि स तर्हि गतः । ९ ।

तर्हि तस्मिन्काले सो ऽग्निः पश्चाद्गार्हपत्ये स्वयोनौ हि गतः । तेन
संचर्यमिति ॥

कामं हुते संचर्यमित्येके । १० ।

अजस्रविषये साङ्गाद्धोमादुत्तरकाशमन्तराग्न्योरथं संचरणविकल्पः ।
प्रणयनकल्पे ऽपि प्रधानहोमादुत्तरकाशमिति केचित् ॥

नक्तमाहवनीयं धारयति । ११ ।

पूर्वं त्वाहवनीयस्य सायंप्रातर्होमयोः पृथक्प्रणयनमुक्तं यथाधिवृक्षसूर्य
अविःसूर्य इति तथोदङ्मुखः प्रत्यङ्मुखो वा सायं प्राङ्मुखः
प्रातरिति च । इदानीं तु सायमुपक्रम्य प्रातरपवर्गिणो होमद्वयस्यै-
ककर्माभिप्रायेणैकमेव प्रणयनमुच्यते यथोक्तं बौधायनेन अथैतदग्नि-
होचं सायमुपक्रमं प्रातरपवर्गमाचार्या ब्रुवत इति ॥ द्वयोरनयोः

प्रक्षयनकल्पयोर्विप्रतिषेधादिकल्पः । तथा च कात्यायनः तस्मिन्सा-
यंप्रातर्होममेक इति । भारद्वाजस्याह अपि वा सायमुद्धृत एव
स्याद्वा प्रातरग्निहोत्रादिति । तथा नक्तं वा धारयेयुर्निति ॥

नित्यो गतश्रियो ध्रियते । १२ ।

गतश्रीर्याख्यातस्त्रयो वै गतश्रिय इत्युक्तमित्यत्र । तस्याधानादारभ्य
नित्यो ध्रियते । आहवनीय इति विभक्तिविपरिणामेन संबन्धः ॥
सत्याषाढभारद्वाजौ त्वाहृतुः नित्यं गतश्रियो धार्यत आयुष्कामस्य
वेति । आश्वलायनमतास्तु गतश्रियः सर्वे ऽपि नित्या यथाह
आधानाद्वाद्भराचमजज्ञा अत्यन्तं तु गतश्रिय इति । बौधायनम-
तात्त्वगतश्रियो ऽपि पक्षे नित्याः सर्वे यथाह आधानप्रभृत्येवेते
ऽजज्ञाः स्युरिति शालीकिरिति ॥

नित्यं गार्हपत्यम् । १३ ।

गतश्रीरगतश्रीस्य सर्व एव नित्यं गार्हपत्यं धारयन्तीत्यर्थः पुनर्नित्य-
ग्रहणात् ॥

तथान्वाहार्यपचनं यदि मथित्वाहितो भवति । १४ ।

आधानकाले यदि दक्षिणाग्निर्मथित्वाहितः तमपि सर्वे नित्यमेव
धारयेयुः । सत्याषाढमतात्त्वाहार्यो ऽपि नित्यः ॥

यथाहार्यो ऽहरहरेनं दक्षिणत आहरन्ति । १५ ।

यदि तदानीमाहार्यस्तदा योनित आहरन्ति । बज्रवचनमविवक्षितम् ।
अहरहः कालेकाल इत्यर्थः यथाहरहर्यजमानः स्वयमग्निहोत्रं जुहु-

यादिति । दक्षिणत इति दक्षिणाम्नायतनानुवादः । दक्षिणस्नाहे-
ष्वादाहरणनियम इति केचित् ॥

उपवसथ एवैनमाहरेयुर्नवावसान एवैनमाहरेयु-
रिति वाजसनेयकम् । १६ ।

उपवसथे ऽग्न्यम्नाधानकाले । वासार्थं देशान्तरप्राप्तिरवसानं स्थानं
वा इदं श्रेयो ऽवसानमागम्येति सिक्कात् । नवमवसानं नवावसानम् ।
पूर्वस्थानात् स्थानान्तरप्राप्तावाहरेयुर्नान्ययेत्यर्थः ॥ सभ्यावसथ्यो-
स्त्वेवमुत्पादनावचनादाधानसंपादितानामग्नीनां स्वतो ऽनुदासितव्य-
त्वाच्च नित्यधारणमेव युक्तमिति केचित् । तद्युक्तं नित्यधार्याणाम-
नुक्रमणेनेतरेषां धारणव्युदासात् इतरथा त्वनुक्रमणानर्थक्यात् अर्था-
यार्थायाग्निं प्रणयत्यपवृक्ते कर्मणि लौकिकः संपद्यत इत्यधार्येषु
न्यायव्युत्पादनाच्च । न चैतत्प्रणयनशब्दादाहवनौयैकविषयमिति मन्त्रव्यं
उत्पत्तिप्रदर्शनार्थत्वात्तस्य अन्यथा दर्शपूर्णमासादिषु दक्षिणाग्नेराहर-
णसिद्धेः ज्ञामिचादीनां धारणप्रसङ्गाच्च । तस्माच्च धार्यो सभ्यावस-
थ्यावापस्तम्भमतात् । सत्याषाढभारद्वाजाभ्यां तु धार्येकैवानुक्रान्तौ
यथा नित्यौ सभ्यावसथ्याविति ॥

इति द्वितीया कण्डिका ।

परिसमूहनेनाग्नीनलंकुर्वन्ति । १ ।

परिसमूहनं परितो मार्जनं तेनाग्नीनलंकुर्वन्ति । स एवालंकार
इत्यर्थः । बहुवचनं पत्न्यध्वर्युयजमानानामन्यतमप्राप्त्यर्थम् । दर्शितं
चैतत्समूहन्यग्न्यागारमित्यत्र ॥

पुरस्तादलंकाराः सायमुपरिष्ठादलंकाराः प्रातः । २ ।

अग्नय इति शेषः । तत्र यदाप्युपरिष्ठाद्धोमादलंकारस्तदाप्युपरितन-
समिन्धनादनन्तरमिष्यते पूर्वालंकारे तथादर्शनात् । स सोमयज्ञ
पाणिना कार्यः समिद्धमग्निं पाणिना परिसमूहेष्व समूहयेति
वचनात् ॥

एतद्वा विपरीतम् । उभयतोऽलंकाराः सायं तथा
प्रातरित्येके । ३ ।

गतौ ॥

अग्ने गृहपते शुन्धस्वेति गार्हपत्यमग्ने वज्रे शुन्धस्वेति
दक्षिणाग्निमग्ने सम्राट् शुन्धस्वेत्याहवनीयमग्ने सभ्य
शुन्धस्वेति सभ्यमग्ने परिषद्य शुन्धस्वेत्यावसथ्यम् । ४ ।

अलंकुर्वन्तीति संबन्धः ॥

उदगग्रैः प्रागग्रैश्च दर्भैस्तृणैर्वाग्नीन्परिस्तृणात्यग्निमग्नी
वा । ५ ।

व्याख्यातः प्राक् । अग्निमित्याहवनीयो गृह्यते होमार्थत्वात् । परिस्त-
रणदणानि दूर्वादयः ॥

खादिरः सुवो वैकृत्यग्निहोचहवणी बाहुमात्यर-
त्निमात्री वा । ६ ।

अन्य एवाग्निहोचसुवः पुनर्विधानात् । यथाग्निहोत्रं क्रियते सा सुगग्नि-
होचहवणी । तौ च दार्भपौर्णमासिकाभ्यां सुकृत्वाभ्यां व्याख्यातौ ॥

प्रसृताकृतिरार्यकृताग्निहोत्रस्थाल्यूर्ध्वकपालाचक्रवर्ता
भवति । ७ ।

प्रसृताकृतिरसंकुचितबिला । आर्यकृता आर्यैस्त्वैर्वर्णिकैः कृता । ऊर्ध्व-
कपाला अतिर्यग्बृत्तकपाला । अचक्रवर्ता वर्तनं वर्तः न चक्रे वर्तनं
यस्याः सा तथोक्ता न चक्रभ्रमणेन निर्मितेत्यर्थः ॥

दक्षिणेन विहारमग्निहोत्री तिष्ठति तां यजमानो
ऽभिमन्त्रयत इडासि व्रतधृदहं नावुभयोर्व्रतं चरिष्यामि
सुरोद्दिण्यहं नावुभयोर्व्रतं चरिष्यामीद एहि मयि
अयस्वेर एह्यदित एहि गौरेहि अह एहि सत्येन त्वाह-
यामीति । ८ ।

अग्निहोत्रार्था धेनुरग्निहोत्री ॥

अथ वेदिदेशमभिमृशतीयमसि तस्यास्ते ऽग्निर्वत्सः
सा मे स्वर्गं च लोकममृतं च धुक्ष्वेति । ९ ।

गतः ॥

पूषासीति दक्षिणतो वत्समुपसृज्य प्राचीमावृत्य
दोग्ध्युदीचीं प्राचीमुदीचीं वा । १० ।

दक्षिणतो गोर्वत्समुपसृज्य यथा प्राची भवति तथा पर्यावृत्य
दोग्धि ॥

न शूद्रो दुह्यात् । ११ ।

किमर्थमिति चेत् ॥

असतो वा एष संभूतो यच्छूद्रः । १२ ।

असतो तिरुष्टादङ्गात्पादादिति यावत्पद्मां शूद्रो अजायतेति श्रुतेः ॥

दुह्याद्या । १३ ।

नन्विदानीमेवोक्तमसतो वा एष संभूत इति ततः परिहारः । न चात्र सांन्यायवदुत्पवनेन शुद्धिरस्ति येनानुज्ञायेतापि शूद्रः । तथा च ब्राह्मणं अग्निहोचमेव न दुह्याच्छूद्रस्तद्धि नोत्पुनन्तीति । तच्चाह

यदेव गार्हपत्ये ऽधिश्रयति पवयत्येवैनत् । १४ ।

अतो ऽनुज्ञायेत शूद्र इति भावः ॥

अग्निहोचस्थाल्या दौहनेन च दोग्धि । १५ ।

उभयचाप्यधिकरणस्य करणत्वविवक्षया तृतीया ॥

इति तृतीया कण्डिका ।

पूर्वौ दुह्याज्येष्ठस्य ज्यैष्ठिनेयस्य यो वा गतश्रीः स्यात् ।
अपरौ दुह्यात्कनिष्ठस्य कानिष्ठिनेयस्य यो वानुजावरो
यो वा बुभूषेत् । १ ।

व्याख्यातौ दर्शपूर्णमासचोरवदानविधौ । पूर्वापराविति तु स्तननिर्देश
इति विशेषः ॥

न स्नानान्संमृशति । २ ।

प्रसवणार्थं न स्नानमभिमृशतीत्यर्थः ॥

यथोपलभं नित्ये कल्पे दोग्धि । ३ ।

नित्ये दोहनकक्ष्ये यथोपलब्धं घोषः क्षनो हस्तप्राप्तसं दोग्धि न तु
पूर्वापरादिनियम इत्यर्थः ॥

पूर्ववदुपसृष्टां दुह्यमानां धाराघोषं च यजमानो
ऽनुमन्त्रयते । ४ ।

पूर्ववत् सांनाय्यवन् ॥

अस्तमिते दोग्धि । ५ ।

अत्र दोहनास्त्रमयात्परत्वनियमात्तत्पूर्वभाविनः समिन्धनादेः प्राग-
क्षमयादनुमतिः सूचिता भवति ॥

अमरस्तमिते होतव्यम् । ६ ।

अत्रः सद्यः । अस्तमितमात्रे दोहनादि प्रतिपद्य होमः कार्य इत्यर्थः ।
एतदेव स्मृति ॥

समुद्रो वा एष यद्दोहाराचस्तस्यैते गाधे तीर्थे यत्संधी
तस्मात्संधौ होतव्यमिति शैलालिब्राह्मणं भवति । ७ ।

संधी नाम सायंप्रातः सूर्यनक्षत्रयोरन्यतरास्त्रमयादारभ्यान्यतरोदया-
वधिकास्तौ । यथा संध्योपासनकालं नियच्छता गौतमेनोक्तं संध्यो-
तिथ्या ज्योतिषो दर्शनादिति । तौ समुद्रकल्पस्याहोराचस्य गाधे
तीर्थे तस्मात्तत्रैव होतव्यम् । यथा गाध एव स्थितो न विपद्यते
तथानयोरेव कालयोर्द्धतं प्रतिष्ठितं भवति नाम्यचेति भावः । संधी
इति दिवचनात्प्रातःसंधिरपि स्मृता भवति ॥

नक्षत्रं दृष्ट्वा प्रदेशे निशायां वा सायम् । ८ ।

सायं चैते ऽपि चयो होमकालाः संधिना सह विकल्पन्ते । नक्षत्रं
दृष्ट्वा प्रथमनक्षत्रदर्शने । प्रदोषे प्रथमयामे । निजायां द्वितीययामे ॥

उषस्युपोदयं समयाविषित उदिते वा प्रातः । ९ ।

प्रातरप्येते संधिकाश्वत्वारो होमकालाः । उषसि प्राच्यां जातप्रका-
शायाम् । उपोदयं उद्यात्पूर्वस्मिन्समये पूर्वतः प्रातःसंधिस्तत्रेत्युक्तं
भवति । समयाविषिन ईषदाविर्मण्डले दूर्ये । तच्च प्रदोषान्तो होम-
कालः संगवान्तः प्रातरित्याश्वलायनः ॥ अथापदि कालान्तराणाम-
प्यनुयाहकं ब्राह्मणं दर्शयति ॥

यदुदिते जुहोत्यग्निष्टोमं तेनावरुन्धे यन्मध्यंदिने
जुहोत्युक्थं तेनावरुन्धे यदपराह्णे जुहोति षोडशिनं
तेनावरुन्धे यत्पूर्वरात्रे जुहोति प्रथमं तेन रात्रिपर्या-
यमाप्नोति यन्मध्यरात्रे जुहोति मध्यमं तेन रात्रिपर्या-
यमाप्नोति यदपररात्रे जुहोति जघन्यं तेन रात्रिपर्या-
यमाप्नोति । १० ।

उदिते पूर्वाह्न इत्यर्थः । रात्रिपर्यायैः क्रत्वधिकारादतिरात्रो लक्ष्यते ।
तदयमर्थः । एतेषु कालेषु जुहदेतैर्यज्ञविशेषैरिष्टवान् वतीति । एवं च
सर्वमहः सर्वा रात्रिश्च होमकाल इत्युक्तं भवति । तथा च भारद्वाजः
आ सायमाहुतिकाश्वत्वारोऽपराहुतिकाश्वत्वारो नातीयादा प्रातराहुतिका-
श्वत्वारोऽपराहुतिकाश्वत्वारो इति । न चैवं पूर्वोक्तैः कालैः सहैषां तुल्यवि-
कल्पता भ्रमितव्येत्याह ॥

स न मन्येत सर्वेष्वेतेषु कालेषु होतव्यमापदि हुत-
मित्येव प्रतीयादिति विज्ञायते । ११ ।

सो ऽयं प्रतिपत्ता नैवं मन्येत सर्वे ऽमी होमकाला इति । किं
त्वापद्यगत्यामेषु कालेषु ऊतमपि ऊतं भवतीत्येतावदेव प्रतीयादित्यर्थः ॥

यो होमकालः सो ऽङ्गानाम् । १२ ।

सर्वेष्वयुक्तेषु कालभेदेषु यतमस्मिन्प्रधानं चिकीर्षति ततमस्मिन्नेवाङ्गा-
न्यपि कर्तव्यानि न तु कालान्तरे । विहरणं तु वचनात्प्रागुदयास्तम-
याभ्यां क्रियते ॥

इति चतुर्थी कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥

पत्नीवदस्याग्निहोत्रं भवति । १ ।

अग्निहोत्रं पत्नीवत्संनिहितपत्नीकं भवति । उत्तरसूत्रेणैव सिद्धे पत्नी-
वद्वचनमादरार्थम् । अस्तेति वचनाद्यजमानस्यैव कर्मणि स्वाग्न्यं न
पत्न्या इति ख्यापितं भवति तच्च दर्शितमेव प्राक् ॥

स्व आयतने पत्न्युपविशति । २ ।

उक्तमायतनं पत्न्याः दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणत उदीच्युपविशतीति । पश्चा-
द्गार्हपत्यस्य प्राच्युपविशति तस्मात्पश्चात्प्राची पत्न्यस्यास्त इत्यनुवादात् ॥

अपरेणाहवनीयं दक्षिणातिक्रम्योपविश्य यजमानो
विद्युदसि विद्य मे पाप्मानमृतात्सत्यमुपैमि मयि श्रद्धे-
त्यप आचामति । ३ ।

आचामति भक्षयति ॥

कृतं त्वा सत्येन परिषिञ्चामीति सायं परिषिञ्चति ।
 सत्यं त्वर्तेन परिषिञ्चामीति प्रातः । आहवनीयमग्रे ऽथ
 गार्हपत्यमथ दक्षिणाग्निमपि वा गार्हपत्यमाहवनीयं
 दक्षिणाग्निं यथा वाहिताः । ४ ।

सन्धावसथ्ययोर्न परिषेचनं जयाणामनुक्रमणात् ॥

यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य त्वा संततिमनुसंतनोमीति
 गार्हपत्यात्प्रक्रम्य संततामुदकधारां स्नाययत्याहवनी-
 यात् । ५ ।

मन्त्रस्यादिष्योगो धारात्वात् ॥

धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छेत्युपवेधमादाय भूतकृत स्थापोढं
 जन्यं भयमपोढाः सेना अभीत्वरीरिति गार्हपत्यादु-
 दीषो ऽङ्गारान्विरुद्धा व्यन्तान्गार्हपत्येन कृत्वा सगरा
 स्थेत्यभिमन्त्र्य अपत्यमथ आदित्यं यज्ञाम्यज्ञे रात्रिमिति
 सायम् । आदित्यायाम्निं यज्ञामि रात्र्या अहरिति
 प्रातः । ६ ।

व्यन्तान् गार्हपत्यस्याग्नेरन्तादिगताम्बहिराघतनाद्गतानित्यर्थः ॥

इडायाः पदं घृतवच्चराचरं जातवेदो हविरिदं जुष-
 स्व । ये ग्राम्याः पशवो विश्वरूपा विरूपास्तेषां सप्तानां
 मिह रन्तिरस्तु । रायस्योषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्या-
 येति तेष्वग्निहोचमधिश्रयति । ७ ।

दोहनस्यमपि पथो ऽग्निहोत्रस्याख्यामानोय तामधिगच्छति ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ।

रेतो वा अग्निहोत्रम् । न सुशृतं कुर्याद्रेतः कूल-
येन्नो ऽशृतमन्तरेवैव स्यात् । १ ।

सुशृतं चेत्कुर्याद्रेतः कूलयेत् दहेत् । नो अशृतं च भवति । यथा-
न्तरा मथ इव श्रुताश्रुतयोर्भवति तथैव स्यात् ॥

समुदन्तं होतव्यम् । २ ।

अन्तेषु समुद्रतः फेनो यस्मै न मध्ये तत्समुदन्तम् । तावन्मात्रेण शृतं
होतव्यमित्यर्थः ॥

उदन्तीकृत्य प्रतिषिध्यम् । ३ ।

यदोदन्तं भवति तदा प्रतिषिध्यं प्रतिषेक्यम् । उपरिष्ठादम्बिन्दुज्ञेपः
प्रतिषेकः तत्प्रकारस्यानन्तरमेव वक्ष्यते ॥

अप्रतिषेक्यं स्यात्तेजस्कामस्य ब्रह्मवर्चसकामस्य पा-
प्मानं तुस्तूर्ध्वमाणस्याथो सर्वेभ्यः कामेभ्यो ऽथो यः काम-
येत वीरो म आजायेतेति । ४ ।

पाप्मानं तुस्तूर्ध्वमाणस्येत्युकारो बाहुल्यकं तिस्रस्तूर्ध्वमाणस्येत्यर्थः । पाप्मानं
जिघांसत इति यावत् । वीरः पुचः । यस्यैवं कामानुसारादनित्यं होमं
वक्ष्यति । पयसि तु नित्यः प्रतिषेकः ॥

अन्नरधिश्रितं वा । ५ ।

उदन्नीकृत्य प्रतिषेक्यमधिश्रितमात्रं वेत्यर्थः ॥

अदब्धेन त्वा चक्षुषावेक्ष इति तृथेन ज्वलतावेक्षते । ई ।

दृष्टेनोपगृहीतेन हविरभिद्योतयन्नवेक्षते । अभिद्योतयति अभ्येवैनद्वा-
रयतीति श्रुतेः । दृष्टाग्नेः प्रतिसर्गावचनादुत्सर्गः ॥

दोह्नसंक्षालनं सुव आनीय हरस्ते मा विनैषमिति
तेन प्रतिषिञ्चत्यपां वा स्तोकेन । ७ ।

दोह्नं क्षाल्यते येन तदुदकं केवलं वोदकलेशं सुवेणाक्षिपति ॥

उद्भव स्योदहं प्रजया प्र पशुभिर्भूयासं हरस्ते मा
विगादुद्यन्सुवर्गो लोकस्त्रिषु लोकेषु रोचयेति पुनरेवावे-
क्ष्यान्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरातयोऽपहता व्यृद्धिरपहन्
पापं कर्मापहन् पापस्य पापकृतः पापं कर्म यो नः पापं
कर्म चिकीर्षति प्रत्यगेनमृच्छेति चिः पर्याग्निं कृत्वा घर्मो
ऽसि रायस्योषवनिरिहोर्जं हंहेति वर्त्म कुर्वन्प्रागुदा-
सयत्युदक् प्रागुदग्वा । ८ ।

पुनरेवेति पूर्ववत्पृष्ठेन ज्वलतेत्यर्थः । वर्त्म कुर्वन् कर्षन् ॥

न वर्त्म करोतीत्येके । ९ ।

उद्गृह्णादास्यत इत्यर्थः ॥

इह प्रजां पशून्दृहेति चिर्भूमौ प्रतिष्ठाप्य सुभूतकृत

स्य प्रत्यूढं जन्धं भयं प्रत्यूढाः सेना अभीत्वरीरिति
गार्हपत्ये ऽङ्गारान्प्रत्यूह्य । १० ।

इति षष्ठी कण्डिका ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति सुक्सुवमादाय प्रत्यूष्टं
रसः प्रत्यूष्टा अरातय इत्याहवनीये गार्हपत्ये वा प्रति-
तप्यारिष्टो यजमानः पत्नी चेति संमृश्य हिरण्ययष्टिर-
स्यमृतपलाशा सोतो यज्ञानामित्यग्निष्टोचहवणीमभि-
मन्थ्योमुन्नेष्यामि इव्यं देवेभ्यः पाप्मनो यजमानमिति
सायमाह । ओमुन्नयामीति प्रातः । १ ।

अवरोप्याग्निष्टोचं यषोन्नयनमिच्छन्ति तच्च चिः प्रतिष्ठापयति ।
सुक्सुवयोरादानमन्त्राद्यावृत्तिः एकस्मिन्नुत्पात् । प्रतितपनसंमर्शने तु
तन्नेष विभवत्वात् ॥

इविर्देवानामसि मृत्योर्मे ऽभयं स्वस्ति मे ऽस्त्वभयं
मे अस्त्वित्युपांश्रुक्लोमुन्नयेत्युच्चैरनुजानाति । अपचारे
यजमानस्य स्वयमात्मानमनुजानीयात् । २ ।

अपचारो ऽसंनिधिः । अनेनैव न्यायेन स्वयंहेने ऽप्यात्मानुज्ञा
यजमानस्य व्याख्याता भवति ॥

उक्तीयमान उभौ वाचं यच्छत आ होमात् । ३ ।

गतः ॥

न चाभिमीक्षते तिष्ठति च यजमानः । ४ ।

नाभिमीक्षते न मीक्षयेत्पुषा होमान्तिष्ठति च । स्वयंहोमे ऽपि तिष्ठन्नेवोक्षयति । आसीन इत्यपरं विवाधमान आर्त्विज्यं वक्षीय इति न्यायात् ॥

उक्तीत उपविशति । ५ ।

गतः ॥

चतुर्वज्रयति । ६ ।

चतुरवन्तिन इति शेषः पञ्चमं जमदग्नीनामित्युत्तरवचनम् ॥

यं कामयेत पुषाणामयष्टभ्रयादिति तं प्रति पूर्णमु-
न्नयेत् । ७ ।

यजमानपुषाणां मध्ये यतममध्वर्युः कामयेतायष्टद्विग्रीवः स्यादिति तं प्रति पूर्णमुन्नयेत्स कथितो भवति । तत्समानस्त्राणं क्षुवमितरेभ्यः पूर्णमुन्नयेदित्यर्थः ॥

यदि कामयेत ज्येष्ठतो ऽस्य प्रजार्धुका स्यादिति पूण प्रथममुन्नयेत्तत ऊनतरमूनतरम् । कनिष्ठत इत्येतद्विप-
रीतम् । सर्वे समावदीर्या इति समम् । ८ ।

अथ यदि ज्येष्ठोज्येष्ठ चतुर्वज्रः स्यादिति कामयेत तदा प्रथमादारभ्य क्रमात्क्षुवान्द्रासयेत् । यदि पुनः कनिष्ठःकनिष्ठ इति तदा प्रथमादा-
रभ्य क्रमादर्धयित्वात्यन्तं पूर्णमुन्नयेत् । अथ यदि सर्वे समवीर्या इति

तदा सर्वान्समानुव्रजेत् ॥ सर्वे चैते ऽध्वर्योर्यजमानाभिप्रायं विदुषः
कामाः तत्काम्यत्वात्कामानां यथोक्तं याजमाने कामानां कामन-
मिति ॥

यथोपलभ्यं नित्ये कल्प उन्नयति । ६ ।

कामाभावे यथासंभवमुन्नयति ॥

इति सप्तमी कण्डिका ।

अग्नये च त्वा पृथिव्यै चोन्नयामीति प्रथमं वायवे
च त्वान्तरिक्षाय चेति द्वितीयं सूर्याय च त्वा दिवे चेति
तृतीयं चन्द्रमसे च त्वा नक्षत्रेभ्यश्चेति चतुर्थम् । १ ।

उन्नयतीत्यन्वयः । उत्तरतः स्थास्याः सुत्रमासाद्येत्याश्वलायनः ॥

अग्न्यश्च त्वौषधीभ्यश्चेति पञ्चमं जमदग्नीनाम् । २ ।

गतः ॥

भूरिडा भुव इडा सुवरिडा करदिडा पृथगिडेति वा
प्रतिमन्त्रम् । ३ ।

अत्रापि जमदग्नीनां पञ्चमो मन्त्रः ॥

पशून्मे यच्छेत्परेण गार्हपत्यमुन्नयनदेशे ऽभितरां
वा सादयित्वा गार्हपत्ये हस्तं प्रताप्य संमृशति सजूर्देवैः
सायंयावभिः सायंयावानो देवाः स्वस्ति संपारयन्तु

पशुभिः संपृचीय प्रजां हंहेति सायम् । सजूर्देवैः प्रात-
र्यावभिः प्रातर्यावाणो देवाः स्वस्ति संपारयन्तु पशुभिः
संपृचीय प्रजां हंहेति प्रातः । ४ ।

अभितरामिति संनिकर्षे गार्हपत्यस्येत्यर्थः । संमृशति सुगन्तम् ।
स्वालीगतं चेति कस्यान्तरकाराः ॥

दशहोत्रा चाभिमुख्य पालाशीं समिधं प्रादेशमा-
चीमुपरि धारयन्गार्हपत्यस्य समयार्चिर्हरति । ५ ।

समयार्चिः अर्चिषः समीपेन । तथा समिधं क्षुपं चाध्यधि गार्हपत्यं
हत्वेत्याश्वलायनः ॥

उर्वन्तरिक्षं वीहीत्युद्भवति । ६ ।

उद्भवति गच्छति ॥

उद्भवन्दशहोतारं व्याचष्टे । ७ ।

व्याचष्टे जपति ॥

समं प्राणैर्हरति । ८ ।

समं नासिकया हरतीत्यर्थः ॥

स्वाहाग्नये वैश्वानरायेति मध्यदेशे नियच्छति । ९ ।

विहारस्य मध्यदेशे निमृशति ॥

वाताय त्वेत्युद्भवाति । १० ।

पुनः प्राणसममुद्भवाति ॥

उपप्रेत संयतध्वं मान्तर्गात भागिनं भागवेयात्सप्त-
र्षीणां सुकृतां यच्च लोकस्तत्रेभं यज्ञं यजमानं च वेद्युप
प्रत्नमुप भूर्भुवः सुवरायुर्मे यच्छेत्थपरेणाहवनीर्य दर्भेषु
सादयति । ११ ।

पूर्वापरश्च च कूर्चं सादयतीति बौधायनः ॥

इत्यष्टमी कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

अथ ब्राह्मणे रौद्रं गवि वायव्यमुपसृष्टमित्यादिनाग्निहोचद्रव्यस्रोत-
न्निप्रभृत्या होमादवस्त्राविशेषाणामनेकदेवतासंबन्धप्रदर्शनेनाग्निहोच-
सृष्टिसुक्ता यदग्निसुंदरति वसवस्तर्षाग्निरित्यादिनाहवनीये ऽपि तथा
कृतम् । तदिदानीं सूत्रकारो दर्शयति ॥

यस्याग्नावुद्भ्रियमाणे ह्रयते वसुषु हुतं भवति । निहि-
तो धूपायञ्छेते रुद्रेषु । प्रथममिधमर्चिरालभत आदि-
त्येषु । सर्व एव सर्वश इधम आदीप्तो भवति विश्वेषु देवेषु ।
नितरामर्चिरुपावैति सोहिनीकेव भवतीन्ध्रे हुतं भवति ।
अङ्गारा भवन्ति तेभ्यो ऽङ्गारेभ्यो ऽर्चिरुदेति प्रजाप-
तावेव । शरो ऽङ्गारा अध्यूहन्ते ततो नीलोपकाशो
ऽर्चिरुदेति ब्रह्मणि हुतं भवति । १ ।

यस्याग्रावुद्ग्रियमाणे ह्यत इति यद्देमार्थमुद्ग्रियते वसुषु ऊतं
 भवतीत्युद्ग्रावस्यास्तुतिः अन्यथोद्ग्रियमाणे होमासंभवात् । यैस्वा-
 ह्वनीयायतनस्योपरि ग्रियमाण इति व्याख्यातं तैर्भूर्भुवः सुवदुद्ग्रियमाण
 इत्युद्ग्रियमाणमभिमन्त्रयते यस्याग्निरुद्भूत इत्याद्यपि तथा व्याख्यात-
 व्यम् । इत्यास्तां तावत् ॥ अथोत्तरे ऽवस्त्राविशेषाः । सो ऽयमुद्भूतो
 ऽग्निरायतने निहितः सधूमः ज्ञेते । ततः प्रथमं काष्ठमर्चिष्टेष्टाति ।
 ततः सर्व एवेभ्यः सर्वप्रदेशेष्वादीप्तो भवति । ततो ऽर्चिरुपरिमन्दवे-
 गान्नीचैर्गच्छति लोहितेव च भवति । ततः काष्ठेभ्यो ऽङ्गारीभूतेभ्यो
 ऽर्चिरुत्तिष्ठति । ततो ऽङ्गाराः शरो ऽध्यहन्ते शरसा भस्मना सूक्ष्मेण
 संयोगमापद्यन्ते । ततश्च तेभ्यो नीलप्रकाशो ऽर्चिस्रोदेतीति ॥ तच्च
 रुद्रेष्वादित्येष्वित्यादीनामपि ऊतं भवतीत्यनुषङ्गः । तदुक्तं भवति
 यदेवमनेकविधावस्त्राग्र्यभूते ऽग्नौ ह्यते तत्सर्वास्त्रेव देवतासु ऊतं
 भवतीति । स्पष्टस्यायमर्थो ब्राह्मणे यथा वसुषु रुद्रेष्वादित्येष्वित्यादि ॥
 अथ होमार्थमवस्त्राविधिं दर्शयति ॥

यदङ्गारेषु व्यवशान्तेषु खेलायद्दीव भाति तद्देवाना-
 मास्यं तस्मात्तथा होतव्यं यथास्ये ऽपिदधात्येवं तदिति
 विज्ञायते । २ ।

अवस्थेयं दर्शपूर्णमासयोरेव व्याख्याता तत्रापि नित्या च । तथादरश्च
 दर्शितो ऽस्या देवतास्यत्ववचनात् ॥

विद्युदसि विद्य मे पाप्मानमृतात्सत्यमुपैमीति होष्य-
 न्नप उपसृश्य पाप्माशो समिधमादधात्येकां द्वे तिस्रो
 वा । ३ ।

शेय्यन्नित्यनेन शेय्यमुपपृच्छेदिति ब्राह्मणं व्याचष्टे शे ऽयं तत्र काशो
विश्रुति इति । पुनः पाश्चात्तत्रचनात्सर्वाः पाश्चात्तः । तथा सर्वासा-
मपि क्षुवा धारणमुक्तं हिरण्यकेभिना यथैका दे तिष्ठो वोपरिष्ठा-
त्सुगदष्ट उपसंयच्छेति ॥

एषा ते अग्ने समिदिति । हिरण्ययं त्वा वंशं स्वर्गस्य
लोकास्य संक्रमणं दधामीति द्वितीयाम् । रजतां त्वा
हरितगर्भामग्निज्योतिषमक्षितिं कामदुघां स्वर्ग्यां स्व-
र्गाय लोकाय राचिमिष्टकामुपदधे तथा देवतयाङ्गि-
रस्वद्भुवा सीदेति सार्यं तृतीयाम् । हरिणीं त्वा रजत-
गर्भां सूर्यज्योतिषमक्षितिं कामदुघां स्वर्ग्यां स्वर्गाय
लोकाय हरिष्टकामुपदधे इति प्रातः । ४ ।

गतः ॥

इति नवमी कण्डिका ।

समिधमाधाय प्राण्यापान्य निमील्य वीक्ष्य हुत्वा
ध्यायेद्यत्कामः स्यात् । १ ।

प्राणमुच्छ्वासे ऽपानं निश्वासः । यत्कामः स्याद्यजमानस्तदध्वर्यु-
र्ध्यायेद्यथा पुत्रो ऽस्यास्तित्वादि ॥

हुत्वा मद्भविष्यते । २ ।

ज्वा तदेव जुतं मद्भूयिष्ठमभिवीक्ष्य इत्यर्थः । अथवा पूर्वाज्जत्यर्थं
प्रमादान्मद्भूत्वा तदेवाभिवीक्षेत प्रायश्चित्तार्थमित्यर्थः ॥

आदीप्तायां जुहोति श्यावायां वा यदा वा समती-
तार्चिल्लेलायतीव । धूपायत्यां ग्रामकामस्य ज्वलत्यां
ब्रह्मवर्चसकामस्याङ्गारेषु तेजस्कामस्य । ३ ।

समिधस्त्वाद्यास्तिष्ठो ज्वस्त्वा नित्याः शेषाः काम्याः । तत्र श्यावा
क्षामीभूता । व्याख्यातः शेषः ॥

शृङ्गुले मूलात्समिधमभि जुहोति । ४ ।

समिधमभि समिधि ॥

अभिक्रामं सायं जुहोत्यवक्रामं प्रातः । ५ ।

अग्निं प्रति क्रान्त्वा सायमग्नेः प्रतीपं क्रान्त्वा प्रातः ॥

उभयत्र वाभिक्रामम् । ६ ।

गतः ॥

भूर्भुवः सुवरिति होष्यञ्जपति । ७ ।

होष्यन्निति पुनर्वचनमवश्यतैरप्यवधार्यम् ॥

अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायमग्निहोषं
जुहोति । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातः । ८ ।

गतः ॥

संसृष्टहोमं वाग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति
 सायम् । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति प्रातः । ८ ।
 कुर्यादिति शेषः । संसृष्टेन मन्त्रेण होमः संसृष्टहोमः संसृष्टाभ्यां
 देवताभ्यां वा ॥

इषे त्वेति सुसुखादवाचीनं सायं लेपमवमार्ष्ट्यूर्जे
 त्वेति । ऊर्ध्वं प्रातः । १० ।

अवाचीनमपादारभ्या बिलात् । तदिपरीतमूर्ध्वम् । तण्डुलादिभिर्होमे
 पार्श्वतो मार्जनं सामर्थ्यात् ॥

ओषधीभ्यस्त्वौषधीर्जिन्वेबि बर्हिषि लेपं निमृज्य वर्चो
 मे यच्छेति सुचं सादयित्वाग्ने यदहपते मा मा संताप्सी-
 रात्मन्नमृतमधिषि प्रजा ज्योतिरदन्धेन त्वा चक्षुषा
 प्रतीक्ष इति गार्हपत्यं प्रतीक्ष्य भूर्भुवः सुवरित्युत्तरा-
 माहुतिं पूर्वार्धे समिधि जुहोति तूष्णीं वा । ११ ।

पूर्वार्धे अग्नेः समिधि जुहोति ॥

न समिदभिहोतवा इत्येके । १२ ।

न समिदभिहोतव्योत्तराहुतिः । तदापि पूर्वार्ध एव होमः ॥

इति दशमी कण्डिका ।

वर्षीयसीमुत्तरामाहुतिं हुत्वा भूयो भक्षयावशि-
नष्टि । १ ।

पूर्वाहुतेर्भूयस्युत्तराहुतिः ततो ऽपि भूयान् भक्षार्थः शेषः ॥

यं कामयेत पापीयान्स्यादिति भूयस्तस्य पूर्वं हुत्वो-
त्तरं कनीयो जुहुयात् । २ ।

कनीयो ऽप्यीयः ॥

हुत्वा सुचमुद्गृह्य रुद्र मृडानां भव मृड धूर्तं नमस्ते
अस्तु पशुपते चायस्वैनमिति चिः सुचाग्निमुदञ्चमति-
वल्गयति । ३ ।

ऊर्वेत्येतदसंदेहार्थम् । असति हि तस्मिन्वचने उत्तरं कनीयां जुहु-
याः सुचमुद्गृह्येत्यन्वयः प्रतीयते । अतिवल्गयति कम्पयति ज्वालाम् ॥

पूर्ववस्त्रेपमवमृज्य प्राचीनावीती स्वधा पितृभ्यः पि-
तृञ्जिन्वेति दक्षिणेन वेदिं भूम्यां स्त्रेपं निमृज्य प्रजां मे
यच्छेति सुचं सादयित्वा दृष्टिरसि दृश्य मे पाप्मानमृता-
त्सत्यमुपागामिति हुत्वाप उपसृश्यान्तर्वेदिं सुक् ।
अथाङ्गुल्यापादाय पूषासीति स्त्रेपं प्राश्नात्यशब्दं कुर्वन्न-
तिहाय दत्तः । ४ ।

पूर्ववत् पूर्वाहुतिवत् । प्राचीनावीतिवचनमविसरणार्थं स्त्रेपमार्ज्जनात्त-
रकासार्यं वा । दक्षिणेन वेदिमिति वेदिदेशो लक्ष्यते वेद्यभावात् ।
ऊत्वाप उपसृश्याति होव्यन्नप उपसृश्यात्त्यनेन व्याख्यातः । अन्तर्वेदि

सुगिति क्रियाविशेषणं यद्यान्तर्वेदि सुगभवति न त्वाप्ता तथेत्यर्थः ।
वाक्यभेदेन वा योजना अन्तर्वेदि सुगभवति अथाङ्गुल्यापादायेति ।
अङ्गुल्या यथा कयापि । अनामिकयेति तु कात्यायनः । अशब्दं
कुर्वन्मुखशब्दमकुर्वन् । अतिहाय दतः अतीत्य दत्तान् ॥

अप आचम्यैवं पुनः प्राश्याचम्य बर्हिषोपयस्योदङ्गा-
वृत्योत्सृप्य गर्भेभ्यस्त्वा गर्भान्प्रीणीद्याग्नेयं हविः प्रज-
ननं मे अस्तु दशवीरं सर्वगणं स्वस्तये । आत्मसनि
प्रजासनि पशुसन्धभयसनि लोकसनि वृष्टिसनि । अग्निः
प्रजां बहुलां मे करोत्वन्नं पयो रेतो अस्मासु घेहि ।
रायस्योषमिषमूर्जमस्मासु दीधरत्वाहेत्युदगदण्डया प्रा-
ग्दण्डया वा सुचाचामति । ५ ।

अप आचम्येति प्राश्याचम्येति चापां भक्षणविधिः न तु श्रौचार्थाचम-
नानुवाद इति केचिन् । बर्हिषोपयस्य सुचाचामतीत्यन्वयः ॥

इत्येकादशी कण्डिका ।

सौर्यं हविरिति प्रातर्मन्त्रं संजन्मति । १ ।

सौर्यं हविरित्येतत्सूर्यः प्रजामित्यस्यापि प्रदर्शनार्थम् । तथा सूर्यः
प्रजामित्येव बोधायनः । संस्पृष्टेने चोभयं भवति यथाग्नेयं सौर्यं
हविरिति ॥

त्रिः सुचं निर्लिङ्गाग्निः पूरयित्वाष्टिदृभाजो वि-

न्वेति पराचीनं निनीयाचम्याग्रेणाहवनीयं दर्भैरग्निहो-
त्रहवर्षीं प्रक्षालयति । २ ।

पराचीनमनाहुत्या सहदेवापो निनीष तत आचामति न तु भक्ष-
णानन्तरम् ॥

न मांसधौतस्य देवा भुञ्जत इति विज्ञायते । ३ ।

यद्धि पात्रं मांसधौतं हस्तधौतं भवति तस्मिन्संभृतं हविर्देवा न
भुञ्जते । अतो दर्भैरेव प्रक्षालयेत् । अत एव वचनादन्यत्रापि हवि-
र्धारणार्थानि पात्राणि न हस्तेन क्षालयितव्यानि ॥

अग्निः सुचं पूरयित्वा सर्पेभ्यस्त्वा सर्पाञ्जिन्वेति प्रति-
दिशं व्युत्तिच्य सर्पान्पिपीलिका जिन्व सर्पैतरजनाञ्जिन्व
सर्पदेवजनाञ्जिन्वेति तिस्रः सुच उत्तिच्य चतुर्थीं पूर-
यित्वा पृथिव्याममृतं जुहोमि स्वाहेत्यपरेणाहवनीयं
निनीय शेषं पत्न्या अञ्जलौ गृहेभ्यस्त्वा गृहाञ्जिन्वेति
। ४ ।

निनयेदिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । विभागेनोर्ध्वरेको व्युत्सेकः । स्वह-
स्तेन भवति सुचा दुःश्रकत्वात् । तथोर्ध्वायामपि दिग्नि भवति पूर्ण-
पात्रव्युत्सेके तथादर्शनात् । सुचः सुक्परिमिता अपः । पत्न्येकत्वे
शेषमञ्जलिषु विभज्य निनयति ॥

यदि पत्नी नानुष्याद्देवानां पत्नीभ्यो ऽमृतं जुहोमि
स्वाहेति पत्न्यायतने निनयेत् । ५ ।

नानुश्यान्नाम्वासीना स्यात् पूर्ववदनालभुक्त्वादिना ॥

अपरं सुच्यानीय विप्रुषां शान्तिरसीत्युन्नयनदेशे
निनीयाहवनीये सुचं प्रताप्य हस्तो ऽवधेयो हस्तो वा
प्रताप्य सुच्यवधेयः । ६ ।

अपरमुदकमिति शेषः । सुगन्धस्तयोः प्रतापने विकल्पः । अवधानं
च तत्रोभयत्र हस्तस्यैव ॥

तयोदगुद्दिशति सप्तर्षिभ्यस्त्वा सप्तर्षीञ्जिन्वेति । ७ ।

तथा तथा युक्कहस्तया सुचोदमुखस्तमूषाणं सप्तर्षीनुद्दिश्य मुञ्चति
सप्तर्षिभ्यस्त्वेति ॥

इति द्वादशी कण्डिका ।

इति तृतीयः पटलः ॥

अग्ने गृहपते परिषद्य जुषस्व स्वाहेति सुवेण गार्ह-
पत्ये जुहोत्येकां द्वे तिस्रश्चतस्रो वा । १ ।

आहुतीरिति शेषः । तासु शेषादेव स्वास्तीगताज्जुहोति द्रव्यान्तरा-
वचनात् । तथैतस्मादेवाग्निहोत्रशेषादित्येव भारद्वाजः । ततश्च शेष-
कार्यत्वादासां न प्रयोजकत्वमिति सिद्धं भवति ॥

अग्नये गृहपतये रयिपतये पुष्टिपतये कामायान्ना-
द्याय स्वाहेत्येतामेके समामनन्ति । २ ।

गतः ॥

समभ्युक्षयवदेके । ३ ।

अस्मिन्पक्षे दाभ्यां षष्ठद्विर्वा होमः ॥

अग्ने ऽदाम्भ परिषद्य जुषस्व स्वाहेति सुवेष्टान्वाहार्-
यपचने जुहोत्येकां द्वे तिस्रश्चतस्रो वा । ४ ।

गतः ॥

अन्नपते ऽन्नस्य नो देहीति द्वितीयाम् । ५ ।

दित्वादिकल्पे द्वितीयामनेन मन्त्रेण जुहोति । ततो ऽन्याः पूर्वेषु ॥

अग्राश्व वापरयोर्जुहुयात् । ६ ।

आहवनीयहोमानन्तरमेव वापरान्धोरपि जुहुयात् ॥

आहवनीये होमो नापरयोः । ७ ।

इदमपि कल्पान्तरम् ॥

यदाहवनीये हुत्वापरयोर्जुहुयाद्यथा स्वर्गास्त्रोकात्प्र-
त्यवरोहेत्तादृक्तदिति विज्ञायते । ८ ।

किमसौ निन्दितत्वादनादरणीय एवापरान्निहोमः । नेत्याह ॥

सर्वे वा एते होमार्था आधीयन्ते । चतस्रो गार्हपत्ये
जुहोति चतस्रो ऽन्वाहार्यपचने द्वे आहवनीये । दश
संपद्यन्ते । दशाक्षरा विराड्विराजा यज्ञः संमित इति
बह्वृचब्राह्मणं भवति । ९ ।

एवं होमो ऽपि ब्राह्मन्तरे श्रूयते । अतो याथाकामी होमयोरिति
भावः । बाह्वृचे त्वपराम्बोक्षतस्त्रक्षतस्त्र आहुतयो नियताः ॥

दीदिहि दीदिदासि दीदायेत्येषो ऽग्न्युपसमिन्धन
आम्नातः । १० ।

सर्वेषामग्नीनामेष एवोपसमिन्धने मन्त्रः ॥

दीदिहि दीदिदासि दीदाय दीद्यासं दीद्यस्वेति वा
प्रतिमन्त्रम् । ११ ।

पञ्च वैते मन्त्राः पञ्चानामेकैकस्य न स्युः ॥

यथाहितास्तेनानुपूर्व्येणाहवनीयाद्वा प्रक्रम्य । १२ ।

उपसमिन्द्र इति शेषः ॥

अन्तर्वेद्यपो निनीय । १३ ।

गतः ॥

इति चयोदशी कण्डिका ।

पूर्ववदग्नीम्परिषिञ्चति । न धाराम् । १ ।

स्त्रायतीति शेषः । अत एव प्रतिषेधाज्जानीमः परिषेचनाङ्गं धारे-
ति । तेन बज्रविदुद्धरणे ऽर्वाक् परिषेचनाङ्गवति ॥

अपिमेरग्ने स्वां तन्वमयाङ् द्यावापृथिवी ऊर्जमस्मासु
धेहीत्यग्निहोचस्थाल्यां तृणमङ्क्लानुप्रहरति । २ ।

अग्निहोत्रसाधनार्थाद्वर्हिष एकं दृष्टमादायाग्निहोत्रस्याख्यमङ्गाहवनीये
ऽनुप्रहरति ॥

सा ह्यग्निहोत्रस्य संस्थितिः । ३ ।

दृष्टप्रहारस्यैव स्तुतिरियम् । यथा दर्शपूर्णमासयोर्वर्हिःप्रहरणेन संस्था
भवत्येवमग्निहोत्रस्यापीति ॥

न बर्हिरनुप्रहरेत् । असंस्थितो वा एष यज्ञो यद-
ग्निहोत्रमित्युक्तम् । ४ ।

ब्राह्मन्तरे तु न बर्हिरनुप्रहरेदिति प्रकृत्यासंख्यित इत्यादिनानुप्रहरणं
निन्दित्वा तस्मान्नानुप्रहत्यमित्युपसंहृतम् । अतो वैकल्पिकं दृष्टप्रहार-
णमिति भावः ॥

अग्निहोत्रस्थालीं प्रक्षाल्याक्षितमक्षित्यै जुहोमि
स्वाहेत्युन्नयनदेशे निनयति । अन्तर्वेदि वा । ५ ।

गतः ॥

वृष्टिरसि वृश्च मे पाप्मानमृतात्सत्यमुपागामसु अद्भे-
त्यप आचम्य यजमानो ऽन्तर्वेदि मार्जयते ऽन्नादाः
स्थान्नादो भूयासं यशः स्थ यशस्वी भूयासं अद्वा स्थ
अद्विधीयेति । ६ ।

आचम्य भक्षयित्वा । अन्तर्वेदि मार्जयते वेद्यां हस्तं प्रसार्य तस्मिन्नाप
आसिञ्चति । यथाश्वलायनः हस्ते ऽप आसेचयते तन्मार्जनमिति ॥

आपो ह स्नेहः प्रथमं संबभूव येन धृतो वरुणो येन

मिचः । येनेन्द्रं देवा अभ्यविञ्चन्त राज्याय तेनाहं
मामभिषिञ्चामि वर्चस इति शिरस्यप आनयते । ७ ।

अनयापः शिरस्यानयते चावभृथार्थम् । तथा च श्रुतिः अपो निनय-
त्यवभृथस्यैव रूपमकरिति । अथाग्निहोत्रे काम्यात्कल्पानाह ॥

द्वयोः पयसा पशुकामस्य जुहुयात् । ८ ।

द्वयोर्गवोरिति शेषः ॥

अग्निहोत्रस्थाल्या पूर्वा दैग्धि । दौहनेनोत्तराम् । ९ ।

पृथग्भाभ्यामुभे दुह्यात् तु पूर्ववत्समुच्चिताभ्याम् ॥

अधिश्रित्य पूर्वमुत्तरमानयति । १० ।

पूर्वं दुग्धमग्निहोत्रस्थालीगतम् । पूर्वमधिश्रित्य तस्मिन्नुत्तरं दुग्धमा-
नयति ॥

यस्य रुद्रः पशूञ्छमायेतैतयैवावृता द्वयोः पयसा
सायंप्रातर्जुहुयात् । ११ ।

रुद्रः ज्वरः पादौ शमायेत श्रमयेत् हन्यात् । एतयैवावृता उक्तेन
दौहप्रकारेण ॥

तच्चेदतिहन्यात्सजूर्जातवेदे दिव आ पृथिव्या अस्य
हविषो घृतस्य वीहि स्वाहेति सायंप्रातराज्येन जुहु-
यात् । १२ ।

सायंप्रातर्जतमतीत्य पुनश्चेद्रुद्रो हन्यात्ततः सायंप्रातराज्येन हविषाग्नि-

होचं जुहुयात् । सजूरिति मन्त्रेण पूर्वाहुतिः । जातवेदसं हविरिति शोहः ॥

अनारमत्यग्ने दुःशीर्ततनो जुषस्व स्वाहेति द्वादशा-
हमाज्येन हुत्वा तत ऊर्ध्वं न सूर्ध्वेत् । १३ ।

पुनरप्यविरमति रुद्रे द्वादशाहमनेन मन्त्रेणाज्येनेव जुहुयात् । ततः
परमप्यनुपरमे न सूर्ध्वेत् नाद्रिचेत कर्म तावतैव ह्येतेन स्वयमारंख-
ति । न चेदारंखति प्रबलादष्टप्रयुक्तास्मैतादृशेन कर्मणा सौश्रव्या-
रमण इत्यालोऽप्यानुगुणमारभेतेति भावः । न च कर्मानर्थक्यं भवा-
न्तरे ऽपि फलदानोपपत्तेः ॥

इति चतुर्दशी कण्डिका ।

पयसा पशुकामस्य जुहुयाद्भेन्द्रियकामस्य यवाग्वा
ग्रामकामस्यौदनेनान्नाद्यकामस्य तण्डुलैरोजस्कामस्य ।
बलकामस्येत्येके । मांसेन यशस्कामस्य सोमेन ब्रह्म-
वर्चसकामस्याज्येन तेजस्कामस्य । १ ।

पयसो नित्यस्यैव सति कामे फलवचनम् । अन्ये सर्वे गुणकामा
इति शेषः ॥

प्रतिषेकं यवागूं अपयति । २ ।

यवागूं अपयंतूष्णीमुदकेन प्रतिषिञ्च अपयति ॥

श्रुतां यजुषा प्रतिषिञ्चति । ३ ।

ततः श्रुतां सतीं पुनर्यजुषा हरस्ते मा विनैषमित्यनेन प्रतिषिञ्च-
तीत्यर्थः ॥

एवं मांसम् । ४ ।

गतः ॥

माज्यं प्रतिषिञ्चति हरस्ते मा विनैषमिति । इ-
दं भाग्ये प्रत्यस्यत्येकं वा । ५ ।

आज्यं न प्रतिषिञ्चति तत्स्थाने तु दर्भाद्ये प्रत्यस्यति ॥

न दध्यधिअयति । श्रुतं हि तन्न प्रतिषिञ्चति
प्रतिषिक्तं हि तदातश्चनेनेति विज्ञायते । ६ ।

गतः ॥

एवं तण्डुलानोदनं सोमं च । ७ ।

एवं नाधिअयति न प्रतिषिञ्चतीत्यर्थः । अधिअयणप्रतिषेधादेवाप्रति-
षेके सिद्धे पुनस्तत्प्रतिषेधान्नतो अन्येषां अपणसहभुवां ज्वलतावेक्षणा-
दीनामनिवृत्तिः । तथा च दध्यादि प्रकृत्य भारद्वाजः यदन्यदधिअं-
चणाप्रतिषेचनादि सर्वं तत्किञ्चित् इति ॥

आज्येन तण्डुलैरोदनेन सोमेन वा जुहुयाद्यस्या-
प्रतिषेकं स्यात् । ८ ।

यस्य तेजस्कामादेरप्रतिषेक उक्तः स एतेषामप्रतिषेक्षाणामन्यतमेनैव

जुहुयात् त्वं पथोयवाम्वादिना प्रतिषेक्षेण । तच्च त्वादिगुणकाम्वा न भवन्ति ॥

आज्येन तेजस्कामः संवत्सरं जुहुयाद्वादशाहं वा । ९ ।

फलवैषम्यं तु कालयोः कर्मवैषम्यादनुसंधातव्यम् ॥

न राजन्यस्य जुहुयात् । १० ।

राजन्यस्याग्निहोचनिषेधे ऽपि गतश्रीत्वादाहवनीयो नित्यो धार्यते ॥

होमकाले गृहेभ्यो ब्राह्मणायान्नं प्रहिणुयात्तेनोद्देवास्य हुतं भवति । ११ ।

गृहेभ्य इत्यनेन गृहे पाक्यतामन्नस्य दर्शयति । होमकाले गृहेभ्यो ऽपाक्यत्वात् ब्राह्मणाय प्रहिणुयात् प्रदिशेत् । उ हेति निपातसमुदायः प्रसिद्धौ । तेनैवास्य हुतं भवति स होमप्रत्याग्राय इत्यर्थः ॥

नित्यमग्न्युपस्थानं वाचयितव्यः । १२ ।

अग्न्युपस्थानं तु मन्त्रमध्वर्युणा नित्यं कालेकाले वाचयितव्यः ॥

यो वा सोमयाजी सत्यवादी तस्य जुहुयात् । १३ ।

य एवमुभयगुणो राजन्यस्तस्य जुहुयाद्वा । अथाग्निहोचस्य कर्दविकल्पानाह ॥

अहरहर्यजमानः स्वयमग्निहोचं जुहुयात् । १४ ।

अहरहर्नित्यं यजमानः स्वयं जुहुयात् ॥

पर्वणि वा । १५ ।

पर्वणि वा स्वयं जुहुयात् । अपर्वणि तु वक्ष्यमाणो ब्रह्मचार्यादिरित्यर्थः । तथा चाश्वलायनः स्वयं पर्वणि जुहुयादृत्विजामेक इतरं कालमिति । पर्वणि स्वयं जुहुयादपर्वणि त्वनियम इत्यपरम् । तथा च कात्यायनः स्वयं वा जुहुयादुपवसथे नियम इति ॥

ब्रह्मचारी वा जुहुयाद्ब्रह्मणा हि स परिक्रीतो भवति । क्षीरहोता वा जुहुयाद्धनेन हि स परिक्रीतो भवतीति बह्वृचब्राह्मणम् । १६ ।

ब्रह्मचार्यचान्नेवासी गृह्यते ब्रह्मणा हि स परिक्रीत इति लिङ्गात् । बौधायनश्चाह पुनो ऽन्नेवासी वेति । यो ऽन्याधेय एवर्त्विक्तेन परिगृहीतः स क्षीरहोता धनेन हि स परिक्रीत इति लिङ्गात् । हारीतश्चाह यो ऽस्याग्नीनाधने स क्षीरहोतेति । इयमप्येतद्वाक्यमाश्वलायनके यथा ऋत्विजामेक इतरं कालमन्नेवासी वेति । तयोरन्यतरो जुहुयात् ॥ अपर्वण्यपीत्यपरं अविशेषाच्छास्त्रान्तरीयविधित्वाच्च । तच्च प्रथमो वाग्राज्जो वैचित्र्यार्थो यजमानेन सह विकल्पार्थो वा ॥

इति पञ्चदशी कण्डिका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

अग्न्युपस्थानं व्याख्यास्यामः । १ ।

अधिकारप्रदर्शनं सुखग्रहणार्थं अग्न्युपस्थानवदच समिध इत्यादौ विशिष्टकर्मसंप्रत्ययार्थं च ॥

उपतिष्ठत इति बोध्यमान आहवनीयमेवोपतिष्ठेत ।
वचनादन्यम् । २ ।

अस्मिन्नधिकारे अविशेषितायासुपस्थानचोदनायमाहवनीयमेवोपति-
ष्ठेत । वचनात्त्वयं गार्हपत्यादिकम् ॥

उत्तरामहुतिमुपोत्याय कवातिर्यङ्गिवोपतिष्ठेत । ३ ।

उत्तरामाहुतिमुपोत्याय उत्तरामाहुतिं प्रत्याहवनीयसमीप उत्था-
येत्यर्थः । कवातिर्यङ्गीवन्तिर्यङ्मुखः सङ्गमिं प्रत्यपौषदभिमुखः स्थित
इति भावत् । अत्रोपोत्यानवचनादन्यत्रासीनस्योपस्थानविधावासीन
एवोपतिष्ठते ॥

उपप्रयन्तो अध्वरमिति षड्भिः । ४ ।

आहवनीयसुपतिष्ठत इति शेषः ॥

अग्नीषोमाविमं सु म इति सप्तम्या पूर्वपक्षे । ऐ-
न्द्राग्न्या सप्तम्यापरपक्षे । ५ ।

ऐन्द्राग्न्या उभा वामिन्द्राग्नी इत्यनया प्रकरणात् । तत उभा वामि-
न्द्राग्नी इत्यैन्द्राग्नीत्येव सत्याषाढः । तस्मात्पूर्वासु षट्सु पठिता सैव
पुनरावर्तनीया ॥

दधिक्राव्णो अकारिषमित्युभयचाष्टम्या । ६ ।

उभयचोभयोः पक्षयोः ॥

ममाम्ने वर्चो बिह्वेष्वस्त्विति चतस्रः पुरस्तादग्नीषो-
मीयायाः पूर्वपक्षे । तथैन्द्राग्न्या अपरपक्षे । ७ ।

सप्तम्याश्च पुरस्ताच्चतस्र एता उपस्थानार्थाः स्फुरित्यर्थः । अपार्था
 एता नेपस्थानार्था इति केचित् । तदयुक्तं उपस्थानाधिकारात्
 प्रातरवनेके चतस्रो ऽग्नीषोमाविमं सु म इत्येषेत्यनेपस्थानार्थताया
 व्यक्तत्वात् ममाग्ने वर्षा विहवेव्यस्त्विति चतस्रो अपित्वेति कश्चिद्विशेष-
 यप्रदर्शनाच्च । तथा चतस्रभिरुपतिष्ठेतेत्येव सत्याषाढभारद्वाजौ ॥
 तत्र त्वादितः षड्भ्यो ऽनन्तरमेताश्चतस्र उक्ता ततो ऽग्नीषोमीये-
 न्नाग्न्यौ पञ्चवशादेकादशौ नियम्येते । ततो दधिक्राव्य इति द्वादशे-
 त्यनुक्तिः पर्यनुद्योश्चा विधिजत्वात्सूत्रक्रियायाः ॥

अग्न आयूंषि पवस इति षड्भिः संवत्सरेसंवत्सरे
 सदा वा । ८ ।

प्रतिस्वत्सरं सप्तसप्तदेताभिराश्वनीयमुपतिष्ठते । सदाहरर्हवा ॥

पवमानहवींषि वा संवत्सरेसंवत्सरे निर्वपेदेतासां
 स्थाने । ९ ।

अथवा नैताभिरुपतिष्ठेत किं तु प्रत्यान्वायत्वेन संवत्सरे पवमानहवींषि
 समानतन्त्राणि निर्वपेत् ॥

आयुर्दा अग्न इति सिद्धमा चिचावसोः । १० ।

चित्रावसुशब्देन तदादिमन्त्रो लक्ष्यते । आयुर्दा इत्यादि चिचावसो
 स्वस्ति ते पारमशीयेत्यन्तो मन्त्रः । पूर्वमन्त्रचतुष्टयं सिद्धमुपस्थाने ।
 न तत्र कश्चिद्विशेष इत्यर्थः ॥

त्रिश्चिचावसुना सायमुपतिष्ठते । चिरर्वाग्वसुना
 प्रातरर्वाग्वसो स्वस्ति ते पारमशीय । ११ ।

इतिकरणो ऽन्ते द्रष्टव्यः । इत्यर्वाग्वसुना प्रातरिति । अर्वाग्वसुवचनं च प्रसङ्गात्प्रातरवनेकार्थं न त्वस्मिन्नेवोपस्थाने प्रातर्विशेषप्रदर्शनार्थम् । सायंकाल एवास्य नियम इव्यमाणत्वात् । तथा अर्वाग्वशो खस्ति ते पारमशीयेति प्रातः प्रातरवनेक इत्येव भारद्वाजः ॥

इन्धानास्त्वा शतं हिमा इत्युपस्थायेन्धानास्त्वा शतं हिमाः । अग्नेः समिदस्यभिश्स्था मा पाहि सोमस्य समिदसि परस्या म एधि यमस्य समिदसि मृत्योर्मा पाहीति चतस्रः समिध एकैकस्मिन्नाधाय सं त्वमग्ने स्वर्यस्य वर्चसागथा इत्यनुवाकशेषेणोपस्थाय वयं सोम व्रते तव मनस्तनूषु बिभ्रतः प्रजावन्तो अशीमहीति मुखं विमृष्टे । १२ ।

इन्धानास्त्वेत्यनया सप्तपदयर्चा प्रथममाहवनीयमुपस्थाय पुनरनयाप-
रैश्च त्रिभिर्यजुर्भिरेकैकचाग्नौ चतस्रस्तस्रः समिध आदध्यात् ॥

इति षोडशी कण्डिका ।

संपश्यामि प्रजा अहमिति गृहान्प्रेक्षते । १ ।

गृहमेव गृहाः ॥

अम्भः स्थाम्भो वो भक्षीयेति गोष्ठमुपतिष्ठते । २ ।

गोसमूहो गोष्ठं न तु गोस्थानं अम्भो वो भक्षीयेति सिङ्गात् ॥

रेवती रमध्वमित्यन्तराग्नी तिष्ठञ्जपति । ३ ।

गतः ॥

संहितासि विश्वरूपीरिति वत्समभिमृशति । ४ ।

वत्सं यं कंचिदभिमृशत्यविशेषात् । अग्निहोत्रा वत्समित्येव तु
बोधायनः ॥

संहितासि विश्वरूपेति वत्साम् । ५ ।

तेनैव वत्सामप्यभिमृशति । विश्वरूपेति तु विकारः ॥

भुवनमसि सहस्रपोषं पुषेति वा वत्सम् । ६ ।

वत्समिति वचनात्त वत्सायामयं मन्त्रः ॥

उष त्वाग्ने दिवेदिव इति तिसृभिर्गायत्रीभिर्गार्ह-
पत्यमुपतिष्ठते ऽग्ने त्वं नो अन्तम इति चतसृभिश्च द्वि-
पदाभिः । ७ ।

गायत्रीभिर्द्विपदाभिरिति ब्राह्मणानुकरणार्थं तद्वाख्यानार्थं वा ॥

स नो बोधि शुधी हवमुरुष्या णो अघायतः सम-
स्मादित्येषा चतुर्थी भवति । ८ ।

द्विपदेति शेषः ॥

जर्जा वः पश्याम्यूर्जा मा पश्यतेति गृह्यान्प्रेक्षते
पशून्वा । ९ ।

गतः ॥

महि चीणामवो ऽस्तु द्युक्षं मिचस्यार्यम्णः । दुरा-
धष वरुणस्य ॥ नहि तेषाममा चन नाध्वसु वारणेष्वा ।
ईशे रिपुरधशंसः ॥ ते हि पुत्रासो अदितेच्छर्दिर्यच्छ-
न्त्यजसम् । वि दाशुषे वार्याखीति प्राजापत्येन तृचे-
नोपतिष्ठते । १० ।

आहवनीयमिति शेषः ॥

यं कामयेत स्वस्ति पुनरागच्छेदिति तमेताभिरन्वी-
क्षेत । स्वस्त्येव पुनरागच्छतीत्ययज्ञसंयुक्तः कल्पः । ११ ।
द्यो ऽन्यं प्रवक्ष्यन्तं कामयेत अनामयमेवायं पुनरागच्छेदिति स तं
प्रखिलनेतेन द्रष्टेनान्वीक्षेत स स्वस्त्येव पुनरागच्छति । सर्वार्थं चायं
कश्यो न यजमानस्यैवेत्यर्थः ॥

मा नः शंसो अररुषो धूर्तिः प्रणक्षत्यस्य । रक्षा
शो ब्रह्मणस्यते ॥ यो रेवान्यो अमीवहा वसुवित्पुष्टि-
वर्धनः । स नः सिषक्तु यस्तुरः ॥ परि ते दूडभो रथो
ऽस्मां अञ्जोतु विश्वतः । येन रक्षसि दाशुषः । १२ ।

इति सप्तदशौ कण्डिका ।

तत्सवितुर्बरेण्यं सोमानं स्वरणं मिचस्य चर्षणीधृतः
प्र स मिच कदा चन स्तरीरसि कदा चन प्रयुच्छसि
परि त्वाम्ने पुरं वयमित्युपस्थाय । १ ।

आहवनीयमिति शेषः ॥

निमृदो ऽसि न्यहं तं मृद्यासं यो ऽस्मान्देष्टि यं च वयं द्विष इति दक्षिणस्य पदः पाष्ण्या निमृद्रीयाद्यदि पापीयसा स्पर्धेत । प्रभूरसि ग्राहं तमभिभूयासं यो ऽस्मान्देष्टि यं च वयं द्विष इति दक्षिणतः पदो निमृ-
ह्नीयाद्यदि सदृशेन । अभिभूरस्यभ्यहं तं भूयासं यो ऽस्मान्देष्टि यं च वयं द्विष इति प्रपदेन यदि श्रेयसा । २ ।

कान्यो ऽयं प्रयोगः । यदि पापीयसात्मनो हीनर्द्धिना स्पर्धेत न किलायमस्मान्मुख्यः स्यादिति तदा दक्षिणस्य पदः पाष्ण्या पश्चिमभागेन निमृद्रीयात् निपीडयेद्भूमिम् । यदि सदृशेन स्पर्धेत कथं किलायं मम मुख्यः संवृत्त इति दक्षिणस्य पदो दक्षिणतः दक्षिणेन भागेन निमृह्नीयात् निपीडयेत् । यदि श्रेयसा स्त्रीतर्द्धिना स्पर्धेत धिगद्यं मदधिकः पाप इति प्रपदेन पादाघेण निमृह्नीयात् । एवं कृते सस न्यकृतो भवतीति भावः ॥

पूषा मा पशुपाः पातु पूषा मा पश्विपाः पातु पूषा माधिपाः पातु पूषा माधिपतिः पात्विति लोकानुपस्थाय ग्राची दिग्भिर्देवताभिं स ऋच्छतु यो मैतस्यै दिशो ऽभिदासति । दक्षिणा दिग्निद्रो देवतेन्द्रं स ऋच्छतु यो सैतस्यै दिशो ऽभिदासति । प्रतीची दिक् सोमो देवता

सोमं स ऋच्छतु यो मैतस्यै दिशो ऽभिदासति । उदीची
दिक्षिचावरुणौ देवता मिचावरुणौ स ऋच्छतु यो
मैतस्यै दिशो ऽभिदासति । ऊर्ध्वा दिग्बृहस्पतिर्देवता
बृहस्पतिं स ऋच्छतु यो मैतस्यै दिशो ऽभिदासति ।
इयं दिग्दितिर्देवतादितिं स ऋच्छतु यो मैतस्यै दिशो
ऽभिदासतीति यथालिङ्गं दिश उपस्थाय । ३ ।

इत्यष्टादशी कण्डिका ।

अग्नीनुपसमाधाय धर्मो मा धर्मणः पातु विधर्मो
मा विधर्मणः पात्वायुश्च प्रायुश्च चक्षुश्च विचक्षुश्च
प्राङ्-चावाङ्-चोरुग उरुगस्य ते वाचा वयं सं भक्तेन
गमेमहीत्युपस्थायाग्न आर्यूंषि पवस इत्याग्निपावमा-
नीभ्यां गार्हपत्यमुपतिष्ठते । १ ।

लोकोपस्थानमेकैकस्यैकेन मन्त्रेणैकलिङ्गत्वात् । चतुर्थो विकल्पार्थः ।
उपसमाधानं काष्ठैरुपसमिन्धनम् । धर्मो मेत्याहवनीयस्योपस्थानम् ॥

अग्ने गृहपत इति च । पुत्रस्य नाम गृह्णाति तामा-
शिषमाशासे तन्तव इत्यजातस्य । अमुष्मा इति जातस्य
। २ ।

व्याख्यातो ऽयं याजमाने ॥

यत्किंचाग्निहोत्री कामयेत तदग्नीन्याचेत । उपैनं
तद्वमतीति विज्ञायते । ३ ।

अम्बुपस्त्रानान्ते यजमानो ऽभिमतमर्थमग्नीन्याचेत । वो ऽर्थो ऽस्य
स्वयमागच्छति । एवमुपस्त्रानमुक्त्वा तस्मानित्यत्वमपि दर्शितं ब्राह्मणे ।
तदिदानीं दर्शयति ॥

उपस्थेयो ऽग्नीर्नोपस्थेयाश्च इत्युक्तम् । ४ ।

ब्राह्मणे ऽप्युपस्थेयो ऽग्नीर्नोपस्थेया इति विचार्योपस्त्रानं तावन्नि-
न्दित्वा तस्मान्नोपस्थेय इति निषिध्य तत उपस्त्रानं प्रश्नसापुरःसरमुक्तं
तस्मादुपस्थेय इति । तेनैवं विहितप्रतिषिद्धमुपस्त्रानं वैकल्पिकमिति
भावः । अथोपस्त्रानकल्पे ऽपि सायमेवोपस्त्रानं न प्रातरित्युक्तं
ब्राह्मणे । तदपि दर्शयति ॥

नक्तमुपतिष्ठते न प्रातः । ५ ।

एवं च यथोक्तमेतदुपस्त्रानं न प्रातःकाले सम्भ्यत इति सिद्धं
भवति । अत एव चोत्तरस्मिन्कल्पे सायंप्रातरिति वक्ष्यति । सुव्यक्तं
चैतत्सूचान्तरेषु यथैवमेव सायंसायमुपतिष्ठेतेत्यादि ॥ अथ आखान्त-
राभिप्रायेण याजमानान्तरस्यापि प्रातर्निवृत्तिं दर्शयति ॥

**न प्रातरग्निमुप चनावरोहेन्न प्रातराहिताग्निश्च न
मन्येतेति वाजसनेयकम् । ६ ।**

चनेति निपातो ऽप्यर्थः । प्रातरग्निमपि नोपगच्छेत् । आहिताग्निर-
स्मीत्यपि न मन्येत च । का कथा याजमानेष्वित्यर्थः ॥

**भूर्भुवः सुवः सुप्रजाः प्रजया भूयासं सुवीरो वीरैः
सुवर्चा वर्चसा सुपोषः पोषैरित्येवोपतिष्ठेतेति वाजसने-
यकम् । भर्तुं वः शक्यं अद्या मे मा व्यागादिति वा । ७ ।**

इमावपि कल्पौ सायंकाशिकावेव उत्तरश्च सायंप्रातर्यहणात् । एव-
कारः सर्वतरोपस्थानतन्मनिदृत्त्यर्थः ॥

वात्सप्रेणैव सायंप्रातरुपतिष्ठेतेत्येके । ८ ।

वात्सप्रं दिवस्यरीत्यनुवाकः सूत्रब्राह्मणप्रसिद्धेः । तच्च सायंप्रातर्यहणा-
त्प्रातरपि प्रातरवनेकेन विकल्पते । पूर्ववदेवकारार्थः । यदा सायमु-
पस्थानं वात्सप्रेण तदा प्रातरपि तेनैवेत्येवकारार्थ इत्यपरम् ॥

गोषूक्तेनाश्वसूक्तेन वा । ९ ।

गोषूक्तिना दृष्टं साम गोषूक्तं अश्वसूक्तिना दृष्टं सामाश्वसूक्तं तथा
छन्दोगप्रसिद्धेः । तयोऽसाद्यमाग्नेयं सौर्यमितरत् । अतः सायंप्रातर्यव-
तिष्ठेते । गोषूक्तमा गावो अग्निमित्यनुवाकशेषः । षकारुच्छान्दसः ।
यदक्रन्द इत्यनुवाको ऽश्वसूक्तमित्यन्य ॥

इत्येकोनविंशौ कण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ॥

प्रातरवनेकेन प्रातरुपस्थेयः । १ ।

प्रातरवनेको गाम आखान्तरौचमुपस्थानं प्रातःकालसंबन्धात् हस्ता-
वनेजनसंबन्धाच्च । तेन प्रातरुपस्थेयो ऽग्निर्न सायम् ॥

अधिश्रित उन्नीयमाने वा ममाग्ने वर्षो विह्वेष्व-
स्त्विति चतस्रो जपित्वापां पते यो ऽपां भागः स त एष

प्रतिषिक्ता अरातयः प्रतिषिक्ता अरातयः प्रतिषिक्ता
 अरातय इति चिर्भूमौ प्रतिषिञ्च कालाय वां जैचियाय
 वामौद्वेक्षियाय वामन्वाद्याय वामवनेनित्रे सुहताय
 वाम् । इदमहं दुरद्वान्यां निष्सावयामि भ्रातृव्याणां
 सपत्नानामहं भूयासमुत्तमः । अपां मैषादिवोदकमि-
 ति हस्तौ प्रक्षाल्य त्रियं धातर्मयि धेहि त्रियो माधि-
 पतिं कुरु । विशामीशानो मघवेन्द्रो मा यशसा नय-
 दिति जपित्वा*थर्व्युष्टा देवजूता वीडु छपयजम्भनीः ।
 आपो मलमिव प्राणिजन्मस्यु शपयौ अधी*त्याचम्ये-
 न्द्रियावतीमद्याहं वाचमुद्यासं दीर्घप्राणो ऽच्छिन्नो ऽदब्धो
 गोपाः । "अजसं दैव्यं ज्योतिः सौपर्णं चक्षुः सुश्रुतौ
 कर्णौ देवश्रुतौ कर्णौ केशा बर्हिः शिखा प्रस्तरो यथा-
 स्थानं कल्पयध्वं शं हृदयायादेो मा मा हासिष्टेति
 यथालिङ्गमङ्गानि संमृश्य । २ ।

इति विंशौ कण्डिका ।

वर्चो ऽसि वर्चो मयि वेद्यायुक्तदायुःपत्नी स्वधा वो
 गोप्यो मे स्थ गोपायत मा रक्षत मात्मसदो मे स्थ ।

* thus according to the MSS., corrupted from Atharva
 Veda 2. 7. 1.

मा नः कश्चित्प्रधान्मा प्रमेष्मद्युप प्रमसुप भूर्भुवः सुव-
 रायुर्मे यच्छतेति सर्वानुपस्थायोत्तरेखानुवाकेनाहवनीयं
 चर्मा जठरान्नादं मामद्यास्मिञ्जने कुर्वतमन्नादो ऽहम-
 द्यास्मिञ्जने भूयासमनन्नादः स यो ऽस्मान्देष्टि । कवी
 मातरिन्धाना पशुमन्तं मामद्यास्मिञ्जने कुर्वतं पशुमा-
 नहमद्यास्मिञ्जने भूयासमपशुः स यो ऽस्मान्देष्टि । यमा-
 ङ्गिरसा यशस्विनं मामद्यास्मिञ्जने कुर्वतं यशस्थहम-
 द्यास्मिञ्जने भूयासमयशः स यो ऽस्मान्देष्टि ॥ अग्ने यो
 नो अन्ति श्रपति यश्च दूरे समानो अग्ने अरसो दुर-
 स्युः । वैश्वानरेण सयुजा सजोषास्तं प्रत्यर्चं संदह
 जातवेदः ॥ अग्ने यत्ते ऽर्चिस्तेन तं प्रत्यर्च यो ऽस्मान्देष्टि
 यं च वयं द्विषो ऽग्ने यत्ते शोचिस्तेन तं प्रतिशोच यो
 ऽस्मान्देष्टि यं च वयं द्विषो ऽग्ने यत्ते तपस्तेन तं प्रति-
 तप यो ऽस्मान्देष्टि यं च वयं द्विषो ऽग्ने यत्ते हरस्तेन
 तं प्रतिहर यो ऽस्मान्देष्टि यं च वयं द्विषो ऽग्ने यत्ते
 तेजस्तेन तं प्रतितितिग्धि यो ऽस्मान्देष्टि यं च वयं
 द्विषः । १ ।

इत्येकविंशौ कण्डिका ।

अग्ने इचां पते नमस्ते इषे इचं मयि वेदि । अर्का-
 ग्वसो स्वस्ति ते पारमशीयार्वाग्वसो स्वस्ति ते पारम-

शीयार्वाग्वसो स्वस्ति ते पारमशीय । तन्तुरसि ततो
 मा ष्वित्था असौ स्वस्ति ते ऽस्त्वसौ स्वस्ति ते ऽस्त्वसौ
 स्वस्ति ते ऽस्त्विति पुत्राणां नामानि गृह्णाति चिस्त्रिरे-
 कैकस्य । स्वस्ति वो ऽस्तु ये मामनुस्थ षण्णोर्वीरंहस-
 स्यान्तु द्यौश्च पृथिवी चापश्चौषधयश्चोर्क्च स्रूयता च ।
 यथा ह त्यदसवो गौर्यं चित्पदि धिताममुञ्चता यजचाः ।
 एवो षसन्मुञ्चता व्यंहः प्र तार्यग्ने प्रतरं न आयुः ॥
 वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रं प्रियमेधा ऋषयो नाधमा-
 नाः । अप ध्वान्तमूर्णुहि पूरिं चक्षुर्मुमुग्ध्यस्मान्निधयेव
 बह्वान् ॥ अग्न आयूंषि पवसे दधिक्राव्णो अकारिषमि-
 ति द्वे ममाग्ने वर्चो विह्वेषस्त्विति चतस्रो ऽग्नीषोमाविमं
 सु म इत्येषा । तत्सवितुर्दृशीमहे वयं देवस्य भोजनम् ।
 श्रेष्ठं सर्वधातमं तुरं भगस्य धीमहि ॥ अस्य हि स्वयश-
 स्तरं सवितुः कच्चन प्रियम् । न मिनन्ति स्वरा-
 ज्यम् । १ ।

इति द्वाविंशी कण्डिका ।

अथा नो देव सवितः प्रजावत्सावीः सौभगं । परा
 दुःषम्रियं सुव ॥ विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परा
 सुव । यद्गर्द्रं तन्न आ सुव ॥ अनागसो अदितये वयं

देवस्य सवितुः सवे । विश्वा वामानि धीमहि ॥ स हि
 रत्नानि दाशुषे सुवाति सविता भगः । तं चिचं भाग-
 मीमहे ॥ वाममद्य सवितर्वाममु श्रो दिवेदिवे वाम-
 मस्मभ्यं सावीः सौभगम् । वामस्य हि क्षयस्य देव भूरे-
 रया धिया वामभाजः स्याम ॥ दीक्षा तपो मनसो
 मातरिश्वा वृहस्पतिर्वाचो अस्याः स योनिः । वेदांसि
 विद्या मयि सन्तु चारवो ऽग्नीषोमा यशो अस्मासु
 धत्तम् ॥ अग्निर्येन विराजति सोमो येन विराजति
 सूर्यो येन विराजति विराड् येन विराजति तेनाहं
 विश्वतस्परि विराज्यासमिहैकवृद्धित्युपस्थायाग्नेस्तृणान्य-
 पचिनेति । तेजस्वी ह ब्रह्मवर्चसी भवतीति विज्ञायते । १ ।

प्रतिष्ठा अरातय इति प्रत्यभ्यासं भूमावप आसिञ्चति । अभ्यस्त-
 पनिर्देशः प्रतिप्रतिषेकं मन्त्रावृत्त्यर्थो ऽसर्वमन्त्रावृत्त्यर्थश्च । इस्ताव-
 नेजनमवृत्त्यर्थम् । अथर्व्युष्टा इत्याद्यमनमर्पा भक्षणम् । इन्द्रियावती-
 मित्यास्यसंमर्शनं दीर्घप्राण इति नाशिकायाः अजस्रमिति चक्षुषः
 सुश्रुताविति कर्णयोः केशा इति केशानां शिखेति शिखायाः यथा-
 स्त्रागमिति हृदयस्य । वर्षो ऽसीत्यादिना सर्वानग्नीनुपस्थाय तत
 उत्तरामाहुतिमुपोत्थाय घर्मा जठरेत्यादिनेहैकवृद्धित्यन्तेनागुवाके-
 नाहवनीयमुपस्थायेति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । तत्र चिरर्वाग्वसुना
 प्रातरिति प्रागुक्ताभ्यासप्रदर्शनमर्वाग्वसो स्तस्तीति । तन्तुरसीत्येतत्पु-
 ञ्चेपुञ्चे ऽभ्यवर्तते । तत्राभ्यस्तपनिर्देशः प्रतिषेकवद्वाख्योयः । दधि-

आम्णो अकारिषमिति हे इति दधिकाञ्च आ दधिका इत्यग्नौ-
र्घहणम् । अग्नेस्तृष्टान्यपचिनोति धान्यघ्नीनां परित्तरवदृष्टानि तानि
तेभ्यः स्वयमपोहति । गाध्वर्युः प्रकरणात्प्रातरवनेक एवार्धं निचमः ।
अन्यत्र त्वध्वर्युरेव परिसमूहगकास्ते ऽपोहति ॥

इति चयोर्वित्री कण्डिका ।

इति षष्ठः पटलः ॥

प्रवत्स्यन्संप्रेष्यत्यग्नीन्समाधेहीति । १ ।

यामान्तरे रात्रिवासः प्रवासः । तं करिष्यन्संप्रेष्यत्यग्नीन्समाधेहीति विद्वत्स्य
प्रज्वलयेत्यग्निहेतुहेतारं परिकर्मिणं वा संप्रेष्यति ॥

ज्वलत उपतिष्ठते । २ ।

गतः ॥

पशून् शंस्य पाहि तान्नो गोपायास्माकं पुनराग-
मादित्याहवनीयम् । प्रजां नो नर्यं पाहि तां नो गो-
पायास्माकं पुनरागमादिति गार्हपत्यम् । अन्नं नो
बुभ्र्य पाहि तन्नो गोपायास्माकं पुनरागमादित्यन्वाहा-
र्यपचनम् । ३ ।

उपतिष्ठत इत्यनुषङ्गः ॥

अन्तराग्नी तिष्ठञ्जपतीमाद्वो मिचावरुणा युहान्गो-

पायतं युवम् । अविनष्टानविहृताम्पूषैमानभिरक्षत्वा-
स्माकं पुनरागमादिति । ४ ।

अग्नौ इति पूर्ववत् ॥

पूर्ववद्विराट्क्रमैरुपस्थायाशित्वा प्रवसथमेध्यन्नाहा-
ग्नीन्समाधेहीति । ५ ।

पूर्ववदग्न्याधेयवत् । विराट्क्रमैरुपस्थाने कृते ऽग्नित्वा गमनकाले
पुनरग्नीन्समाधेहीत्याह यद्यग्नित्वा गन्तुमिच्छति । अग्नित्वा गमने
तु पुनःसमाधानम् । उपस्थानमेवात्र कार्यं अविच्छेदात् आगतो-
पस्थाने तथादर्शनाच्च । अन्नं पुनःसमाधानं पुनरुपस्थानमित्येतन्न-
यमपि नित्यमेवेत्यपरम् । पुनःसमाधाने विहृतानामेव ज्वलनं न
पुनर्विहरणं एककर्मात् ॥

ज्वलत उपतिष्ठते प्रजां मे नर्य पाहि तां मे गोपा-
यास्माकं पुनरागमादिति गार्हपत्यम् । अन्नं मे बुभूय
पाहि तन्मे गोपायास्माकं पुनरागमादित्यग्न्याहार्यपच-
नम् । पशून्मे शंस्य पाहि तान्मे गोपायास्माकं पुनरा-
गमादित्याहवनीयम् । ६ ।

गतः ॥

मम नाम प्रथमं जातवेद इति च । ७ ।

बदाहवनीयमुपतिष्ठत इत्यग्नयः ॥

वाग्यतो ऽभिप्रव्रजति मा प्रगाम पथो वयं मा

यज्ञादिन्द्र सोमिनः । मान्तःस्थुर्नो अरातयः । उद-
क्तां उत्तरान्नयाम्ने घृतेनाहुत । रायस्पोषेण संस्तुज
प्रजया च बह्वन्कधीति । ८ ।

मन्त्रान्ते विहारान्निर्गच्छति ॥

आरादग्निभ्यो वाचं विस्तृजते । ९ ।

आरात् दूरात् अच्छदिर्दग्धं इति यावत् । तथोत्तरं च व्यक्तं भवि-
ष्यति ॥

इति चतुर्विंशो कण्डिका ।

प्रवसन्काले विहारमभिमुखो ऽग्न्युपस्थानं जपति । १ ।

प्रवसन्नग्निहोचकाले यच्च विहारस्तां दिग्मभिवीक्षमाणः सर्वानग्न्युप-
स्थानाधिकारविहितान्मन्त्राञ्जपतीत्यर्थः ॥ तथा चाग्न्युपस्थानान्ते
भारद्वाजः एवं विहितमेवास्त्र प्रवसतो ऽग्न्युपस्थानं भवत्येतावन्नाना
यानि संस्पृश्य कर्माण्यध्वर्युस्थानि कुर्याद्यजमानः काले तां दिग्म-
भिमुखो मन्त्राञ्जपेदिति ॥

इहैव सन्तश्च सतो वो अग्नयः प्राणेन वाचा मनसा
बिभर्मि । तिरो मा सन्तमायुर्मा प्रहासीज्ज्योतिषा
वो वैश्वानरेणोपतिष्ठ इति यद्यनुपस्थाय प्रवसेदेतयैवो-
पतिष्ठेत । २ ।

अस्यैवागमिष्यामीति बुद्ध्या राजपुरुषनिर्बन्धादिना यदानुपस्थाप-
 येत्प्रवसेत्तदा तच्छ एव सन्नेतयैवाग्नीगुपतिष्ठेत् । एतयेत्येतदेतं
 मन्त्रमुक्त्वा भक्त्येदित्यादिवद्वैचित्र्यार्थम् । एवकारः सर्वेतरमन्त्रव्यावृ-
 त्त्यर्थः ॥ पूर्वेण सहैकग्रन्थमेवे योजयन्ति प्रवसन्काले विशारमभिमुखः
 इहैव सन्नित्येतदग्न्युपस्थानं जपति अनुपस्थाय प्रोषितो ऽप्येतथैव
 प्रवासोपस्थानं कुर्यादिति । बौधायनस्याह अथेदं परोक्षोपस्थानं
 भवतौहैव सन्नित्यादि ॥

समिधः कृत्वा प्रत्येति । ३ ।

प्रत्यागमनकाले समिधः पाणौ कृत्वा प्रत्येति ॥

यथा ह वा इतं पितरं प्रोषिवांसं पुत्राः प्रत्याधा-
 वन्त्येवं ह वा एतमग्नयः प्रत्याधावन्ति । स शकलान्दा-
 रूणि वाहरन्नेति यथैव तत्पुत्रेभ्य आहरन्नेति । तादृक्ता-
 दिति विज्ञायते । ४ ।

प्रोषिवांसं प्रोषितवन्तम् । इतं पुनरागतम् । स यजमानः । शकलान्
 भिन्नानि काष्ठानि । दारूणि तान्येवाभिन्नानि । यथैव तत्पुत्रेभ्य
 आहरन् यथा तत्र पिता पुत्रेभ्यः फलान्याहरन्नित्यर्थः । अर्थवादप्र-
 दर्शनमादरार्थम् ॥

आरादग्निभ्यो वाचं यच्छति । ५ ।

पूर्ववद्वाख्या ॥

यद्येनं राजा पिताचार्यो वान्तरेणामीन्स्याच्छदिर्दर्श-
 नैनमाद्रियेत । ६ ।

यावति देवे ऽन्यगारस्य हृदिर्दृश्येत तच्चैतमग्नींशान्तरा यक्ष्यत्यन्नं
पूज्या राजादयः संनिहिताः स्युस्तानपि न संभावयितुमाद्रियेत किं
पुनरन्यान् । एवमच हृदिर्दर्शं वाग्यमननियमाद्भग्नदद्यात् वाग्नि-
सर्गे ऽप्यच्छदिर्दर्शं इत्यनुसंधातव्यम् ॥

विश्वदानीमाभरन्तो ऽनातुरेण मनसा । अग्ने मा ते
प्रतिवेशा रिषाम ॥ नमस्ते अस्तु मीढुषे नमस्त उप-
सदने । अग्ने शुभ्रस्व तन्वः सं मा रय्या सृजेत्य-
भ्यैति । ७ ।

अभ्यागच्छत्यन्यगारम् ॥

अग्नीन्समावेहीति । ८ ।

संप्रेष्यतीति शेषः ॥

ज्वलत उपतिष्ठते । ९ ।

गतः ॥

पशून्ः शंस्याजूगुपस्तान्नः पुनर्देहीत्याहवनीयम-
भिप्राण्याग्ने सहस्राक्षं शतमूर्धञ्जतं ते प्राणाः सहस्रम-
पानाः । त्वं साहस्रस्य राय ईशिषे सहस्रधारस्य पयसः ।
तस्य नो रास्व तस्य ते भक्षीय तस्य ते वयं भूयिष्ठभाजो
भूयास्मेत्याहवनीयम् । १० ।

अभिप्राणनमुपर्थुच्छासः । उपतिष्ठत इत्यनुषङ्गः ॥

इति पञ्चविंशौ कण्डिका ।

प्रजां नो नर्याजूगुपस्तां नः पुनर्देहीति गार्हपत्यम-
भिप्राण्याग्ने ऋहपते सुऋहपतिरहं त्वया ऋहपतिना
भूयासं सुऋहपतिर्मया त्वं ऋहपतिना भूयाः । शतं
हिमा द्वा यू राधांसीत्संपृञ्चानावसंपृञ्चानौ तन्व इति
गार्हपत्यम् । १ ।

गतः ॥

अन्नं नो बुध्याजूगुपस्तन्नः पुनर्देहीत्यन्वाहार्यपचन-
मभिप्राय्यान्तराग्नी तिष्ठञ्जपति यथा प्रवत्स्यदुपस्थाने । २ ।
यथा प्रवत्स्यदुपस्थाने तथेमात्रो मिचावरणेति जपति ॥

अजूगुपतमभ्यराक्षीदिति मन्त्रं संनमति । ३ ।

तच्च तु गोपायतमभिरक्षत्विति ब्रह्मावजूगुपतमभ्यराक्षीदिति विपरि-
क्षमयति ॥

मम नाम तव च जातवेद इति चतसृभिराहवनी-
यम् । ४ ।

उपतिष्ठत इति शेषः ॥

प्रजां मे नर्याजूगुपस्तां मे पुनर्देहीति गार्हपत्यमभ्य-
पान्थान्नं मे बुध्याजूगुपस्तन्मे पुनर्देहीत्यन्वाहार्यपचन-
मभ्यपान्थ पशून्मे शंस्याजूगुपस्तान्मे पुनर्देहीत्याहवनी-
यमभ्यपान्थ पूर्ववदिराट्क्रमैरुपतिष्ठते । अजूगुप इति
मन्त्रं संनमति । ५ ।

अभ्यपाननमग्रेहपरि निश्वासः । विराट्क्रमेषु गोपायेत्यस्य अजुगुप
इति मस्त्रधर्मासः ॥

अग्न्युपस्थानवद्वच समिधो दिक्षां चोपस्थानम् । ६ ।

अत्राग्निक्वाले अग्न्युपस्थानवदिन्धानास्वेत्यादिभिः समिध आद-
ध्यात् । प्राची दिगित्यादिभिर्दिशश्चोपतिष्ठते ॥

नवमीं चेदतिप्रवसेन्मित्रो जनान्यातयति प्रजान-
न्निति मैत्र्योपस्थाय मनो ज्योतिर्जुषतामित्याहुतिं जुहु-
यात् । ७ ।

अध्वर्युरिति शेषः जुहोतिचोदनत्वात् तदङ्गत्वाच्चोपस्थानस्य । तथा
मनो ज्योतिर्जुषतामित्यध्वर्युराहुतिं जुहोतीत्येव सत्याकाङ्क्षः । भार-
द्वाजस्याह प्रोषित आहुतिं जुहोतीति । तथा पवित्रेष्टिं विधायाह
सैषा संवत्सरमतिप्रवसत इति ॥

समिध आहुतिमुपस्थानमित्येवमनुपूर्वाण्येके समा-
मनन्ति । ८ ।

समिदाधानदिगुपस्थानयोर्मध्ये मनस्वत्याहुतिरिति शेषः । समानम-
न्यत् ॥

इति षड्विंशौ कण्डिका ।

तदाहुर्नाग्निरुपस्थेयः कः श्रेयांसं विषुमं वाधयिष्य-
तीति । अभयंकराभयं मे कुरु स्वस्ति मे ऋत्त्वभयं मे

अस्त्वित्येव ब्रूयात् । प्रवत्स्यदुपस्थानमागतोपस्थानं चा-
धिष्ठत्य वाजसनेयिनः समामनन्ति । १ ।

तत्राङ्गवैश्वदेवादिनः प्रवत्स्यता आगतेन च नैवमग्निसमाधानादिना
विधिनाग्निरुपस्थेयः । को हि श्रेयांसं सुप्तं मध्ये बोधयितुमर्हतीति ।
तस्मादप्रादुष्कृतमेवाग्निं प्रत्यभयंकराभयमित्येतं मन्त्रमेव ब्रूयादित्य-
ध्याहारः । प्रवत्स्यदागतोपस्थाने उमे अथधिष्ठत्य वाजसनेयिनः
समामनन्तीत्यर्थः ॥ तथा च सत्याषाढः कः श्रेयांसं विषुप्तं बोध-
यिष्यतीति । प्रादुष्कृतानामेवोपस्थानं स्यादभयंकरेत्यादि । स त्वाग-
तोपस्थाने संगमं च दर्शितवान् यथा अभयंकराभयं मे कार्षी-
रिति ॥ तच्च उपस्थानमधिष्ठत्येति वचनादुपस्थानादन्ते गमनप्रत्या-
गमनधर्मा वाग्यताभिप्रव्रजनसमिदाहरणादयस्तत्रतच्च भवन्त्येव ॥
नवराचादिप्रवासे तु मनस्वत्याङ्गतिरागामिनी विहरणकाले भवति
प्रादुष्करणप्रतिषेधात् ॥

नमो वो ऽस्तु प्रवत्स्यामि नमो वो ऽस्तु प्रावात्स्य-
मिति बह्वृचाः । २ ।

बह्वृचास्तु द्वयोः प्रवत्स्यदागतोपस्थानयोर्दावेतौ मन्त्रौ समामनन्ति ।
समानमितरत्पूर्वेण । त्रिष्वपि चैतेषु कल्पेषु प्रवत्स्यदागतोपस्थानयोः
सहस्रिष्टत्वस्य एव कल्पः प्रवत्स्यदाश्रितः स एवागतेनाथाश्रयणीय
इत्यनुसंधातव्यम् ॥

गृहा मा बिभीत मा वेपिःमूर्जं बिभ्रत श्मसि ।
ऊर्जं बिभ्रदः सुवनिः सुमेधा गृहानैमि मनसा मेद

मानः ॥ येषामध्येति प्रवसन्ध्येषु सौमनसो बहुः ।
 गृहानुपपन्नयामहे ते नो जानन्तु जानतः ॥ उपहृता
 भूरिधनाः सखायः स्वादुसंसुदः । अरिष्टाः सर्वपूरुषा
 गृहा नः सन्तु सर्वदा ॥ उपहृता इह गाव उपहृता
 अजावयः । अयो अन्नस्य कीलाल उपहृतो गृहेषु
 न इति गृहानभ्येति । ३ ।

अन्यगाराद्गृहान्प्रतिगच्छति यत्र पुत्रदाराः प्रवसन्ति ॥

क्षेमाय वः शान्त्यै प्रपद्ये शिवं शम्भं शंभोः शंभो-
 रिति प्रविशति । ४ ।

गतः ॥

ऊर्जं विश्वदः सुमनाः सुमेधा गृहानागां मनसा
 मोदमानः । इरां वहन्तो हृतमुक्षमाणास्तेष्वहं सुमनाः
 संविशामीति प्रविश्य जपति । संविशन्वा । ५ ।

प्रविष्टमात्रे जपति गृहानागामिति लिङ्गात् । संविशन् निषीदन्वा
 सुमनाः संविशामीति लिङ्गादिति भावः । सत्याषाढम्लार्ह न तद-
 हरागतः कलहं करोतीति ॥ एवं केवलस्य यजमानस्य प्रयाणमुक्तम् ।
 अथ सपत्नीकस्य वक्ष्यते । पत्न्यास्तु केवलायाः प्रवासो नेष्टः पत्नी-
 वदस्याग्निहोत्रं भवतीति वचनात् यदि यजमानः प्रवसेदित्यादि-
 वत्प्रवासानुष्ठानुपलम्भाच्च । किमिदानीं देवात्पत्न्याः प्रवाससंभवे लुप्यत
 एवाग्निहोत्रम् । क एवमाह । गुणस्तु तस्य लुप्यते कर्माङ्गत्वा-

पत्न्याः ॥ दर्शितं चैतदस्माभिर्दर्शपूर्णमासयोर्धौ वा कश्चिद्विद्यमाना-
यामित्यत्र । मनुनाप्युक्तोऽयमर्थः यद्दिनापि पत्न्याः कदाचिदग्नयो
भवन्तीति । यथातिथिलक्षणमधिकृत्योक्तमुपस्थितं गृहे विद्याङ्गार्या
यचाग्नयो ऽपि चेति ॥ यदा तु विनाग्निभिर्हभौ प्रवसतः पत्नी
यजमानस्य तदाग्निहोत्रलोपः पुनराधानं च स्मर्यते । यथा च
कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः

असमं हि दंपत्योर्होतव्यं नर्त्विगादिना ।

द्वयोरप्यसमं हि ऊतमप्यऊतं भवेदिति ॥

तथा विद्यायाग्निं सभार्यसेत्सीमासुक्ष्मं गच्छति ।

होमकाक्षात्यये तस्य पुनराधानमिष्यत इति च ॥

यानि क्वचित्कानिचिद्गन्धर्ववाक्यानि पश्यन्ते पत्न्याः प्रवासे नदीतरणे
वा पुनराधेयं कार्यमित्येवंजातीयकानि तानि परीक्ष्यमाणानामाका-
ञ्चपतितत्वादुपेक्षणीयानि ॥

इति सप्तविंशौ कण्डिका ।

इति सप्तमः पटलः ॥

समृद्धः प्रयास्यन्वास्तोष्यतीयं जुहोति । १ ।

समृद्धः सदारः । प्रयास्यन् प्रवासं गमिष्यन् वास्तोष्यतीयं वास्तोष्य-
तिदेवत्यं होमं जुहोति ॥

अहुते यानेषु भण्डान्यारोपयन्ति । २ ।

भण्डानि भाण्डानि । कुटुम्भार्थेषु द्रव्येषु भाण्डाश्चन्द्रः प्रसिद्धः । तान्य-

ऊत एव वासोऽप्यतीये यानेषु प्रकटेऽवारोपयन्ति कर्मकराः यानि
नेतुमिच्छन्त इति भावः । यथाह सत्याषाढः सर्वं भाण्डं यानेऽवा-
दधाति यान्यन्वाजिहीर्षतीति ॥

न हीनमन्वाहरेयुः । ३ ।

यत्तत्र हीनमङ्गते ऽनारोपितं तद्धोमात्परं नान्वाहरेयुः । हीयेतैत्र
तत्र तु नीयेतेत्यर्थः ॥

यद्यनोवाङ्घ्रं स्यात्पूर्वं तं प्रवहेयुरप वोहरेयुः । ४ ।

अथ यद्यनोभिर्वाङ्घ्रं भाण्डं नेतव्यं स्यात्तमर्थं यानेऽवारोप्य पूर्वमेव
होमाङ्गन्तव्यं देशं प्रति पुरुषा वहेयुः अपोद्धरेयुर्वा देशान्तरं गमयित्वा
तत्रावस्थापयेयुः पश्चात्प्रस्थापयितुमित्यर्थः ॥ अथापरा व्याख्या ।
तत्रारोपितेषु मध्ये यदि पुरुषादिभिर्गुर्वश्मनसैव वाङ्घ्रं भाण्डं स्यात्तमर्थं
पूर्वमेव प्रवहेयुः अगसा नयेयुः अपोद्धरेयुर्वा ॥ यदनोवाङ्घ्रादन्यत्पु-
रुषादिभिरपि प्रक्षयनघ्नं तत्सर्वं पुरुषादयः सह नयेयुरिति ॥

यत्र संहिता रात्रीर्वसेत्यञ्च सप्त नव दश वा तत्रया-
स्यञ्जुहुयात् । ५ ।

यत्र वास्तुनि वास्त्वन्तरवासेनाव्यवेताः संहिता एव पञ्च रात्रीर्वसे-
त्तस्माद्वास्तुनः प्रयास्यन्वष्टौप्रभृति जुहुयात् । न ततो ऽर्वागवास
इत्यर्थः । एवं सप्तावररात्रिवासे ऽष्टमीप्रभृतीत्यादि द्रष्टव्यम् ॥

नवरात्रवास्तौ वा पुनरेत्यैकामुषित्वा प्रयास्यञ्जुहु-
यात् । ६ ।

यस्तु कश्चिदास्तुनि श्वराचमुषितां ततो ऽन्यत्र गच्छन्द्भ्रराचपक्षो-
 अयणेनाहुतवासोऽप्यतीयो गत्वा पुनरपि तस्मिन्नेव श्वराचवास्तुन्वा-
 गत्यैकावरां रात्रिमुषिता ततस्तस्मात्प्रयासम्भवति यो ऽपि जुहुया-
 देव वासोऽप्यतीयम् । दशराचोषितत्वात्तचेति भावः । पूर्वत्र संहिता
 इति वचनादप्राप्तो होम इत्यारम्भः ॥ केचित्तु प्रदर्शनार्थमेतद्विष्टा
 पञ्चावरादिकल्पेऽपि सत्पराचादिवास्तौ पुनरेत्येत्यादि बोध्यन्ति ।
 तदयुक्तं प्रदर्शनार्थत्वे प्रमाणाभावात् तथा सत्यष्टराचवास्तौ पुनरेत्य-
 द्वे उषितेत्यादिप्रदर्शनप्रसङ्गाच्च ॥

दक्षिणो युक्तो भवति सव्यो ऽयुक्तः । अपि वाग्निष्ठस्य
 दक्षिणो युक्तः सव्यस्य योक्तं परिहृतम् । सर्वेषु वा
 युक्तेषु । ७ ।

अथो ऽग्नी होमकालनिकल्पाः । यदा सर्वेषां भाण्डवाहिनामनसां
 दक्षिणो वाहे युक्तो भवत्ययुक्तः सव्यस्तदेत्येकः । यदाग्निष्ठस्य अग्नि-
 वाहिनेो ऽग्नौ दक्षिणं युक्ता सव्यस्यापि योक्तपरिहरणमात्रं कृतं न
 तु योगो निर्वृत्तस्तदेति द्वितीयः । सर्वेषामनसां सर्वेषु युक्तेष्विति
 तृतीयः ॥

वास्तोष्यत इत्यनुद्रुत्योत्तरया गार्हपत्ये हुत्वावक्षा-
 णानि संप्रक्षाय्य पृथगरणीष्वग्नीन्समारोपयते ये धार्य-
 न्ते । ८ ।

अथ वास्तोष्यते प्रति जानीहीत्येतामनुद्रुत्य वास्तोष्यते अग्नयेत्ये-

तथा जुहोति दाभ्यामेकाहुतिं जुहोतीत्यर्थः ॥ नाचाहवनीयः प्रक्षी-
यते ऽर्घ्यभावात् । ततो धार्यमाणानामग्नीनामवचाणान्यर्धदग्धानि
काष्ठानि संप्रक्षाय निःशेषं दाहयित्वा तान्पृथक्पृथग्गच्छीत्याधान-
क्रमेण समारोपयते । अध्वर्युरिति शेषः जुहोतीनामाध्वर्धवत्वादु-
त्तरविधौ यजमानग्रहणात् प्राजहितं समारोप्य ब्राह्मणमुक्षीथ द्वितीयं
गतमिष इति षष्ठीनिर्देशाच्च ॥

उपर्यग्रावरणी धारयञ्जपत्ययं ते योनिर्हृत्त्विय इति
। ६ ।

प्रत्यन्यन्ये अरणी धारयञ्जपति ॥

अपि वा यजमान एवात्मन्समारोपयते । १० ।

आत्मन् आत्मनि ॥

या ते अग्ने यज्ञिया तनूस्तयेद्यारोहात्मात्मान-
मच्छा वस्त्वनि ह्यखन्मस्मे नर्या पुरुणि । यज्ञो भूत्वा
यज्ञमासीद् स्वां योनिं जातवेदो भुव आजायमानः स
क्षय एहीति हस्तं प्रताप्य मुखायाहरते । ११ ।

द्वर्षीं हस्तं प्रताप्य मन्त्रेण मुखं प्रत्याहरते यथा तद्गत ऊमान्तः-
प्रविशति आरोहात्मात्मानमिति लिङ्गात् । धार्याग्न्यनेकत्वे ऽत्रापि
पूर्वदेव क्रमः ॥

वास उपावरोह जातवेदः पुनस्त्वं देवेभ्यो हव्यं वह
नः प्रजानन् । आयुः प्रजां रयिमस्मासु धेद्यजस्रो

दौदिहि मे दुरोण इति लौकिके ऽग्नावुपावरोह-
यति । १२ ।

वासे रात्रिवासे । अथवा वसतिर्वासो रात्रिरिति पर्यायाः । यथोक्त-
माश्वलायनेन द्वयोर्दुग्धेन वासे ऽग्निहोत्रं जुहुयादिति ॥ तत्र प्रष-
यनकाल एवात्मसमारूढाग्नींस्तेनैव क्रमेण लौकिके ऽग्नावुपावरोहयति
मुखानिलेनार्पयति । मन्त्रोच्चारणमेवोपावरोहणस्यानुष्ठानार्थ इत्य-
परम् ॥

अरण्योर्वोपावरोह मन्थेत् । १३ ।

अनेन मन्त्रेण तस्यतस्मादग्नेररण्योरुपावरोह ततस्ततो मन्थेत् ॥

यदरण्योः समारूढः स्यान्निर्वर्तमान एतं मन्त्रं
जपेत् । १४ ।

यदरण्योः समारूढस्तदा मथित्वा जातमात्रे ऽग्नावुपावरोहणमन्त्रं
जपेत् । समारूढवचनस्यारणीस्याग्निप्रदर्शनार्थत्वाच्चिर्वर्तमानत्वविज्ञे-
षाच्चारण्योरुपावरूढस्य मन्थने ऽपि भवत्येव निर्वर्तमानजपः ॥

इत्यष्टाविंशौ कण्डिका ।

इदं श्रेयो ऽवसानं यदागां स्योने मे द्यावापृथिवी
अभूताम् । अनमीवाः प्रदिशः सन्तु मङ्गम् । गोमङ्ग-
नवदश्ववत्पुरुषवद्विरस्यवत्सुवीरवत्साहेत्यवसिते जुहो-
ति । १ ।

अवस्रिते कन्तयदेवप्राप्ता पुनःस्वदेवप्राप्ता वा प्रतिष्ठिते यजमाने
विहत्याहवनीयमिदं श्रेय इति जुहोति ॥ अथाध्वयग्निहोत्रसमा-
समाह भारदाजः तस्माद्यात्यावरधर्मेणामयाद्याती ध्वन्यापत्सु वार्ध-
मासायाग्निहोत्रं जुहुयात् प्रतिषदि सायं चतुर्दश चतुर्थद्वीतनुव्रयति
एका समित्सकङ्क्षोमः सकृत्पाणिनिमार्जनमेवं प्रातरेतावान्धिकारः
श्लेषं प्रकृतिवदग्नीन्समारोपयते धारयते दौषवसथादौषवसश्चे ऽहनि
तु न धारयत्यूर्ध्वं दादशाहान्निर्मग्न्यौषवसथादि कर्म प्रतिपद्यते यदि
समाहृता भवन्तीति । तथा जनवमरणयोरपत्सुर्धमासायाग्निहोत्रं
जुहोतीति च ॥

नानिष्टाययणेनाहिताग्निर्नवस्याश्रीयात् । २ ।

उक्तः प्रवासः । अथाययणमारभ्यते । यच्च नवसंस्थानामग्रपाको देव-
स्त्रीयते तदाययणं नाम नित्यं कर्म । तेनानिष्टा सर्वमेव सखं नाश्री-
यात् । यदययन्नियं कौद्रवादि तदपि नाश्रीयादेव नवस्येति सामा-
न्यनिर्देशात् नवानां फलानां अग्निष्टे ऽपीति लिङ्गाच्च ॥ आश्रयायनस्तु
प्रागाययणाश्रवैर्ज्जताग्निहोत्रस्याश्रनमनुजानाति यदाह सखं नाश्रीया-
दग्निहोत्रमज्जत्वा यदा वर्षस्य दृप्तः स्यात्तथाययणेन यजेतेति ॥

ब्रीह्यीणां यवानां श्यामाकानामित्यग्रपाकस्य यजेत

। ३ ।

यत्नस्त्रासामेद्वौषधीनामग्रपाकेन भवति नान्यासामित्यर्थः । अये
पच्यन् इत्यग्रपाकः । प्रथमपक्वमसमिति यावत् ॥

अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा । ४ ।

यजेतेत्यनुषङ्गः । यद्विद्यादिविधिविद्वत्सापि पर्वणो विधानमामावा-
 स्यतन्मन्त्रादाययणस्यामावास्याकालत्वभ्रमनिरासार्थम् । अमावास्या-
 पौर्णमासीन्द्राभ्यां च प्रतिपत्पञ्चदश्याः संधिमागहोराच उच्यते
 तत्रैव तथोक्त्युत्पत्तेः ॥ अतः स एव तावद्विहतीनां आगकालः ।
 तासु प्रकृतिसंनिपाते तदनुरोधेन नेतव्याः यथोक्तं सत्याषाढभार-
 द्वाजाभ्यां दर्शपूर्णमासयोर्विक्रतेषु संनिपाते तत्र दर्शपूर्णमासौ वसो-
 यांसाविति । तत्रेयं विरोधगतिः यदा संधिमदह्नरूपवसथं करोति
 तदा विक्रत्येष्ट्वा प्रकृतेरुपवासः यदा यजनीयं तदा प्रकृत्येष्ट्वा विक्रत्या
 याम इति । सत्याषाढसु कान्येष्टीः प्रकृत्याह अमावास्यां पौर्णमासीं
 वा संस्नाय्य यजेतेति ॥ ऋतुमप्याययणस्योत्तरच विधास्यति तेन च
 पर्वणोः समुच्चयः ॥

आमावास्यं तन्त्रम् । ५ ।

ऐन्द्राग्रस्य सुख्यन्त्रादेव चिद्धे पूर्णमासविकाराणां हविषां भूयस्त्वा-
 त्पौर्णमासतन्त्रलक्षणापत्त्यनर्थं आरम्भः । तेन च भूयस्त्वानुसृत्यत्वं
 बलवदिति स्थापितं भवति ॥

सप्तदश सामिधेन्यः । ६ ।

गतः ॥

निर्वपणकाल आग्नेयमष्टाक्षपासं निर्वपति पुराणानां
 ब्रीहोक्षाम् । ७ ।

ब्रीहोषां संवन्धिनं ब्रीहिसममित्यर्थः ॥

यथा दान्तेनादान्तं संयुनक्ति तादृक्तदिति विज्ञाय-
ते । ८ ।

यथा दान्तेन बलीवर्देन सहाहतश्रमं बलीवर्दे योजयति कर्षकः
आकटिको वा तादृगेव नवानां हविषां पुराणेन सह निर्वपणमित्यर्थः ।
अत एवोपपत्तिवचनाद्दर्शपूर्णमासयोरन्वायात्यमान आग्रयणे पृथगा-
ग्रेयं नेच्छन्ति तच्च दान्तादान्तयोरसंभवात् अनाग्रयणहविषाचाग्रे-
यस्य । तच्च च लिङ्गं आग्रयणदेवताभ्यः स्त्रिष्टुष्टचतुर्थाभ्य इति । भार-
द्वाजस्तु स्वतन्त्राग्रयणे ऽप्याह अपि वा नवान्येव निर्वपेन्नाग्रेयमिति ॥

येन यज्ञेनेर्त्सेत्कुर्यादेव तच्चाग्रेयमष्टाकपालमिति
विज्ञायते । ९ ।

न केवलमाग्रयणे किं तु सर्वत्रैवेष्टिमात्रे येनार्द्धमिच्छति तच्चाग्रेयं
मुख्यं समानतन्त्रं च निर्वपेदित्यर्थः ॥

नवानामितराण्यैन्द्राग्रं द्वादशकपालमाग्नेन्द्रं वा
वैश्वदेवं पयसि चरुं सौम्यं श्यामाकं चरुं द्यावापृथि-
व्यमेककपालम् । १० ।

श्यामाकमपि नवानामेव ॥

पुरस्तात्सौम्याद्द्यावापृथिव्यमेके समामनन्ति । ११ ।

गतः ॥

निरुप्तं हविरुपसन्नमप्रोक्षितं भवति । अथ पञ्चा-
ज्यानीर्जुहोति शतायुधाय शतवीर्यायेति । १२ ।

निदमं हविरित्यादि गृहसूचकरणमाययणं निदयेता आऊतीर्जुहोतीति
ब्राह्मणव्याचिख्यासयेति द्रष्टव्यम् । सूचं चैतद्वाख्यातमाधाने । अग्न्या-
नयो भद्राक्ष इत्यन्ताः ॥

पुरस्तादा स्विष्टकृतः । १३ ।

नारिष्टेभ्य उपरिष्टाञ्जुहोत्यागन्तुत्वात् । आययणं निदयेति यागानु-
वादो ऽयं न निर्वापमाचस्येति भावः ॥

प्रोक्षादि कर्म प्रतिपद्यते । १४ ।

गतः ॥

एकमुलूखलं मुसलं प्रतिबीजं वा । १५ ।

अत्रोलूखलमुसलमाचयहणाद्वयोरेवायं नानालविकल्पो नान्वेषाम् ।
अतः शूर्पादीन्येकैकानि भवन्ति । सत्याषाढस्त्वाह एकमुलूखलं मुसलं
शूर्पं क्षणाजिनं चेति । प्रदर्शनार्थमेतद्विभृतामित्यन्ये । भारद्वाजस्त्वाह
चौषि शूर्पाणि प्रयुनक्ति चौष्टुलूखलानि द्वे दृषदाविति ॥ तत्र
शूर्पैकले प्रदेशभेदेन निर्वापोद्वापौ विवेकपरापवने तु सामर्थ्यात्
पाचान्तरे चैकैकस्य बीजस्य भवतः । तथा दृषद्यधिवापः पर्यायेण
पाचौक्षणाजिनयोः प्रस्कन्दनं संवापस्य प्रदेशभेदेनेत्यादि द्रष्टव्यम् ॥
बीजसंस्कारेषु संभवतां तन्मूलमितरेषामावृत्तिस्य यथायथमनुसं-
धातव्ये । तच्चाह भारद्वाजः आ तन्निभावादेकैकं बीजमपवर्जये-
दिति ॥

सर्वेषु हविष्कृद्वहननमन्त्रः । १६ ।

यदावहनगार्थो हविष्कृमन्त्रः तदोष्णलूखलैकले च बीजेबीज आवर्तते ।
 यदाह्नागार्थः तदाप्यलूखलैकले आवर्तते भिन्नकालत्वात् यथा वक्ष्यति
 हविष्कृदभिगुपरोऽनुवाक्यामनोतस्यावृत्तिर्भिन्नकालेष्विति । भिन्नका-
 लता च तच्च कर्मणः काण्डानुसमयेनैवानुष्ठेयत्वात् । तथा च
 भारद्वाजः अपि वैकस्मिन्लूखले पूर्वापरमवहत्यात् तत्रावपनप्रसृतयो
 विवेचनान्ता मन्त्रा बीजं बीजमभ्यावर्तेरन्निति । यदा त्वलूखलभेदस्तदा
 न हविष्कृदाह्नागमावर्तते कालाव्यवेतत्वात् कालाव्यवायश्च तच्च
 कर्मणां समानजातीयन्यायतः प्रवृत्तिसिद्धेः । तथा वैकैकस्मिन्कृष्णा-
 जिने बीज्यलूखलान्यधिवर्तयतीति प्रकृत्य भारद्वाजः सर्वाणि हवींश्चोष्य
 हविष्कृतमाहृत्य सर्वाण्यवहृत्य दृषदुपले समाहृत्यनुपूर्वं सर्वाणि
 हवींश्चुदपति परापुनाति विविनकीति ॥

तुषोपवपनम् । १७ ।

तुषोपवपनमपि सर्वेषु बीजेषु भवत्यलूखलाभेदे भेदे च सर्वेषां
 तुषाणां प्रतिपाद्यत्वात् । तच्च सर्वे तुषाः समाहृत्यान्ततः प्रतिपा-
 दनीयाः विभुत्वात् । भारद्वाजश्चाह सर्वेषामन्ततस्तुषानुपवपतीति ॥
 प्रक्षालननिनयनमध्येतेनैव व्याख्यातम् ॥

उत्तममोष्य वाचं विस्तृजते । १८ ।

हविष्कृदावृत्तोक्तौ त्वत्तमं बीजमोष्य यो हविष्कृतेन वाचं विस्तृजते
 न पूर्वोत्थेत्यर्थः । अथ पेषणादीनामपि पूर्ववत्तन्नावृत्तिभ्यां प्रवृत्तिः ।
 चरुपुरोडाग्धर्माश्च यथायथं प्रत्येतव्याः ॥

एषो ऽन्येषां नामाबीजानां समवेतानां कल्पः । १९ ।

अन्येषामथेकस्मिंस्तन्त्रे समवेतानां नानाबीजानामेकमुलूखलं सुसल-
मित्यादिरेष एव कल्पः प्रयोगः ॥

अलंकरणकाले आज्येनैककपालमभिपूरयति । २० ।

अथोदासनकाले पात्रां क्रोडं कृत्वा तच्च प्रतिष्ठापितमेककपालमलं-
करणकाले ऽलंकरणमन्त्रेणाभिपूरयति । यथा स निमज्जत्याज्ये तथा
क्रोडं पूरयतीत्यर्थः ॥

आविःपृष्ठं वा कृत्वासादयति । २१ ।

अथवा तं आविःपृष्ठं प्रकाशपृष्ठं कृत्वानभिपूर्य ततो हवीं व्यासादयती-
त्यर्थः । तथा च यत्नं प्रदेशान्तरे यथा आविःपृष्ठं कृत्वा व्याहृतीभिर्ह-
वीं व्यासादयेदिति ॥ अथापरा व्याख्या । उदासनकाले पात्रान्तर उदा-
सितमेककपालमाज्येनाभिपूर्याविःपृष्ठं वा कृत्वा तेनैव पात्रेण सह साद-
यति । तथा च सत्याषाढः अथान्यस्मिन्पात्रे एककपालमुदास्येत्यादि ॥

**प्रचरणकाले उद्धृत्य बर्हिषदं कृत्वा जुह्वामुपस्तीर्या-
धायशयमन्वानीयाभिघार्योपांशु प्रचरति । २२ ।**

प्रचरणकाले घृतादेककपालमुद्धृत्य बर्हिषि सक्तं कृत्वा ततो जुह्वामु-
पस्तीर्य तच्च कृत्स्नं पुरोडाशं तृष्णीं निधाय यस्मिन्घृते आश्रयितस्त-
दाश्रयमाज्यं पश्चादानीय सहदभिघार्य उपांशु प्रचरति । द्विरभि-
घारणमित्येके । तदयुक्तं आश्रयेनैव चतुरवत्ततासिद्धेः कृत्स्नं वैश्वानर-
मवदाय द्विरभिघार्येत्यन्यत्रवचनाच्च ॥

इत्येकोनचिंशौ कण्डिका ।

सर्वहुतमपर्यावर्तयन्नृजुं प्रतिष्ठितं न हस्तेन जुहु-
यात् । १ ।

सर्वहुतमिति विस्पष्टार्थम् । अथवा यथा अस्कन्नः सर्वो हुतो भवति
तथेत्यर्थः । अपर्यावर्तयन् यथा ह्यमानो हुतश्च न पर्यावर्तेत तथा
क्षुक्पार्श्वेन ग्रनैस्थावयेत् ॥

यदि हुतः पर्यावर्तेत सुषोऽग्रेण कल्पयेत् । २ ।

कल्पयेत् यथास्नानं प्रतिष्ठापयेत् । हुत इति वचनादहुतश्च पर्या-
वर्तने यद्येककपालः स्कन्देत्पर्यावर्तेतेत्यनेन विधिना कल्पयेत् ॥

न पाणिना । ३ ।

सहकार्यन्तरापेक्षायामपि न पाणिना कल्पयेत् ॥

वरे दत्ते कल्पयितव्यः । ४ ।

कल्पयितव्यमाषे अध्वर्यवे वरो देय इत्यर्थः ॥

आधायाभिधार्य पुनर्होतव्य इत्येके । ५ ।

अथवा नैव कल्पयितव्यः किं तद्वृत्त्यं क्षुधाधायाभिधार्य पुनराग्रा-
वणादिविधिना होतव्यः ॥

अपि वा नैककपालं कुर्वीताज्येन द्यावापृथिवी
यजेत । ६ ।

ऊभयोरपि पक्षयोर्वैशेषिकमेव हुतानुमन्त्रणं न प्राकृतमिति दर्शितं
धाजमाने ॥

ये प्राचीनमेकाष्टकाया वत्सा जायन्ते तेषां प्रथमजं ददाति । वासः श्यामाके । ७ ।

एकाष्टका वक्ष्यते या माध्याः पौर्णमास्या इति । तस्या अनिवृत्तायाः प्रागेव ये यजमानस्य गोषु वत्सा जाताः पूर्वस्मिन्ध्वत्सरे तेषां प्रथमजं ददाति । वासः श्यामाके चरौ निमित्तभूते । तयोस्वाभि-
मर्शनादावूहः प्रकृतावेव दर्शितः ॥

भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवा इति यजमानभागं प्राश्नाति । ८ ।

प्रत्यान्वानात्प्राकृतमन्त्रो निवर्तते ॥

सर्वेषां वा भक्ष्याणां मन्त्रवतां प्रत्यान्वायः स्यात् । ९ ।

न केवलं यजमानभागमात्रस्यैव किं तु ये यजमानस्यर्विजां वा मन्त्रवन्तो भक्षा इडाप्राशिचादिविषयास्तेषां सर्वेषामपि मन्त्रस्यायं प्रत्यान्वायः स्यात् ॥

अग्निः प्रथमः प्राश्नातु स हि वेद यथा इविः ।
शिवा अस्मभ्यमोषधीः कृणोतु विश्वचर्षणिरिति श्यामा-
कानाम् । १० ।

श्यामाकानां यजमानभागं पृथगनेन मन्त्रेण प्राश्नाति । सर्वेषां वेत्यादि पूर्ववत् ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ११ ।

गतः ॥

अपि वामावास्यायां पौर्णमास्यां वाग्रयणेष्टिमन्वा-
यातयेत् । १२ ।

अथापत्सनुग्रहार्थमाग्रयणस्थानुकल्पा उपदिशन्ते । तेषामुत्तरोत्तर-
कल्पस्थानुकल्पत्वं आपत्तारतम्यानुसारित्वं च बोद्धव्यम् ॥ तत्रानापद्यपि
कचित्कचिद्विषयसामर्थ्याद्भवतिष्ठते तंतं विषयविशेषं तत्रतत्र कल्पे
प्रदर्शयिष्यामः । तत्र यः कदाचिदसंपदा पृथगाग्रयणेष्टिं निर्वर्तुं न
ब्रज्जुयात् स तां दर्शपूर्णमासयोरन्यतरचान्वायातयेत् । तदेकतन्त्राप्ता-
ग्रयणहवींष्यनुनिर्वपेदित्यर्थः । तत्र चाज्यान्यादि वैशेषिकमप्यविरोधा-
त्कार्यम् । पुराणाग्रेयं तु नेच्छन्ति तत्र दर्शितमेव प्राक् ॥ दक्षिणाशु
समुचीयन्ते वायः श्वाभाके इति सिद्धात् । भक्षणे तु नवस्य पृथक्कु-
तस्य भक्षणं मन्त्रभेदात् ॥

अपि वामावास्यां पौर्णमासीं वा नवैर्यजेत । १३ ।

पूर्वकल्पस्याप्यत्रैकौ दर्शपूर्णमासयोरन्यतरमेव नवैर्यजेत । तत्र तु सर्व-
स्यापि वैशेषिकस्य निवृत्तिः ॥ अथ यथाक्रिया दर्शपूर्णमासव्यति-
रिक्तेष्टीनां यथा ताभ्यां संवत्सरमिष्ट्या तत ऊर्ध्वमन्यानि कर्माणि
कुरुत इति तत्रायमेव पक्षो व्यवतिष्ठते सामर्थ्यात् ॥

अपि वामिहोर्षीं ब्रीहिस्तम्बं यवस्तम्बं वा ग्रास-
यित्वा तस्याः पयसा सायंप्रातर्जुहुयात् । १४ ।

ब्रीह्याग्रयणकाले सब्रीहिकं ब्रीहिस्तम्बं यवाग्रयणकाले यवस्तम्बं च
प्रातरेव नां ग्रासयित्वा भक्षणप्रयीनायास्तस्याः पयसा सायं जुहुया-
दपरेषुः प्रातस्य । तत्र ब्रीहिवन्धिमाम्ब्रह्माकानां निवृत्तिः ॥

अथ यदा दर्शपूर्णमासयोरप्यक्रिया यथा संवत्सरमग्निहोत्रं ऊत्वाय
दर्शपूर्णमासावारभत इति तदायं विधिरुत्तरो वा सामर्थ्यात् ॥

अपि वा नवानां यवाग्वा सायंप्रातर्जुहुयात् । १५ ।

पूर्वेणायं पक्षो व्याख्यातः तुल्यविकल्पस्य सर्वत्र ॥

अपि वा नवानां गार्हपत्ये स्थास्त्रीपाकं अप्रयित्वाह-
वनीये जुहुयादाग्रयणदेवताभ्यः स्विष्टकृच्चतुर्थाभ्यः
। १६ ।

स्विष्टकृच्चतुर्थाभ्य इति वचनाच्छ्रामाकदेवतायाः सोमस्य निवृत्तिः ।
स्थास्त्रीपाक इति वचनाच्च पार्वणप्रकृतिको यजमानकर्तव्यकश्च । अथ
यदा संवत्सरे पवमानहविषामुत्कर्षस्तदायमेव पक्षः सामर्थ्यात् ॥

अपि वा नवानां चतुःशरावमोदनं पक्त्वा चतुरो
ब्राह्मणान्भोजयेत् । १७ ।

पुरुषाश्चनपर्याप्तपाहिणा महुता शरावेण चतुर्वारं निरुप्तमोदनं लौ-
किके ऽग्नौ पक्त्वा चतस्रणामासां देवतानामर्थं चतुरो ब्राह्मणान्भो-
जयेत् । अथ यदोत्सृष्टाग्निर्यजमानस्तदायमेव पक्षः सामर्थ्यात् ॥

एवं यवैर्यजेत । १८ ।

वसन्ते यवानामग्नपाकेनाप्येवं ब्रीह्याग्रयणस्य सानुकल्पस्यावृता यजेत ॥
तत्र त्वाह भारद्वाजः न यवानामाग्रयणं विद्यत इत्यौडुलोमिरिति ।
तथा अपि वाक्रिया यवेऽश्वित्याश्वसायनः ॥

तच्चाग्नेयश्रामाकौ न भवतः । १९ ।

तव स्वायववे पुराणास्तेषामाकस्य न ज्ञतः ॥

य ऊर्ध्वमेकाष्टकाया वत्सा जायन्ते तेषां प्रथमजं
ददाति ॥ स्तमु त्वं मधुना संयुतं यवं सरस्वत्या अधि
मनावचर्छुः । इन्द्र आसीत्सीरपतिः अतक्रतुः कीनाशा
आसन्वास्तः सुदानव इति यजमानभामं प्राश्नाति ॥
सर्वेषां वा भक्ष्याणां मन्ववतां प्रत्यान्वायः स्वात् । २० ।
पूर्ववद्वाच्या ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । २१ ।

नतः ॥

इति चिन्नी कष्टिका ।

यदि नानातन्वां श्यामाकेष्टिं कुर्वीत श्यामाकानुद्ध-
तवा इति संप्रेष्यति । १ ।

यो त्रीक्षापयवे श्यामाकस्यददकः तं यदि पृथक्त्वं कुर्वीत तदा
वर्षासु श्यामाकस्ये पक्वे सति श्यामाकानुद्धर्तवै सद्दार्वाहरतेति
कर्मकरान्वजमानः संप्रेष्यति । श्यामाकस्य इत्यपि संप्रेषावयव इति
न अमित्यं विपर्ययस्यैवोत्तरचयकृत्वात् यथा वेद्यवेपु पक्वेपु
वेद्युयंगानुद्धर्तवा इति संप्रेष्यतीति ॥

तस्याः सप्तदश सामिधेयः । २ ।

सामदश्ववचनमज्जान्वादेः सर्वस्यापि विशेषस्तु प्रदर्शनार्थम् । तत्त्वं
त्वस्याः पौर्णमासं अग्नीषोमीयविकारत्वात् ॥

सदन्तावाज्यभागौ । विराजौ संयाज्ये । ३ ।

सदन्तौ अस्तिधातुमन्तौ ॥

त्वमग्ने सप्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः । त्वया
यज्ञं वितन्वते । सोम यास्ते मयोभुव इति सदन्तौ ।
प्रेक्षो अग्न इमो अग्न इति विराजौ । ४ ।

गतः ॥

वासो दक्षिणा दधिमन्थो मधुमन्थो मधुपर्को मधु-
ग्लुन्थो बभ्रुर्वा पिङ्गलः । ५ ।

वाससः पुनरुपादानमुत्तरैर्विकल्पार्थम् । सर्पिरादिसंयुक्ताः सक्तवो
मन्थः । स दध्ना संयुक्तो दधिमन्थः मधुना मधुमन्थः । मधुपर्कं मन्थे
व्याख्यास्यति । अग्निस्योतितमधुर्धुकोशो मधुग्लुन्थः । मधुमिश्रं गुडमि-
त्यन्ये । बभ्रः कपिलः । पिङ्गलः पिङ्गाक्षः । एवं दिङ्गपो मौर्विकल्पार्थः ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ६ ।

गतः ॥

हरितयवशाकशमीधान्यानां नवानां फलानामनिष्टे
ऽपि प्राशने याथाकामी । ७ ।

पूर्वजानिष्टायथ्यनेत्यनेन प्रागायथ्यात्सर्वस्यापि नवस्याशनं प्रतिषि-

हूम् । तच्च केषांचिदन्नमनेनाभ्यनुज्ञायते । हरितयवा नाम सस्त्र-
विशेषाः तथा ज्ञाकाः ज्ञमीधान्यानि क्रौञ्चीधान्यानि । तेषां जम्बा-
दिफल्गानां च गवानामनिष्ठे ऽप्याययणे यथाकाम्यं भक्षणे भवति ॥

वेणुयवानामिष्टिमेके समामनन्ति । ८ ।

वेणुयवैरप्याययणं कैश्चिद्विधीयते ॥

वेणुयवेषु पक्षेषु वेणुयवानुद्धर्तवा इति संप्रेष्यति । ९ ।

श्यामाकसंप्रेषेणायं व्याख्यातः ॥

तस्या एतदेव तन्त्रमेधा देवता । १० ।

यच्छ्यामाकेश्यामुक्तं सप्तदशसामिधेन्यादि तदेवास्यास्तन्त्रं देवतापि ।

तत्तत्तः सोम एवेत्यर्थः ॥

आग्नेयी मैचावरुणी प्राजापत्या वा । ११ ।

इष्टिरिति शेषः ॥ अथ सर्वस्यैवाययणस्य हेतवे विकारमाह ॥

स प्रज्ञवदिति द्वे धाव्ये चतस्र आज्यभागयोर्दश
हविषां द्वे स्विष्टकृतः । १२ ।

स प्रज्ञवदिति पारशुद्रस्यानुवाकस्यादितो द्वे धाव्ये भवतः । ततः
परास्तसो ब्रीहियवाययणयोराज्यभागार्था अनुवाक्यास्तास्यादितो द्वे
आग्नेयस्य परे द्वे सौम्यस्य । श्यामाकेश्यां तु सदन्तावित्युक्तं याज्यास्तु
जुषाण्वत्य एवं सर्वत्र । परास्तु दश प्रधानहविषां याज्यानुवाक्याः
तास्य यथास्त्रिंशं गृह्यन्ते न तु क्रमज्ञः सौम्ययोः प्राचम्यात् । ततः
परे द्वे संयाज्ये ॥

ब्रीहिभिरिष्टा ब्रीहिभिरेव यजेता यवेभ्यो दर्शपूर्ण-
मासावेवं यवैरा ब्रीहिभ्यो ऽपि वा ब्रीहिभिरेवोभचैते
ह वै सूपचरतमा भवन्तीति बह्वृचब्राह्मणम् । १३ ।

दर्शपूर्णमासयोर्ब्रीहौ न्यवाभेति ब्रीहियवयोः सर्वकालं विकल्प उक्तः ।
इदानीं ब्राह्मन्तरीयो विनिवेशः पक्षे यववाधश्च प्रदर्शते । ब्रीह्या-
ययणेनेष्टा ब्रीहिभिरेव दर्शपूर्णमासौ यजेतायवाययणात् । एवं
यवाययणादारभ्या ब्रीह्याययणाद्यवैः । अपि वा ब्रीहिभिरेव यजे-
तोभयोः कालयोः । यत एते सूपचरतमाः सुखेनावहन्यन्ते पिब्यन्ते
च न यववत् दुःखेन तस्माद्ब्रीहिभिरेव नित्यं यजेत । दर्शपूर्णमासा-
विति वचनात्त्राग्निहोचार्थेषु तण्डुलेष्वयं नियमः । दर्शपूर्णमासा-
भ्यामेव तद्विकाराश्च व्याख्याताः ॥

वर्षासु श्यामाकैर्यजेत शरदि ब्रीहिभिर्वसन्ते यवैर्य-
थर्तु वेणुयवैरिति विज्ञायत इति विज्ञायते । १४ ।

यदि नानातन्त्रा श्यामाकेष्टिस्तदागया वर्षासु यजेत । ततः शरदि
केवलैर्ब्रीहिभिः । समानतन्त्रत्वे तूभयैः शरदि । ततो वसन्ते यवैः ।
वेणुयवैस्तु यथर्तु यजेत । ते ह्यनियतकालनिष्पत्तयः चक्षिन्नेवर्ते
निष्पद्यन्ते तस्मिन्नेव यजेतेत्यर्थः ॥

इत्येकत्रिंशी कण्डिका ।

इति श्रीभट्टबृहदन्तप्रणीतायामापस्तम्बसूत्रेणौ सूत्रदीपिकायाम-
ष्टमः पटलः ।

इति षष्ठः प्रश्नः ॥

धोम् ॥

सर्वल्लोकान्पशुबन्धयाज्यभिजयति । १ ।

अथ नित्यः पशुरारभ्यते । यस्मिन्कर्मणि यज्ञार्थं पशुर्बन्धते स पशुबन्धः तेनेष्टवान् पशुबन्धयाजी सर्वल्लोकान्जयति । सर्वकामो दर्शपूर्णमासाविति वदाहारपृथक्काभिप्रायं सर्वाभिजयवचनम् । सर्वेष्वपि लोकेषु यथमेव लोकं प्रयोगभेदेन कामयते तन्तमेवाभिजयति न कुतश्चित्प्रतिहन्यत इत्यर्थः । नित्यस्य चायं फलविधिः दर्शपूर्णमास-
यदेव वेदितव्यः । फलार्थवादे वा कमेरश्रवणात् यथोक्तं हिरण्यके-
त्रिणा क्रतावर्थं श्रूयमाणं यजमानः कामयते यानि कामयति
आवेदिति तथार्थवादा इतर इति च ॥

तेन यक्ष्यमाणो ऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वा
षड्ढोतारं मनसानुद्रुत्याहवनीये सग्रहं जुहोति सूर्यं
ते चक्षुरिति । २ ।

अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा तेन यक्ष्यमाण इत्यन्वयः यदीक्षादि-
विधिना तयोरेव यागविधानात् । तेन ह्यहकालत्वे पशोस्तुर्दृष्ट्या
ह्रयते षड्ढोता । तच्च प्रकृत्यविरोधगतिराप्यण एव दर्शिता ॥ नन्वेवं
यदीक्षादिविधिनैव सिद्धेः किमर्थं पर्वणोर्वचनम् । परमतनिरासार्थ-
मिति ब्रूयात् यथाह बौधायनः अमावास्यां हविषेष्टा न च्चे वेति ।

अथवा सांनाय्यविकारत्वात्पञ्चोरमावास्यामेवास्य कालं मा मंसते-
 त्पारम्भः । सांनाय्यविकारत्वमेव पञ्चोः । कस्मादिति चेत् । एतदेव
 पृष्टोक्तं भारद्वाजेन समानर्थोक्तं पथसः पञ्चोऽहं दर्शयतीति ।
 अतिरिति शेषः । कथं दर्शयतीति चेत् । तदप्युदाहृतं यद्देवो वर्षति
 अथौषधयो जायन्त ओषधीर्जग्ध्वापः पीत्वा पथः संभवतीति तथा
 यद्देव इत्याद्यपः पीत्वेत्यन्तं पुनः पठित्वा रेतः संभवतीति च ।
 बौधायनो ऽप्याह दधिपथश्चामिच्छापञ्चवः सांनाय्यविकारा इति । तत्र
 कतरस्य सांनाय्यस्य पशुर्विकार इति चेत् । तदप्याह सत्याषाढः
 पशुः प्रातर्दोहविकारः कालसामान्यादिति । तथा पयोधर्माः पञ्चा-
 विति भारद्वाजः । सूत्रे चात्र लिङ्गानि भवन्ति यथा उदक् पवित्रे
 कुम्भ्यां दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यामासाद्य आज्येन पशुं यस्त आत्मा
 पशुषु प्रविष्ट इत्यादि । तस्मात्सिद्धं पशुः प्रातर्दोहविकार इति ॥
 षड्भुतारं मनसानुक्रुत्येत्यादि व्याख्यातं तत्र षड्भुतद्वित्वात् सूर्यं ते
 चक्षुरिति विशेषप्रदर्शनं ततोदवसाय जुहोति उपयज्य मनुष्याः
 प्रयान्तीति लिङ्गात् । ततोदवसाय षड्भुतारं ज्वेत्येव बौधायनः ।
 तथा ब्राह्मकाले पञ्चौ विशेषमाह अजस्रैरग्निभिर्दवसायेति ॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति । ३ ।

अथान्यमाहवनीयं प्रणौयाग्नावैष्णवं निर्वपति । तस्य चाङ्गत्वादवहि-
 स्तस्त्ववर्तित्वाच्च नान्वाहार्यं इत्यते ॥ सत्याषाढस्त्वचानुग्रहमाह अपि
 वा चतुर्मूर्तौ तमाज्यमाग्नावैष्णव्यर्चाहवनीये जुहोतीति । तथा पशु-
 बन्धे ऽग्नाविष्णुभ्यामिति चतुर्मूर्तौ तं स्यादिति भारद्वाजः ॥

अग्न्यन्वाधानस्य प्रत्यान्वायो भवति । ४ ।

अतो ऽग्न्यन्वाधानं निवर्तते ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ५ ।

गतः ॥

धारयत्याहवनीयम् । ६ ।

इष्टेरपवर्गादग्रेरपवर्गो मा विज्ञायीत्यारम्भः । इदमेव धारणवचनं
ज्ञापकं तन्मान्तरमेवभूता अपि बहिस्तन्मवर्तिन इष्टिर्दर्विहोमाः पृथ-
गग्नयो भवन्तीति । दर्शितं चैतदस्माभिरन्वारम्भणीयायाम् ॥

उरु विष्णो विक्रमस्वेति सुवेणाहवनीये यूपाहुतिं
जुहोति । ७ ।

अथ ग्राह्यामाहृत्य निधाय यूपाहुतिं जुहोति । वक्ष्यमाणनिर्मण्य-
विकल्पार्थमाहवनीयग्रहणम् । यूपाहुतिर्ग्राह्यानामुपाभावे निवर्तते
परिधौ पशून्निबुद्धन्तीत्यादौ ॥

सुचा वा चतुर्थहीतेन । ८ ।

सुचा वा जुहोति । तदा चतुर्थहीतेन ॥

न दीक्षितस्य जुहुयात् । ९ ।

गतः ॥

वैष्णवीमृचमनूष्याच्छेत्यः । १० ।

तस्य तु यद्येव वैष्णव्या होम उक्तः तामुक्ता यूपो ऽर्ह्येत्यः आहुं
गन्तव्यः ॥

जुहुयाद्वा । ११ ।

गतः ॥

यूपसकाशे वाग्निं मथित्वा तस्मिञ्जुहुयात् । १२ ।

सुवेष सुषा वा पूर्ववत् ॥

सुवमाज्यशेषं चाध्वर्युरादत्ते । तद्वा शस्त्रम् । १३ ।

ब्रह्मं वाग्नी तच्चा हस्तेन वास्येति लिङ्गात् । येन चान्येनार्थो भवति
तदप्यन्यो हरति ॥

यच्च यूपस्तद्यन्ति । १४ ।

यच्च यूपम्वेद्यस्तच्च व्रजन्ति ब्रह्मयजमानाध्वर्यवस्तच्चा च ॥

यूप्या वृक्षाः पलाशखदिरविस्वरौहीतकाः । १५ ।

यूषाः यूपभावाद्वाः । रौहीतको नाम वटावान्तरवातीयः ॥

पालाशं तेजस्कामो यज्ञकामो वा । खादिरं स्वर्ग-
कामो वीर्यकामो वा । वैश्वमन्त्राद्यकामो ब्रह्मवर्चस-
कामो वा । रौहीतकं प्रजाकामश्चक्षुष्कामो वा । १६ ।

यूपं कुर्वीतेति शेषः । नित्येष्वमीष्वेवामी कामाः ततो ऽन्यस्य
यूपस्याभावात् ॥

समे जातमशाखाजं बहुपर्णशाखमप्रतिशुष्काग्रमसु-
षिरमव्यावृत्तमधूर्णमृजुमूर्ध्वमूर्ध्वशकलमग्र ईषदुपाव-
नतं प्रागुदक् प्रत्यग्वौपनतम् । १७ ।

समे जातं समस्यले जातम् । अग्नाखाजं भूमेरेव कृढम् । अग्ना-
 वृत्तं अवलितायम् । अधूर्णं अधूर्णितयष्टिम् । अजुं अवक्रमम् ।
 ऊर्ध्वं अतिर्यङ्गतम् । ऊर्ध्वश्चक्रलं चक्रलैर्युध्वैरेवोपेतम् । अग्रे
 किञ्चिदवनतं दक्षिणेतारासु दिक्षु प्रङ्गं च धूपं वृष्टेत् । तथा सुषिर-
 त्वादयो ऽपि धूपदोषाः परिहर्तव्याः ॥

यं कामयेताप्रतिष्ठितः स्यादित्युक्तम् । १८ ।

यं कामयेताप्रतिष्ठितः स्यादित्यारोहं तस्मै वृष्टेदित्यादिग्राह्या एव
 धूपस्य गुणदोषास्तत्फलानि चोक्तानि तत्सर्वं तच्चैवानुसंधातव्यमित्यर्थः ।
 आरोहमिति वृत्तात् न भूमेरिति आरोहः ग्राखाजः । आरोहमिति
 णसुखन्त इति केचित् । तदयुक्तं एष वै वनस्पतीनामप्रतिष्ठितः इति
 खिङ्गात् तथा प्रतिष्ठितं वृष्टेत्प्रतिष्ठाकामस्यैव वै वनस्पतीनां प्रति-
 ष्ठितो यः समे भूमौ खाद्योने कृढ इति च खिङ्गात् स्वरवशाच्च ।
 अत एव चोक्तं सूचकता समे जातमग्नाखाजमिति ॥

अतिक्रम्य यूप्यान्वं जोषयते तमभिमन्त्रयते । १९ ।

इति प्रथमा कण्डिका ।

अत्यन्यानगामिति । १ ।

प्रथमप्राप्तांस्त्र्यवरान्यूप्यान्वृत्तानतिक्रम्य ततो यं जोषयते यच्च प्रीतो
 भवति तमभिमन्त्रयते अत्यन्यानगामिति खिङ्गादिति भावः ॥

अथैनमुपस्पृशति तं त्वा जुषे वैष्णवं देवयज्याया
इति । २ ।

गतः ॥

देवत्वा सविता मध्वानक्षिति सुवेण सर्वतो मूलं
पर्यणक्ति । ३ ।

सर्वं मूलभागं परितो ऽनक्ति ॥

ओषधे चायस्वैनमित्यूर्ध्वाग्रं दर्भमन्तर्धाय स्वधिते
मैनं हिंसीरिति स्वधितिना प्रहरति । ४ ।

स्वधितिः कुरः तेन प्रहरति । तच्छृणुः शस्त्रमेवात्र स्वधितिर्विवक्षित
इत्यन्ये ॥

प्रथमपरापातिनं शकलमाहरति । ५ ।

गतः ॥

गुल्फदघ्ने दृश्चेज्जानुदघ्ने ऽनक्षसङ्गं वा । ६ ।

गुल्फः चरणग्रन्थिः । अनक्षसङ्गं यथा शकटस्य गच्छतो ऽवस्थापौ न
सञ्च्यते तथेत्यर्थः ॥

दिवमग्रेण मा खेखीरिति प्राञ्चं पातयत्युदञ्चं प्राञ्च-
मुदञ्चं वा । ७ ।

गतः ॥

वनस्पते शतवल्गुषो विरोहेत्याब्रश्चने जुहोति । ८ ।

यतो वृक्षो यूपः तद्वृक्षमूलमात्रस्य नम् ॥

सहस्रवल्गुशा वि वयं रुहेमेत्यात्मानं प्रत्यभिमृश्य यं
त्वार्यं स्वधितिरित्यन्वग्रमङ्गांश्छिनन्ति । ९ ।

अन्वग्रं मूलादारभायात् । अङ्गाः त्राष्टायन्वयः ॥

अश्विनो रायः सुवीर इत्यग्रं परिवासयति । १० ।

परिवासयति छिनन्ति ॥

पञ्चारत्नमिति काम्याः । ११ ।

पञ्चारत्नं तस्मै वृक्षेदित्यादयः काम्या यूपपरिमाणकल्पाः यथात्रा-
ह्मणमेवानुसंधातव्या इत्यर्थः ॥

एकारत्नप्रभृत्या चयस्त्रिंशदरत्नेरव्यवायेनैके समा-
मनन्ति । १२ ।

अव्यवायेनेति एतासां संख्यानां मध्ये न काचिदपि हेयास्ति । सर्वं
एव मिथो विकल्पन्त इत्यर्थः । तचारत्नसंख्या यूपस्य सहेपरेणेति
भारद्वाजसत्यावाहौ ॥

यावान्यजमान ऊर्ध्वबाहुस्तावान् । १३ ।

सहेपरेण तावान्भवति ऊर्ध्वं निखाताद्यजमानसंमितेत्यौदुम्बरां
वचनात् ॥

यावान्वा रथे तिष्ठन् । १४ ।

अनूर्ध्वबाहुरिति शेषः ॥

ऊर्ध्वबाहुर्वा । १५ ।

रथे तिष्ठन्नित्येव ॥

पुरुषमात्री त्वेतस्यावमा मात्रा । अथ ततो वर्षी-
यान् । वर्षीयानेव कार्य इत्येके । १६ ।

धूपस्थापकृष्टा मात्रा पुरुषमात्री पुरुषमात्रया संमिता । अतस्माद्व्या-
पकृष्यते ततः परं तु यथाशक्तिं वर्षीयानेव कार्य इत्येके प्राचिनः ॥

व्यरन्निश्चतुररन्निर्वा पाशाभो निरूढपशुबन्धस्यातो
ऽन्यः सौम्यस्याध्वरस्येति वाजसनेयकम् । १७ ।

योमाद्वर्धिर्यः स्वतन्त्रः क्रियते स निरूढपशुबन्धः । तस्य पाशा-
वन्निश्चतुररन्निश्च धूपः स्वात् वृक्षान्तराणि परिमाणान्तराणि च
शौमिकस्य धूपश्चेति विनिवेष्टो वाजसनेयिनामित्यर्थः ॥

इति द्वितीया कण्डिका ।

मूलतो ऽतष्टमुपरम् । १ ।

मूलभागे यदुपरं निष्ठातव्यो ऽन्नः तदतष्टं भवति शेषस्त्वेवं तद्व्य-
इत्याह ॥

अष्टाश्रिरनुपूर्वी ऽग्रतो ऽणीयान्प्रज्ञाताग्निष्ठाश्रिर-
स्थूलो ऽनणुः । २ ।

अनुपूर्वं मूलादारभ्यायात् क्रमेण तनुरयतस्वणीयान् अणुतरः ।
वाग्नेरार्जवेन तिष्ठति सामिष्ठाश्रिः सा स्फुटा भवत्यन्याभ्यः ॥

अवतक्षणां स्वरधिमन्यनश्च शकलः । ३ ।

तक्षप्रभवाः शकला अवतक्षणास्तेषां मध्ये कश्चित्स्वरभवति अन्यो
ऽधिमन्यनः । यस्मिन्परि मण्यते ऽग्निः सो ऽधिमन्यनः ॥

अग्राक्षपालं पृथमाचमष्टाश्रिमध्ये संनतम् । ४ ।

थूपस्त्राग्निनो ऽवयवक्षपालं तत्परिवासितादद्यादपच्छिद्य कार्यम् ।
पृथक्स्थोदग्राङ्गुलमिति बौधायनः । संनतं तत्कृतं निवृत्त्य च भवति
थूपे प्रतिमोक्ष्यमाणत्वात् ॥

यं कामयेतान्यो ऽस्य लोक्कमभ्यारोहेदिति तस्यान्य-
वृक्षस्य स्वरक्षपाले कुर्यात् । ५ ।

एवं निन्दितत्वादार्जनीयो ऽन्यवृक्ष इति भावः । अपि वान्यस्य
तज्जातीयस्य वृक्षस्य कुर्यादिति बौधायनः ॥

यावदुत्तममङ्गुलिकाण्डं तावदूर्ध्वं चषालाद्यूपस्या-
तिरिक्तं द्वाङ्गुलं त्र्यङ्गुलं चतुरङ्गुलं वा । ६ ।

अङ्गुलिकाण्डमङ्गुलिपर्व ॥

रथमाची निरूढपशुबन्धस्य वेदिः । ७ ।

एतदेव व्याकरोति ॥

अक्षसंमिता पश्चात्तिर्यगीषया प्राची विपथयुगेन
पुरस्ताद्यावता वा बाह्यो छिद्रे । ८ ।

पश्चात्तिर्यगक्षसंमिता । ईषासंमिता प्राची । पुरस्तात्तिरक्षी तु

विषययुगेन संमिता । तस्यैव वा युगस्य बाह्यद्योन्विद्र्योर्धावदन्तरं
तावता संमिता ॥ अथादिप्रमाणानि श्रुत्वा वक्ष्यति अष्टाश्रीतिव्रत-
मीषेति ॥

अरत्निभिर्वा चतुर्भिः पश्चात् षड्भिः प्राची चिभिः
पुरस्तात् । ६ ।

गतः ॥

तां वेदं कृत्वा दर्शपूर्णमासवत्संनमनवर्जं प्रागुत्त-
रात्परिग्राह्यात्कृत्वापरेण यूपावटदेशं संचरमवशिष्य
वेद्यामुत्तरवेदिं दशपदां सोमे करोति । १० ।

तां एवं विमितां सतीं कृत्वा कथं नाम कृत्वा वेदं कृत्वा दर्शपूर्ण-
मासवदोत्तरपरिग्राह्यात्कृत्वा तस्यामेव वेद्यामुत्तरवेदिं करोति । कुच
प्रदेशे । पश्चाद्यूपावटदेशस्य संचरं त्रिष्टानन्तरदेशे तां सोमे दशपदां
करोति सर्वतश्च दशपदां अविशेषात् । तथा सर्वतो दशपदमित्येव
भारदाजः । तथा च चेत्ततः व्रतपदेत्युक्तं भवति । सौमिक्यास्त्रिह
वचनं प्रासङ्गिकं पाश्र्वावन्धिकाश्च प्रमाणमनन्तरमेव प्रवक्ष्यते ॥

अंहीयसीं पुरस्तादित्येके । ११ ।

अंहीयसीति तनीयसी पुरस्तात् अर्थादेव प्रथीयसी पश्चात् न तु
सर्वतो दशपदा व्रतपदैव तु चेत्ततः ॥

तां युगेन यजमानस्य वा पदैर्विमाय शम्यया परि-
मिमीते । १२ ।

सुमेन वा विमाद्येति वचनाद्युगमाचीत्यपि सिद्धं भवति । यजमान-
यस्याश्च यजमानस्याध्वर्येर्वेति विकल्पो निवृत्तः । तथा युगमाचीं
यजमानदक्षपदां सोम इति कात्यायनः ॥ तच्च यदा पदमावा
वेदिस्त्रदा धुममाचैवेत्यते न दक्षपदा अन्यथा सदोहविधानादिप्र-
सङ्गात् । ब्रम्यामानं तूत्तरवेदिसंस्कारार्थमुभयत्र समुच्यते ॥

शम्यामाची निरूढपशुबन्धस्योत्तरवेदिः । १३ ।

ब्रम्याप्रमाणं तु दर्शितमेव दर्शपूर्णमासयोः ॥

शम्यां पुरस्तादुदगमां निधाय स्रग्मेनोदीचीमभ्यन्त-
रमुपलिखति विक्तायनी मे ऽसीति । एवं दक्षिणतः प्राचीं
तिक्तायनी मे ऽसीति । पश्चादुदीचीमवताम्ना नाबि-
तमिति । उत्तरतः प्राचीमवताम्ना व्यधितमिति । १४ ।

पुरस्तात्सौमिक्याः पाशुक्यास्योत्तरवेदेः पूर्वशीचीत्यर्थः । उदगपाशु-
दीचीनकुर्मा तथा पेचणे व्यक्तत्वात् । अभ्यन्तरं ब्रम्यायाः अन्तरतः ।
उपलिखति तस्याः समीपे लिखति ॥

इति तृतीया कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥

उत्तरस्माद्देवंसादुदक्प्रक्रमे चात्वालः । १ ।

उत्तरवेदिपांस्त्रयो ऽवटस्वात्वालः ॥

तमुत्तरवेदितूष्णीं शम्यया परिमित्य देवस्य त्वा
सवितुः प्रसव इत्यभिमादाय परिलिखितं रश्मः परिलि-
खिता अरातय इति चिः प्रदक्षिणं परिलिख्य तूष्णीं
जानुदघ्नं चिवितस्तं वा स्वात्वेत्तरवेद्यर्थाग्न्यां दूग्धरति
विदेरिति । २ ।

वात्वालप्रमाणमुत्तरवेद्या व्याख्यातम् । अभिः खनिचम् । प्रदक्षिणव-
चनमविस्तरणार्थम् । वितस्तिः कनिष्ठाङ्गुल्योरावामः ॥

सिंहीरसीत्युत्तरवेद्यां निवपति । ३ ।

गतः ॥

एतेनैव यो द्वितीयस्यामिति द्वितीयं यस्तृतीयस्या-
मिति तृतीयम् । ४ ।

एतेनैव विदेरिति मन्त्रेण यो द्वितीयस्यामित्येवं विद्वतेन द्वितीयं
हरति । एवं तृतीयम् ॥

तूष्णीं चतुर्थं हृत्वेऽब प्रथस्वेऽब ते यन्नपतिः प्रथता-
मिति प्रथयित्वा ध्रुवासीति शम्यया संहृत्य देवेभ्यः
कल्पस्वेत्यभिमन्त्र्य देवेभ्यः शुभ्रस्वेत्यङ्गिरवोऽस्य देवेभ्यः
शुभ्रस्वेति सिकताभिरवकीर्य प्रोक्षणीशेषमुत्तरत उत्त-
रवेद्यै निनीयापो रिप्रं निर्वहतेति स्फ्येनोदीचीमेकस्फ्यां
निःसार्य विभ्राड् दृष्ट्विबतु सोम्यं मध्वायुर्दधद्यन्नपताव-

विहृतम् । वातजूतो यो अभिरक्षति त्मना प्रजाः पिपर्ति
बहुधा विराजतीत्युत्तरवेद्या अन्ताङ्कल्पयति । ५ ।

चतुर्थे सर्वान्पांस्रन्हरति तैरेवोत्तरवेदिसमुच्छ्रयो व्याख्यातः । संदृश्य
लोष्टानि विमृश्य । प्रोक्षणीशेषं अबोक्षणीशेषम् । उत्तरवेद्या इति
षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । कल्पकृतैकरेखैकरूप्या तां निःसार्य तयोदकं गम-
यित्वा । अन्ताङ्कल्पयति मृतोयैर्दृढयति यथा न विघ्नोर्ध्वेन ॥

संमृशतीत्येके । ६ ।

द्विष्णीं वा कल्पयित्वा मन्त्रेण संमृशति ॥

इति चतुर्थी कण्डिका ।

अथास्या मध्ये प्रादेशमार्ची गोपदमाचीमश्वशफ-
मार्ची वात्तरनाभिं चतुःसक्तिं कृत्वा चतुःशिखण्डे
युवती कनीने घृतप्रतीके भुवनस्य मध्ये । तयोर्देवा
अधिसंवसन्त उत्तमे नाक इह मादयन्तामित्युभे अभि-
मन्थेन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात्पात्वित्येतैर्यथा लिङ्गमु-
त्तरवेदिं प्रोक्षति । १ ।

नाभिरिव मध्ये भवति । उत्तरनाभिं चतुःसक्तिं चतुष्कोणाम् ।
यथा लिङ्गं यस्मिन्मन्त्रे यस्या दिशो लिङ्गं तेन तं दिग्भागं प्रोक्षति ॥

त्वष्टा त्वा रूपैरुपरिष्ठात्पात्विति मध्यम् । २ ।

अथक्लिङ्गत्वादारम्भः ॥

प्राश्नशीघ्रेष्वं दक्षिणत उत्तरवेद्यै निनयेच्छुचा त्वार्प-
यामीति द्वेधं मनसा ध्यायन् । ३ ।

शुचा त्वार्पयामीति द्वेधध्यानप्रकारः । निनयनं तु पूर्ववत्पूणीमेव
लिङ्गानुगुण्यात् ॥

पूर्ववदेकस्पर्थां दक्षिणतो निःसार्य जुह्वां पञ्चगृहीतं
गृहीत्वा सर्वत्र हिरण्यमुपास्यन्नक्षायोत्तरवेदिमुत्तर-
नाभिं वा व्याधारयति । ४ ।

यथाञ्च हिरण्ये पतेत्तथा न दयतो नयन्कोणदिग्गः प्रति दीर्घां धारां
करोति ॥

दक्षिणमंसमुत्तरां श्रोणिं दक्षिणामुत्तरमंसं मध्य-
मिति सिंहीरसीत्येतैः प्रतिमन्त्रम् । ५ ।

एवंक्रमकान्दक्षिणांसादीन् सिंहीरसीत्येतैः प्रतिमन्त्रं व्याधारयति ॥

भूतेभ्यस्त्वेति सुचमुद्गृह्य पौतुद्रवैः परिधिभिरुत्तरवेदिं
परिदधाति विश्वायुरसीति मध्यमं भ्रुवक्षिदसीति
दक्षिणमच्युतक्षिदसीत्युत्तरम् । ६ ।

पूतुद्रुदेवदारुः ॥

परिधिसंधिना सर्वाहुतीर्जुहोति । ७ ।

परिधिसंधिना प्रपद्य जुहोति । केन । दक्षिणेन दक्षिणा आहुतीर-
त्तरेणोत्तरा इति विवेकः ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ।

ऊर्णावन्तं प्रथमः सीद योनिमिति होतुरभिघ्नायाम्ने
 बाधस्व विष्टधो नुदस्वापामीवा अप रक्षांसि सेध ।
 अस्मात्समुद्राद्भूतो दिवो नो ऽपां भूमानमुप नः
 सृजेद् ॥ यन्न प्रतितिष्ठ सुमतौ सुशेवा आ त्वा वसूनि
 पुरुधा विशन्तु । दीर्घमायुर्यजमानाय हव्यमवावृतेन
 जरितारमङ्गधीद् यन्नः प्रत्यष्टादिति संभारेषु प्रति-
 ष्ठाप्य । ७ ।

इति षष्ठी कण्डिका ।

अग्नेः पुरीषमसीत्युत्तरत उपयमनीर्गुप्य मनुषत्वा
 निधीमहि मनुषत्समिधीमहि । अग्ने मनुषदङ्गिरो
 देवान्देवायते यजेत्युपसमिध्य द्वादशगृहीतेन सुचं
 पूरयित्वा सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इति सप्त-
 वत्या पूर्णाहुतिं जुहोति । १ ।

गतः ॥

अग्निर्वायुरादित्यो विष्णुर्यज्ञं नयतु प्रजानम्भेन
 यज्ञह्नो विदन्देवेभ्यो यज्ञं प्रब्रूतात्प्र यज्ञपतिं तिर
 स्वाहेति चतस्रो ऽतिमुक्तोर्जुहेति । २ ।

यज्ञं नयत्वादेरनुषङ्गः सर्वत्र ॥

एष पशुबन्धस्याहवनीयो यतः प्रखयति स गार्ह-
पत्यः । ३ ।

अतः परमस्मिन्नेवाहवनीयकर्माणि क्रियन्ते । तद्योगौ त्वाहवनीये
गार्हपत्यकर्माणि ॥

प्रणीते वेदग्निहोचकाश्च एतस्मिन्नेवाग्निहोचं जुहु-
यात् । ४ ।

एष पशुबन्धस्याहवनीय इति वचनात्मा निवृत्तमस्मिन्निहोचमि-
त्यारम्भः नौत्तरवेदिके ऽग्निहोचं विद्यत इति कस्यान्तरकारमतनि-
रासार्थश्च ॥ प्रणीते सत्यौत्तरवेदिके यद्यग्निहोचं प्राप्तकालं स्थानदे-
तस्मिन्नौत्तरवेदिक एव जुहुयात् । अपयेच्छास्त्रासुखीये यतः प्रख-
यति स गार्हपत्य इत्यत्रात एव न्यायात् ॥

एवमन्यच्च विप्रक्रान्ते तन्त्रे । ५ ।

एवमन्यस्मिन्नपीच्छादितन्त्रे विप्रक्रान्ते प्रक्रम्यापरिसमाप्ते प्राप्तकाल-
मग्निहोचं तस्यतस्माहवनीय एव जुहुयात् । भारद्वाजस्वभाह विप्र-
क्रान्ते कर्मण्यग्निहोचकाश्च आगच्छेत्संस्थाय जुहुयादित्याश्रयः काल
एव जुहुयादित्याश्लेषण इति ॥

इध्मावर्हिराहरति । ६ ।

अथ वर्हिराहरणादि प्रतिपद्यते समानमा कुम्भाश्लेषणात् । तच्च
वेदो वेदिश्च प्रागेव कृतौ । आद्यापवित्रानुमन्त्रणे तु पशुं इध्मि-
त्यूः तद्याश्लेभौ पर्णं चेति । निधानं प्रकृतावेव व्याख्यातम् ॥

चयोर्विंशतिदारिद्र्य आश्ववालः प्रस्तर ऐश्वरी
विष्टती कार्क्षर्यमयाः परिधयः । ७ ।

आश्ववालः कात्रमयः । ऐश्वरी इक्षुमलाके इति भारद्वाजः ॥

इति सप्तमी कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

अग्नीन्परिस्तीर्य पाणिप्रक्षालनादि कर्म प्रतिप-
द्यते । १ ।

गतः ॥

यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति । २ ।

यथार्थं यैर्यः प्राकृतेषु यैश्चान्यैरागन्तुभिरित्यर्थः ॥

स्फ्यग्निहोचहवर्णी वसाहोमहवर्णी द्वितीयां जुहुं
पृषदाज्यधानीं द्वितीयामुपधृतं द्वे आज्यस्थाल्यौ हृदय-
श्रूलमसिं कुम्भीं सप्तशाखां शकपविचं कार्क्षर्यमय्यौ
वपाश्रपण्यौ द्विश्रूलामेकश्रूलां चौदुम्बरं मैत्रावरुणद-
ण्डमास्यदधं चुबुकदधं वा रश्ने च । ३ ।

स्फ्यग्निहोचहवर्णीग्रहणं प्रदर्शनार्थं इयं तावदपरचार्यवशात्प्रयोज्यम् ।
इयं सुवाचपि पूर्वचेति । तच्च वसाहोमहवर्ण्यादीनां जुहादिसमा-
ख्यानादुचयितमस्तावद्भाष्यातः । तथा प्राकृतैर्जुहादिभिरेकवत्कर-
णेनैवां इहप्रयोग इति सिद्धं भवति । हृदयश्रूलादीनां पाठक्रमेणैव

इन्द्रता । दर्शितं च तत्सर्वं दर्शपूर्णमासयोः । निज्ञातमगं शूलमित्यु-
च्यते हृदयप्रपणार्थं शूलं यस्य काष्ठस्य तद्गृह्यशूलम् । असिः
स्वधितिः स च द्विधारः स्वधितेरन्यतरां धारामिति सिद्धात् । द्वे
शूले यस्याः सा द्विशूला । सुबुक्मास्याधोभागः । रश्मने रश्मौ ये
वक्ष्यति द्विगुणा द्विव्याचामेत्यादिना ॥

पवित्रे कृत्वा यजमान वाचं यच्छेति संप्रेष्यति । ४ ।

बोमविधे पञ्चाविति भावः । इष्टिविधे तु पवित्रे कृत्वा प्रणीताप्रण-
यनं वक्ष्यति ॥

वाग्यतः पाचाणि संमृश्य प्रोक्षणीः संस्कृत्य ब्राह्मण-
मामन्त्र्य पाचाणि प्रोक्षत्यच वाचं विसृजते । स्फ्यमा-
दायोत्तरं परिग्राहं परिगृह्य दर्शपूर्णमासवत्संप्रेष्यति ।
आज्येन दध्मोदेहीति संप्रैषान्तं नमति । ५ ।

ऐष्टिकैः पदार्थान्तरैरसंस्कारार्थमनुमन्त्रणम् । तत्र स्फ्याग्निहोत्रहव-
णीसंमर्शने स्फ्यप्रोक्षणे च संमर्शनप्रोक्षणमन्त्रयोर्द्विवदेकवदेवोद्गः प्रकृ-
तावेव व्याख्यातः । तृष्णीं स्फ्यमादाय उत्तरपरिग्राहादि । संप्रैषं तु
केचित्सुबं च स्वधितिं चेत्यपि कुर्वन्ति स्वधितेरपि संमार्गवचनात्
सुबुक्मानापञ्चत्वाच्च । तदयुक्तं दर्शपूर्णमासवत्संप्रेष्यतीत्यतिदिष्टं संप्रै-
षान्तं नमतीति वचनात् चातुर्मास्येषु पशुवत्संप्रैष इत्यतिदेशात्
प्राञ्चिकहरणवदसंप्रेषितस्यापि संमार्गवचनोपपत्तेश्च ॥

सुचां संमार्जनकास्ते सुबं संमृज्य तस्याहुता स्वधि-
तिम् । ६ ।

सधिनिरप्यवदानार्थत्वात्सुवत्संस्कारमर्हतीति भावः ॥

जुह्वदसाहोमहवनीमुपधृदपृषदाज्यधानीम् ।

आज्यं निरप्य दधि निर्वपति । ७ ।

गताः ॥

अधिअयणवर्जं दधनि क्रियते । ८ ।

अधिअयणप्रतिषेधात्पण्यवेक्षणमपि निवर्तते अनेषं वा एतत्करोति यत्पण्यवेक्षते गार्हपत्ये ऽधिअयति मेधत्वायेति सिद्धान्तः । भारद्वाज-
स्याह न पण्यवेक्षेताधिअयणप्रतिषेधादिति ॥ तच्च च दध्याव्यवसायो-
रुद्देशादानं अदितौ स्यो ऽष्टिद्रुपमे इति । तथाज्यमसीत्यादेराज्यं
दधि स्र दत्यसमासेनैवोहः आज्येन दधोदेहीति सिद्धान्तः ।

नैतस्य दध्नः संस्कारो विद्यत इत्यपरम् । ९ ।

अस्मिन्सु पक्षे दर्शपूर्णमासवदेवाविज्ञातं सर्वम् । सौक्तिक एव तु दधि
संस्कृतमाज्यमानीयते ॥

इत्यष्टमी कण्डिका ।

आज्यग्रहणकाले चतुर्जुह्वां युक्ताति चतुरुपधृतिः । १ ।

जुह्वां पञ्चगृहीतस्य निवृत्त्यर्थं चतुर्गृहीतवचनमुपधृत्यष्टगृहीतदण्ड-
हीतयोः ॥

दधन्याज्यमानीय महीनां पयो ऽसीति पृषदाज्य-
धान्यां पञ्चगृहीतं पृषदाज्यं ज्योतिरसि विश्वरूपं
विश्वेषां देवानां समिदिति वा । २ ।

दुग्धमिति प्रथममन्त्यान्तः त्रेषस्य दधिघर्मे विनिघोगात् । तत्रैक-
मन्त्याणि कर्माणीति न्यायेन सल्लग्नम् इति चेचित् । तदयुक्तं
द्रव्यप्रयत्नात् यद्योक्तं भारद्वाजेन द्रव्यप्रयत्ने ऽभावर्तते यथाज्यग्रहे
स्वने स्वरूपे चेति ॥

चतुर्धुवायाम् । ३ ।

जुह्वद्वास्या ॥

सादनकाल आज्यानि सादयति । ४ ।

स्वरूपकाले सर्वां वेदिं क्षृणाति विशेषवचनात् अपरेणोत्तरवेदिं
क्षृणातीति सौमिक्यां विशेषवचनात् दक्षिणस्यां वेदिश्रेण्यां बहिर्वेति
शिङ्गाच्च । जुह्वादनकाले ताज्यवतीरेव सादयति न तनाज्यां
वसाहोमहवर्गौ आज्यानीति वचनात् ॥

उपभृद्वत्पृषदाज्यधानीम् । ५ ।

उपभृद्वत्पृषदसीति मन्त्रेण सादयति । तथा सुवमन्त्रेण स्तुतिं
तत्त्वानापन्नत्वात् तस्यावृता स्तुतिमिति शिङ्गात् सुवधर्माः स्तुति-
ताविति कस्यान्तरकारवचनाच्च । याजमाने त्वयं स्तुतिरभिजि-
ह्वतीत्युहः ॥ सुवस्तुधियोः संभवाद्युगपत्सादनमित्येके । तदा तु
दिवदूहे मन्त्राणाम् । दधिक्षास्यां तु दधः पूर्णेत्युहः ॥

पूर्ववदाज्यान्धभिर्मन्त्राग्नेशाहवनीयं यूपावटं परि-
लिखत्यर्धमन्तर्वैश्वर्धं बहिर्वेदि । ६ ।

पूर्ववदिष्टूनि खेत्यभिमन्त्र्य परिलिखत्यवटं यथा पृथ्वाणवः ब्रह्मर्षे
भवति ॥

पूर्ववदधेरादानं परिलेखनञ्च । ७ ।

पूर्ववत्सावित्रेणादानं परिलेखनञ्च मन्त्रः परिलिखितमिति ॥

अथ खनति यथा नाविरुपरं भविष्यतीति । ८ ।

यथा निष्ठातस्य यूपस्य नाविर्भविष्यत्युपरमिति मन्यते तावन्तमवटं
खनति ॥

अग्रेणावटं प्राञ्चं यूपं निधाय यन्मे शिकः परावधी-
तश्चा इस्तेन वास्या । आपस्तत्सर्वं जीवन्ताः शुन्धन्तु
शुचयः शुचिमिति यूपं प्रक्षाल्याद्यैनं यवमतीभिः
प्रोक्षति । पृथिव्यै त्वेति मूलमन्तरिक्षाय त्वेति मध्यं
दिवे त्वेत्यग्रम् । ९ ।

यासु यवा भवन्ति ता यवमत्यः ॥

शुन्धतां श्लोकः पितृषदन् इति प्रोक्षणीशेषमवटे
ऽवनीय यवो ऽसीति यवमवास्य पितृणां सदनमसीति
बर्हिषावस्तीर्य स्वावेशो ऽसीति प्रथमपरापातिनं शक-
लमवास्य घृतेन द्यावापृथिवी आपृथेद्यामिति सुवेश
शकले हुत्वा । १० ।

इति नवमी कण्डिका ॥

यूपायाज्यमानायानुब्रूहीति संप्रेष्यत्यज्यमानायानु-
ब्रूह्यञ्ज्मो यूपमनुब्रूहीति वा । १ ।

अवगचनावक्षरणे पिचये मन्त्रस्त्रिणात् पिद्वृणां निखातमिति
स्त्रिणात् ॥ अतः प्राचीनावीतिना क्रियते । व्यापृतायां सुवेषेत्येक
सिद्धे सुववचनाज्जानीमो गते वचनात्सुवेष होमः पश्चादिति ।
तेन प्रहृत्य सुवेणाभिजुहोति सुवेष वपामभिजुहोतीत्यादिवद्यच्च न
सुवसोदितस्तच्च वसाहोमइवत्या होम इत्यते जुहुसमाख्यानात् ॥

अथैनमसंस्कृतेनाज्येन यजमानो ऽग्रतः शकसेना-
नक्ति । २ ।

एवं यूपमग्रत आरभ्या मूलात् । अनक्तमुपरमिति तु सत्यावाहः ।
असंस्कृतेनेति वचनाच्छकसाभिहोमादन्यत्सर्वं संस्कृतेनेति सिद्धं
भवति । भारद्वाजस्तादृशं अपाकृता आहुतय आभ्यनिर्वाचसादूर्ध्व-
माभ्यस्तादृश इत्याभ्यारण्यो सौक्तिकाभ्यादित्याखेयनो भौवादित्या-
खेयनिरिति ॥

येन्द्रमसीति चषालमक्ता सुपिप्पलाभ्यस्तवौषधीभ्य
इति प्रतिमुष्य देवत्वा सविता मध्वानकिति सुवेष्ट
संततमविच्छिन्दन्नग्निष्ठामग्निमनक्तयोपरात् । ३ ।

अध्ययुरिति शेषः यदग्निष्ठामग्निमनक्ति यजमानमेव तेजसमन्तीति
श्रुतेः उत्तरच्च यजमानपक्षणाच्च । प्रतिमुष्य यूपान्ते क्षिप्त्वा संततं
संततधारमविच्छिन्दन्नग्निष्ठामिति शेषः ॥

रश्मनाद्देशे चिः सर्धतो धूपं संवृजति । ४ ।

अथ रश्मनाभनस्यते तच्च संवृजति ॥

अञ्जनादि धूपं यजमानो नात्सृजत्या परिष्वय-
यात् । ५ ।

परिष्वयणं परिष्वायणम् । अभिविधावाकारः ॥

यूपायोऽश्रीयमाणायानुब्रूहीति संप्रेष्यत्युश्रीयमा-
णायानुब्रूहीति वा । ६ ।

गतः ॥

उद्विवं स्तभानान्तरिक्षं पृथेत्युच्छ्रयति । ७ ।

उच्छ्रयति उत्थापयति ॥

ते ते धामानीत्यवटे ऽवदधाति । ८ ।

गतः ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यतेति द्वाभ्यामाहवनीयेनाग्निर्हो-
संमिमेति । ९ ।

आहवनीयेन संमिमेति तस्मान्नवेन स्थापयति ॥

यं कामयेत तेजसैनमित्युक्तम् । १० ।

अग्निष्ठाया अयोक्तात्प्रकारादन्यथावस्थापने दोषः । तथात्वे गुरुत्वं
ब्राह्मणे दर्शितः । स तथैवानुसंधेय इत्यर्थः ॥

अग्रमाहवनीयमुपनतं यूपस्वावनतं मूलम् । ११ ।

यूपस्यायमाहवनीयं प्रति प्रह्वं भवति मूलं तु ततः किंचिदपनौवम् ॥

अनाविरूपरं कृत्वा ब्रह्मवनिं त्वा क्षयवनिमिति
प्रदक्षिणं पांसुभिः पर्यूष्य ब्रह्म हंह क्षयं हंहेति मैत्राव-
रुणदण्डेन समं भूमिपरिहंक्ष्यं कृत्वा । १२ ।

इति दशमो कण्डिका ।

उक्ताभय पृथिवीमित्यङ्गिः परिचिञ्चति । १ ।

अनाविरूपरं कृत्वा अनाविष्कृतोपरं यूपं कृत्वा । पर्यूष्य वेष्टयित्वा ।
समं यथा समीपभूमिसममवटस्थलं भवति । तथा परिहंक्ष्यं कुट्टनं
कृत्वा परिचिञ्चति परितः सिञ्चति ॥

दर्भमय्यौ रशने भवतः । द्विगुणा द्विव्यायामा पशु-
रशना त्रिगुणा त्रिव्यायामा यूपस्य । २ ।

व्यायामस्तुररभिः ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति रशनामादाय विष्णोः
कर्माणि पश्यतेति सरशनेन पाणिना यूपमुन्मार्ष्टि । ३ ।

रश्नां यूपरश्नाम् ॥

तद्विष्णोः प्ररमं पदमित्यग्रं प्रेक्षते । यूपमात्रं पृथिवी-

यमाखायानुब्रूहीति संप्रेष्यति । परिबीयमाखायानुब्रू-
हीति वा । ४ ।

वताः ॥

परिवीरसीति नाभिदध्ने रश्मया चिः प्रदक्षिणं यूपं
परिव्ययति मध्यदेशे वा । ५ ।

तत्र रश्मनां चिः संभुज्य मध्यमेन गुणेन परिव्ययतीति बौधायनः ॥

यं कामयेतोर्जनमित्युक्तम् । ६ ।

एवं परिवीताया रश्मनायाः कामवन्नादूर्ध्वमधो वा सारणसुक्तं ब्राह्मणे
तदप्यनुसंधातव्यमित्यर्थः ॥

अधो दूरं परिव्ययेद्दृष्टिकामस्योपरि दूरमदृष्टिका-
मस्येत्येके । ७ ।

ब्राह्मणान्तरे तु दृष्यदृष्टिकामयोः परिव्याणमेवाधस्तादूरमुपरिष्ठादूरं
चोक्तम् । तत्तस्माद्ब्राह्मणवन्नाभिदध्ने परिवीतायाः साधारणमित्यर्थः ॥

यं कामयेत ख्यस्य जायेतेत्युपान्ते तस्य व्यतिषज्य न
प्रवेष्टयेत् । ८ ।

यौ बन्धविनिष्ठौ रश्मनाखण्डौ तावुपान्ते तयोः समीपे व्यतिषज्य
मिथः संबध्य मुञ्चेत् न वेष्टयेत् । एवं कृते ख्यस्य जायेत । अतो न
तथा कुर्यादिति भावः ॥

यं कामयेत पुमानस्य जायेतेत्यान्तं तस्य प्रवेष्ट्या-

खिमति स्थविमत्प्रवीय दिवः स्रगुरसीति स्वहमादाया-
न्तरिक्षस्य त्वा सानाववगूहामीत्युत्तरेणाम्निष्ठां मध्यमे
रश्मनागुणे ऽवगूहति । ६ ।

रश्मनाखण्डौ बन्धनादारभान्तादेष्टुचित्वा तयोरक्षन्ते सुखमनं चिक्षा
बन्धने यो मध्यगुणस्तस्मिन्स्वरमवगूहति ॥

उत्तमे सर्वेषु वा । द्वयोरधरयोरिति वाजसनेयकम्
। १० ।

गताः ॥

इत्येकादशी कण्डिका ।

इति द्वतीयः पटलः ॥

पशुं स्रपयन्ति कूटकर्णकाणखण्डवण्डस्रोखसप्तशफ-
वर्जम् । १ ।

पशुः क्षागः इन्द्राग्निष्ठां क्षागयेति लिङ्गात् । कूटो भग्नः । कर्णः
कर्णेन विकलः काणश्चक्षुषा खण्डो दन्तैः वण्डः पुच्छेन स्रोणः
पादेन । तथा वण्डस्तु द्विजपुच्छः स्यात्स्रोणः पशुरित्यादि नैव-
ष्टुकाः । सप्तशफः सप्तशुरः एकेन पादेनैकशफ इति यावत् ॥
अथानुषमाह भारद्वाजः यद्यज्ञवीनः स्याद्रूपतो वा व्युद्भूः संपद्येत
वैष्णवीं शारस्वतीं वाचस्यामिति ऊत्ता सर्वप्रायश्चित्तानि जुहुयात् ॥

यद्यङ्गहीनः स्यादङ्गतो वा विद्व्येत । २ ।

अङ्गहीनः जग्न एव विकलाङ्ग इति यावत् । अङ्गतो वा विद्व्येत
रोगादिनैवं चेदङ्गहीनः पशुः कूटादिवर्जमेव पशुं सपयन्तीति
पूर्वच श्रवणो बोध्यः । इदं विषयद्वयं तदतिरिक्तस्य वैकल्याणप्रबो-
जकत्वात् ॥ कूटादिविभ्रिष्टमप्यङ्गीकृत्याह ॥

अग्नेकेषां वैष्णवीमाग्रावैष्णवीं सारस्वतीं बार्हस्प-
त्यामिति च हुत्वा प्रयोजयेत् । ३ ।

वैष्णव्याद्याः प्रसिद्धा याः काश्यप शास्त्राः सामान्यतो निर्देशात् ।
अथ बौधायनः रूपतो वा वर्धतो वा यद्यङ्गहीनः पशुरिति
प्रकृत्य आग्नेयीमित्याशुक्लान् ॥

यो ऽपन्नदम्बसं तत्पशूनामिति विज्ञायते । ४ ।

यो ऽपन्नदम्पतितोत्थितदम्बो न भवति पशूनां मध्ये तन्मसं वर्ज-
नीयमित्यर्थः । तथा च बह्वृचाः यदा वै पशोर्दम्बाः पुनर्जायन्ते
ऽथ स मेधो भवतीति । एवं च प्रतिनिधिरप्ययं न कर्तव्यो भवति
प्रतिषेधाच्च प्रतिनिधिर्निर्दम्ब इति न्यायात् ॥ साङ्गसजातीयास्त्राभे
तु व्यङ्गेऽपि विजातीयात्प्रतिनिधेः श्रेयान्वित्यपरम् । यथाह भार-
द्वाजः आन्तातप्रतिषेधे प्रतिनिधेरङ्गं बलीयः यथाप्यगावो यथापन्न-
दम्पशुरिति ॥

इधे त्वेति बर्हिषी आदत्ते । उपवीरसीति सप्तशस्त्रं
बहुवर्षशास्त्रामप्रतिबुध्नाग्रामसुषिराम् । ५ ।

इषे त्वेत्यावृत्तिरेकवचनात् ॥

यं कामयेतापशुः स्यादित्यपर्यया तस्य शुष्कामयो-
पाकुर्यात् । ६ ।

गतः ॥

तृषेनेपाकरोतीत्येके । ७ ।

यदि तृषेन तदा तस्यैव विभागः पशुसंज्ञपनवपान्तर्धानयोः ॥

वर्हिर्भ्यां सप्तशाखया च पुरस्तात्प्रत्यञ्चं पशुमुपा-
करोति । उपो देवान्देवीर्विशः प्रजापतेर्जायमाना इति
चैताभ्यामुपस्पृशन्निन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । ८ ।

पुरस्तादाहवनीयस्य प्रत्यङ्मुखमवस्थितं पशुं वर्हिर्भ्यां सप्तशाखया
चोपस्पृशन्मुपाकरोति । देवतार्थत्वेन संकल्पनमुपाकरणम् । उपो
देवामिति वजुर्हृदयं चोपाकरणार्थं नोपसृजनार्थं च देताभ्यामुपा-
करोतीति सिद्धान्तः ॥

पञ्चकृत्वो देवतोपदेशनमुपाकरणे नियोजने प्रोक्षणे
वपाया उद्धरणे हृदयस्याभिधारण इति । ९ ।

पुनरुपाकरणग्रहणं दृष्टान्तार्थं यथोपाकरणे तथा दृष्टान्तेन वजुषा
सर्वत्र देवतोपदेशनमिति ॥

प्रजामन्तः प्रतिगृह्णन्ति पूर्वं इति पञ्च हुत्वाग्निं
मन्यति । १० ।

गतः ॥

अपि चाग्निं मन्त्रित्वापाकुर्यात् । ११ ।

अग्निं च पक्षे प्रजानन्त इति पञ्चाङ्गतयो ऽप्युत्कृष्टमे उपाकृत्य
पञ्च जुहोतीति श्रुतेः ॥

अग्नेर्जनिचमसीत्यधिमन्थनं शक्यं निदधाति । वृष-
खौ स्थ इति प्राञ्चौ दर्भौ । १२ ।

उक्तो ऽधिमन्थनः ॥

उर्वश्मसीत्यधरारशिमादत्ते । पुरुरवा इत्युत्तरार-
शिम् । १३ ।

अरणी अग्न्याधेयिष्यावन्ये वा अविज्ञेयात् । तयोर्गार्हपत्यैकयोगिता-
दन्ये एवेत्यन्ये ॥

देवो वां सविता मध्वानक्रित्याज्यस्थास्या विष्णे
ऽङ्क्ता हृतेनाक्ते वृषस्यं दधायामित्युभे अभिमन्त्राय-
रसीति समवधाय । १४ ।

इति द्वादशी कण्डिका ।

अग्नये मथ्यमानायानुब्रूहीति संप्रेष्यति । मथ्यमा-
नायानुब्रूहीति वा । १ ।

विष्णे ऽङ्क्तेति वचनाच्च सुवादिनाज्यमादायानक्ति ॥

प्रथमायां चिरनूक्तायां चिः प्रदक्षिणमग्निं मन्यति ।
गायत्रं छन्दो ऽनुप्रजायस्वेति प्रथमं चैष्टुभमिति द्वितीयं
जागतमिति तृतीयम् । २ ।

गतौ ॥

ततो यथा प्राशु मन्यति । ३ ।

यथा प्राशु ब्रीहतरं भवति तथा मन्यति ॥

यदि मथ्यमानो न जायेत राक्षोघ्नोरनुब्रूयात् । ४ ।
राक्षोघ्नोः कृणुष्वपाजीयाः । भारद्वाजस्त्वचानुग्रहमाह यदि निर्मथ्यो
मथ्यमानो न जायेत तस्य स्थाने हिरण्यकलं व्याहृतीभिर्जुष्टया-
दिति ॥

जातायानुब्रूहीति जाते संप्रेष्यति । प्रह्रियमाणायेति
प्रहरन् । ५ ।

गतः ॥

भवतं नः समनसावित्यग्रेषोत्तरं परिधिमाहवनीये
प्रहरति संधिना वा । ६ ।

संधिना परिधिसंधिनोत्तरेण ॥

अग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट इति प्रहृत्य सुवेणाभिजु-
होति । ७ ।

प्रहृयेति ब्राह्मणानुकरणार्थं वैचित्र्यार्थं वा । अभिजुहोति उपरि
जुहोति निर्मग्न्यस्य ॥

सामिधेयं रथनामादाय पञ्चोर्दक्षिणे वाहौ यरिवी-
 धौर्धमुत्कृष्यर्तस्य त्वा देवद्विः पाशेनारभ इति दक्षिणे
 ऽर्धशिरसि पाशेनाख्याया प्रतिमुञ्च वर्षा मातुषानित्यु-
 त्तरतो यूपस्य नियुनक्ति । ८ ।

प्रत्यङ्मुखस्य पञ्चोदत्तरो वाङ्मर्दक्षिणो भवति । तथा दक्षिणमर्धशिरः
 पाशेन प्रतिमुञ्च यथा शिरसो न गच्छति तथा वज्रीकृत्य वज्रा
 विद्युनक्ति रथनाम्नेष्वेव धूपे वज्राति । पूर्ववदेवतोपदेवमभिन्नाग्निभ्यां
 ता जुहं निजुगम्योति ॥

दक्षिणत एकादशिनान् । ९ ।

आधवार्यमेवामिह वचनम् ॥

अग्न्यास्त्वौषधीभ्यः प्रोक्षामीति प्रोक्षति । १० ।

अथ तु मन्त्रगतादेवास्त्रातात्पूर्वदेवतोपदेवमप्रक्षेपेण मन्त्ररूपमुदाज-
 ङ्गत्पूर्वाधायनभारदाजौ यथा अग्न्यास्त्वौषधीभ्य इन्द्राग्निभ्यां ता जुहं
 प्रोक्षामीति ॥

अपां पेरुरसीति पाययति । ११ ।

अपिबन्तमपि वचात्पाययति वधुपपायमान इति विधिना ॥

स्वात्तं चित्सदेवं इव्यमापो देवीः स्वदतैनमित्युप-
 रिष्टादधस्तात्सर्वतश्च प्रोक्ष्य वेदं निधाय सामिधेनीभ्यः
 प्रतिपद्यते । १२ ।

सर्वत इत्येव विद्धे क्रमार्थमुक्तमुपरिष्ठादधस्तादिति । केदं निधाय
 सामिधेनीभ्य इति वचनादेष्टव्यपरिस्तरश्चोक्तवदपकल्पने न ख इति
 केचित् ॥

इति षष्ठोदशी कण्डिका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

सुच्यमाघार्यं प्रत्याक्रम्य जुह्वा पशुं समनक्ति । १ ।

प्रत्याक्रम्येति वचनात्सुच्यमाघार्यं न दक्षिणतो गत्वा समनक्ति ॥

सं ते प्राणो वायुना गच्छतामिति शिरसि । सं
 यजचैरङ्गानीत्यंसेक्षलयोः । सं यन्नपतिराशिषेति ओ-
 य्याम् । २ ।

अंशोक्षलयोरंशोऽव्योः तथोखावृत्तिर्मन्त्रस्य ॥

ध्रुवासमञ्जनादि कर्म प्रतिपद्यते समानमा प्रव-
 रात् । ३ ।

गतः ॥

षट्त्विजः । ४ ।

असमाचार्यं वचनं ब्राह्मणानुकरणार्थं वा । अमितुर्धन्विक्रमज्ञानिरा-
 चार्यमित्यपरम् ॥

दैवं च मानुषं च होतारौ कृत्वा पुनराश्राव्य मैचा-
वरुषं प्रवृषीते मिचावरुषौ प्रशास्तारौ प्रशास्त्रादि-
ति । ५ ।

अग्निर्देवो होतेति दैवमसौ मानुष इति मानुषं च कृत्वा मैचावरुष-
मप्यसौ मानुष इत्यनेन कृषीते होहविकारत्वात् सौमित्रे च
तथादर्शनात् व्यक्तपाठाच्च कस्यान्तरेषु ॥

तिष्ठति पञ्चावेकादश प्रयाजान्यजति । ६ ।

एकादश प्रयाजान्यजति तांश्च तिष्ठति पञ्चो यजति । तच्च त्वसंभव-
पर्युदस्तादेकादशे दशस्त्रेव पञ्चोः स्नाननिधमः । निधनं तु पञ्चं
यद्यु वै निषीदेदिति विधिनात्यापयेत् ॥

समिद्धः प्रेष्येति प्रथमं संप्रेष्यति । प्रेष्य प्रेष्येतीत-
रान् । ७ ।

प्रथमं संप्रेष्यति प्रथमं प्रयाजं प्रति मैचावरुषं संप्रेष्यति ॥

चतुर्थाष्टमयोः प्रतिसमानीय दशेष्टैकादशायाज्यम-
वशिनष्टि । ८ ।

चतुर्थप्रभृतयस्तारो बर्हिषो विकाराः अष्टमप्रभृतयः स्वाहाकारश्च ।
बर्हिःस्वाहाकारार्थं च प्रकृतौ चतुर्थे समानयनम् । अतश्चतुर्थ एव
सर्वानयने प्राप्ते विभागार्थमुक्तं चतुर्थाष्टमयोरिति ॥

तान्यजमानः प्राकृतैरादितश्चतुर्भिश्चतुरो ऽनुमन्त्र्य
चतुर्थस्यानुमन्त्रणेन दुरःप्रभृतीस्त्रीनुत्तमेन शेषम् । ९ ।

तत्तदिकारांस्तस्य मन्त्रेणानुमन्त्रयत इति भावः । अत एव
न्यायान्तत्तद्देशत्वमपि तत्तदिकाराणां द्रष्टव्यम् ॥

प्रत्याक्रम्य जुष्टा स्वरस्वधितौ अनक्ति । जिः स्वरं
सकृत्स्वधितेरन्यतरां धाराम् । १० ।

गताः ॥

स्वरमन्तर्धाय स्वधितिना पशुं समनक्ति घृतेनाक्तौ
पशुं चायेयामिति शिरसि । ११ ।

स्वधितेरधस्तात्स्वहं कृत्वोभाभ्यां शिरस्यनक्ति ॥

न वा स्वधितिना स्वरुणैव । १२ ।

अनक्तौत्यन्वयः । तदा तु घृतेनाक्तः पशुं चायस्वेत्युहः ॥

अक्तया श्रुतस्यावद्यति पशुमितरया विशास्ति । १३ ।

अक्तया स्वधितेर्धारया पक्तस्य पञ्चोरङ्गान्यवद्यति । इतरया त्वनक्तया
पशुं विशास्ति जमिता ॥

शमिचे स्वधितिं प्रयच्छन्नाह शमितरेषा ते ऽग्निः
स्पष्टास्त्विति । १४ ।

एवाक्तावदानार्था धारा स्फुटा विदितास्तु तथा विन्नसनं परिहरणी-
यमित्यर्थः ॥

इति चतुर्दशी कण्डिका ।

पर्यग्नये क्रियमाणायानुब्रूहीति संग्रह्यति । पर्यग्नये
ऽनुब्रूहीति वा । १ ।

परितो ऽग्निर्यस्य स पर्यग्निः । तथा क्रियमाणाव पञ्च इत्यर्थः न
तु परितः क्रियमाणायाग्नय इति । यथा सैतदेवं तथैकादग्निनेषु
व्यङ्क्ष्यामः ॥

आहवनीयादुत्पुष्कमादायाग्नीध्रः परि बाजपतिः
कविरिति चिः प्रदर्शित्वं पर्यग्निं करोति पशुं दूपमाह-
वनीयं शामिषदेशं चात्वास्तम् । आज्यानि चेत्येके । २ ।

पर्यग्नौति क्रियाविशेषणम् । यथा पर्यग्निर्भवति पशुस्तथा करोती-
त्यर्थः ॥ तत्र चात्वास्तान्नमपच्छिद्य पञ्चादीनि वक्ष्य पर्यग्निं करोतीति
प्रथमः कथ्यः । आज्यानि चेत्येके इत्याख्यसमुच्चयेन द्वितीय इति
षोडशम् । तथा च सत्याषाढः पञ्च पर्यग्निं करोति पशुं शामिषदेशं
चात्वास्तं दूपमाहवनीयं च चिः परिद्रवत्याज्यानि चेत्येक इति ।
पर्यग्निं करोति पशुमिति वापच्छिद्य ततो दूपादिपञ्चसमुच्चयेन
द्वितीयः कथ्यः । तथा च बौधायनभारद्वाजौ पशुमेव पर्यग्निं करो-
तीत्येकेषामिति । प्रथमा योजनैव तु सूत्रानुगता चिः प्रतिपर्येती-
त्यभिपर्यग्निरुक्ते देश इति च नित्यवदचनात् ॥

प्रत्यपिस्तृज्योत्पुष्कं चिः प्रतिपर्येति । ३ ।

पश्नोरेव पर्यग्निकरणमिच्छतामुत्पुष्कप्रत्यपिसर्ग एव न प्रतिपरिगमनं
परिगमनस्यैवाभावात् । एकत्र स्थितेनापि स ग्रन्थः पर्यग्निकर्तुमिति ॥

प्रजानन्तः प्रतिगृह्णन्ति पूर्वं इति पर्यग्री क्रियमाणे
उपाध्यानि जुहोत्येकं द्वे चीणि चत्वारि वा । ४ ।

गतः ॥

पशुपतेः पञ्चवो विरूपाः सहशा उत्त । तेषां यं
वत्रिरे देवास्तं स्वराडनुमन्यतामिति द्वितीयाम् । ५ ।

दिप्रभृतिषु कल्पेभ्येव द्वितीयाहुतिर्नियता ॥

ये बध्यमानमिति प्रमुच्यमाने । प्रमुच्यमाना इति
प्रणीयमाने । ६ ।

अग्निषा घृपात्प्रमुच्यमाने नौयमाने च पशौ जुहोत्यध्वर्युः ॥

रेवतीर्यज्ञपतिं प्रियधा विशतेति वपाश्रपणीभ्यां
पशुमन्वारमेते अध्वर्युर्यजमानश्च । आश्राव्य प्रत्याश्रा-
विते संप्रेष्यत्युपप्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्य इति । ७ ।

गतौ ॥

प्राक्षा अग्निं भरत स्तृणीत बर्हिरिति होतुरभिज्ञा-
याहवनीयादुल्लुक्कमादायाग्नीध्रः पूर्वः प्रतिपद्यते । ८ ।

पूर्वः प्रतिपद्यते पुरस्तात्पञ्चोर्गच्छति ॥

अमिता पशुं नयति । ९ ।

अमिता घृपात्पशुं प्रमुच्य गमनाय कर्षति । तच्च त्वध्वर्युहाहुती
जुहोति ये बध्यमानं प्रमुच्यमाना इति ॥

उरो अंतरिक्षेत्यन्तरा चात्वाद्योत्तरावुदञ्चं पशुं
नयन्ति । १० ।

अध्वर्यादयः अग्निं सह पशुमुदञ्चं बर्हिर्वेदि नयन्ति तदर्थं व्यापा-
राम्कुर्वन्ति । यदा हस्तिन्वायेन अग्निं सह गमनात्तेषां नेहत्वो-
पचारः । पशुं तु नीयमानमपि पूर्ववदन्वारभेतैव यजमानः यः
पशुं हृत्यैव नीयमानमन्वारभते वपाश्रपणी पुनरन्वारभत इति
स्मिन्नात् । तथाध्वर्युरप्यन्वारभेतेत्यपरे ॥

नाना प्राणो यजमानस्य पशुनेत्यध्वर्युर्जपति । ११ ।

गतः ॥

इति पञ्चदशी कण्डिका ।

ऊवध्यगोहं पार्थिवं खनतादित्यभिज्ञायोवध्यगोहं
खनति । १ ।

उदरगतमसुरभिं ब्रह्मदाधूवध्यं यदूवध्यमुदरस्थापवातीति स्मिन्नात् ।
तद्भुक्षते ह्राद्यते यस्मिन्नवटे स ऊवध्यगोहः । तं खनति कसिद्वृत्तिक-
परिकर्मी वा ॥

अभिपर्यग्निकृते देशे उल्लुमुकं निदधाति । २ ।

आग्नीध्र इति शेषः । तपोत्तरेण चात्वाद्यं अग्निचदेन इति सत्या-
वाहः ॥

स अग्निचः । ३ ।

ओ ऽग्निर्निर्दुष्टपद्मोः ब्रामिचः । अपणे ब्रामिचसंबन्धात् पशुमपणार्थो
 ऽग्निः ब्रामिच इति समाख्यायते ॥

नं दक्षिणेन प्रत्यञ्चं पशुमवस्थाप्य पृथिव्याः संपृचः
 पाहीति तस्याधस्तादर्हिरूपास्यत्युपाकरणयोरन्यतरत्
 । ४ ।

उपाकृतः पशुर्याभ्यां ते उपाकरणे ॥

तस्मिन्संज्ञपयन्ति प्रत्यक्शिरसमुदीचीनपादम् । ५ ।

ब्रामितार इति शेषः । अक्षतस्य मारणं संज्ञपनम् ॥

अमायुं कृत्स्नन्तं संज्ञपयतेत्युक्त्वा पराङ्गावर्तते ऽध्वर्युः
 । ६ ।

मायुः शब्दः तमकुर्वन्तमित्यर्थः ॥

स्वर्विदसि स्वर्वित्त्वा स्वरिहि स्वर्मह्यं स्वः पशुभ्यः ।
 लोकविदसि लोकं वित्त्वा लोकमिहि लोकं मह्यं लोकं
 पशुभ्यः । गातुविदसि गातुं वित्त्वा गातुमिहि गातुं
 मह्यं गातुं पशुभ्यः । नाथविदसि नाथं वित्त्वा नाथमिहि
 नाथं मह्यं नाथं पशुभ्यः ॥ न वा उवेतन्मित्रयसे न
 रिष्यसि देवाँ इदेषि पथिभिः सुगेभिः । यच्च यन्ति
 सुकृतो नापि दुष्कृतस्तच्च त्वा देवः सविता दधातु ॥
 आशानां त्वाशापासेभ्य इत्येषा । विश्वा आशा मधुना
 संस्तृजाम्यनमीवा आप ओषधयो भवन्तु । अयं यज-
 मानो मृधो व्यस्यताम् । अयभीताः पशवः सन्तु सर्व

इत्युक्त्वा पराङ्मावर्तते यजमानः ॥ नाना प्राचो यज-
मानस्य पशुनेत्यध्वर्युर्जपति । ७ ।

इति षोडशी कण्डिका ।

यासामूधश्चतुर्विलं मघोः पूर्णं घृतस्य च । ता नः
सन्तु पयस्वतीरस्मिन्नोष्ठे वयोवृधः ॥ इह पशवो विश्व-
रूपा रमन्तामस्मिन्वस्त्रे विश्वविदो घृताचीः । अग्निं
कुलायमभिसंवसाना अस्माँ अवन्तु पयसा घृतेनेति
पुषदाज्यमवेक्षमाणौ वाग्यतावासाते अध्वर्युर्यजमा-
नश्च । १ ।

गताः ॥

इन्द्रस्य भागः सुविते दधातनेमं यज्ञं यजमानं च
सुरौ । यो नो द्वेष्ट्यनु तं रवस्वानागसो यजमानस्य
वीरा इति च वाश्यमाने ऽवेक्ष्येते । २ ।

वाश्यमाने पशौ तमेव पशुमवेक्ष्येते इत्यर्थः मन्त्रलिङ्गात् । तथा
पशुमभिमन्त्रयते यदि इरोदेत्येव सत्याषाढः । षकारो वाग्यतास-
नसमुच्चयार्थः ॥

यत्पशुर्मायुमकृतेति संज्ञप्ते संज्ञप्तहोमं जुहोति
। ३ ।

संज्ञप्तिमाचनिमित्तो होमो न तु मान्त्रवर्णिकमायुकरणादिनिमित्तः
तेन नित्य इति ज्ञापयितुमुक्तं संज्ञप्ते संज्ञप्तहोममिति ॥

शमितार उपेतनेति वपाग्रपणीभ्यां पशुमुपैतो ऽध्व-
र्युर्यजमानश्च । ४ ।

वपाग्रपणीभ्यां संगच्छतस्ते तु सह ब्रह्मन्नाश्रया निवृत्तमित्याह्वनीये
प्रतितयेमां साधारणार्थत्वेन कुम्भीधर्मत्वान्नाश्रयम् । तथा धर्मा
इत्यधिकृत्य भारद्वाजः ये सांगाद्योऽस्यां पशुग्रपण्यां वपाग्रपण्योर्ह-
दयशूले ब्रह्मन्नाश्रयामिति क्रियेरन्निति ॥

पशोः पाशं प्रमुञ्चत्यदितिः पाशं प्रमुमोक्षेतमिति
। ५ ।

पशोः पशुतः । पाशं रत्नानाम् ॥

संवेष्ट्य रश्मनां ग्रीवासु निधायैकग्रूलयोपसज्य चा-
त्वाल उदस्यत्यरातीयन्तमधरं करोमीति । ६ ।

कर्णस्या धमन्यो ग्रीवा इत्युच्यन्ते । एकग्रूलयोपसज्य तत्सक्तं कृत्वा ॥

यद्यभिषरेदरातीयन्तमधरं कृषोमि यं द्विषस्तस्मि-
न्प्रतिमुञ्चामि पाशमिति तथा वृक्षं स्थातुं स्तम्भं वापि-
दध्यात् । ७ ।

अभिषरतस्त्वनेन स्त्रावाद्याद्येन मन्त्रेण तथा रत्नगया वृक्षादिं वग्री-
यात् न तु चालात् उदस्येत् । स्थातुरत्रात् तदप्रकाण्डम् । सभाः
कुशा ॥

इति सप्तद्वी कण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ॥

ततः प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयति । १ ।

स्नायतनादेदिसमीपं नयति ॥

नमस्त आतामेति पत्न्यादित्यमुपतिष्ठते । २ ।

अनेकाद्येत्सर्वा युगपदुपतिष्ठन्ते ॥

अनर्वा प्रेहीति प्राचीमुदानयत्यनुमन्त्रयत इत्येके । ३ ।

ततश्चात्वालं प्रति प्राचीं नयति नीयमानां चानुमन्त्रयते । बह्वीस्त्रे-
कैका नयति प्रेहीत्येकवचनात् ॥

आपो देवीः शुद्धायुव इति चात्वाद्ये पत्न्यपो ऽवमृ-
शत्यृत्विजो यजमानश्च । ४ ।

सुब्रह्मपः सर्वाः पत्न्यः ॥

न पत्नीत्येके । ५ ।

गतः ॥

अग्निः पत्नीः सर्वान्प्राणानाप्याययति । ६ ।

प्राणाप्यायनमेव व्याकरोति ॥

सर्वाण्यङ्गान्यध्वर्युरभिषिञ्चति पत्न्याप्याययति । श-
तद्वा विपरीतम् । वाक्त आप्यायतामित्येतैर्यथासिङ्गम्
। ७ ।

यद्यसिङ्गे मन्त्रस्तत्तदङ्गमध्वर्युपत्न्योरन्यतरो ऽभिषिञ्चति तत्तदेवेतर
आप्याययति तेनतेनाप्यायनसिङ्गमन्त्रेणामिष्टव्रतीत्यर्थः । पत्न्येकत्वे
ऽप्येकैवाप्याययति । पशुसंस्कारत्वात्तच्च चक्षुःश्रोत्रघ्राणेष्व्यावृत्तिः अभि-

छानाभिधानात् तद्धेदाच्च । न सभिगुवदिन्द्रियाभिधानोपपत्तिः
पशोर्धृतत्वात् ॥

या ते प्राणाञ्छ्वज्जगामेति हृदयदेशम् । ८ ।

हृदयसिक्ताभावादचनम् ॥

मेढ्रं त आप्यायतामिति मेढ्रम् । ९ ।

आगन्तुत्वे ऽपि पादमन्त्रान्पूर्वमस्य प्रयोगः तथाविनिधोगात् ॥

शुद्धाश्चरिषा इति पादान् । १० ।

चरिषश्चन्द्रस्य पादे प्रथोममन्त्रेनाव्यक्तलिङ्गत्वादचनम् । वज्रवचनाच्च
युगपदाप्यायनं पदानाम् । तथा संप्रत्यक्षं पद इत्येव बोधाचनः ॥

एकैकमाप्याय्य जपति शमश्च इति पुरा स्तोत्रानां
भूमेः प्रापणात् । ११ ।

अङ्गमङ्गमाप्याय्य तावदेव जपति शमश्च इति यावदाप्यायनानामर्पा
विन्द्वो भूमिं न प्राप्नुवन्ति ॥

शमौषधीभ्यः शं पृथिव्या इति भूम्यां शेषं निनीयौ-
षधे चायस्वैनमित्युपाकरणयोरवशिष्टं दक्षिणेन नाभि-
मन्तर्भाय स्वधिते मैत्रं हिंसोरिति स्वधितिना पार्श्वत-
स्तिर्यगाच्छ्रयति । १२ ।

दक्षिणेन नाभिं भूमिमध्ये बहिर्निधाय तस्योपरि तिर्यगवस्थितेन
स्वधितिना पार्श्वप्रदेन एव ष्णिगन्ति ॥

वर्हिषो ऽग्रं सव्येन पाणिनादत्ते । १३ ।

गतः ॥

अथ मध्यं यत आच्छाति तदुभयतो चोदितेना-
ङ्क्या रक्षसां भागो ऽसीत्युत्तरमपरमवान्तरदेशं निर-
स्यायैनत्सव्येन पदाभितिष्ठतीदमहं रक्षो ऽवबाध इद-
महं रक्षो ऽधमं तमो नयामीति । १४ ।

आलवस्यमूलापेक्षया वर्हिषः खड्गान्तरमिह मध्यमभिप्रेतं द्वितीयख-
ड्गाभावात् । तस्माद्यसुभयोरन्तधोरङ्गा निरस्याभितिष्ठति उपरि-
तिष्ठति द्वाभ्यां यजुर्धाम् । तत्रेदमहं रक्षो ऽधममित्यादि इदमेव-
मधमं तमो नयामीत्यन्तं द्वितीयम् ॥

इत्यष्टादशौ कण्डिका ।

इषे त्वेति वषामुत्खिद्य दृतेन द्यावापृथिवी प्रोक्ता-
भामिति वषया द्विश्रूलां प्रच्छाद्योर्जे त्वेति तनिष्ठे ऽन्तत
एकश्रूलयोपतृणन्ति । १ ।

उत्खिद्य उत्पाद्य । तनिष्ठे ऽन्ततः तनुतमे वषान्ते । उपतृणन्ति
भिन्नानि श्रूलप्रोतं करोतीति यावत् ॥

देवेभ्यः कल्पस्वेत्यभिमन्य देवेभ्यः श्रुन्धस्वेत्यङ्गिर-
वोऽथ देवेभ्यः श्रुन्धस्वेति स्वधितिना वषां निमृज्या-

स्त्रियो रायः सुवीर इन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टामुत्कृन्तामी-
त्युत्कृन्तति । २ ।

निम्नञ्च यदन्यदपायास्तन्निर्णय । उत्कृन्तति क्षिनत्ति । जुष्टामुत्कृन्ता-
मीति विभिष्टप्रयोगदर्शनार्थं पुनर्देवतोपदेशनवचनम् ॥

मुष्टिना शमिता वपोद्धरणमपिधायास्त आ वपाया
होमात् । ३ ।

अतो वपोद्धृता तद्विवरं वपोद्धरणम् ॥

प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इति शामिचे वपां
प्रतितप्य नमः सूर्यस्य संहृश इत्यादित्यमुपस्थायोर्वन्त-
रिक्षमन्विहीत्यभिप्रव्रजति । ४ ।

गतः ॥

उत्सुकैकदेशमादायामीध्रः पूर्वः प्रतिपद्यते । ५ ।

उत्सुकस्य शामिचार्यस्यैकदेशं पुरस्ताच्चरति ॥

वपाश्रपणी पुनरन्वारभते यजमानः । ६ ।

पुनरन्वारभत इति ब्राह्मणानुकरणार्थम् । यथा पशौ नीयमाने तथा
वपायामपि नीयमानायामित्यर्थः ॥

उत्सुकैकदेशमाहवनीये प्रत्यपिस्तृजति । ७ ।

गतः ॥

निर्दग्धं रक्षो निर्दग्धा अरातय इत्याहवनीयस्यान्तमे
ऽङ्गारे वपां निकृष्टान्तरा यूपमाहवनीयं च दक्षिणाति-
हृत्य प्रतिप्रस्थाचे प्रयच्छति । ८ ।

अन्तमे प्रथमप्राप्ते निकृष्ट । कूडयतिर्दाहकर्मा । अतिहृत्य स्वयं
यूपाद्विर्गच्छन्यूपाहवनीययोर्मध्येन हवेत्यर्थः ॥

तां दक्षिणत आसीनः प्रतिप्रस्थाताहवनीये अय-
यति । ९ ।

गतः ॥

इत्येकोनविंशौ कण्डिका ।

वाथो वीहि स्तोत्रानामिति बर्हिषो ऽग्रमधस्ताद-
पाया उपास्यति । १ ।

वपाया अधस्ताद्भागे तथा सहोपश्लेषयति । अधस्तादपाया अग्नौ
क्षिपतीति चेत् । तदयुक्तं प्रहरतीत्यवसनात् विपर्ययस्यैव ब्राह्मणे
व्यक्तत्वाच्च यथा अपं वा एतत्पशूनां यदपायमोषधीनां बर्हिर्योषैवायं
समर्धयत्यथो ओषधीष्वेव पशून्प्रतिष्ठापयतीति ॥

त्वामु ते दधिरे इव्यवाहमिति सुवेख वपामभिजु-
हेति । २ ।

गतः ॥

प्रादुर्भूतेषु स्तोकेषु स्तोकेभ्यो ऽनुब्रूहीति संप्रेष्यति । ३ ।

अग्निसंयोगाद्ये मेदसो विन्दवस्त्योतन्ने स्तोकाः ॥

अखोहिनीं सुमृतां कृत्वा सुपिप्पला ओषधीः कृधी-
ति दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यां बर्हिषि स्रक्षशाखायामासाद्य
प्रयुता द्वेषांसीति वपाश्रपणी प्रवृद्ध निधाय घृतवति
शब्दे जुह्वपधृतावादाय दक्षिणातिक्रम्याश्राव्य प्रत्याश्रा-
विते संप्रेष्यति स्वाहाकृतीभ्यः प्रेष्य स्वाहाकृतिभ्यः
प्रेष्येति वा । ४ ।

यथा न खोहिता भवति तथाव्येनाक्षन् सुमृतां कृत्वा प्रातर्दोहव-
दभिचार्योदास्य बर्हिषि स्रक्षशाखायां च सह सादयति । तथा
च भारदाजः सांभाव्यवदभिचार्यं तथोदास्य बर्हिषि स्रक्षशाखायां
प्रतिष्ठापयतीति । वपाश्रपण्योः प्रवर्हणे मन्त्रस्त्रण्णीं निधानं मन्त्र-
लिङ्गात् ॥ अद्यावज्जाभिमर्शने प्रातर्दोहमन्त्रगतानामिदंतदामूहः
स्त्रीलिङ्गेन । घृतशब्दस्य स्थाने वपाशब्दः ॥

वषट्कृते हुत्वा प्रत्याक्रम्य शेषेण भुवामभिचार्यं
पृषदाज्यमभिधारयत्यथ वपाम् । एतद्वा विपरीतम् । ५ ।

यत्र वषट्कृते ज्वेति यज्ञस्तत्र वषट्कृत एव जुहोति न वषट्का-
रेण । पृषदाज्यमुभयमभिधारयति सुगतं स्वासीगतं च स्वासीगत-
स्यापि वनस्पतीज्यार्थत्वात् प्रधाजानिष्टा हवींश्चभिधारयतीति श्रुतेः ॥

नोपधृतम् । ई ।

रिक्तत्वादिति भावः ॥

आज्यभामौ यजति । ७ ।

उत्तरविकल्पर्योऽनुवादः ॥

तौ न पशौ करोति । न सोम इत्येके । ८ ।

तौ न तावत्स्वतन्त्रे पशौ करोति । तथा सोमे यः पशुर्न तथापौ-
त्यर्थः । सोमे च इष्टिपशवो न मन्वेत्यन्ये ॥

स्वाहा देवेभ्य इति पूर्वं परिवर्ष्यं कृत्वा जुष्टामुप-
स्तीर्यै हिरण्यशकलमवधाय कृत्स्नां वषाभयदाय हिर-
ण्यशकलमुपरिष्ठात्कृत्वाभिघारयति । ९ ।

परितो वषां ऋयेते इति परिवर्ष्यौ नाम होमौ ॥ तच्चेदं कर्त्तव्यं
स्वाहा देवेभ्य इति मन्त्रस्थान्ते ऽपि स्वाहाकारेण भवितव्यं न वेति ।
अिति ब्रूयात् आदिगतस्यापि देवतापदमात्रेण ध्वैतस्य प्रदानार्थ-
त्वात् । तच्च च लिङ्गम् । स्वाहाकारान्तेषु पञ्चमानेषु स्वाहा पिच
इति षष्ठः । तथाग्रस्तमन्त्रके ऽपि पठ्यते स्वाहा वाचे स्वाहा वाच-
स्पतये स्वाहा संरखत्या इति । यच्च तु पदादधिकेन व्यव्रायः स्वाहा
त्वा सुभवः सूर्यायेत्यादौ तच्च भवितव्यमेवान्ते स्वाहाकारेण । तच्च च
लिङ्गं स्वाहाधिमाधीताय स्वाहा स्वाहाधीतं मनसे स्वाहा स्वाहा
मनः प्रजापतये स्वाहेत्यादि ॥ न तु सर्वसौवादिगतस्य स्वाहाकारस्य
प्रदानार्थत्वं दर्शितं अतौ पुरस्तात्स्वाहाकृतयो वा ऋग्देवा उप-

रिष्टात्साहाकारो ऽन्वे साहा देवेभ्यो देवेभ्यः साहेत्यमितो वपां
 जुहोति तानेवोभयान्प्रीणातीति । तत्किं व्यव्यायव्यायनिबन्धेन ।
 नैवमनया दर्शितं तत्समानार्थं वाक्यान्तरे सुतेरेतदर्थनिर्णयात् यथा
 पुरस्तात्साहाकारा वा अन्ये देवा उपरिष्टात्साहाकारा अन्ये यदपां
 मर्दिषोभयतः परियजति तानेवोभयान्प्रीणातीति । नहि तच्च यः
 प्राणतो य आत्मदा इत्यनयोर्मर्दिषोरादिगतः साहाकारो ऽस्मि
 येनैवमर्थः स्यात् । कस्तर्हि सुतेरर्थः । श्रूयताम् । साहाकारेण
 तावद्धोमो लक्ष्यते । तदयमर्थः । प्रधानेव्यायाः पुरस्ताद्धोमभाजः
 केचिदुपरिष्टाद्धोमभावो ऽन्वे तानुभयानुभयतो जुताभ्यामाहुतिर्भा
 प्रीणातीति ॥ किं च । अस्यैव व्याख्यायाममितो वपां
 जुहोतीति विधेरयमर्थवादो घटते न व्याख्यानरे । तदा यच्च
 कचित्काले ऽप्युभयच मन्त्रजुताभ्यामाहुतिभ्यामुभयप्रीणनविद्वेक्षसा-
 दयोरुक्त एवार्थो ऽवदातः ॥ अथ हिरण्यकले ऽनुयह उक्तो भार-
 दायेन यदि हिरण्यं न सादात्र्यात्मव्यवधेदिति । बौधायनस्याह
 आज्यंसावं वा हिरण्यकलं वा द्वितीये चतुर्थे चेति ॥ सांन्यायवि-
 कारस्ते ऽपि वपाया इत्येवैवावदानं न कुर्वेत् सुवद्वत्समितीनां
 द्रवाद्यवदेषु योग्यतया व्यक्त्वानात् । बौधायनस्याह कुर्वेत् वपां
 समवलुग्नसाहेन्द्राग्निर्भां ज्ञानयेति । नान्यावदानमन्त्रः सख्यना-
 भावात् ॥

इदं पञ्चावत्ता भवति । १० ।

एवं हिरण्यकलाभ्यां सह पञ्चावत्ता वक्ष्यते ॥

चतुरवत्तिनो ऽपि पञ्चावत्तैव स्वात् । ११ ।

मतः ॥

इति विंशौ कण्डिका ।

इन्द्राग्निभ्यां छागस्य वपाया मेदसो ऽनुब्रूहीन्द्राग्निभ्यां
छागस्य वपाया मेदसः प्रेष्ठेति संप्रैषौ । १ ।

संप्रैषावेवं भवतः । संप्रैषकालसु प्रकृतावेवोक्तो ऽवयवसुभा अनु-
ब्रूहीति ॥

जातवेदो वपाया गच्छ देवानिति वषट्कृते हुत्वा
प्रत्याक्रम्य देवेभ्यः स्वाहेत्युत्तरं परिवप्यं हुत्वा वपोद्द-
रणमभिधारयत्युत्तरतस्तिष्ठन् । २ ।

उते सांनायवद्भुतानुमन्त्रणम् । वपोद्दरणमुत्तरतस्तिष्ठन्मभिधा-
रयति । तथा पश्चभिधारणे ऽपि वक्ष्यत्युत्तरतः परिक्रम्येति ॥

प्रतिप्रस्थाताहवनीये वपाश्रपणी प्रहरति स्वाहोर्ध्व-
मभसं मासतं गच्छतमिति प्राचीं दिश्रूणां प्रतीचीमे-
कश्रूणाम् । एतद्धा विपरीतम् । ३ ।

उभे व्यत्यस्तापे कृत्वा सह प्रहरति गच्छतमिति सिङ्गात् ॥

अथैने अर्ध्वर्युः संज्ञावेणाभिजुहोति । ४ ।

मतः ॥

अथ यजमानो वरं ददात्यनङ्गाहं तिस्रो वा धेनू-
स्तिस्रो वा दक्षिणाः । ५ ।

अनङ्गाहं वरमिति सामानाधिकरण्ये वरग्रहणानर्घक्याङ्गेदेन योज-
नीयम् । वरं गोजातीयमात्रं वा ददात्यनङ्गाहं धुर्यमेव वा वरं
धेनूः पयस्विनीर्वा तिस्रः दक्षिणा याः काश्चिदा गास्तिस्र इति ॥

समुत्क्रम्य सहपत्नीकाः पञ्चभिश्चात्वाख्ये मार्जयन्ते ॥
आपो हि स्या मयोभुव इति तिस्रः ॥ इदमापः प्रवह-
तावद्यं च मलं च यत् । यद्वाभिदुद्रोहानृतं यद्वा श्रेये
अभीरणम् ॥ आपो मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वं-
हसः । निर्मा मुञ्चामि शपथास्त्रिर्मा वरुणादधि । निर्मा
यमस्य पङ्क्तीशात्सर्वस्माद्देवकिल्बिषादयो मनुष्यकि-
ल्बिषादिति । ई ।

दक्षिणां विधिवत्प्रतिगृह्य सर्वे समुत्क्रम्य सह गत्वा मार्जयन्ते ।
व्याख्यातं मार्जनम् ॥

इत्येकविंशौ कण्डिका ।

इति षष्ठः पटलः ॥

पशुपुरोडाशस्य पाचसंसादनादि कर्म प्रतिपद्यते । १ ।

पश्वर्थः पुरोडाशः पशुपुरोडाशः तस्य पाचप्रयोगप्रवृत्ति तत्त्वमा-
रभते ॥

यथार्थं पाचयोगः । २ ।

यैरर्थैः पुरोडाशस्य तानि प्रयुनक्ति । पाचाग्नेराणि तु पयर्थमेव
प्रयुक्तान्यस्यापि प्रसङ्गेनोपकुर्वन्ति ॥

निर्वपणकाले त्रीहिमयं पशुपुरोडाशं निर्वपत्येका-
दशकपालं द्वादशकपालं वा । ३ ।

पवित्रे कृत्वा पाचाणि संमृश्य निर्वपणम् । न प्रणीता भवन्ति । पक्व-
र्थानामेवोपजीवनादिदिविधे चोमविधे तृक्तमन्या वा अजुक्तोत्पूषेति ।
भारदाजस्याह अजुक्तपूताभिः पिष्टानि अपयतीति । वौधायनस्याह
प्रोक्षणीत्रेष्वेव पिष्टानि संयुजादिति ॥ पुनःपशुपुरोडाशदक्षनात्पशुपुरो-
डाशः सर्वो त्रीहिमयो भवति न चवमयः । कपालसंख्याप्येव सर्वत्र ॥

यद्देवतः पशुस्तद्देवतो भवति । ४ ।

इदमपि सार्वधिकं वेदितव्यम् ॥

हविष्कृता वाचं विस्तृज्य पशुं विशास्ति । ५ ।

हविष्कृता सह विस्तृष्टवाचोरध्वर्युयजमानयोः पशुं विशास्ति ब्रमि-
तेति श्रेयः ब्रमितरेषा ते ऽग्निः स्पृष्टास्त्विति सिङ्गात् ॥

हृदयं जिह्वा वक्षो यक्षद्वयौ सव्यं दौरुमे पार्श्वे
दक्षिणा ओष्णिर्गुदतृतीयमिति दैवतानि । दक्षिणं दोः
सव्या ओष्णिर्गुदतृतीयमिति सौविष्टकृतानि । ह्योमानं
सीहानं पुरीततं वनिष्ठुमध्युग्नी* मेदो जायन्तीमित्युक्त्वा-
रति । ६ ।

* This word has been corrected whenever it occurs ; all MSS.
read always वयिष्ठि instead of वयुग्नी.

यस्तत् कालखण्डं नाम धर्दीषो मांसम् । वृक्षौ पार्श्वेभ्यो विच्छेत् ।
 तदं त्वविभक्तमेवोद्धरति विभागस्तथा परस्ताद्भविव्यति । क्रोमादीना-
 मिष्टार्थं उद्धरः । क्रोमा नाम यस्तस्यदृशं तिलकाख्यं मांसम् ।
 शीघ्रा गुल्मः । पुरीतव अन्नम् । वविष्ठुः स्वविष्टान्नम् । अधूषी
 उध्वस्थानीयं मांसम् । मेदः चर्म हृदयस्य वृक्षयोश्च । जाघनी
 पुच्छम् ॥

गुदं मा निर्लेषीरिति संप्रेष्यति । ७ ।

अमितारं संप्रेष्यत्यध्वर्युः । तच्च निर्लेषीरिति को ऽर्थः । तमाह ॥

मा विपर्यास्त* इत्यर्थो भवति । ८ ।

गुदं च वनिष्ठु च मा विपर्यास्ताः तयोः सद्वृक्षाद्योर्मिथी विपर्ययं
 मा कृथा इत्यर्थः । तयोः सुषिरविपरिवर्तनं विपर्यास इत्यन्ये ॥ विप-
 र्यास इति तु पठतां ग्रामादिकस्तकारः ॥

उदक् पविषे कुम्भ्यां पशुमवधात् शूत्रे प्रक्षीक्ष्य
 हृदयं शामिषे अपर्याति । ९ ।

कुम्भादीनां प्रतिपत्नादि पवित्रनिधानाप्तं कर्म शामिषे कृतोदक्-
 पविचायां कुम्भ्यां कृत्स्नमुद्धृतं पशुं दुग्धशेषनमन्त्रेण युगपदवधात्
 अपर्याति । हृदयं तु हृदयशूलप्रोतं कृत्वा प्रत्यक्षेण अपर्याति । अपर्या-
 तु अमिष्टकर्म श्रुतं हवीः अमितरिति लिङ्गात् अग्नेः शामिचस-
 माख्यानाच्च ॥

अवहननादि कर्म प्रतिपद्यते । १० ।

अवहननादि प्रतिपद्याप्येभ्यो निनीय श्रौतिकैर्दर्मैः प्राञ्चिं संमार्ष्टि ।
जहेनादाय ततः प्रसूरे पवित्रे अपिसृज्य पुरोडाशमुदास्यासादयति ॥

वपया प्रचर्य पुरोडाशेन प्रचरति । श्रुते वा पशौ
। ११ ।

व्यवस्थितविकल्पार्थो वाग्रन्धः । एवं वपाप्रचारानन्तरं पुरोडाशं
निदध्यासाद्य श्रुते पशौ तेन प्रचरति । यदा पशुमास्रभ्य पुरोडाशं
निर्वपति समेधमेवैनमास्रभते वपया प्रचर्य पुरोडाशेन प्रचरतीति
ब्राह्मणानुसारेण पशुसंज्ञपनानन्तरमेव पुरोडाशं निदध्य वपाप्रचा-
रानन्तरं तेन प्रचरतीत्यर्थः । तथा च भारद्वाजः पशुमास्रभ्य पुरो-
डाशं निर्वपतीति विज्ञायते जननरवादो ऽभिप्रेतो वपया प्रचर्य
पुरोडाशेन प्रचरतीति । वौधायनस्याह पशुमास्रभ्य पुरोडाशं निर्व-
पेदिति ब्राह्मीकिरिति ॥

इन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशस्यानुब्रूहीन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशस्य
प्रेष्येति संप्रैषौ ॥ इन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशस्यावदीयमान-
स्यानुब्रूहीन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशस्य प्रेष्येति वा । १२ ।
पूर्ववदस्याख्या ॥

अग्नये ऽनुब्रूह्यग्नये प्रेष्येति स्विष्टकृतः संप्रैषौ । १३ ।

नाच नारिष्ठाः न शान्तःपरिधृपां निनयनम् । पश्वर्थानामेव प्रसङ्गा-
द्भूतानुमन्त्रणे ऽप्यग्नेरहमिति विकारः ॥

इति द्वाविंशी कण्डिका ।

प्राशिचमवदायेडां न यजमानभागम् । १ ।

अवद्यतीति विपरिणामेनावयः । तेषां प्राशिचेडमेवावद्यति न तत्स-
मसमयं यजमानभागमित्यर्थः ॥

हविराहुतिप्रभृतीडान्तः संतिष्ठते । २ ।

यदतो ऽङ्गजातं प्रयाजानुयाजादि तत्सर्वं पश्वर्यमेवानुष्ठितं प्रसङ्गेनो-
पकरोतीति भावः । एवं च तत्रालम्बप्रसङ्गं यद्वैशेषिकमङ्गं पुरोडा-
ग्रस्य यथा फलीकरणहेमः । कपालविमोचनं चेति तत्रैव कर्तव्य-
मित्युक्तं भवति । तत्र च लिङ्गं सवनीयानामिडान्ते वैशेषिकाणामनु-
क्रमणम् । भारद्वाजसत्याषाढौ चाहतुः अत्र पशुपुरोडाग्रस्य पिष्ट-
लेपफलीकरणहेमौ जुहोति कपालविमोचनं चेति । खकाले
कार्याणीत्यपरं उत्कर्षेदित्यपरमिति लिङ्गान् ॥ यजमानभागस्य तु
वाचनिको निषेधः । केचित्तु वाचनिकमिडान्तत्वमिष्टा गान्धदपि
प्रतिषेधन्ति । तेषां यजमानभागावदानप्रतिषेधो ऽनर्थकः स्यात्
प्राश्ननाभावादेवावदाननिवृत्तेः ॥

उपहुतां मैत्रावरुणषष्ठा भक्षयित्वा पूर्ववत्प्रस्तरे
मार्जयित्वा सुवेण पृषदाज्यस्योपहत्य वेदेनोपयस्य चिः
पृच्छति श्रुतं हवीः ३ शमितरिति । ३ ।

भक्षणवचनं मैत्रावरुणाय विधानार्थम् । तस्य चाप्राहृतस्यापि अनु-
वाक्याप्रैषयोर्वत्त्वत्वेन होचध्वर्यविकारत्वाद्भक्षणप्राप्तिरिति भावः ।
मार्जनवचनं तु भक्षणशेषत्वं मार्जनस्य स्थापयितुम् । अतो चयदि-

उक्तमुक्तं ब्रह्मार्जस्यम् भवति । पृषदाण्यग्रहं साखीकृत्येष्टं सुग-
तस्यानुयाजार्थत्वात् । उपहत्य गृहीत्वा ॥

श्रुतमितीतरः प्रत्याह । ४ ।

ब्रमिता तु सुपरीक्षितपाकः प्रत्याह । येऽद्भुतं श्रुतमाह स एन-
वेति दोषः श्रूयते ॥

अर्धाध्वे द्वितीयं प्राप्य तृतीयम् । ५ ।

द्वितीयं तृतीयं पृच्छतीत्यन्वयः ॥

पूषा मा पशुपाः पात्विति प्रथमे ऽभिप्रव्रजति ।
पूषा मा पथिपाः पात्विति द्वितीये । पूषा माधिपाः
पात्विति तृतीये । ६ ।

प्रथमे द्वितीय इति प्रतिप्रश्ने कृत इति शेषः । तथा पृष्ठाभिका-
मेत्पूषा मेति द्वितीयं पृष्ठापक्रामेत्पूषा मेत्येव बौधायनः ॥

श्रुत्वात्प्रवृष्ट्य हृदयं कुम्भ्यामवधाय सं ते मनसा मन
इति पृषदाज्येन हृदयमभिधारयत्युत्तरतः परिक्रम्य
। ७ ।

तृतीयेन गमनमन्वेषोत्तरतः परिक्रम्य हृदयमभिधारयति । न
वाचोत्तरतः परिक्रम्येत्यस्योत्तरसूत्रेण सह योजना ब्रह्मनीषा चिन्धिः
प्रश्नेस्त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रिभिश्चाध्वनो ऽवच्छेदैर्विन्निष्टस्य गमनस्योभयोरपि
हृदयमभिधारणयोरङ्गत्वात् तस्य चागिर्वृत्तत्वात् व्यक्तोक्तत्वाच्च भार-

दाजसत्यावाढाभ्याम् । उत्तरतः परीत्यं वृषदाब्जेन हृदयमभिचार-
यतीत्यर्थः ॥

आज्येन पशुं यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्ट इति । ८ ।

पशुमाब्जेनाव्यस्तायां औनीतेनाभिचारयति उत्तरत एव स्थितः ॥

स्वाहोष्मसो अविष्टा इत्युद्यन्तमूष्माखमनुमन्त्रयते
। ९ ।

उद्यन्तं ऊर्ध्वं यन्तम् ॥

पशुं हरम्पार्श्वतो हृदयशूलं धारयत्यनुपसृशंश्चा-
त्मानमितरांश्च । १० ।

शान्तायवत्पशुसुदास्य हरन् कुम्भाः पार्श्वतो हृदयशूलं धारयति
न च तेन हस्तघृतेनोपसृशत्यङ्गान्तरमन्यांश्च । धारणमपि तस्य
रज्ज्वादिना बद्धा न साक्षाद्मुखेनेत्येके ॥

अन्तरा यूपमाहवनीयं च दक्षिणातिहत्य पञ्चहोषा
षड्होषा वा दक्षिणस्थीं चेदिश्रीण्यामासाय अतस्तृषूप-
स्तृषीते जुह्वपष्टतोर्वसाहोमहवन्धां समवत्तधान्या-
मिति । ११ ।

अतिहरणं व्याख्यातम् । समवत्तधानी इडापाचम् ॥ तत्रेदमिन्द्रि-
यमित्यासन्नाभिमर्शनमन्त्रे हविर्मयि अयतामिति चैनामः । तत्र च
क्षिप्रानि द्वागस्य हविषो ऽनुब्रूहि मनोताये हविषी ऽवदीक्षमाणस्त

अथ हविषा प्रचरति यदि वषा हविरवदानं वेत्यादीनि । आश्वला-
यनश्चाह वषा पुरोडाशो हविरिति पशोः प्रदानानौति ॥

अङ्गपधृतोर्हिरण्यशकलाववधाय बर्हिषि सप्तश-
खायामवदानान्यवद्यन्संप्रेष्यति । १२ ।

इति त्रयोविंशौ कण्डिका ।

मनोतायै हविषो ऽवदीयमानस्यानुब्रूहीति । १ ।

बर्हिःसप्तशखयोस्तत्तदङ्गं निधाय खधितेरक्तया धारयावदानमन्त्रेण
क्षिणत्ति । प्रक्रान्ते चावदाने मनोतायै संप्रेषः ॥

हृदयस्याग्रे ऽवद्यति । अथ जिह्वाया अथ वक्षसो
याथाकामीतरेषाम् । २ ।

चयाणामेवैतेषां क्रमनियमो याथाकाम्यमितरेषामङ्गानाम् ॥

मध्यतो गुदस्यावद्यतीत्युक्तम् । ३ ।

उक्तमिदं ब्राह्मणे मध्यतो गुदस्यावद्यति मध्यतो हि प्राण उत्तम-
स्यावद्यतीति । तेन दैवतानामवदानानां मध्यतो ऽन्ततो वा गुदाव-
दानमित्यर्थः ॥

यथोद्धृतं वा । ४ ।

यः प्रथम उद्धरणे क्रम उक्तः स एवावदाने ऽप्यस्तु ॥

दैवतानां द्विर्द्विरवदाय जुह्वामवदधाति । उपधृति
सौविष्टकृतानां सक्तत्सक्तत् । ५ ।

दैवतसौविष्टकृतविभागः प्रागेव दर्शितः ॥ तत्र दैवतानि सर्वाण्यव-
दाय ततः सौविष्टकृतान्यवधति । तत्राह भारद्वाजः प्रत्यभिघार्यं
अङ्गाणि स्विष्टकृते सक्तदिति । पञ्चावन्तिनस्तु चिच्छिदैवतेभ्यो
द्विर्द्विः सौविष्टकृतेभ्य इति द्रष्टव्यं पञ्चावन्तं सर्वचेति नियमात्
स्वधितिना धारां क्षिप्ति द्विः पञ्चावन्तिन इति लिङ्गाच्च ॥

गुदं द्वैधं विभज्य स्थविमदुपयङ्भ्यो निधाय मध्यमं
द्वैधं विभज्य दैवतेष्ववदधाति । अणिमत्सौविष्टकृतेषु । ६ ।

गुदस्त्वावदानकालः प्रागेवोक्तः । तस्यैवेदानीं विभागप्रकार उच्यते ।
यदा दैवतार्थं गुदादवधते तदैवतं चेधा विषमं विभज्य स्थूलखण्ड-
मुपयङ्गोमार्थं निधाय मध्यमपरिमाणं खण्डमवदानमन्त्रेण देधा
क्षित्वा दैवतेष्ववदधाति । अणु तु खण्डं स्वकाले सौविष्टकृतेषु ॥
पञ्चावन्तिनस्त्वत्रापि चेधा देधा च विभागः पूर्ववत् ॥

अपि वा द्वैधं विभज्य स्थविमदुपयङ्भ्यो निधायेत-
रन्वैधं विभज्य मध्यमं द्वैधं विभज्य दैवतेष्ववदधाति ।
अणिमत्सौविष्टकृतेषु स्थविष्ठमिडायाम् । ७ ।

गुदादपीडावदानमिच्छतेऽयं विभागः ॥

चेधा मेदोऽवधति द्विभागं सुचोक्तृतीयं समवत्तधा-
न्याम् । ८ ।

अवधेयुः शौचिद्व्युत्तेषु मेदस्तेषां विषज्य हतोर्ध्वमिडांशं निधाये-
तरौ भागौ सुचोः क्षिपति ॥

यूषे मेदेऽवधाय मेदसा सुचौ प्रावृत्य हिरण्यश-
कम्बावुपरिष्ठात्कृत्वाभिघारयति । ६ ।

यूषे पशुरस्य मेदो मज्जयित्वा तेन सुगताम्यङ्गानि प्रक्षारयति ॥

समवत्तधान्यां षडाद्यानीडामवधति वनिष्ठुं सप्तमम् ।
षड्भ्यो वा वनिष्ठोः सप्तमात् । १० ।

अवशिष्टानामङ्गानां मध्ये यथोद्धृतं षडाद्यानि कृत्वानीडामवधति
वनिष्ठुं च सप्तमम् । अत एव नावदानमन्त्रः न च यजमानभागः ।
यदा तु षड्भ्यः तदा सर्वं प्रकृतिवत् ॥

अनस्थिभिरिडां वर्धयति । ११ ।

शिष्टेष्वङ्गेषु धान्यगल्लीनि तैरिडां वर्धयति । कानि पुनस्तानि ॥

क्लोमानं शीहानं पुरीततमित्यन्ववधाय यूषोपसि-
न्धाभिघारयति । १२ ।

इतिकारणोऽध्वरीमेदकृतीत्यर्थः प्रदर्शनार्थः । तच्च मेदः पूर्वमवदाय
ततः क्लोमादीनीत्यपरे ॥

इति षष्ठर्विंशौ कण्डिका ।

इति सप्तमः पटलः ॥

अपां त्वौषधीनां रसं गृह्णामीति वसाहोमहवन्तां
वसाहोमं गृह्णाति । १ ।

वसा पशुरसः । स एव होमस्तासाधनत्वाद्भिप्रेतः तं वसाहोमं
गृह्णाति । श्रुतिप्रसिद्धा तु तथा निर्देष्टः ॥

स्वधितिना धारां छिनत्ति । २ ।

दक्षिणेन गृह्णन्मद्येन छिनत्ति ॥

द्विः पञ्चावत्तिनः । ३ ।

गताः ॥

श्रीरसीति पार्श्वेन वसाहोमं प्रथीति । ४ ।

प्रथीति शोडयति ॥

वातस्य त्वा भ्रज्या इति तेनैवापिदधाति । स्वधितिना
वा प्रथीति । स्वधितिनापिदधातीत्येके । ५ ।

गताः ॥

अथ यन्न शीर्ष्णो ऽवद्यति नांसयोर्नाणूकस्य नापर-
सक्थ्योरनवदानीयानि । ६ ।

अंसौ स्कन्धौ तावन्नरास्त्रिविधेषो ऽणूकः । ओष्ठौ हपरिदेष्टावपरस-
क्थिनी । एतेभ्यो ऽङ्गेभ्यो यन्नावद्यत्यनुद्वरणात् तेनैवान्वनवदानीया-
नीत्याख्यायने यथा मुरायदांश्चानवदानीयानि च वाजसङ्गिरसादौ ।

स्वयं च वक्ष्यति साहत्या अनवदानीयानीति । अस्त्वेवं किं तैरि-
दानीम् ॥

तानि श्रुतैः संनिधाय संमृशत्यैन्द्रः प्रायो अङ्गेअङ्ग
इति । ७ ।

तान्यनवदानीयानि श्रुतैर्देवतसौविष्टतेभ्यः सह निधायोभयानि
संमृशतीत्यर्थः । तथा श्रुतमश्रुतं च पशुं संनिधाय संमृशतीति
सत्याषाढः ॥

अथ हविषा प्रचरति । ८ ।

हविःशब्दो ऽङ्गावदानेषु प्रसिद्धः ॥

इन्द्रामिभ्यां ह्यगस्य हविषो ऽनुब्रूहीन्द्रामिभ्यां ह्यगस्य
हविषः प्रेक्ष्येति संप्रैषौ । ९ ।

गतः ॥

याज्याया अर्धर्चं प्रतिप्रस्थाता वसाहोमं जुहोति
घृतं घृतपावानः पिबतेति । १० ।

मन्त्रमध्यगस्वाहाकारो न प्रदानार्थः मध्यमे स्वाहाकार इति शिङ्गात् ।
तेनान्ते स्वाहाकारेण जुहोति ॥

उद्रेकेण दिशः प्रदिश इति प्रतिदिशं जुहोति । मध्ये
पञ्चमेन । ११ ।

उद्रेकः प्रेषः । पञ्चमेन मन्त्रेण ॥

प्राञ्चमुत्तमं संस्थाप्य नमो दिग्भ्य इत्युपतिष्ठते । १२ ।

षष्ठं होमं मध्यादारभ्य प्राञ्चं समाप्य ता एव दिग् उपतिष्ठते
मन्त्रसिङ्गात् ॥

वषट्कृते जुहोति । १३ ।

हविरिति शेषः । सांनान्यवद्भुतानुमन्त्रणम् ॥

अथ वा दिशः प्रति यजेत् । उपरिष्ठाद्वा वनस्पतेः
स्विष्टकृतो वा । १४ ।

अथ ऊते हविषि दृष्टे वा वनस्पताविष्टे वा स्विष्टकृति दिग्नां वागः ।
वसाहोमस्तु सर्वत्र याज्याया अर्धर्षे एव ॥

प्रत्याक्रम्य जुह्वामुपस्तीर्य सकृत्पृषदाज्यस्योपहृत्य
द्विरभिघार्य वनस्पतये ऽनुब्रूहि वनस्पतये प्रेक्ष्येति
संप्रैषौ । वषट्कृते जुहोति । १५ ।

प्रत्याक्रम्य ऊत्वा नारिष्ठापृषदाज्यं गृह्णाति स्वाध्याः सुगतस्नानुया-
जार्थत्वात् । द्विस्तु पञ्चावत्तिनः ॥

स्विष्टकृद्वयजमानो ऽनुमन्त्रयते । १६ ।

यथा वनस्पतेरर्धं देवयज्ययाथुष्मानित्यादि ॥

उपर्याहवनीये जुह्वामौपश्रुतानि विपर्यस्यन्नाहामये
स्विष्टकृते ऽनुब्रूह्यमये स्विष्टकृते प्रेक्ष्येति संप्रैषौ । १७ ।

दक्षिणतः स्त्रित एवौपधतानि जुह्वां गमयन्नाहानुवाक्यासंप्रैवं ततो
याज्याया इत्यर्थः ॥

वषट्कृते हुत्वा प्रत्याक्रम्यायतने सुचौ सादयति
। १८ ।

उत्तरविधानार्थो ऽनुवादः ॥

इति पञ्चविंशौ कण्डिका ।

अचेडाया निरवदानमेके समामनन्ति । १ ।

अथ सुक्छादगानन्तरं प्राकृत एव काल इति भावः । निरवदानं
पृथक्करणम् ॥

अवान्तरेडामवधति । २ ।

उत्तरविवक्षानुवादः ॥

मेद उपस्तीर्य मेदसाभिघारयति । ३ ।

गतः ॥

यं कामयेतापशुः स्यादित्यमेदस्कं तस्मा इत्युक्तम् । ४ ।

तस्मादादत्तं मेद इति भावः ॥

उपहृतां मैत्रावरुणषष्ठा भक्षयन्ति । प्रतिप्रस्थाता
सप्तमः । ५ ।

यमुपरोडाभादवन्निष्ठमेव वृक्षां भक्षणम् । प्रतिप्रस्ताताप्यवाधिकः
तस्यापि पञ्चङ्गभूतवपाश्रपणात्मकप्राकृतकार्यान्ववादिति भावः ॥

वनिष्ठुमग्नीधे षड्वत्तं संपादयति । ६ ।

यदा छत्त्रो वनिष्ठुरिडायामवत्तस्तदा तमिडांमेन सहाग्नीधे प्रयच्छति
स षेडावद्भवति । यदा वनिष्ठेकदेवो ऽवत्तस्तदावत्तत्रिष्टं मार्जनान्ते
प्रयच्छति स त्वाग्नीध्रभागवद्भवति ॥

अध्यूर्ध्वो होत्रे हरति । ७ ।

अध्यूर्ध्वो अपीडायामेवाधिकांशो होतुर्नियम्यते अगस्तित्वात् ॥

अग्नीदौपयजानङ्गारानाहरोपयष्टरूपसीदं ब्रह्मन्प्र-
स्थास्यामः समिधमाधायाग्नीत्यरिधींश्चामिं च स्रक्तस-
्रक्तसंसृष्टीति संप्रेष्यति । ८ ।

उपयजो नाम वक्ष्यमाणा होमाः तदर्थं दौपयजाः तेषां होतो-
पयष्टा । आख्यातः शेषः ॥ नन्वेते ऽङ्गाराः कुषाद्वर्तन्त्याः कुषं चोपच-
ष्टोपसीदति कक्षासौ । तत्सर्वं क्रमादाह ॥

आग्नीध्रादौपयजानङ्गारानाहरति । होत्रीय उपय-
जति । ९ ।

हौमिके पञ्चाविति शेषः । साधवार्थमिह वक्ष्यम् ॥

शामिचान्निरुद्धपशुबन्ध उत्तरस्यां वेदिश्रोण्याम्

ग्रामिचादाहरति ओष्ठ्यामुपयजतीत्यर्थः । बौधायनेन त्वचोक्तं अतो
 ह स्माह बौधायनः आहवनीयादेवोदीचो ऽङ्गाराज्जिर्वत्यं तेषूपयष्टो-
 पयवेदिति । तेन पशुअपणादूर्ध्वं ग्रामिचानुगतौ उपयजामप्रबोज-
 कत्वे ऽप्याहवनीयाङ्गारेषूपयागो दुक्तः । न तु गुदहोमलोप इति
 द्रष्टव्यम् ॥

गुदकाण्डमेकादशधा तिर्यक् छित्त्वासंभिन्दन्नपर्या-
 वर्तयन्ननूयाजानां वषट्कृतेवषट्कृत एकैकं गुदकाण्डं
 प्रतिप्रास्थाता हस्तेन जुहोति समुद्रं गच्छ स्वाहेत्येतैः
 प्रतिमन्त्रम् । ११ ।

संभेदः संकरो दारणं वा । मुख्यभ्यन्तरभागस्य बहिःपरिवर्तनं पर्या-
 वर्तनम् ॥

सर्वाणि हुत्वाङ्गस्त्वौषधीभ्य इति बर्हिषि लेपं निमृज्य
 मनो मे हार्दि यच्छेति जपति । पृषदाज्यं जुह्वामानीय
 पृषदाज्यधानीमुपधृतं कृत्वा तेनैकादशानूयाजान्य-
 जति । १२ ।

गतौ ॥

देवेभ्यः प्रेष्येति प्रथमं संप्रेष्यति । प्रेष्य प्रेष्येतीतरान्
 । १३ ।

प्रथममनूयाजं प्रति देवेभ्यः प्रेष्येति प्रश्नास्सारं संप्रेष्यति । केवलं
 प्रेष्येतीतराननूयाजान् ॥

तान्यजमानः प्राकृतैरनुमन्त्रयते । १४ ।

प्राकृतैर्जनानुमन्त्रणमन्त्रैरिति शेषः ॥

इति षड्विंशी कण्डिका ।

प्रथमेनाद्यांश्चतुरो दशमं च । द्वितीयेन प्राग्वन-
स्यतेः । उत्तमेन शेषम् । १ ।

आद्याश्चतारो दशमश्च प्रथमविकाराः ततः परे चतारो द्विती-
यश्च नवमैकादशावुत्तमश्च । अतस्तेन तेन मन्त्रेण तांस्ताननुमन्त्रयते ।
यथा बर्हिषो ऽहं देवयज्यया प्रजावान् द्वारामहं देवयज्यया प्रजा-
वान् बर्हिषो वारितीनामित्यादि तथोर्जाऊत्योरहं देवयज्यया
पशुमान् देवयज्यया चोरहं तिसृणां देवीनामहमित्यादि तथा वनस्य-
तेरहं देवयज्यया युष्मानित्यादि । तथा तत्तद्विकाराणां तत्तद्देशत्वम-
प्यनुसंधातव्यम् ॥

उत्तरयोर्विकारेषूभौ हेतारं चादयतो ऽध्वर्युर्मैत्रा-
वरुणश्च यजेति । २ ।

दर्शितमेतत्प्राकृतौ यदुत्तरावनूयाजौ द्वियजाविति । इदानीं तद्वि-
काराणामपि संपाद्यत इति वेदितव्यम् ॥

अथ स्वरोरञ्जनमेके समामनन्ति । ३ ।

द्वितीयमञ्चाञ्जनं स्वरोः पक्षे विधीयते न तु पूर्वस्यैवाञ्जनस्य काल-
विकल्पमात्रं तस्य पशुसंस्कारार्थत्वेन तत्रैव नित्यत्वात् । तथा च

मन्त्रवर्णः घृतेनाक्तौ पशुं चायेधामिति । अक्तं चैतद्भारदाजीवादौ
नित्यवदुभयचाञ्चनवचनात् ॥

प्रत्याक्रम्य जुष्टां स्वरुमवधायानूयाजान्ते जुहोति
द्यां ते धूमे गच्छत्वन्तरिक्षमर्चिः पृथिवीं भस्मना
पृथस्व स्वाहेति । ४ ।

अनूयाजान्ते इति वैचित्र्यार्थम् । अनूयाजसमाप्तिदेश इत्येके ॥

समानमा प्रत्याग्रावणात् । ५ ।

तथाह भारदाजः सर्वा जुह्वपश्यतो वाजवतीभ्यां द्यूहति सर्वासु सुसु
प्रस्तरमगतीति ॥

सूक्तवाकप्रैषो विक्रियते । ६ ।

विक्रियते कर्तृतो मन्त्रतस्य । कथम् ॥

तं मैवावरुणो ब्रूयादग्निमस्य होतारमष्टशीते-
ति । ७ ।

इषिता दैव्या इत्याध्वर्यवप्रैषो निवर्तते ॥

भ्रुवावर्जं अतस्तृभिः परिधीनभिजुहोति । ८ ।

अतिरिक्त्वाहुवायाः प्राकृते परिध्यभिहोने ऽनन्वयाच्च सिद्धस्यैव
भ्रुवावर्जनस्य वपनमर्षदेशार्थम् ॥

दक्षिणेन विहारं जाघर्मीं हत्वा तथा पत्नीः संया-
जयन्ति । ९ ।

पूर्वस्निग्गार्हपत्ये पत्नीसंयाजाः । तत्र पाशुप्योरपि सुषोः कस्तम्भां
सादनं विमोचनार्थत्वात् । तथा च भारद्वाजः सर्वाः सुषः कस्तम्भां
सादयतीति । सादनमन्त्रस्य तृहः प्रकृतावेव दर्शितः ॥

आज्येन सोमत्वष्टाराविष्टोत्तानायै जाघन्यै देवानां
पत्नीभ्यो ऽवद्यति । नीच्या अग्नये गृहपतये । १० ।

यत्र न सन्ति लोमानि स उत्तानो भागः इतरो ऽन्यः । सर्वाण्यव-
दानानि जाघन्या एव भवन्ति आज्यस्थानापन्नत्वात् । तथा जाघनीं
प्रकृत्याह भारद्वाजः चतुःकलस्यतुरवदानस्य पञ्चकलः पञ्चावदानस्य
मात्रोपस्तरणाभिधारणानि भवन्तीति ॥

उत्तानायै होच इडामवद्यति नीच्या अग्नीधे । ११ ।

इडास्मानित्यनुमन्त्रणे घृतशब्दस्यानूहः प्रकृतावेव दर्शितः ॥

तां पठ्यै प्रयच्छति तां साध्वर्यवे ऽन्यस्मै वा ब्राह्म-
णाय । १२ ।

गतौ ॥

बाहुं शमिचे । १३ ।

बाहुर्दोः । स त्वेको हविःशेषभक्षणदशायामभक्षितस्तिष्ठति ॥

तं स ब्राह्मणाय यद्यब्राह्मणो भवति । १४ ।

अत एव च लिङ्गादिष्वग्निष्टं मांसं ब्राह्मणाय देयं भक्ष्यं चाख्येति
सिद्धं भवति ॥

यश्च यज्ञं गच्छेति चीणि समिष्टयजूंषि हुत्वानुपसृ-
शन्हृदयशूलमुदङ् परेत्यासंचरे ऽप उपनिनीय शुष्का-
र्द्रयोः संधावुद्वासयति शुगसोति द्वेष्यं मनसा ध्या-
यन् । १५ ।

संपत्नीयादि समानमा समिष्टयजुषः । तत्र पिष्टलेपफलीकरणहोमौ
पशुपुरोडाश्च एव व्याख्यातौ । ततस्त्रीणि समिष्टयजूंषि जुत्वा
प्राकृत एव स्थाने बर्हिर्नुप्रहृत्य ततः प्रातर्दोहवद्यजमानभागप्राशनं
यदा षड्भ्य इडा भवति । ततो वेद्यभिस्तरणादि आध्वर्यवशेषं
संस्थाप्य पूर्ववदनुपसृशन्हृदयशूलं हुत्वा द्विपदां चतुष्पदां च पशू-
नामसंचरे ऽपास्यति ॥ तत्र च शुगसि तमभिशोषेत्येव मन्त्रः । न
तु श्रुचोर्नामग्रहणं अनदःशब्दात् मनसा ध्यायन्निति वचनाच्च ॥

सुमित्रा न आप ओषधय इति तस्मिंश्चात्वाले वा
सहपत्नीका मार्जयित्वा धाम्नो धाम्नो राजन्नुदुत्तममि-
त्यादित्यमुपस्थायैधो ऽस्येधिषीमहीत्याहवनीये समिध
आधायापो अन्वचारिषमित्युपतिष्ठन्ते । १६ ।

व्याख्यातं मार्जनम् । तत्तस्मिन्हृदयशूले कुर्वन्ति । तथा चांशुलायनः
तस्योपरिष्ठादप उपसृशन्तीति ॥ समिधामैकैकशेनाधानं मन्त्रलि-
ङ्गात् । समिदसीत्येतावान्द्वितीयो मन्त्रः ॥ पत्न्यास्तूपस्थानमन्त्रे पथ-
स्वत्यग्र आगमं तां मेति विकारः ॥ अथ प्रणीतामार्जनविष्णुक्रमेषु
याजमानक्रमप्राप्तेषु तेषां प्रवृत्तिर्विकल्पं शास्त्रान्तरोक्तं दर्शयति ॥

इति सप्तविंशौ कण्डिका ।

इष्टिविधो वा अन्यः प्रशुब्धः सोमविधो ऽन्यः ।
 स यच्चैतदपः प्रक्षयति पूर्वोपात्रं जिनायति विष्णुकामा-
 न्क्रामति स इष्टिविधो ऽतो ऽन्यः सोमविध इति वाच-
 स्तोमसम् ३२३

इष्टेरिव विधा यद्य स इष्टिविधः । तथा सोमविधः । के पुनस्ते
विधे । सो ऽयं कर्ता यच्चैतद्यज्ञाग्रसिद्धं पञ्चममपः प्रकथयति ताञ्चान्ते
ऽग्नौर्दि विनयति विष्णुकर्मांश्च कामति स इष्टिविधः । यच्चैतत्तथं
न करोति स सोमविधः । इतदुक्तं भवति प्रवक्षिष्ये तत्पक्षौ कर्तव्यं
वा न वेति ॥ तत्र यदा द्रुष्टार्थाः प्रसीतास्तदर्थकुपत्तादायां द्रुष्टा-
र्थसो प्रपन्नमुच्यते । यदा तद्रुष्टार्थास्तदा नित्यप्राप्तौ पक्षे निर-
र्थको । विष्णुकर्माणां तु नित्यप्राप्ताभासेन पक्षे निवृत्तिर्वचनादिति
द्रष्टव्यम् ॥

यूपं यजमान उपतिष्ठते नमः स्वरभ्यः सन्नाम्नाव-
गातापश्चाद्भ्वाच्च भूयासम् ॥ शृङ्गाणीवेष्टुङ्गिणां सद्-
दृशिरे चषालवन्तः स्वरवः पृथिव्याम् । ते देवासः
स्वरवस्तस्थिवांसे नमः सखिभ्यः सन्नाम्नावगात ॥
आप्तासानः सुवीर्यमिति च । २ ।

यथाग्यज्ञं सं च स इति ब्रह्मसूत्रप्रारम्भः ॥ तथा श्रीगुरुभ्यो
नमः ॥

उपस्थाय यच्च शं च त्र इति श्रवणं । ३५ ।

यूपमुपस्थाप्य ततो यज्ञं च म इति जपति । सोमेन पशूना
वेष्टा जपतीत्यनेनैव जपस्य सिद्धत्वात्कमार्थमिदं वचनम् ॥ अथ
यूपप्रसङ्गात् संस्थिते कर्मणि यूपस्यर्घ्ने प्रायश्चित्तमाह ॥

आहुत्यै वा एतं वनस्पतिभ्यः प्रच्यावयन्धुपयज्य
मनुष्याः प्रयान्ति । यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमामुञ्चते ।
यद्यूपमुपस्पृशेद्दुरिष्टं यज्ञस्यामुञ्चेत्तमभिमन्त्रयेत् वाय-
वेष ते वायवित्येकम् । वायवेतौ ते वायविति द्वौ ।
वायवेते ते वायविति बह्वन् । ४ ।

आहुत्यै आहुत्यर्थं वनस्पतीज्ययास्योपकर्तुमेनं यूपं वनस्पतिसकाशा-
द्यज्ञार्थं निर्वहन्ति मनुष्याः तेनोपयज्य पश्चिज्यां कृत्वा गृहान्प्रयान्ति
च । अत एव सिङ्गादवगतं उदवसाय पशूना यष्टव्यमिति । उपय-
जेति यजेन्मान्दसः संप्रसारणाभावः ॥ एवमाहुत्या परिक्रीतो यूपो
यद्यज्ञस्य दुरिष्टं तदात्मन्यारोपयति । तमेतमासुक्तकिस्त्रिषं यूपं
यदि कस्त्रिदुपस्पृशेत्तत्किस्त्रिषमात्मनि संक्रमयेत् । अतस्त्रिषवर्षणार्थं
तमेव यूपमभिमन्त्रयेत् वायवेष त इति । तत्र यूपैकादशिन्यादौ
द्विषड्गनां युगपत्काले स्पर्शने द्वितीयतृतीयाभ्यामभिमन्त्रणं न त्वाद्य-
स्मादुक्तिः तथोराज्ञानसामर्थ्यात् ॥ एष सर्वार्थो विधिर्न केवलं
यजमानस्य । कस्मात् । संस्थिते कर्मणि सर्वेषामेव यूपस्पृष्टौ दोषसं-
रणात् । हिरण्यकेशिना सर्वाधिकारेण गृह्यकाण्डे तदवनाच्च ॥

येन्द्राग्नौ निरूढपशुबन्धः सैार्यः प्राजापत्यो वा । ५ ।

एतास्त्रिचो देवता नित्ये पशौ विकल्पन्ते ॥

तेन संवत्सरेसंवत्सरे यजेत । षट्सुषट्सु मासेष्वि-
त्येके । ६ ।

तेन प्रतिसंवत्सरं सकृद्यजेत षट्सुषट्सु वा मासेषु । किं तच्चागिषतः
कालः । नेत्याह ॥

चतुर्व्याहृतौ सूर्यवस आहृतिमुखआहृतिमुखे
वा । ७ ।

चतुर्व्याहृतिः चतुर्वन्तः । नवसखिलसंवत्सराः प्रोभना यवसाः त्रय्याणि
यस्मिन्काले स सूर्यवसः प्राहृतिरिति यावत् । आहृतिमुखमित्यय-
नाख्या । तदयमर्थः । यदा सकृत्संवत्सरेज्या तदा यस्य कस्यचिदुतो-
र्वाहृतौ सूर्यवसे यजेत । यदा तु षट्सु मासेषु तदाहृतिमुख-
योरिति ॥ तथा च कात्यायनः पश्चिज्या संवत्सरेसंवत्सरे प्राहृत्याहृ-
तिमुखयोर्वेति । केचित्तु न चतुर्व्याहृतावित्यनेन षट्सुषट्सु चतुर्व्याहृतिषु
षट्सुषट्सु संवत्सरस्य यागमुक्तं मन्यन्ते । तदयुक्तं मन्यन्त आहृति-
मुखवदनभ्यासादेकवचनाच्च । एवं सकृद्विवा संवत्सरस्य पश्चिज्या
कार्येत्युक्तम् ॥ इदानीं सकृदपि तदक्रियायां न केवलमदृष्ट एव
प्रत्यवायः किं तु दृष्टो ऽपि । तस्मान्नागिष्टपशुनातिक्रमितयः
संवत्सर इति दर्शयन्नादरविशेषार्थं श्रुतिमेव तत्रोदाहरति ॥

मांसीयन्ति ह वा अग्नयो ऽजुह्वतो यजमानस्य ।
ते यजमानमेव ध्यायन्ति । यजमानं संकल्पयन्ति ।
पचन्ति ह वा अन्येष्वग्निषु वृधामांसम् । अथैतेषां

मान्धा म्येसाश्च विवर्त्तते । यस्यैव चैव भवन्ति न संतो
नानीजानं पशुना संवत्सरो ऽतीयात् । आयुष्मि ह वा
अस्यैव आत्मनिष्कुर्यात् इति वाजसनेयकं भवति । ८ ।

आसन्नान्तरिक्षे कृत्वा मन्त्रान्तरिक्षे स्तौतव्यं मन्त्रान्तरिक्षे कृत्वा ।
ते यजमानमेव ध्यायन्ति कदा खिन्नो मांसं दास्यतीति । ततश्चै-
वमदित्यन्तं संकल्पयन्ति इममेव यजमानाधमं भक्षयिष्याम इति ॥
कथमेवं भृशंसमभिमंशयन्त इति चेत् किमत्र भृशंसम् । लौकिकेषु
ह्यग्निषु ह्यधर्मांसं लौकिकमांसं मनुष्याः पचन्ते यजन्ति च तत्प-
चमानमग्नयः ॥ अथैतेषां यजमानजिघृक्षितानामग्नीनामन्तरेण प-
चिष्यां न मांसान्तराशास्ति । तस्मात्कारणायस्य खन्ति ते अग्ने
भवन्ति य आहिताग्निरिति यावत् तं पशुनानीजानमनिष्टवन्तं न
कश्चित्संवत्सरो ऽतीयात् तत्रैव संवत्सरो यजेत । आयुषे इति अग्नय
यजमानस्यैव पशुः बह्वग्निभ्यो विभक्षयिष्यन् आत्मानं निष्कुर्यात् ।
तस्मात्सर्वेनमतिपादयेदिति ॥

इत्यष्टाविंशो कण्डिका ।

इति श्रीमद्भट्टहस्तप्रणीताध्याप्तापस्तम्बसूत्रवृत्तौ सूत्रदीपिकायाम-
हमः पटलः ।

इति सप्तमः प्रश्नः ॥

LIST OF ERRATA.

Page	1 line 13	disjoin रत्नं रत्नमिति	
„	4 „	9, 10 read इदं तावदप्ये विद्वांर्गुर्वेकं तवर्गवकः	
„	7 „	2 transpose the strokes ॥ from behind •करणी- यन्मात् after इत्यक्षरेति	
„	8 „	3 प्रतिशेषमिमेन is to be conjectured for प्रतिशेषमिमेन	
„	14 „	8 disjoin विना युष्मानां	
„	18 „	16 read खविष्ठो instead of खविष्ठो	
„	22 „	14 „ चक्षयोचने „ „ चक्षयोचन	
„	24 „	7 disjoin पिच्छपिच्छयत्तं कुचवे	
„	28 „	5 „ कल्पि सयनीयम् । उपवर्चनमुपधानम् ॥	
„	35 „	17 read वचनीर• instead of वृचनीर•	
„	45 „	3 insert जीवो between च and जीवकीचप	
„	62 „	3 read •द्रुतमसि instead of •उतमसि	
„	91 „	21 „ चवीची— „ „ चवीची—	
„	107 „	12 „ सूक्ष्मः „ „ सूक्ष्म	
„	109 „	7 „ विष्णामनु „ „ मिष्णामनु	
„	112 „	17 „ चींक्षुचानि• „ „ चींक्षुचानि• (in part of the impression)	
„	141 „	3 put a stroke after चेतोन्नरम्	
„	150 „	7 read द्विरे instead of द्विरे	
„	156 „	19 „ मध्ये „ „ मध्य	
„	170 „	16 „ •तर्जुयामिति „ „ •तर्जुयामिति	
„	216 „	11 „ मक्षच „ „ मक्षच	
„	223 note	expunge the point after 'others'	
„	226 „	4 read निजुक् instead of निक्	
„	„ „	19 „ •यासुमि• „ „ •यासुमि•	
„	229 „	15 „ यज्ञो „ „ यज्ञा	
„	249 „	18 „ दुवस्यतेत्येषा „ „ दुवस्यतेत्येषा	
„	257 „	20 „ मक्षमत्स्यं• „ „ मक्षमत्स्यं•	

Page 258 note 16 read प्रचनं instead of प्रचन

- „ 264 „ 13 „ अहम्
 „ 286 „ 3 „ •अद्याग्यादिति „ „ •अद्याग्यादिति
 „ 305 „ 6 put a stroke behind •हरति
 „ 310 „ 1 read पुनरुज्जेति instead of पुनरुज्जति
 „ 333 „ 14 „ पूर्णं „ „ पूर्ण
 „ „ „ 19 „ पूर्णं „ „ पूर्णं
 „ 353 „ 5 „ उत्तरामाकृतिः „ „ उत्तरामाकृतिः
 „ 357 „ 2 „ •धर्षं „ „ •धर्ष
 „ 391 „ 14 „ वधुः „ „ वधः
 „ 410 „ 2 disjoin वि वधो
 „ 412 „ 18 read शाखापवित्रं instead of शाकपवित्रं.
-

Scirem lieber K
R..

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No. 461.

आपस्तम्बश्रौतसूत्रं कृष्णयजुर्वेदीयं
भट्टबद्रदत्तप्रणीतसूत्रवृत्तिसहितम् ।

THE S'RAUTA SU'TRA OF A'PASTAMBA

BELONGING TO THE
BLACK YAJUR VEDA,
WITH THE
COMMENTARY OF RUDRADATTA

EDITED BY
DR. RICHARD GARBE,
Professor of Sanskrit in the University of Königsberg.

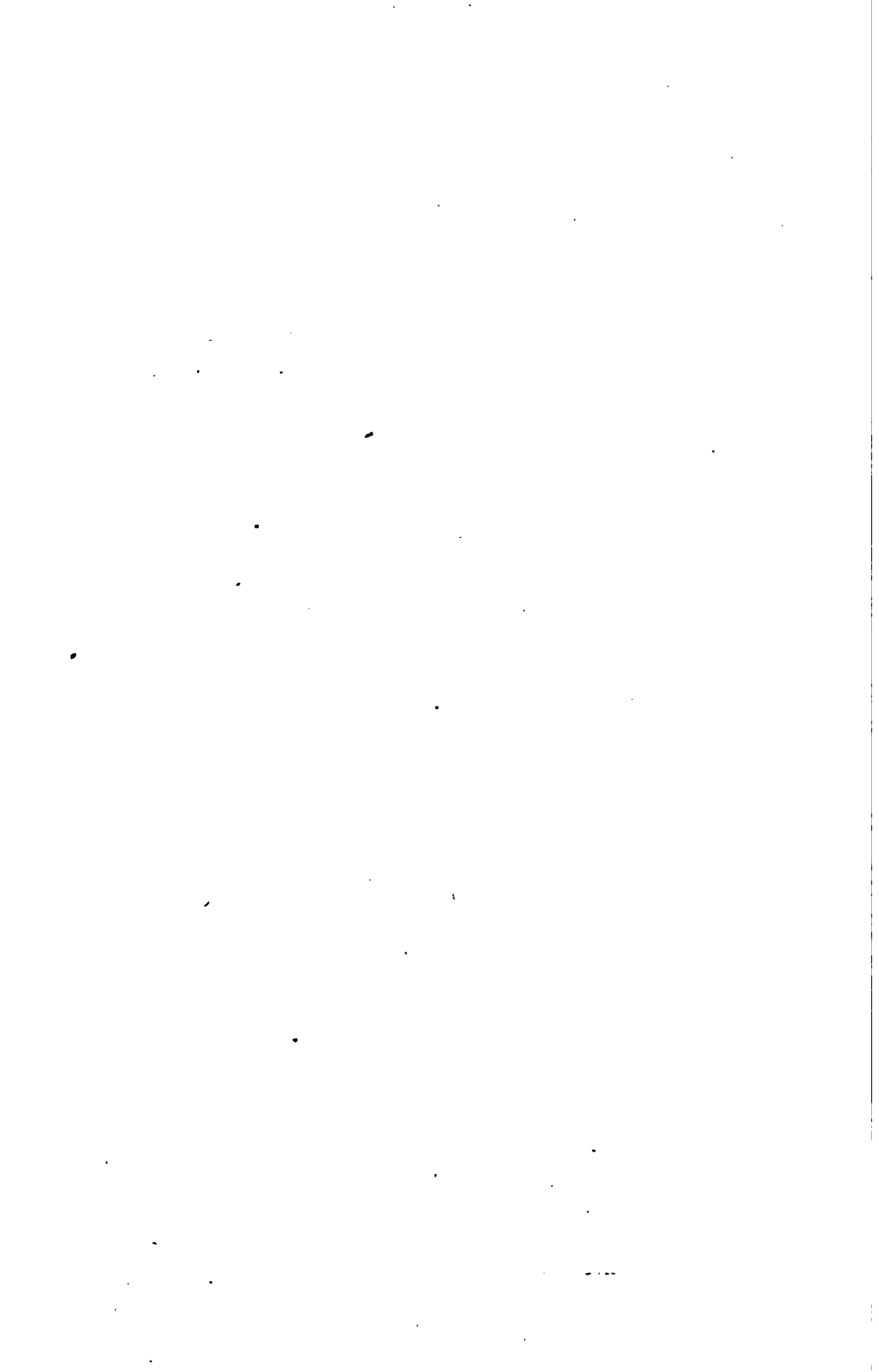
FASCICULUS I.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1881.

BIBLIOTHECA INDICA ;

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 469.

आपस्तम्बश्रौतसूत्रं कृष्णयजुर्वेदीयं
भट्टरदत्तप्रणीतसूत्रवृत्तिसहितम् ।

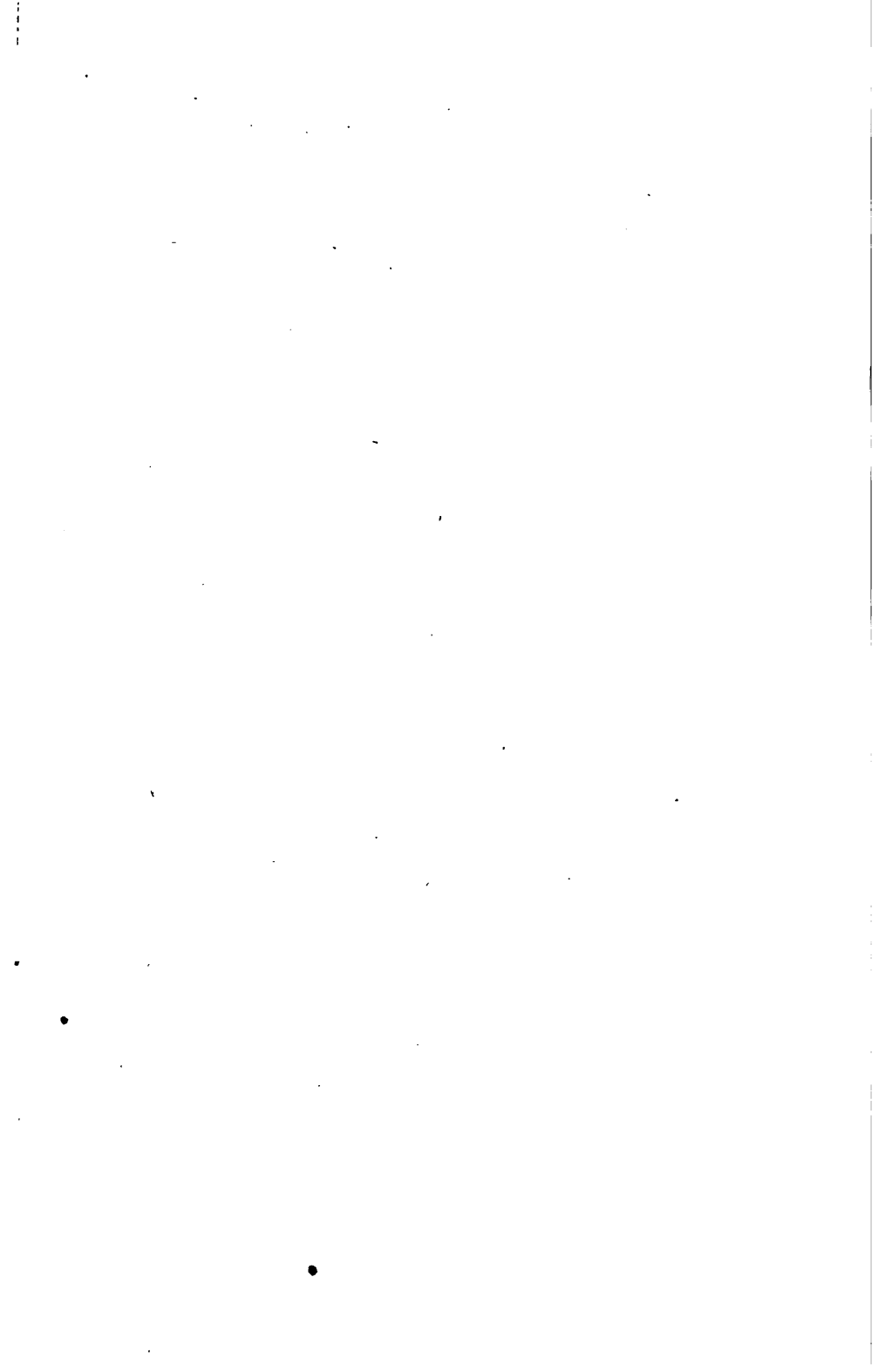
THE ŚRAUTA SŪTRA OF ĀPASTAMBA
BELONGING TO THE
BLACK YAJUR VEDA,
WITH THE
COMMENTARY OF RUDRADATTA

EDITED BY
DR. RICHARD GARBE,
Professor of Sanskrit in the University of Königsberg.
FASCICULUS II.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

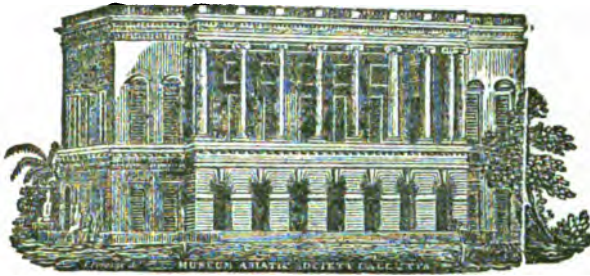
1881.

*Seinem trefflichen Kaegi
R. S.*

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 474.

आपस्तम्बश्रौतसूत्रं कृष्णयजुर्वेदीयं
भट्टब्रह्मदत्तप्रणीतसूत्रदत्तिसंहिताम् ।

THE S'RAUTA SU'TRA OF A'PASTAMBA

BELONGING TO THE
BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE
COMMENTARY OF RUDRADATTA

EDITED BY
DR. RICHARD GARBE,
Professor of Sanskrit in the University of Königsberg.
FASCICULUS III.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1882.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY C

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.
57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

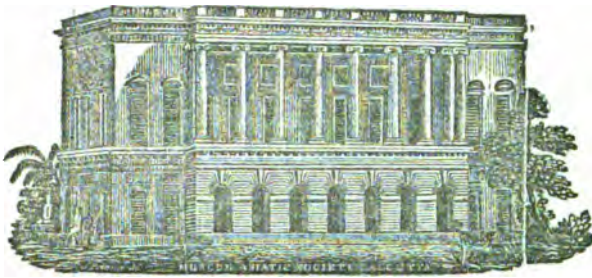
		Rs.	As.
1.	Atharvāna Upanishada, Fasc. I—V @ /10/ each ..	3	2
2.	Āśvalāyana Grihya Sūtra, Fasc. I—IV @ /10/ each ..	2	8
3.	Agni Purāṇa, Fasc. I—XIV @ /10/ each ..	8	12
4.	Aitareya Āraṇyaka of the Rig Veda, Fasc. I—V @ /10/ each ..	3	2
5.	Aphorisms of Śāṇḍilya, Fasc. I ..	0	10
6.	Aphorisms of the Vedānta, Fasc. III—XIII @ /10/ each ..	6	14
7.	Brahma Sūtras, Fasc. I ..	1	0
8.	Bhāmati, Fasc. I—VIII @ /10/ each ..	5	0
9.	Bṛihat Āraṇyaka Upanishad, Fasc. I—XI @ /10/ each ..	6	14
10.	Ditto English Translation, Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14
11.	Bṛihat Saṃhitā, Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each ..	3	12
12.	Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14
13.	Chaturvarga Chintāmaṇi, Fasc. I—XXXVII @ /10/ each ..	23	2
14.	Chhandogya Upanishad, Sanskrit Fasc. I—VI @ /10/ each ..	3	12
15.	Ditto English, Fasc. I and II @ /10/ each ..	1	4
16.	Categories of the Nyāya Philosophy, Fasc. I and II @ /10/ each ..	1	4
17.	Daśa Rūpa, Fasc. I—III @ /10/ each ..	1	14
18.	Gopātha Brāhmaṇa, Fasc. I and II @ /10/ each ..	1	4
19.	Gopāla Tāpani, Fasc. I ..	0	10

(Continued on third page of cover.)

Seinem lieben alten Kari-
in steter Treue mit
herabstehen Guss R. S.

BIBLIOTHECA INDICA ;
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 483.

आपस्तम्बश्रौतसूचं कृष्णयजुर्वेदीयं
भट्टरदत्तप्रणीतसूत्रवृत्तिसहितम् ॥

THE S'RAUTA SU'TRA OF A'PASTAMBA

BELONGING TO THE
BLACK YAJUR VEDA,
WITH THE
COMMENTARY OF RUDRADATTA

EDITED BY
DR. RICHARD GARBE,
Professor of Sanskrit in the University of Königsberg.
FASCICULUS V.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1882.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

NO. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

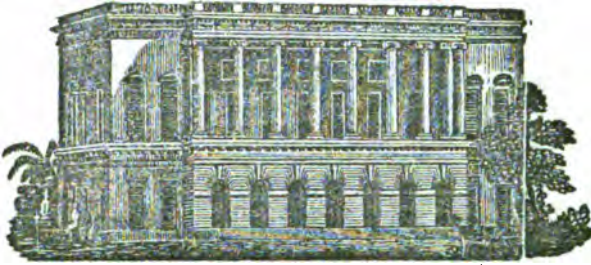
	Rs.	As.
1. Atharvāna Upanishada, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /10/ each..	..	3 2
2. Kśvalāyana Grihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—IV @ /10/ each	..	2 8
3. Agni Purāna, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /10/ each	..	8 12
4. Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each	..	3 2
5. Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. I	..	0 10
6. Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /10/ each	..	6 14
7. Brahma Sūtras, (English) Fasc. I	..	1 0
8. Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each	..	5 0
9. Bṛihat Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. II—IV, VI—IX @ /10/ each	4	6
10. Ditto (English) Fasc. II—III @ /10/ each	..	1 4
11. Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each	..	3 12
12. Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /10/ each	..	1 4
13. Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Fasc. I—XXXIX @ /10/ each	..	24 6
14. Chhāndogya Upanishad, (Sanskrit) Fasc. IV	..	0 10
15. Ditto (English) Fasc. I and II @ /10/ each	..	1 4
16. Categories of the Nyāya Philosophy, (Sans.) Fasc. II	..	0 10

(Continued on third page of cover.)

Seinem theuren Freunde
A. Kaegi, mit herzlichem Gruß
und den besten Wünschen zum
Fert und zum neuen
BIBLIOTHECA INDICA; Jahr R. F.

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 520.

आपस्तम्बश्रौतसूत्रं कृष्णयजुर्वेदीयं
भट्टब्रह्मदत्तप्रणीतसूत्रवृत्तिसहितम् ।

THE ŚRAUTA SŪTRA OF ĀPASTAMBA

BELONGING TO THE

BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF RUDRADATTA

EDITED BY

DR. RICHARD GARBE,

Professor of Sanskrit in the University of Königsberg.

VOL. II. FASCICULUS IX.

CALCUTTA :

PRINTED BY J. W. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1884.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Atharvāna Upanishads, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /10/ each..	Rs. 3	2
Āśvalāyana Grihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—IV @ /10/ each	.. 2	8
Agni Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /10/ each	.. 8	12
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /10/ each	.. 3	2
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. I	.. 0	10
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. III—XIII @ /10/ each	.. 6	14
Brahma Sūtras, (English) Fasc. I	.. 1	0
Bhāmātī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /10/ each	.. 5	0
Bṛihad Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. IV, VI, VII & IX @ /10/ each	2	8
Ditto (English) Fasc. II—III @ /10/ each	.. 1	4
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. I—III, V—VII @ /10/ each	.. 3	12
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /10/ each	.. 1	4
Chaturvarga Chintāmaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—9, @ /10/ each Fasc.	.. 28	4
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II	.. 0	10
Daśa Rūpa, (Sans.) Fasc. I—III @ /10/ each	.. 1	14
Gopatha Brāhmaṇa, (Sans. & Eng.) Fasc. I and II @ /10/ each	.. 1	4
Gopāla Tāpani, (Sans.) Fasc. I	.. 0	10
Gobhiliya Grihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /10/ each	.. 7	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /10/ each	.. 1	14
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ 1/ each	.. 6	0
Kathā Sarit Sūgara, (English) Fasc. I—XI @ 1/ each	.. 11	0
Lalita Vistara, (Sans.) Fasc. I—VI @ /10/ each	.. 3	12
Ditto (English) Fasc. I—II @ 1/ each	.. 2	0
Maitri Upanishad, (Sans. & English) Fasc. I—III (in one volume)	.. 1	14
Mīmāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XVI @ /10/ each	.. 9	6
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /10/ each	.. 2	8

(Continued on third page of cover.)

**WILL BE ASSESSED FOR FAILURE TO RETURN
THIS BOOK ON THE DATE DUE. THE PENALTY
WILL INCREASE TO 50 CENTS ON THE FOURTH
DAY AND TO \$1.00 ON THE SEVENTH DAY
OVERDUE.**

[illegible]

YC 54544

501766

UNIVERSITY OF CALIFORNIA LIBRARY

